

Махмұт ҚАШҚАРИ ТҮРІК СӨЗДІГІ

Махмұт ҚАШҚАРИ
ТҮРІК СӨЗДІГІ

Tyulemissov Madi مەدى ابو اصل

tmadi1@gmail.com

Бұл үштомдық сөздік
Қазақстан Республикасы
Ақпарат және қоғамдық
келісім Министрлігінің
демеушілігімен шығарылды

محمود كاشغرى

ديوان لغات البرك

ۇش تومدوق

اۇدارغان جانە العى سوزى مەن علمى
تۇسنىكتەرسىن جازىب، باسپاغا داينداغان
اقىن، سەنشى، فيلولوگيا علمىدارىنىڭ كاندىداتى
اسقار نۇرماھۇلى، گەنجاھى

ۋەسنىشى توم

Махмұт ҚАШҚАРИ

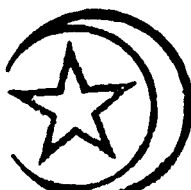
**ТҮРІК
СӨЗДІГІ**

**ҮШ
ТОМДЫҚ**

Аударған, алғысөзі мен ғылыми
түсініктерін жазып, баспаға
дайындаған ақын, сыншы, филоло-
гия ғылымдарының кандидаты
Асқар Құрмашұлы ЕГЕУБАЙ

**ҮШІНШІ
ТОМЫ**

Халықаралық «Жөдігер» қоры

**АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ
«ХАНТ» баспасы
1998 жыл**

«ХАНТ» баспасының Бас директоры
Хайдолла Әбдірахманұлы ТІЛЕМІСОВ.

Халықаралық «Жөдігер» қорының прези-
денті, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік
сыйлығының иегері, тарих ғылымының кан-
дидаты Қойшығара САЛҒАРАҰЛЫ.

Махмұт ҚАШҚАРИ.

К52 Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар
жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған
А. ЕГЕУБАЙ. — Алматы: ХАНТ., 600 -бет.

ISBN 5-620-00894-0

«Түрік тілдерінің жинағы (Түрік сөздігі)» — түрік дүниесінің әлемдік ғылым
казнасына қосқан ұлы мұрасы. Үш томдық бұл зерттеу еңбегі күллі түрік тілдері-
нің тұңғыш әрі аса терең мағыналы ғылыми сипаттамасы. Сахараның ұлы ғалымы,
біртуар ойшылы, тіл зергері Махмұт Қашқари «Түрік тілдерінің жинағын» барлық
түрік текті ұлыс, тайпаларды аралап жинап, зерттеп, талдап барып жазған. Күллі
түрік елдерінің әдебиеті мен тілін салыстырмалы түрде зерделеп түзіп шыққан ал-
ғашқы энциклопедиялық кітап. Түрік тілінің тұңғыш та, әсте қайталанбайтын бі-
регей оқулығы.

XI ғасырдың бұл энциклопедиялық терең мазмұнды зерттеуі қазіргі түрік тек-
тес ұлттардың ежелгі мәдениетінде қайта жаңғыру үрдісі жаңа бағыт алған тұста
аса қажетті де пайдалы еңбек. Ана тіліміздің, туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің
түп негіздері, төл заңдылықтары осы білікті зерттеу беттерінде жұлдыздай жамы-
рап көрінеді.

Қазақ ұлысының жаңа ғылымы да, таным дүниесі де, елдік қағидалары да осын-
дай аталы дәстүрімізден қуат алып, нәр жинауы тиіс.

Қ 4602030000—002 без объявл.
00(05)97

ББК 81.2-4 Я2

ISBN 5-620-00894-0

© Егеубаев А. Қ. 1998

© ТОО «ХАНТ» 1998

ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, «ЖӘДІГЕР»!

Тәуелсіздік туын көтеріп, егемендік өрісіне өз бағытымен шыққан жас мемлекетіміз үшін тарих — көне дәуірлердің куәсі ғана емес, сонымен бірге ол осы жерді мекендеген халықтың зердесі, парасат-пайымы, бүгінгінің — негізі, ертеңінің — бағдары. Ұзақ уақыттар бойы бұрмаланып келген халқымыздың тарихын егемен еліміздің жалпыұлттық мүддесі тұрғысынан қайта жазудың аса маңыздылығы да осында.

Еркіндік тізгінін қолға алғалы қазақ елінің тарихы мен оның тарихи тұлғалары туралы біраз жазылғаны белгілі. Алайда олардың ішінде байсалды ғылыми талдауға негізделген зерттеулермен бірге тәуелсіздікке тасыған көңілдің шалқуын ғана байқатар шалағайларының да аралас жүргені жасырын дүние емес. Біз оларға тәуелсіз даму жолына түскен қоғамның өмірінде болмай қоймайтын заңдылық, алдағы уақытта түзелер іс тұрғысынан қараймыз. Осы тұста, Халықаралық «Жәдігер» қорының бірінші деректік мәні бар көне шығармаларды, тарихи деректерді, нақты құжаттарды шығара бастауы сол түзелуге бет алудағы алғашқы қадамның бірі деп білемін.

Осынау апайтәс алып даланы ежелден мекен етіп келе жатқан халқымыздың тарихи тамыры тым тереңнен тартылған. Оның өзіндік терең танымы, қалыптасқан халықтық салт-дәстүрі, өркендеген зор мәдениеті бар. Беймәлімі көп көне ғасырлар қойнауына үңілмей-ақ бергі, тарихқа танымал Түрік қағанаты заманынан түйдегімен жеткен тарихи-мәдени жәдігерлердің үлкен шоғырының өзі-

ақ өлем алдындағы түрік өркениетін айғақтар төлқұжаты іспеттес. Жүсіп Баласағунидің «Құтты білігі», Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі», Қожа Ахмет Йассауидің «Даналық кітабы», Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» секілді ұлы шығармалары, өлемнің екінші ұстазы атанған Әбунасыр Фарабидің бұған дейін біршама игерілген ғажайып мұралары тұғырлы тарихтың, ұлы мәдениеттің, мол біліктің, мәңгілік мәуесіндей. Өз басым осы дүниелерді парәқтай қарап отырып, осыларды жазған ғұламалардың ойының айқындығына, сөздерінің орнықты да сенімді шығаттымына, жалпы жұртқа ұғынықты қарапайымдылығына таңданамын. Ұлылық деген, білім кеңдігі деген осы-ау деп ойға кетемін. Бұлар — ұлағатты үлкен мәдениеттің, терең тарихи танымның мектебі. Халқымыздың рухани жаңғыруы осындай ғылыми, көркем ой-санамыздың шығу тегін танудан басталуы тиіс. Көненің көзіндеі болып жеткен осындай асыл қазыналар халық игілігіне жаратылып, жаңа заманның адамдарын тәрбиелеуге қызмет етуі қажет.

Үлкен тарихы бар елге — үлкен мәдениет, биік таным, терең білім керек. Осы бағыттағы «Жәдігердің» жаңа қадамына зор табыс тілеймін!

Қазақстан
Республикасының
Президенті

Н. Назарбаев

Н. НАЗАРБАЕВ

ДИУАНИ
ЛУҒАТ-ИТ-
ТҮРК

МИСАЛ КИТАБЫ

Бісіміллә-Һір-Рәхмәһір-Раһим!

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын!

МИСАЛ ЕСІМДЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӨРІПТІ ЕСІМДЕР БӨЛІМІ

يَب	JAP	ИАП: бүтін, тұтас. Бір нәрсенің бүтіндігі. «يَرْمَاقُ يُوُقُ» Jar jarmaq jок: Иап иармак иок - Бүтін ақша жок; Жанымда тұтас ақша жок.»
يَب	JAP	ИАП: жабағы. «يُونَاكُ يَب» Jun jar: Иүң иап - Жабағы жүн.»
يِب	JYP	ИЫП: жіп.
يِب	JYP	ИЫП: Ат байлайтын ұзын арқан. Жіпті де «يِب» Jыр : Иып» дейді.
يِت	JAT	ИАТ: жад. Арбау, жадылап оқудың бір түрі. Жаңбыр, жел, сондай құбылыстарды шақы- ру үшін жадылау (сиқырлы) тастардың жәрдемімен дұғалау. Бұл әдет түріктер ара- сында көп тараған. Мен мұндайды йағма- лардың ішінде көп көрдім, оларда өрт шыққанда өртті тоқтату үшін солай істеп, жадылаған еді, Ұлы Тәһірінің құдіретімен жазда қар жауды. Көз алдымда өрт сөнді.
يِر	JAR	ИАР: сілекей.

«أَنَّكَ يَرِي أَقْتِي» Аның жағы ақты: Аның иары ақты - Оның сілекейі ақты.»

يَرِي
ЖЫР

ИЫР: жыр.

«أَلْ يَرِي يَرِلَادِي» Ол жыг жылдады: Ол иыр иыр-лады - Ол жыр жырлады; Яғни, өлең айтты.» Бұл сөз көбінесе, өлең, жырға қатысты қолданылады.

يَرِي
ЫР

ЫР: Алдыңғы сөздің «ي - и» әрпі «l-әліпке» ауысып түскен түрі. Осылай да айтылады.

يَاش
ЖАШ

ИАШ: жас; балауса.

«يَاشُ أْت» Яаш от: Иаш от - Жас шөп.» Бұл сөз «يَاشُ يَاشُ» Яаш-яаш: Иаш-иүш» деп қос сөз түрінде де қолданылады.

يُوش
ЖУШ

ИҰШ: сығылысу; топталу. (Оғызша).

«بُذُونُ يَاشُ بُلْدِي» Вozун јуш болды: Бодзүн иүш болды - Жұрт сығылысты; Халық топтанды.» (Ұйысу, ұйлығысу — А. Е.)

يَيش
ЖЫШ

ИЫШ: еңіс; ойыс.

«أَرْتُ يَيش» Art жыш: Арт иыш - Өр-еңіс.» «إيْن»
En: En - Еңіс.» «أَرْتُ» Art: Арт - Өр, дөң.»

يُوق
ЖУҚ

ИҰҚ: жұғын. (Қаспақ. А.Е.)

Бұл сөз «يُوق يُوق» Јуқ-јақ Иүк-иак» сияқты қос сөз түрінде де қолданылады.

يُوق
ЖОҚ

ИОҚ: биік, жоғары.

«يُوق يَير» Јоқ јег: Иоқ иер - Биік жер.» Дөң.

يُكُ	JYK	ИҮК: үйік; жүк. (бір артым, бір арқа. А.Е.) «بُرْ يُكُ بُغْدَايْ» Bir jük buğdaj: Бір иүк бұғдай - Бір үйік бидай; Бір арқа бидай.» Бұл сөз малға артатын жүк пен соған ұқсас нәрселерге қолданылады.
يُولُ	JUL	ИҰЛ: қайнар; тұма. «شُوقْرَامَا يُولُ» Шоқрама jul: Шоқрама иұл - Қайнар бұлақ; Суы қайнап шығып жатқан қайнар.»
يِيلُ	JYL	ИЫЛ: жыл. «بِير يِيلُ كЕШТИ» Bir жыл кешти: Бір иыл кешті - Бір жыл өтті»; (Бір жыл өткізді. А.Е.)
يَامُ	JAM	ИАМ: шөп; шөп-шалам. «كӨЗГЕ ЯМ ТҮШТИ» Kөzge jam түшти: Көзге иам түшти - Көзге шөп түсті.»
يЕМُ	JEM	ИЕМ: дәрі-дәрмек; дәрі шөп. «ОТ ЙЕМ» Ot jem: От ием - Дәрілік шөп.» Бұл сөз сыңар қолданылмайды. Қос сөз болып айтылады.
يِينُ	JIN	ИИН: тезек. «قOЙ ЙИНИ» Қоj jini: Қой иіні - Қойдың құмалағы.»*
يИНُ	JIN	ИИН: ін.

* Қазақ тілінде айтылатын малдың «қан-жыны» деген сөздегі «жынға» көбірек үйлесетін секілді. А.Е.

«آرسلان يېنى» Arslan jini: Арслан иіні - Арыс-
тан іні.» Түлкі, тағы басқа жыртқыштардың
інін де «يِن Jin: Иін-Ін» дейді. Мақалда былай
деп келген: «تلكو اوز ينيكا اوزسا اذوز باور»
Tilky өз jinige үрсе uzuz bolug: Түлкү өз
иініге үрсе үдзүз болүр - Түлкі өз ініне
үрсе, қотыр болар.» Бұл мақал өз жұртын
жамандағандарға өнеге үшін айтылады.
Жырда мынадай деп келеді:

قش قرت قمنغ تيرلدى

ارلك تشي تيرلدى

اكر الب تيرلدى

ينقا ينا كركسوز

Қиш құрт қамүг тирілді
Erkek тиіі терілді*
Үгүр алып тарылды
Ынқа жана киргүсүз

Құш құрт қамүг тирілді,
Еркек тиіі терілді;
Үгүр алып тарылды
Иыңқа иана киргүсүз -

Құс-құрт түгел тирілді,
Үргашы-еркек топтанды.
Үйірленіп тарады,
Қайтып інге киргісіз...»

* Қолжазбада осы «ерлік» сөзі «еркек» деп түзетілген.

(Көктемді дәріптеп жырлайды: Құс, құрт-құмырсқа көктем қызуымен қайта тірілді; Еркек-ұрғашылар топ-топ болып жиылды; Үйір-үйір болып өріп, қайта айналып індеріне кірместей болып таралып кетті.) Бұл сөздердің бәрінде жазғанда менкүс бөліміне қосып, айтқанда жұмсартып дауыстауға болса да, дұрысы осы*.

فَعْلٌ ФИ‘Л, فَعْلٌ ФУ‘Л, فَعْلٌ ФӨ‘Л СЕКІЛДІ ОРТАҢҒЫ ӨРШІ СҮКҮНДІ

СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَرْبُ	JARP	ИАРП: берік.
يَرْبُ	JARP	«يَرْبُ نَانِكُ» Jarp neң: Иарп нең - Берік нәрсе.» ИАРП: адам сүйініп, көңілінің хошы келгенде пайда болатын өңінің ашылуы. Жүзінің нұрлануы. «أَنْكَ يَرْبِي يَزَلْدِي» Аның жағры жазылды: Аның иарпы иазылды - Оның өңі ашылды; Сүйініштен оның жүзі жадырап, бырыс-тырысы жазылды.»
يُرْتُ	JURT	ИҰРТ: жұрт. Ескі ғимарат орындары, ескі жұрттың іздері.
يَلْتُ	JALT	ИАЛТ: тік; шалт.

* Жоғарыдағы «بن، بل، ير، يب، يت» сөздерін «بين، بيل، يير، باب، بات.» сияқты жазуға да болатындығын білдіре отырып, бірақ мәтіндегі секілді жазғанды жөн көргендігін аңғартады.

«يَالْت قَا» Jalt қажа: Иалт қаиа - Тік қия.» Тік, шалт нөрсенің барлығына да осылай дейді.

یرج

JURJ

ИҰРЖ: қатынның інісі; Ерінің қайын інісі. Ерінің інісі мен әйелдің інісін ажыратып айтады. Ер адамның өзінен кіші қайнысын «إِنِي ini: іні» дейді де, жасы өзінен үлкен болса, «إِجِي ічі: ічі» дейді. Ерлердің өзінен кіші қарындасын «سِنِكَل siñil: сiңіл» дейді, өзінен үлкен әпкесін «أَكِي әке: әке» дейді. Қатынның өзінен кіші бауырларына «بَلْدَز baldız: балдыз» дейді де, өзінен үлкендеріне «أَكِي әке: әке» дейді.

يُند

JUND

ИҰНД: жылқы, ат. Бұл «түйе» деген сөз секілді жекеше де, көпше де түрге ортақ айтыла береді. (Жалпы есім, жалқы есім түрінде де қолданылады. А.Е.)

«يُنْد اْتِي يِبَار» Jund eti жыраг: Иүнд еті иыпар - Жылқы еті жұпар» Жылқы еті дәмді, хош иісті болады дегені. Жылқы етін пісіріп алып, салқындатып қойғанда одан татымды хош иіс шығады.

يُند

JUND

ИҰНД: жылқы. Түрік жұртының жыл қайыруындағы он екі жылдың бірінің атауы. Он екі мүшел жыл атауларының бірі.

Бұл «يُنْد يِلِي» Jund жыы: Иүнд иылы - Жылқы жылы» деп аталады. Бұл бөлім тіл ұшы мен ерін дыбыстарынан (ن - н, ل - л, ر - р, و - у, م - м, ب - б) түзілген; сондықтан да бұл бөлімнің есімдері аз кездеседі.

فَعْلٌ ФӘИЛ, فَعُلٌ ФӘУЛ, فَعَلٌ ФӘӘЛ СЕКІЛДІ, ОРТАҢҒЫ ӨРШ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يُذُتُّ يُذُتُّ	JUZUT	ИҮДЗҰТ: пайдасыз; керексіз. «يُذُتُّ نَانُكَ» Juzut нең: Иүдзүт нең - Пайдасыз нәрсе.» Біреуді сөгіп тілдегенде де: «يُذُتُّ» Juzut :Иүдзүт» дейді. «Пайдасы, қайыр-шапағаты жоқ, керексіз» дегені.
يُشُتُّ يُشُتُّ	JASHUT	ИАШҰТ: тығулы; жасырулы. «يُشُتُّ نَانُكَ» Jashut нең: Иашүт нең - Жасырулы нәрсе.» «يُكُتُّ Bekut: Бекүт» сөзі қосарланып «يُشُتُّ بَكُتُّ» Jashut bekut: Иашүт бекүт - Жасырын жабық; жасырын-берік» секілді қос сөз түрінде де қолданылады.
يُجِيتُّ يُجِيتُّ	JIGIT	ИІГІТ: жігіт. Жас, солқылдап тұрған балғын нәрсе.
يُيَمِتُّ يُيَمِتُّ	JEMET	ИЕМЕТ: «жарайды, мақұл» деген мағынадағы сөз. Сөз басындағы «ي - и» әрпін «أ-әліп» әрпіне ауыстырып, «يَمِتُّ emet: емет» деп те айта береді.
يُنُتُّ يُنُتُّ	JANUT	ИАНҰТ: бәсі. Пара-пар, балама, бір заттың тепе-тең бәсі.
يُيَسِّجُّ يُيَسِّجُّ	JASYSH	ИАСЫШ: жебенің басы; оқтың ұзыншақ ұшы.
يُيَغِّجُّ يُيَغِّجُّ	JYFASH	ИЫҒАШ: ағаш, бұтақ.
يُيَغِّجُّ يُيَغِّجُّ	JYFASH	ИЫҒАШ: ер адамның жыныс мүшесі.

- يَغِجُ ЫҒАШ ИЫҒАШ: фарсах*; ұзындық өлшемі.
 «بیر یغج بیر»: Бір жығаш жер: Бір иығаш жер - Бір фарсах жер.»
- يَغِجُ ЫҒАШ ИЫҒАШ: ағаш; өсіп тұрған ағаш.
 «ازم یغاجی» Jүzүm жығашы: Иүзүм иығашы - Жүзім ағашы; «یغاق یغاجی» Jaғaq жығашы: Иағaq иығашы - Жаңғaq ағашы» дегендегі секілді мағыналардағы сөз. «یغاج» Jығааш: Иығааш» деп, «ا» әліппен созып жазған, солай оқыған жөн.
- يُغِشُ ЈУҒАШ ИҮҒАШ: қарсы жағалау. (Қарсы бет. А.Е.)
 Өзеннің, не ағынды судың қарсы жағалауы. Адам өзеннің, ағынның бір жақ жағасында тұрса, қарсы жарқабағын, екінші жағалауын солай дейді. Осы сөзден шығарып: «یغج کجتم» Jүғаш кештім: Иүғаш кештім - (өзеннің) екінші жағына өттім» деп айтады.
- يَغْرِ ЈАҒЫР ИАҒЫР: жауыр. Жылқы, қашар, есек секілді малдардың арқасында ер қажап, содан пайда болған жара. Жауыр.
 «ات یغرلغ ات»: Иағырлығ ат - Жауыр ат; Жауырлы ат». (Жауыры бар ат. А.Е.)
- يُكْرُ ЈҮГҮР ИҮГҮР: тары**.
 «اكر» Yгүр: Yгүр» деп те айтады.

* Бір фарсах он екі мың аршынға тең. «Жығаш: мера расстояния: big жығаш жер — расстояние в один йгаш, около семи километров (МК III 8.)» (ДТС, стр. 265).

** «Жүгері: Жүгері» сөзіне жақын ба деп ойлаймыз. А. Е.

دده يچم	JAMUR*	ИАМУР: мал аунап кеткен жер.
دده يلر	JULAR	ИҰЛАР: жүген; нокта. Мақалда былай деп келеді: «بند باشن» بند باشن يۇلارلاب كەنچىلدى Jund bашын jularlap keңildi: Иүнд башын иүларлап кеңилді - ЖЫЛҚЫ- НЫҢ басын жүгендеп байла.» (Аттың басын пісіріп жегің келсе, әуелі оны қашып кет- пес үшін нокталап байла, содан соң жегін.) Бұл мақал атты пайдалану үшін әуелі бай- лап ұстау керектігін, бос жібермеген жөн екендігін меззейді.
دده يىتىز	ЈАТЫЗ	ИАТЫЗ: енді; жалпақ. Ені жалпақ нәрсенің бәрін солай дейді. «قازىش» يىتىز Jatyız қазыш: Иатыз қадзыш - Енді қайыс.» «يىر» يىتىز Jatyız jer: Иатыз иер - Енді жер.»
دده يىغىز	ЈАҒЫЗ	ИАҒЫЗ: қоңыр; күрең. Қызыл мен қараның арасындағы түс. Жердің түсін соған ұқсатып «يىر» يىغىز Jaғыз jer: Иағыз иер - Қоңыр жер» дейді. «ات» يىغىز Jaғыз at: Иағыз ат - Күрең ат.»
دده يىفۇز	JAFUZ	ИАФҰЗ: жауыз; жаман.
دده يىچمۇز	JUMUZ	ИҰМҰЗ: семіз тапал; бәкене семіз.

** Б. Аталай «يىچمۇز» Jumuz: Иүмүр» деп талдайды. Біз, К. Броккельман аудар-
масын жөн көрдік. Өрі, Көне түрк сөздігінде де «место сбора, лежки
животных» деп түсіндірілті. (ДТС., Стр. 280.)

«يَمِزُ آر» Jumuz er: Иүмүз ер - Бөкене семіз адам.»

يَمِزُ JAMYZ ИАМЫЗ: шап; екі санның қосылған ішкі жағы.

يَرِشُ JARYSH ИАРЫШ: жарыс; бөйге.

«الْآتُ يَرِشْتِي» Ol at jaғышты: Ол ат иарышты - Ол ат жарыстырды.; Ат бөйгесіне қатысты.»

يَرِشُ JARYSH ИАРЫШ: үлесу; Екі адамның арасындағы мал үлесу.

يَغِشُ JAҒЫШ ИАҒЫШ: құрбандық. Исләмнан бұрынғы кезде түріктердің Төңірге жақындықты білдіру үшін пұтқа атап шалатын құрбандығы.

يَڤِشُ JAVASH ИАВАШ: момын; жуас. (Көнбіс. А.Е.)

«يَڤِشُ كِشِي» Javash кіші: Иаваш кіші - Момын кісі.» Жуас малға осылай дейді. Жырда былай деп келген:

«قَادَشْ بِلَا يَرِشْغَلْ قَرِشِبْ اَدِنْ اَدْرَمَا
بَلْكَ تَتْ يَڤِشْ تَقَاغُو سَفَانْ يَزِنْ اَدْرَمَا»

*Қолдаш біле жарашғыл қаршып адын үдүрме,
Бек тұт яваш тақағу сүлін жазын едерме:*

*Қолдаш біле иарашғыл қаршып адын үдүрме,
Бек тұт иаваш тақағу сүлін иазын едерме -*

*Жолдасыңмен жарасқын, басқаны үстем қылмағын,
Бек тұт жуас тауықты, қырғауылды қумағын.»*

(Ақыл-кеңес беріп, айтқаны: Қолдасып, жарасқан досыңмен бірге жарасып, оны құрметте, істерін қолда, қарсыласып, егеспе, басқа біреулерді одан үстем, артық балама, басқаға еріп кетпе; Қолдағы жуас үй тауығын мықтап ұста; қырдағы қырғауылды іздеп, қолда жоқты аңсама!).

يُفُوش

YUFYUSH

ИҮФҮШ: жақын-жұрағатқа киім-кешек, мал-дүние беріп, қарасу, жәрдем көрсету. Бұл көбінесе келіннің той жабдығына, той тартуына қатысты да айтылады.

Мәселен, келінді ұзатып шығарып салғанда, жақындары өздеріне атаған сый-тартуларды қошеметтеп келінге береді.

«يُفُوش لِكْ كَانُ كَذَا كُو يَفُوش بَلُور» Jufyushlig kelin күзегү жафаш болур: Йүфүшлиг келін күдзегү иафаш болур - Қалыңмалды келіннің күйеуі жуас болар.» Жақын-туыстары тарту, сый беріп құрмет көрген келіннің күйеуі қошеметшіл, жайлы, жуас болып келер. (Яғни, тунсы құрметтеген келінді күйеуі де құрметтер). Мал, дүниені келін тауып әкелгендіктен, оған құрмет қошемет көрсетіледі.

يُمُوش

JUMUSH

ИҮМҮШ: екі, яки одан да көп кісілер арасындағы елшілік. Осы сөзден өрбітіп, мелекті «يُمُوشِي» jumushchi: иүмүшчы» дейтіні де содан. Өйткені, «мелек» сөзі арабшадағы «елшілік» мағынасындағы «أَلُو كَاة» сөзінен алынған. Түріктер «мелек» деген есім сөзді мүлде білмейді.

يَمِشُ	JEMİŞ	ИЕМІШ: жеміс; миуа. Жалпы есім. Көбінесе, ағаш жемісіне айтылады.
يَتَغِ	JATYF	ИАТЫҒ: жатақ; жататын, не ұйықтайтын орын. «أَنْي يَتَغِنْدَا تَتَغِيلُ» Аны jataғында tutғыл: Аны иатағында тұтғыл - Оны жатағында тұт.»
يَذِغُ	JYZYF	ИЫДЗЫҒ: сасық. Сасық нәрсенің барлығы.
يَذِغُ	JYZYF	ИЫДЗЫҒ: адыраспан. «يَذِغُ اتُ» Жызығ от* Иыдзығ от.» Қашқар тілінде. Ош пен Барсған тілдерінде «الذِرْكُ El-dryk: Елдрүк» дейді. Оғыздар «يُوزُ أَرْلِكُ Jүz erlik: Иүз ерлік» дейді.
يُذِغُ	JUZUF	ИҰДЗҰҒ: кесір; кесапат. Біреудің кесапатына ұшырау. «أَنْكَ يَذِغِي تُقِنْدِي» Аның jузиғы тоқынды: Аның иүдзұғы тоқынды - Оның кесіріне ұшырады; Оның кесірінен (екінші біреу) қиындық көрді».
يُذِغُ	JUZUF	ИҰДЗҰҒ: балаларды тілдеп, ренжігенде айтылатын сөз. (Кенжекше). Бұл: «يُذِغُ» Juzut: Иүдзүт» сөзіне ұқсас.
يَرِغُ	JARAF	ИАРАҒ: сәт; кез.

* «Гармала (Peganum).» (Биологический энциклопедический словарь. Стр., 116.).

Мақалда былай айтылады: «ایش یراغندا»
 ایش یراغندا ыш жағағында sart асығында: Ыш
 иарағында сарт асығында - Іс сәтінде, сарт
 (саудагер) пайдасында.» Саудагер пайданы
 байқаса, ең төуір көретін нәрсесін де сатып
 жібереді дегені.

يشغ ышығ ИЫШЫҒ: қайыс; таспа. Қайыстан өрілген
 бау, мойынтұрық қайысы.

يفغ JAVUF ИАВҰҒ: тасқын сел суы жоғарыдан дома-
 латып түсірген тас бөлшектері. Адам, мал
 тауға өрмелеп шыққан кезде домалап
 түскен тас бөлшектерін де: «يفغ Javuf:
 Иавуғ» дейді.

يقغ JAQYF ИАҚЫҒ: ісік, не сол секілді жарақаттарға
 қолданылатын дәрі май.

يلغ JALYF ИАЛЫҒ: айдар.
 «تقى يلغى Тақиғ jalyғы: Тақуғ айдары - Өтеш-
 тің айдары» деген сөз осыдан шыққан.

يلغ JALYF ИАЛЫҒ: жал; жылқының жалы.
 «يال Jal: Иал - Жал» деп те айтады. Дұрысы:
 «يل Jel: Иел» болады.

يلغ JULUF ИҰЛҰҒ: пида; (пидалық Е. А.).
 Жырда былай деп келген:

منك كشي يلغى بلب اوزنكا
 بركلر اوزن انك كوزنكا

*Мың кіші јулығы болуп өзүңе
Bergeler өзүн аның көзіңе:*

*Мың кіші иұлұғы болуп өзүңе,
Bergeler өзүн аның көзіңе -*

*Мың кісі пида болып өзіңе,
Өзін (жанын) берер оның көзіне.»*

(Мындаған адамдар оған өздерін пида етер; Оның көзіне түсу үшін жандарын берер).
«أوز» Өз» сөзі бұл жерде «жан, рух» мағынасында айтылған. Бұл сөздің халық ішінде қандай мәнде қолданылатынын өз ретінде баяндағанмын.*

يَلِغُ

ЈЫЛЫҒ

ИЫЛЫҒ: жылы.

«يَلِغُ سُوْفُ» Јылығ сув: ИЫЛЫҒ сув - Жылы су.»
Ыстық пен суық арасындағы жылы нәрсенің барлығына қолданылатын сөз.

يَلِغُ

ЈАЛЫҒ

ИАЛЫҒ: ердің алдыңғы, артқы қастары.

Оларды бірінен-бірін айыру үшін: «انكذنكى»
Өндүңкі јалығ: Өндүңкі иалығ - Алдыңғы қас»; «كيدنكى يَلِغُ» Kedinki јалығ: Кедінкі иалығ - Кейінгі қас; Артқы қас» дейді.

يَلِغُ

ЈАНЫҒ

ИАНЫҒ: құсық.

«ال يَلِغُ بِنْدِي» Ol јанығ јанды: Ол ианығ ианды - Ол құсық құсты» (Ол көп құсты).

* Бірінші томдағы талдауын айтып отыр. (Қараңыз: М. Қашқари «Түрік сөздігі», Алматы, 1997 ж., Бірінші том, 75-бет.)

- يَنْعُ JANЫҒ IАНЫҒ: жанығу; реніш, ашу.
 «بَكْ يَنْعِنْدَا تُشْمَا» Beg jанығында tuşma: Бег ианығында түшма - Бектің ашуына түспе; Бек ашуланып отырғанда тап келме.» Басқалары да сондай.
- يَتُقُ JАТУҚ IАТҰҚ: екі түрлі нәрседен тоқылған мата.
 Оның өресі жүн жіптен, арқауы мақта жіптен тоқылады.
- يَتُقُ JАТУҚ IАТҰҚ: ұмытылған; тасталған.
 «يَتُقُ نَانَا» Jatuқ neң: Иатүк нең - Ұмытылған нәрсе.» Жалқау адамдарды «يَتُقُ كِشِي» Jatuқ кіші: Иатүк кіші» дейтіні осы сөзден шыққан. Оғыздарда өз шахарынан басқа жаққа шықпайтын, ұрыс-қағыс жасамайтын адамдар бар. Соларды да: «يَتُقُ» Jatuқ: Иатүк» дейді. Тасталғандар, ұмыт қалғандар дегені.
- يَتِقُ JАТЫҚ IАТЫҚ: жатақ. Жататын, ұйықтайтын жай.
 «أَنِي يَتِقِنْدَا تُتِّي» Аны jатықында tutty: Аны иатықында тұтты - Оны жатағында тұтты.»
- يِرُقُ JАРУҚ IАРҰҚ: жарық; жырық.
 «يِرُقُ يِر» Jaruқ jer: Иарүк иер - Жарық жер.»
 «يَبْ يِرُقُ نَانَا» Jar jaruқ neң: Иап иарүк нең - Жап-жарық нәрсе.»
- يِرُقُ JАРУҚ IАРҰҚ: жарық; Жер, там, тау, шыны секілді заттардың, не басқалардың жарығы.

«بُو اَيْتَنِكَ يَرْقِي بَار» Bu ајақның жағиқы бар:

Бү аиақның иарұқы бар - Бүл аяқтың жарығы бар.»

يَرْقِي JАРЫҚ

ИАРЫҚ: жарак; Шайқасқа киіп шығатын темір сауыт, қалқандардың кез-келгеніне қолданылатын ортақ атау. Олар өзара бөлек-бөлек ажыратып айтылады. Темір сауыт, шынжырлы көйлек «كُبا يَرْقِي» Күре жағиқы: Күпе иарық - Жарак көйлек», темір қалқан «سای يَرْقِي Saj jaғиқы: Сай иарық» деп аталады.

يَرْقِي JОРЫҚ

ИОРЫҚ: шебер; шешен.

«لُ يَرْقِي تِل» Јогық тіл: Иорық тіл - Шешен тіл; шебер тіл.»

يَرْقِي JОРЫҚ

ИОРЫҚ: құлық; мінез; пейіл.

«بِلا اَنْك يَرْقِي نَتَا كِشِي» Аның јогықы нетег кіші біле: Аның иорықы нетег кіші біле - Оның құлқы, кісілермен пейілі қандай?»

يَرْقِي JОРЫҚ

ИОРЫҚ: жүріс; ағыс.

«اَت يَرْقِي نَتَا» At јогықы нетег: Ат иорықы нетег - Аттың жүрісі қандай?» Суғ тағы басқалардың ағысын да солай дейді.

يَرْقِي JАРЫҚ

ИАРЫҚ: екі жанбас сүйектердің бітiскен, сегізкөзге ұласқан тұсы; жанбас сүйектердің басы.

«يَرْدِي نَانِكْ» Jaғылды пен: Нәрсе жарылды, айырылды» дегендегі «يَرْدِي jaғылды: иарылды - жарылды» сөзінен алынған. Екі аяқтың бірінің - оңға, бірінің солға айырылуын айтады.

يَزَقُ JAZAQ

ИАЗАҚ: жайылым; жайлау. (Йағма мен тохсы тілдерінде).

يَزُقُ JAZUQ

ИАЗҰҚ: бос; босаған; байлаудан шешілген.

«يَزُقُ اتْ» Jazuk at: Иазұқ ат - Босаған ат; байлаудан шешіліп кеткен ат.» Байлап қойған жерден шешіліп кеткен, кісеннен босап кеткен нәрсенің бәріне осылай дейді.

يَزُقُ JAZUQ

ИАЗҰҚ: сүр; (сүрленген).

«يَزُقُ اتْ» Jazuk et: Иазұқ ет - Күз кезінде өртүрлі татымдылықтар қосып кептіріп қойып, көктемде жейтін ет.» (Сүрі - Е.А.). Бұл «ياز اق بی» Jaz oq je: Иаз оқ ие - Жазғытұрым же; көктемде же» деген сөзден алынған. Өйткені, көктемде мал арық болады; Сақтаған сүрісі бар адам, көктем уағында да (көкөзек шақта. Е.А.) семіз ет жеп отырады.

يَزُقُ JAZUQ

ИАЗҰҚ: жазық; күнә.

Мақалда мынадай деп келген:

«اوت تَتْسُز بُلْمَاسُ يَكْت يازُقُسُز بُلْمَاسُ» Ot tytünsüz bolmas jigít jazuksuz bolmas: От түтүнсүз болмас иігіт иазұқсүз болмас - От

түтінсіз болмас, жігіт жазықсыз болмас.» Жігіттер жазықты болып қалса, күнәлі іс істеп қалса, осы сөзбен ақталады, құзыр сұралады.

يَسِيْقُ JASYҚ

ИАСЫҚ: оқ сауыты; жебе сауыты. (Қорамсақ. Е.А.) Өзге түркерше. Бұл сөзді оғыз бен қыпшақтар білмейді. Олар мұны «قُرْمَانُ» қигман: құрман» дейді.

Мақалда былай деп келген: «ابْرُقُ يَسْقِدُنْ»
 ابرُقُ يَسْقِدُنْ تُوْزْلُغُ يَا جِقَارُ
 Upraқ jasyқдын tozлуқ ja шықар: Ұпрақ иасықдын тозлуқ иа шықар - Көне (ескі) қорамсақтан тозған жебе шығар.» Бұл дәл арабшадағы «تَرَى الرَّجُلَ» де-гендегі сияқты. «النَّحِيْفُ فَتَزْدَرِيهٖ وَفِي اٰثْوَابِهٖ اَسَدٌ مَّرِيْدٌ»

يُلِقُ JULAK

ИҰЛАҚ: кішкентай-кішкентай бір топ тұма. (Шағын-шағын қайнар бұлақтар. Е.А.).

«يُلُّ يُلِقُ» Jul julak: Иүл иұлақ» сөзі осыдан шыққан. Мұндағы «ل - л» әрпіне «ق - қ» әрпі қосылған.

Жырда былай деп келген:

اَقْتَرَرُ كَوْزُمُ يُلِقُ
 تَشُّ قَلْرُ اَرْدَكُ يَغَاقُ

*Aқturur көзүм julak
 Түш қылur өрдек жуақ:*

*Ақтүрүр көзүм иұлақ,
 Түш қылур өрдек иұақ -*

*Көзімнен көлдеп ағар жас,
Қонар да түсер үйрек, қаз.»*

(Көзімнен бұлақтай жас ағар; көз жасым көлге айналар; Соған үйрек, қаз, тағы басқа құстар қонып, жүзер, көлдегі суға түсер).

يَلَقُ JOLAK

ИОЛАҚ: соқпақ; тар жол. Ойлы-қырлы жерлерде болатын жалғызаяқ соқпақ жол.

يَلَقُ JOLAK

ИОЛАҚ: жолақ.

«يَلَقُ بَرَجِن» Jolak бағшып: Иолақ баршын - Жолақ жібек мата.» Сол секілді жол-жол, жолақ-жолақ сызығы бар нәрсенің барлығына да «يَلَقُ» Jolak: Иолақ» дейді. Мұның түп негізі : «يولت» Jolak: иолақ» болады.

يَتِكُ ЛІТҮК

ИІТҮК: жоғалған; жоғалған нәрсе. (Жоқ. Е.А.)

Мақалда былай деп келеді: «يَتِكُكُ اَنَاسِي» قوين اجار Jityklig anасы қоюн ашар: Иітүк-ліг анасы қойұн ашар - Жоқ іздеген (адам) анасының қойнын ашар; Жоғын жоқтаған жан анасының қойнын ашар.» Бұл мақал нәрсесін, затын жоғалтқан адамның, жоғын іздеген адамның жоғын қай жерден болсын іздестіруге құлықты екендігін білдіреді.

يَتِكُ ЛІТІК

ИІТІК: өткір.

«يَتِكُ بِجَاك» Jitik пішек: Иітік пішек - Өткір пышпақ» Қылыш пен қылыш секілді нәрселерге де осы сөз қолданылады.

يَتِيكُ	JETIK	ИЕТИК: жетік. «يَتِيكُ ار Jetik ег: Иетік ер - Жетік ер; қолынан іс келетін адам.» Қай істі де жеріне жеткізетін, тиянақты, жетік адам.
يُرِيكُ	JUREK	ИҮРЕК: жүрек. «يُرِيكُ ير كلكلگ Jureklig: Иүрекліг - жүректі; батыр.»
يُورِيكُ	JÖRYK	ИӨРҮК: жору. «يُورِيكُ توش ير كى Tüş jögük: Түш иөрүк - Түс жору.»
يُورِيكُ	JӨRYK	ИӨРҮК: сөздің мәнісі; түсіндірмесі. (Сөздің жоралғысы. Е.А.) «يُورِيكُ سوز Sez jögүki: Сөз иөрүкі - Сөздің мәнісі.»
يُورِيكُ	JERYK	ИЕРҮК: жерік. «يُورِيكُ اشلار Jeryk işler: Иерүк ішлер - Жерік әйел.»
يُورِيكُ	JIRYK	ИІРҮК: жырық; жырылған. «يُورِيكُ نانك Jiryk neң: Иірүк нең - Жырылған нәрсе.» Ұзынынан жырылған, сөйтіп ұсқыны кеткен нәрсе.
يُورِيكُ	JIRYK	ИІРҮК: кетік, сынық.
يُوزِيكُ	JYZYK	ИҮЗҮК: жүзік. (Саусаққа салатын жүзік).
يُوزِيكُ	JIZEK	ИІЗЕК: қосынның алдында жүретін шолғыншы топ.
يِنِيكُ	JENIK	ИЕНИК: жеңіл.

- يَسْلُ JASUL ИАСҰЛ: жайдақ.
«يَسْلُ تَاغُ Jasul tağ: Иасұл тағ - Жайдақ тау.»
Ылдилап созылған кең жазықтықты жерді
де «يَسْلُ jasul: иасұл» дейді.
- يَشِلُّ JAШЫЛ ИАШЫЛ: жасыл.
Қанық, қою жасылды «يَشِلُّ جَارُ Jar jashyl:
Иап иашыл» дейді. Бұл сөз «يَشِلُّ juşul:
иүшүл» сөзімен қосылып «يَشِلُّ يَشِلُّ jashul ju-
şul: иашұл иүшүл» деп те айтылады.
- يَذِمُّ JАЗЫМ ИАДЗЫМ: төсек; төсеніш (көрпе).
«يَذِمُّ تُولُوكُ Tülüğ jazım: Түлүг иадзым - Жүн
төсеніш.» Бұл түбір сөз емес.
- يَرِمُّ JАРЫМ ИАРЫМ: жарты; (жарым. Е.А.)
«يَرِمُّ أَلْمَلَا Almyla jağımy: Алмыла иарымы
- Алманың жартысы.» Басқаларға да сондай.
- يَرِمُّ JАРЫМ ИАРЫМ: екіге айырылған нәрсенің әрқай-
сысы, әр бөлегі. (Жартысы, жарымы. Е.А.)
«يَرِمُّ بُوْتَاقُ Butaq jağımy: Бұтақ иарымы -
Бұтақтың жарты бөлігі.» Мұның негізі «жа-
рылмақ» болады.
- يِشِمُّ ИШИМ ИИШИМ: саптама. Суық өтпеу үшін аяқ ки-
імнің үстінен тізеге дейін киіп алатын етік
секілді аяқ киім.
- يَغِمُّ JЫҒЫМ ИЫҒЫМ: үйінді; дөңес. (Жиылған нәрсе,
жиым. Е.А.)

يَغِيْمٌ تَبْرَاقٌ
 Ығым торғақ: ИҒЫМ топрақ -
 Үйінді топырақ.» Дөң, төбе топырақ. «м - м»
 өрпі «н - н» өрпінің орнына ауысып түскен.

يَلِيْمٌ JALYM ИАЛЫМ: («тік» мағынасында. Е.А.)

يَالِيْمٌ قَايَا
 Јалым қаја: Иалым қаиа - Тік қия.»
 Мақалда былай деп келген:
 تَلِيْمٌ سُوْرُكٌ اُقْسَا بُلْمَاسٌ يَالِيْمٌ قَايَا يِقْسَا بُلْمَاسٌ
 Telim sözüg ũqsa bolmas jalym қаја жылқса
 bolmas: Телім сөзүг ұқса болмас, иалым
 қаиа иықса болмас - Көп сөзді ұғып бол-
 мас, тік қияны жығып болмас.» Бұл мақал
 аз сөйлеуді мезгеп айтылған.

يَلِيْمٌ JELIM ИЕЛІМ: желім. Түк, тағы сол секілді нәрсе-
 лерді жабыстыратын желім. Балық желімін
 يَارُقٌ يَالِيْمٌ
 Јаруқ јелім: Иарұқ иелім» дейді.

بَايِيْنٌ BAJYN* БАЙЫН: қою қызыл. (Қып-қызыл; канқы-
 зыл. Е. А.) Келіншек гүлінің түсіндей
 нәрсенің бәріне де осы сөз қолданылады.
 Мақалда былай деп келген:
 قَايَانُو بِلْسَا قَزِيْلٌ كَزَارٌ بَرَانُو بِلْسَا يَشِيْلٌ كَزَارٌ
 Қыяну билсе қызыл кезер јарану билсе јашыл

* Б. Аталай бұл сөздің жазылуында қателік бар екендігін түсіндірген (ТДК., III-т., 21-бет.). «يَلِيْمٌ, Jibkin: Иібкін», «يَلِيْمٌ, Jibkil: Иібкіл» сөздеріндегі «ج - к» өрпі түсіп қалғандықтан барып түзілген «يَلِيْمٌ, Jebin: Иебін» секілді болуы мүмкін дейді. Ал, жазба нұсқада «بَايِيْنٌ bajyn: байын» деп жазылған. Осы сөзге келтірілген мысалда сөздің өзі жоқ, оның орнына «қызыл» сөзі жүр. «Алқызыл» сөзін «Көне түркі сөзінде» де «жерүп: иепүн» деп жазыпты. (Қараңыз: ДТС., Стр. 257).

кезег: Қылыну білсе қызыл кедзер, иарану білсе иашыл кедзер - Қылықтанайын десе, қызыл киер, жарасайын десе жасыл киер.» (Қатындар еріне қылықты көрініп, қылым-сиын деп білсе, қызыл жібектен киім киіп құлпырып, арбап шығады, еркелеп, назданып жарасайын деп білсе, жасыл киім киіп, жасанып шығады.) Ер құрметіне ләзімдеп киінеді, сол реңдерге қарай ер де әйелді ұнатар демекші.

يَتَن	JETEN	ИЕТЕН: оқ ату үшін ағаштан жасалған садақ.
يَتَن	JETEN	ИЕТЕН: мақта, жүн түтетін құрал.
يَرِن	JARYN	ИАРЫН: жауырын. Жауырын сүйегі. Түркерде мынадай мақал бар: «يَرِن بُلْغَنَسَا اَيْل بُلْغَنُور» Jaғыn bulғansa el bulғанu: Иарын бұлғанса, ел бұлғанүр - Жауырын бүлінсе, ел бүлінер.» (Жауырын сүйегі былғанса, ел-жұрт іші бүліншілікке түсер).*
يُرُن	JURUN	ИҰРҰН: киімдік жұқа жібек мата; парша. «يُرُن يۇقَا» Jurun juқа: Иүрүн иүқа**» деген сөз осыдан алынған.
يَاشِن	ЯАШЫН	ИАШЫН: жасын; (найзағай. Е.А.) Түрктерде : «كَمِنَاك بِلَا قَاشِن بُلْسَا يَشِن يَقْمَاس»

* М. Қашқари мақалдың мәнін түсіндірмейді. Б. Аталай: «Ежелгі түріктер малдың жауырын сүйегіне қарап бал ашқан. Жауырын сүйегінде көргендеріне қарап болжам байлаған. Бұл мақал соны мезгесе керек» дейді. (ТДК., III-том, 21-бет.).

** М. Қашқари бұл сөзді түсіндірмеген.

Кімің биле қаш болса жашын жақмас: Кімің биле қаш болса иашын иақмас - Кіммен бірге қаш болса, жасын тимес; (Кімнің жанында қаш тасы болса, оған жасын дарымайды)» - деген хикмат сөз бар. «Қаш» ақ түсті, саф түзілген тас; Кісілер оны жүзікке қондырады. Ондай жүзікті сыйға алған адамға шақпақ, жасын тимейді. Өйткені, оның табиғаты, жаратылысы сондай. Ол тасты* бөзге орап отқа тастаса, бөз де, тас та күймейді. Бұл сыналған. Шөлдеп, сусаған адам аузына салса, шөлін басады.

يَغْنُ ИЫҒЫН

ИЫҒЫН: үйінді; үйілген, жиылған.

«يَغْنُ تُبْرَاقُ» Иығын торғак: Иығын топрақ - Үйілген топырақ». Басқаларға да осындай.

يَقْنُ ЈАҚЫН

ИАҚЫН: жақын.

«يَقْنُ يِر» Жақын жег: Иақын иер - Жақын жер.»

«يَقْنُ آر» Жақын ег: Иақын ер - Жақын адам; жақын туысқан.»

Жырда былай деп келеді:

يَقْنُ يَغْنُ كُرْمَذِبْ نَانِكْنِي كُدُرْ
قَدَشْ تَبَا اِتْ كِيْبِي قَيْنَكُرُو بَقَارْ

*Жақын жағиқ көртезір пеңні көзүр
Қазаш таба ыт кебі қыңғи бақар:*

* «Нефрит. Амфибол тобындағы минерал.» (Советский энциклопедический словарь. М., 1979 г. Стр. 881). «Қаш. Минерал нефрит. (МК. III-152).» (ДТС., Стр. 431).

*Иақын иазуқ көрмедіп неңні көдзур,
Қадзаш таба ыт кебі қыңру бақар -*

*Малды көріп, көрмей жақын-жуықты,
Иттей қыңыр қарар қандас туысқа.»*

(Адамдардың арасындағы опасыздықты мегзеп, опасыздың көбейіп кеткеніне налып айтқан: Жақын-жуық, туғандарын көрмейді, ағайындарына қарамайды; Дүние, малды ғана көріп, соған пейілі бұзылып; қызғанған ит секілді, өз туыстарына да қыңырайып қарайды.)

يَكِّنُ JIKEN ИИКЕН: Қамыстың бір түрі. Онымен үйдің төбесін жабады.

يَلِينُ JALYN ИАЛЫН: жалын; алау.
«أوت يَلِينِي» Ot jalыны: От иалыны - От жалыны; Оттың жалыны.»

يُلُونُ JULUN ИҰЛҰН: жұлын.

يَلِينُ JYLYN ИЫЛЫН: байталдың желіні. Тұяқты малдың бөрінің де желінін осы сөзбен атайды.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА ТҮРІ

يَيْغُ JAJYF ИАЙЫҒ: тұрақсыз; жалтақ.

«يَيْغُ كِشِي» Jajyғ кіші: Иайығ кіші - Тұрақсыз адам; біресе анаған, біресе мынаған келісе беретін, солқылдақ адам.»

يَيْقُ JAJYK ИАЙЫҚ: бұл сөз де жоғарыдағы мағынада.

«**يَيْقُ كِشِي** Жаық кіші: Иайық кіші - Тұрақ-сыз, жалтақ адам.» Бұл **بِشَغِ اَت** Рышығ ет: Пышығ ет - Піскен ет.» дегендегі **بِشَغِ** Рышығ: Пышығ - Піскен» сөзінің **بِشَقِ** Рышық: Пышық - Піскен» деген түрінің де болатындығы тәрізді. (Соңындағы «ق - қ» әрпіне қатысты айтылып отыр. - А.Е.)

يِيم JIM*

ИИМ: зығыр ұрығы. Күнжыт өсімдігі сияқты. Тек, түсі одан гөрі қызылырақ болады. Майы шыраққа қолданылады.

СОҢҒЫ ӘРПІ ДАУЫСТЫ, ИЛЛЕТ ӘРІШТЕРІ БОЛЫП КЕЛЕТІН СӨЗДЕР

يَا	JABA	ИАБА: жас не су, дымқыл нәрсенің бәріне айтылады. (Оғызша).
يَبِي	JABY	ИАБЫ: ертоқымның үстіне жабылатын көрпеше, жастық төсеніш. Ердің көрпешесі. (Шігілше). («Жабу» мағынасынан шыққан секілді. А.Е.)
يَرُو	JARU	ИАРҰ: يَرُو يَلِيم Jaru jelim: Иарү иелім - Балықтың желімі.**

* Жазба нұсқасында осылай харакатсыз жазылған. Б. Аталай қазір де түріктердің тілінде қолданылып жүрген «Jitin: Иітін» тұлғасын алып, себебін түсіндіреді. Түпнұсқа үлгісін бөз күйі сақтағанды жөн көрдік. А.Е.

** Балық желімі қазақ арасында қазір де мөлім. Түркістан ескерткіштерінің күмбезіндегі көк шыңылтыр құрамын зерттеп, сондай көкшыңылтыр жасауға ұмтылғанда қазақ ғалымдары батыстағы көнекөз қариялардан естіп, біліп, ескеріп байқау өткізген. Жәркенттегі мешітті қалпына келтіргенде қолданылды. Балық желімі қосылған бояу ұзақ сақталады, суға алдырмайды. А. Е.

يَرَا	JÖRE	ИӨРЕ: бір нөрсенің шалғайы, төңірегі, маңайы. (Оғызша).
يَزِي	JAZY	ИАЗЫ: жазық; жазық жер. Ашық алаң.
يَسِي	JASY	ИАСЫ: енді; кең. «نانك ياسي» Jasy нең: Иасы нең - Енді нәрсе.»
يَغِي	JAҒЫ	ИАҒЫ: жау; дұшпан.
يَا	JAVA	ИАВА: Оғыздардың бір аймағы. Бұл сөздің «- у» әрпімен «يَا Java: Иауа», «ا - I» әліппен «ا Ava: Ава» деп айтылатын түрлері де бар.
يَافَا	JAҒА*	ИАҒА: тікенді өсімдік.
يَافَا	JAҒА	ИАҒА: «يَافَا Jafa jег: Иафа иер - Ық жер; суық тимейтін қалқа жер.»
يَاقَا	JAҚА	ИАҚА: жаға. Киімнің жағасы.
يَاقِي	JAҚЫ	ИАҚЫ: «يَاقِي يَاقِي» Jaqy juqy ег: Иақы-иұқы ер - Жағымпаз-жарамсақ ер.»
يَاقُو	JAҚУ	ИАҚҰ: жаңбырлық. Бұл сөздің негізі «يَاغُور» jaғқи: иағқұ» болатын, кейін жеңілдетілген.
يَاقِي	JIGI	ИІГІ: «يَاقِي يَاقِي» Jigi jығаш: Иігі иығаш - Талдары, бұтақтары бір-біріне шырмалып кірігіп кеткен топ ағаш, тоғай.» Кейде «ا - г» әрпі түсіріліп, «يَاقِي Ji jығаш: Иі иығаш»

* «Jafa: дикий лук. (МК III.24).» (ДТС., Стр. 223; Стр. 248).

тәрізді де айтылады. «يَجِي تَبِش» Jigi тыш: Иігі тыш - Жиі тіс.» «تَوْنُ يَكِي تَاكْ» Ton jigi tik: Тон иігі тік - Тонды жиі (тігіспен) тік.» Тігіске «يَجِي ji: иі» дейді. Мұның негізі: «يَكِي jigi: иігі» болады.

يَلا JALA

ИАЛА: жала. Қаттама жұқа нанның бір түрін де «يَلا جِي جَا» Jalашы жуға: Иалашы иуға» дейді. Бұл осы нанның, шелпектің қолға тиер-тиместе үгітіліп, уатылып кететін үлбіреген жұқалығына бола айтылған. Сонда, наубай-ханашы сен сындырдың де жала жабады.

يُلا JULA

ИҰЛА: шырақ.
Жырда былай деп келеді:

تَكْمَا اِيْتَتْ اَشْقَا كُرْبُ تَرْغَلِ اَلَا
جَقْمَقْ جَقِبْ اِيْشَا قَلِيْ اَذْدُوْرُ يُلَا

Tegme evet ышқа көрүп тұрғыл ала
Шақтақ шақыр evse қалы изытур jula:

Tegme evet ышқа көрүп тұрғыл ала
Шақмақ шақып evse қалы ұдзынұр иұла -

Кіріспе іске әбдіреп, асықпай тұрып көріп ал,
Әбдіреп шақпақ шаққанда, шырақ та құлап,
сөнер ол.»

(Кез-келген іске асып-сасып, әбдіреп кіріспе; әуелі асықпай байқап, көріп-біліп ал; Шырақ жақпақ болып, шақпақ шаққан кісі

өбдіреп-сасқандықтан, шырағы құлап түсіп, сөніп қалады.).

يَلُو JELY ИЕЛҮ: желі. Құлын, тайларды байлау үшін тартылған арқан, желі. Бие сауатын кезде құлындарды сол желіге байлайды. Биелер сауылу үшін құлындары оның маңында айналсоқтап жүреді.

يَمُو JEMU ИЕМҮ: «Сөзімді қабыл алдың ба, айтқанымды істеу үшін көңіл қойып түсіндің бе?» деген сөз. («Ие ме? Иә ма?», «Жарай ма?» деген мағынадағы сөз секілді. - А.Е.) «سَن بَرِغَل»
يَمُو Sen барғыл jemu: Сен барғыл ие мү - Сен барғын иә ма?» Мұның негізі: «يَه je: ие» деген мағынада болып, оған «مُو tu: мү» қосымшасы қосылған.

يَنَا JANA ИАНА: және, қайта. Екінші қайыра, екінші қайтара. «يَنَا كَلْدِي Jana keldi: Иана келді - Қайта келді.»

БҮЛ БАПТЫҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَا JAJA ИАИА: адамның құйрығы. Тек адамға қатысты ғана қолданылады.

يَاو JAYA ИАВА: суын (сөлін. - А.Е:) тұтмашқа рең беру үшін қолданатын бір түрлі тікенді өсімдік. Жұмсақ айтылатын «يَا - б» әрпі арқылы келетін «يَاو jaba: иаба» түрі де бар.

يَاو JAJA ИАФА: «يَاو jaba: иава» сөзі. Оғыздардың бір

аймағында «**يَفا** jafa: иафа» деген түрінде де қолданылады. Оғыздарда жел тимейтін қалқа жерді де: «**يَفا يير** Jafa jег: Иафа иер» дейді. Жоғарыда айтқанымыздай «**و - у**» әрпі «**ف - ф**» әрпіне алмасқан.

فَعَلَّلَ ФӨ‘ЛАЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَتِي JETTI* ИЕТТИ: жеті; жеті саны. «**يَتِي قَات كُوك** Jetti қат көк: Иетті қат көк - Жеті қат көк.» дегендегі сияқты.

فَوَعَلَ ФӨУ‘АЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يُولُج JOLYЧ ИОЛЫЧ: түбіт. Ешкі жүнінің түбінде болатын жұмсақ үлпілдек түбіт жүн.

يُوغَا JUFA** ИҰҒА: жұқа нан. (Жұқа жайма нан; шелпек. - А.Е.)

يِيغُق JAJFUҚ ИАЙҒҰҚ: байтал емшегінің үрпі. Кейбірі «**يَزغُق** jazғуқ: иазғуқ» дейді. (Қыпшақша).

* «**يَتِي** jети: иеті» деп жазылғаны қате. Дұрысы: «**يَتِي** jetti: иетті» болуы керек.

** «**يُوغَا** juға: иұға» сөзі бұл бөлімге үйлеспейді. «**يُوغَا** Juғa: иұғa» түрінде сай келеді. Екеуінің мәні бір.

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ **فَعَالٌ** ФӘАЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- يَنْوُتُ JANUT ИАНҰТ: жауап.
«سوز يَنْوُتِي Səz januty: Сөз ианұты - Сөз жау-
абы.»
- يَنْوُتُ JANUT ИАНҰТ: бәс; пара-парлық.
- يَغَاجُ JYFAШ ИЫҒАШ: ағаш. Төрт тілде. «يَغَج» нұсқасы да
бар.
- يِپَارُ JYPAR ИЫПАР: жұпар. (Қатаң «ب - п» әрпімен).
- يِلَارُ JULAR ИҰЛАР: аттың жүгені.
- يِمَارُ JAMAR ИАМАР: Иамар. Бір жердің атауы. Бұл жер-
ден - Йабақу даласында - үлкен дария ағып
өтеді. Оны: «يِمَارُ سُوْفِي Jamar suvy: Иамар
сувы - Иамар суы» деп атайды.
- يِدَاغُ JADAF ИАДАҒ: жаяу.
- يِرَاغُ JARAF ИАРАҒ: сәт, пұрсат, кез.
«ايش يرَاغِي Ыш јағағы: Ыш иарағы - Істің
сәті.» Бұл сөздің «يرَاغ» деген секілді түрі де
бар.
- يِمَاغُ JAMAF ИАМАҒ: жамау.
Мақалда былай деп келеді:

«بَرْجِنِ يَمَاغِي بَرْجِنَا قَرِشِ يَمَاغِي قَرِشْنَا»

шы жамағы бағшыңқа қағыш жамағы қағышқа: Баршын иамағы баршынқа қарыш иамағы қарышқа - Баршын жамау - баршынға, жүн жамау - жүн матаға; Жібек жамау - жібекке, жүн жамау - жүн матаға (үйлесер. - А.Е.)». Бұл мақал тек тегіне жарасады деген мағынаны білдіреді.

يِرَاقُ ЛЫРАҚ

ИЫРАҚ: жырақ.

«يِرَاقُ يِرَاقُ» Жырақ жер: Иырақ иер - Жырақ жер.» Туысқандардың, тағы басқалардың жырақ қалғанында да осы сөзді қолданады. Жырда былай деп келген:

اَغْرَغِمُ كَنْدُو يِرَاقُ

بُلْنَدي مَانِي قَرَاقُ

*Оғрағым кенду жырақ,
Бұлнады мені қарақ:*

*Оғрағым кенду иырақ,
Бұлнады мені қарақ -*

*Мақсатым еді жырақ,
Тұтты мені қарақ.»*

(Мақсат-тілегім (баратын ойға алған жерім) жырақ, алыс еді; Мені сүйіктімнің қара көзі тұтқындап, жолымнан қалдырды.)

يَغَاقُ ЈАҒАҚ

ИАҒАҚ: жаңғақ.

يَغُوқُ ЈАҒУҚ

ИАҒҰҚ: жақын.

«بَغُوقُ يِر» Jaғuқ jег: Иағуқ иер - Жақын жер.»

Туысқан-туғандарға да «بَغُوقُ يِر» Jaқ jaғuқ: Иақ иағуқ» дейді. («Жақын- жуық, жақын- жұрағат». - А.Е.)

يَنَاقُ JONAK

ИОНАҚ: есек, өгіз және сол секілді жүк артылатын хайуандардың жүк, теңдерінің астына салатын (жабатын) тоқым.

يِمَاكُ JEMEK

ИЕМЕК: Иемек. Түріктердің бір бөлігі, бір жұрты. Біздің ұғымымызда олар қыпшақтар, ал қыпшақтардың өздері оларды басқа ата деп санайды.

يِغَانُ JAFAN

ИАҒАН: піл. Екі тілдің бірінде. (Түрк, не түркменшенің бірінде). Адамдарға да «تَكِينُ يِغَانُ» jaғan tegin: иаған тегін» деген ат беріледі.

يِغُونُ JOFUN

ИОҒҰН: жуан. Жуан, қалың нәрсенің бәрі.

يِلَانُ JYLAN

ИЫЛАН: жылан.

«اِقُ يِلَانُ» Оқ жылан: Оқ иылан - Оқ жылан, адамға, тағы басқаларға атылатын жылан»;

«يِلَانُ يِلِي» Jылан жылы: Иылан иылы - Жылан жылы. Түрк жыл қайыруындағы он екі мүшел жылдың бірінің аталуы.»

يِمَانُ JAMAN

ИАМАН: жаман. Бір нәрсенің жаманы.

«يِمَانُ اِبِكُ» Jaman ig: Иаман иг - Жаман ауру.»

ОРТАСЫ СҮКҮНДІ **فَعْلِي** ФӨ'ЛА СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَلْبِي
JALPY

ИАЛПЫ: жалпақ; жадағай.

«يَلْبِي نَانِكْ Jalpy neң: Иалпы нең - Ағаштан ойып жасалған, жайпақ табақ секілді жадағай нәрсе.»

يَرْتُو
JARTU

ИАРТҰ: жоңқа.

Соған ұқсас, бетіне жазу жазатын тақтаны да «يَرْتُو jartu: иарту» дейді.

يِرْچُو
JERЧУ

ИЕРЧҮ: көр, қабір.

يِرْجِي
JORШЫ

ИОРШЫ: жол басшы.

يِنْجُو
JINЖУ

ИИНЖҮ: інжу.

Кәнізәктарды да «يِنْجُو jinжү: иінжү» дейді. Мақалда былай деп келген: «اوتلگ يِنْجُو يِرْدا قَلْمَاسْ Ötlyg jinжү jerde қалмас: Өтлүг иінжү жерде қалмас - Тесік інжу жерде қалмас; Яғни, тесік маржан жерде қалмайды, оны алатын біреу табылады.» Бұл мақал кәнізәктар қыз күйінде қалып қалмайды, оларға да үйленетін адам шығарды деген мағынаны мегзейді. Оғыз бен қыпшақтар «ی - и» әрпін «ج - ч, ж» әрпіне алмастырып: «يِنْجُو jinжү: жінжү» дейді.

يُودُو	JOFDU	ИОҒДҰ: шуда. Түйелердің иегі астындағы шұбатылған ұзын жүн.
يُكْدَا	JIGDE	ИІГДЕ: жиде.
يُجْدُو	JAMDU	ИАМДҰ: іштің төменгі астыңғы жағы*.
يُجْنَدِي	JUNDY	ИҰНДЫ: жуынды.
يُجْرِي	JAPRY	ИАПРЫ: түзу; жазық. يُجْرِي Jarгы jer: Иапры иер - Түзу әрі кең жазық жер.»
يُجْرِي	JAPRY	ИАПРЫ: салпаң. يُجْرِي Jarгы қулақ: Иапры құлақ - Салпаң құлақ.»
يُجْرُو	JASHRU	ИАШРҰ: жасырын. يُجْرُو Ol Ol jashru keldi: Ол иашру келді - Ол жасырын келді.» يُجْرُو Jashru ыш: Иашру ыш - Жасырын іс.»
يُجْرُو	JOFRU	ИОҒРҰ: түйенің ұзын жүндері. Кейде يُجْرُو jofru: иоғруй» деп те айтады. Бұл сөздегі «ر - р» әрпі «د - д» әрпінің орнына алмасқан. Бұл нақ бір арабшадағы «عَكَرَةٌ / عَكَدَةٌ» дегенге ұқсас.

* «Jamdu: нижняя часть живота, пах. (МК III 31)» (ДТС, стр. 231)

يَغْرُو JAFRU

ИАҒРҰ: маңай; төңірек. Жақын маң.

«الْأَنْكَرُ يَغْرُو يُرِيْمَاسُ» Ol аңар jaғғu joғymas:

Ол аңар иағрү иорымас - Ол оның маңынан жүрмес; Ол оған жақын маңға бармас.» Бұл

сөздің негізгі бітімі: «ق - қ» әрпімен «يَغْرُو» жақ-

ғу: иақрү» болып келеді. «غ - ғ» әрпі мен «ق -

қ» әріптері өзара жақын дыбыстар болған-

дықтан, «غ - ғ» әрпі «ق - қ» әрпінің орнына

түсіп, оны алмастырған. Бұл арабшада бар

сипат. «يَقْرُبُ» жақғу: иақрүбу» сөзін «يَقْرُو»

жақғу: иақрү» түрінде қолданады. Мұндағы

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

يُغْرِي JOFRU

ИОҒРҰ: аяқ; табақ.

Мақалда былай деп келеді: «أَشُّ تَتَغِي»

«أَشُّ تَتَغِي» Ash tatyғy tuz joғtyп je-

mes: Аш татығы тұз иоғрын иемес - Ас таты-

мы - тұз, тұзды табақтап жемес; Яғни, Тұз

астың дәм-татуы үшін, тек тұзды ғана табаққа

салып табақтап жемейді.» Бұл мақал адамды

қашанда ұстамды болып, шамадан аспауға

мегзейді.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

«و - у» әрпі «ب - б» әрпінің орнына келген.

يَقْرِي JAҚРЫ

ИАҚРЫ: іш май.

Жырда былай деп келеді:

بَشْرُلُورُ يَقْرِي قِيَاقُ

تَشْفِرُ يَغْرِي جِنَاقُ

*Рышгылur жақты қыжақ
Тошгылur жоғғы шапақ:*

*Пышрылур иақры қыйақ,
Тошгүрүр иогры шанақ -*

*Іш майы, шыры пісірілер,
Аяқ-табақ толтырылар.»*

(Іш майы, майдың қайнатқанда шыққан шырышы ерітіліп; Аяқ-табаққа іш майы толтырылар.)

يَخْشَى JAXШЫ

ИАХШЫ: жақсы. Бір нәрсенің жақсысы.

«يَخْشَى نَانِكْ Jaxшы нең: Иахшы нең - Жақсы нәрсе.» «يَخْشَى ايشْ Jaxшы ыш: Иахшы ыш - Жақсы іс.»

يَرَشَى JARШЫ

ИАРШЫ: бір нәрсенің жартысын бөлуші адам. (Жарушы. (?) - А.Е.)

«يَرَشَى اَنْكْ اَنْكْ يرшшысы бу: Аның иаршысы бү - Оны жартыға бөлуші бүл; Оны жарушы осы.» «اِنْ مَمْنِكْ بَرَلَا تَامْ يرشي» Ol menің birle tam jaғшы: Ол менің бірле там иаршы - Ол менімен там бөлісуші қоңсы; Үйлеріміздің арасын, ауланы ортақ там бөліп түр дегені.»

يَفْغُو JAFGU (jafgu)

ИАФҒҰ: иафғу. Хақаннан екі дәреже төмен тұрған адамға халықтан даралап берілетін лақап.

يَفْغُو JAFGU (jafu) ИАФҒҮ: Иафғу. Барсғанға жақын ша-
хардың аталуы. Иафғуға жақын шоқыны
«يَفْغُو آرْت» Jafgu art: Иафғу арт»- дейді.

يُفْغَا JUFGA (jufga) ИУФҒА: асыранды ұл; Асырап алған бала.

يَلْغَا JALFA ИАЛҒА: «يَلْغَا قَرَا Qara jalga: Қара иалға (Қа-
ра иылға) - Түрк жұрты мен Ферғана ара-
сындағы тік жар.» Мақалда былай деп кел-
ген: «قَرَا مُونَا كَلْمَكُنْجَا قَرَا يَلْغَا كَجْمَا»
Қара муң келмегінше қаға jalga кеште:
Қара муң келмегінше қара иалға кешме -
Қара күн келмейінше, қара жылғаны кеш-
пе.» Басыңа қара күн тумайынша, қара муң
түспейінше, қара жылғадан өтпе. Өйткені,
бұл тік жар, қашанда қар, мұз бүркеп тұра-
ды. (Асуы қиын, қауіпті. А.Е.)

يَلْغُو JALFU ИАЛҒҮ: ақымақ; баянсыз жан.

يَلْغِي JELBI ИЕЛЫ: сиқыр.

«يَلْغِيشِي Jelbişi: Иелбіші - Сиқыршы.»

Жырда былай деп келген:

يَلْغِي أَنْكَ كُوزِي

يَلْغِي أَنْكَ أَوْزِي

تُولْنِ أَيْنِ يَوْزِي

يَرْدِي مَمْنَنِكَ يَوْرَاكَ

*Jelbin аның көзі
Jelkin аның өзі
Tolun арын жүзі
Jарды менің жүрек:*

*Иелбін аның көзі,
Иелкін аның өзі,
Толун айын үзі
Иарды менің жүрек -*

*Оның көзі сиқырлы,
Оның өзі мүсәпір,
Оның жүзі толған ай,
Жарды менің жүрегімді.»*

(Сүйгенін суреттеп жырлайды: Оның көзінің сиқыры бар, сонысымен мені арбап аулады; Өзі ел кезген жолаушы; Оның жүзі толған айдай ажарлы; Қарасымен мені арбап, жүрегімді жарды.)

يُقَا . JUVQA

ИҮВҚА: жұқа, жұқа нәрсенің барлығы.

Мақалда былай деп келген:

«أَنَاسِي تَفْلُكُ يُقَا يَبَارُ أَعْلَى تَتَكُ قُشَا قَبَارُ»

Anасы tevlüg juvқа jарағ оғлы tetik қоша қарағ: Анасы тевлүг иүвқа оғлы тетік қоша қапар - Айлакер анасы жұқа жапса, зерек ұлы қосарлап асар; Анасы айламен нанды жұқа жайса, зерек ойлы баласы ауызына қосқостан салар.» Бұл мақал екі үшқыр ойлы, зерек адамның біріне бірі сайма-сай тең келгендігін аңғартады.

يِبَا . JUPQA

ИҮПҚА: жұқа.

Бұл сөздің «ف - ф» әрпімен айтылатын нұсқасы да бар. «ب - п» әрпі «ف - ф» әрпімен ал-

масқан. Бұл арабшадағы «^{اَسْرَفٌ}» сөзінің - «^{اَسْرَبٌ}», «^{مَصْطَبَةٌ}» сөзінің «^{مَصْطَفَةٌ}» сияқты келгендігі, «^{بَانِيذٌ}» сөзінің «^{فَانِيذٌ}» сияқты түрлендірілгені секілді.

يَلْقَى
ЖЫЛҚЫ

ИЫЛҚЫ: ірі малдарға айтылатын ортақ жалпы атау.

يَرْمَا
JARMA

ИАРМА: жарма.

«^{يَرْمَا} Jarma juḡa: Иарма иуға - Қаттама нанның бір түрі.» Ұзынынан жарылған нәрсенің бөріне де осы сөз қолданылады.

يَاغْمَا
JAFMA

ИАҒМА: йағма. Түрктердің бір атасының атауы. Оларды «^{قَرَا يَاغْمَا} Qara jaḡma: Қара иағма» деп те атайды.

يَاغْمَا
JAFMA

ИАҒМА: Йағма. Таразға жақын мекеннің аты. Бұл сөз жоғарыдағы сөзден келген.

يَلْمَا
JALMA

ИАЛМА: сулық; шекпен.

Парсылар мұны түрктерден алып, «^{يَلْمَة} Jelme: Иелме» деп те айтады. Арабтар парсылардан алып «^{يَلْمَقٌ} Jalmaq: Иалмақ» сияқты айтады. Бұл нақ бір арабшадағы «^{كَمْدَه}» сөзін - «^{يَرْقٌ}» дегендерге ұқсас. «^{يَرْه}», «^{خَنْدَقٌ}» -

Араб шайырлары: «^{ذُو الرِّمَّةِ: كَانَهُ مَتَقِبِي يَلْمَقٌ}» деген. Ешкім де бұл сөздерді түрктер парсылардан алған деп айта алмайды. Өйткені, мен бұл сөзді ең жырақ шекарада тұратын

қара түркілерден де байқаған едім. Олардың елінде қар, жауын көп жауатындықтан, басқаларға қарағанда сулық шекпенге солар көбірек зәру еді.

يَزْنَا JEZNE ИЕЗНЕ: жезде. Әпкесінің ері. Жасы үлкен қыз туысының қосағы.

يُجْنَا JIGNE ИИГНЕ: ине. Тебен инені «يُجْنَا تَمَن temen jig-ne: Темен иігне - Тебен ине» дейді.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ БАСЫ МЕН АҚЫРЫ ИЛЛЕТ ӨРІПТІ СӨЗДЕР

يُجْمَفِي JUMFY ИҰМҒЫ: жұмылған; топтанған.
«يُجْمَفِي نَانِكُ Jumfy neң: Иүмғы нең - Жұмылған, топтанған көп нәрсе.» «كشِي يُجْمَفِي كَأْدِي» Kishi jumfy keldi: Кіші иүмғы келді - Адамдар топтасып келді.»

فَعَالِي ФӘАЛИ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَلَاجِي JALASHY ИАЛАШЫ: жалақор; секемшіл.
«يَلَاجِي آر» Jalashy er: Иалашы ер - Жалақор адам.» Қатырма нанның түріне де «يَلَاجِي يُوغَا Jalashy juға: Иалашы иүға» дейді. Өйткені, ол бір нәрсеге сәл тисе-ақ уатылып, сынып кетеді.

- ٻياغو JUBAFU* ИҰБАҒҰ: елемейтін.
 «ٻياغو ايش» Jubaғu ьш: Иұбағу ьш - Еле-
 мейтін іс; білместікке сүйейтін іс.»
- ٻريغو JORYFU ИОРЫҒҰ: «ٻريغو ير» Joryғu jer: Иорығу иер
 - Жүретін жер.» Бұл сөз мекен-жай есімі де
 болып келеді. Мезгіл-шақ есімі болып та
 келеді.
- ٻيراغو JYIRAFU ИЫРАҒҰ: жырау, жыршы.
- ٻشاغو JASHAFU ИАШАҒҰ: (жасайтын, өмір сүретін. - А.Е.)
 «ٻشاغو ال ازون» Bu er ol uzun jasha-
 ғu: Бұ ер ол үзүн иашағу - Бұл ұзақ жасай-
 тын адам ол.» Бұл сөз мекен-жай есімі бо-
 лып та, мезгіл-шақ есімі болып та келеді.
- ٻماغو JAMAFU ИАМАҒҰ: жамалатын.
 «ٻماغو ال тон» Bu ton ol jamaғu: Бұ тон
 ол иамағу- Бұл жамалатын тон ол.»
- ٻباغو JABAQU ИАБАҚҰ: Иабақу. Түрктердің бір атасы.
- ٻباغو JABAQU ИАБАҚҰ: жабағы жүн. Шаш түйдектеліп
 шырмалып қалса, «ٻباغو بلدی» jabaқu boldы:
 иабақу болды - жабағы болды» дейді.

* Жазба мәтінде «ٻباغو» bjaғu: биағу» сияқты жазылған. Осылай өртүрлі жазылып кеткеніне Б. Аталай да назар аударады. (III-том, 36-бет.) Басқа, осындай мәнді сөздермен бірдей болу үшін осылай алынды.

يَبَاقُو JАБАҚU ИАБАҚУ: «يَبَاقُو سُفْيُ» Јабақи сувы: Иабақу сувы - Иабақы суы.» Қашқар тауларынан бастау алып, Ферғана мен Өзкендке ағатын су.

يَلَاكُو JӨLEГY ИӨЛЕГҮ: тірек; сүйеніш.
«يَلَاكُو نَانَكُ» Jөlegү нең: Иөлегү нең - Сүйенетін нәрсе.»

يَنِيكُو JENIGY ИЕНІГҮ: туатын; (жеңілдейтін).
«بُو اُرَاغُتُ اَلْ يَنِيكُو» Bu urağut ol jenigy: Бү ұрағұт ол иенігү - Бұл туатын қатын; Бұл босанатын қатын ол.»

فَعْلَانُ ФӨ'ЛАН СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَبْجَانُ JAPЖAN ИАПЖАН: тікенді өсімдік.
Бұл сөздің «يَفْجَانُ» Јавжан: иавжан» деп айтылатын түрі де бар. «ب - б» әрпінің орнына «ف - ф» алмасып түсетіндігі жайлы ережеге ұқсайды.

يِمْشَانُ JEMШEN ИЕМШЕН: қыпшақ аймағында өсетін жемістің бір түрінің атауы.

يَفْغَانُ JAVFAN ИАВҒАН: етсіз.
«يَفْغَانُ اَشْ» Јавған аш: Иавған аш - Етсіз ас.»

يَلْغَانُ JALFAN ИАЛҒАН: жалған. Бұл сөз кейде анықтау-

ыш сипатында кездеседі. «**يَالْغَانُ كَشِي** Jalğan
кіші: Иалған кіші - Жалған сөйлейтін адам.»
«**يَالْغَانُ سَوْز** Jalğan söz: Иалған сөз - Жалған
сөз.»

يِلْغُونُ JYLFUN ИЫЛҒҰН: жыңғыл; жыңғыл ағашы*.

يِبْكِينُ JEPKIN ИЕПКІН: қанық қырмызы қызыл; қою қы-
зылкүрең. «**يِبْكِينُ نَانَا** Jerkin нең: Иепкін
нең - Қызылкүрең нәрсе.»

يِلْكِينُ JELKIN ИЕЛКІН: жүрдек; жүйрік.

«**يِلْكِينُ اَتْلَغ** Jelkin атлығ: Иелкін атлығ -
Жүйрік атты.» Оғыздар «ی - и» әрпін «ا - I»
әліпке алмастырып «**اَلْكِينُ** elkin; елкін» дейді.

يَامْلَانُ JAMLAN ИАМЛАН: кеміргіш тышқанның бір түрі.
(Атжалман (?) - А.Е.)

فَعِيلَانُ ФӘИЛАН СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَتِيْكَانُ JETIGEN ИЕТИГЕН: жетіген.

«Жеті қарақшы» атты жұлдыз шоғыры.

* Гребенщик, тамариск, тамарикс. (Tamarix). (БЭС., Стр. 158).

يَسِيمَانُ JASYMAN ИАСЫМАН: суы құйылғанда, аузынан қыл-
қылдап дыбыс шығатын тар мойынды кезе.

يَلِيمَانُ JALYMAN ИАЛЫМАН: талан-таражға түсірген шабу-
ыл; басқыншылық жортуыл.

فَعْنَلِي ФӨӨНЛИ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يُونْدِي JONYNDY ИОНЫНДЫ: жоңқа. (Жонып шығарылған
жоңқа. - А.Е.)

Үш әріптілер бөлімі мен оған қосылғандар бітті.

ТӨРТ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ

فَعَالٌ ФӨ'ЛӘЛ ЖӘНЕ فَعْلَالٌ ФӨ'ЛАЛ

СЕКІЛДІ СӨЗДЕР

- يَبِغْتُ JAPFUT ИАПФҰТ: жүн, соған ұқсас нәрселер салынып тігілген көрпе, төсек.
- يَبِغُتُ JAPТАШ ИАПТАШ: жаңбырда, қарда қойшылар жамылатын жеңсіз кебенек.
- يَبِغُشُ JAPFUШ ИАПФҰШ: есек, тағы басқа сондай хайуандарды айдауға қолданылатын таяқ.
- يَسْجَاغُ JASFАШ ИАСҒАШ: қамыртақта; нантақта. Бұл сөздің негізі: «يَسِي يَسَاغُ» Jasy жығаш: Иасы иығаш - Тақта ағаш.» «Жайдақ ағаш, енді тақта» деген мағынада.
- يَبِغْمُرُ JAFMUR ИАФМҰР: жаңбыр. Бұл сөз «يَبِغْمُرُ jafmūr: иамғұр» деп те айтылады. Мақалда былай деп келген: «نَجَامًا أُبْرِقُ كَذَلِكَ أَرَسَا يَبِغْمُرًا يَرَارُ»
Neshete uraq kezük erse jafmūrqa jaraḡ:
Nesheme ұпraq kedzük erse иағмұрқа иарар -
Қаншама көне (тозған) киім болса да, жаңбырға жарар.» (Кебенек қаншама тозып кетсе де, жаңбырда жарайды.) Бұл мақал қарамағындағылардың бірін ақымақтығы, білімсіз надандығына бола, өзінен әрі шеттеткісі келген кісілерге қаратып айтылған, яғни «қаншама кемшілігі, кем-кетігі болғанымен,

бір ісіңе жарап қалады, сол ісіңе салсаң, өзің
разы боларсың» дегені.

Жырда былай дейді:

قويدى بۇلت يغمرين
 كريب تۇتار ااق تارين
 قرقا قۇدتي ال قرن
 اقن اقر انكرشور

*Қийды bulut жағиғын
 Керіп tutar ақ торын
 Қығқа қозты ол қарғын
 Ақып ақар аңрашир:*

*Құйды бұлұт иағмұрын
 Керіп тұтар ақ торын,
 Қырқа қодзты ол қарын,
 Ақын ақар аңрашұр -*

*Құйды бұлыт жаңбырын,
 Тұтты керіп ақ торын,
 Қырға қойды ол қарын,
 Ағын ағар арқырап.»*

(Бұлыт жаңбырын құйды, ағыл-тегіл сел
төкті; Әуеге ақ торын тұтып жайды; Қарын
тау-қырларға тастады; Таулардан арқырасып
сел, тасқын суы ақты.)

۰ ۰ ۰
 يربز JARPUZ

ИАРПУЗ: жалбыз.

۰ ۰ ۰
 يربز JARPUZ

ИАРПУЗ: иарпүз. (жарбоз(?)) - А.Е.) Жылан-
ды өлтіретін бір аң.

Мақалда былай деп келген:

يِلَانْ يِرْبُرْدِنْ قَجَارْ قَنجَا بَرْسَا يِرْبُرْ اَتْرُو كَلْرُ «

Жылан jaɣpuzдын қашағ қанша barsa jaɣpuz utru келүг: Иылан иарпүздын қашар қанша барса иарпүз үтрү келүр - Жылан иарпүз-дан қашар, қанша жортсын иарпүз алдынан тап келер.» Бұл мақал жек көрген нәрсесінен қанша қашса да, құтыла алмай, соған тап келіп отыратын адам жайлы айтылған.

يِلْدُوزْ

JULDUZ

ИҰЛДҰЗ: жұлдыз. Барша жұлдыз атаулыға қойылған жалпы есім. Оларды өзара айырып, ажыратып: Мүштәри жұлдызын - «آرَنْ تُوْزُ» Egen түз: Ерентүз - Ерен түз*, Мизан жұлдызын - «قَرَاوُشْ» Қағақиш: Қарақұш - Қарақұс**, Сүмбле жұлдызын - «الْكِرْ» Ylker: Үлкер - Үлкер***, Жетіқарақшыны - «يَتِيكَانْ» Jetigen: Иетіген - Жетіген****, Құтыб жұлдызын - «تَمْرَقَزْقْ» Темүг қазуқ: Темүр қазуқ - Темірқазық», Миррих жұлдызын -

* Махмұт Қашқари жазба нұсқасының 51-бетінде «آرَنْ تُوْزُ» «Мизан жұлдызы» деп жазады. Мына жерде «Мүштәри жұлдызы» деп көрсеткен. Керісінше, «قَرَاوُشْ» «Қарақұс жұлдызын» жазба нұсқада (167-бетте) «Мүштәри жұлдызы» деп, мұнда «Мизан жұлдызы» деп түсіндіреді. Содан да болу керек «Көне түркі сөздігінде»: «Egen tiz. астр. Созвездие Блинецов (? QBN 22/12); «Egen tiz. астр. Созвездие Весов (? МК I.76. III-40)» деп сұрақ қойып күмәнмен аударған. (Қараңыз: ДТС., Стр. 176.). Өзгертілмей, сол күйі алынды.

Қазіргі әдебиеттерде бұл жұлдыздар былай жазылып жүр:

** Ерентүз - Егіздер; Қарақұш - Өлкі, (Таразы); Миррих - (Марс) - Қызыл жұлдыз; (М.Ысқақов. Халық календары. А., 1980 ж., 211, 239-бет).

*** Үлкер - Үркер;

**** Жетіген - Жетіқарақшы.

«**بَقْرَسُقْمٌ** Бақыгсоқым: Бақырсоқым - Қызыл жұлдыз» деп атаған.

يِلْدِزْ JYLDYZ ИЫЛДЫЗ: ағаштың тамыры. Мерзеу жолымен бұл сөз адамның ұрық-шәріптеріне қарата да қолданылады. «**تُوْبُلُكْ يِلْدِزْ لِنِغْ** Tüblüg жылдызлығ: Түблүг иылдызлығ - Түбірлі, текті.» Тамыры терең, текті өулет дегендегісі.

يُولْسُوزْ JOLSUZ ИОЛСҰЗ: жолсыз. Жолдан тайған, адасқан адам. Бұл сөздің түбірі «**يُولْسُوزْ**» болатын.

يِرْدَشْ JERDESH ИЕРДЕШ: жерлес. «**يِرْدَشْ كِشِي** Jerdesh kişі: Иердеш кіші - Жерлес кісі; бір жерлік адам.» Бір жерден шыққан екі кісі біріне-бірі «**يِرْدَشْ** jerdesh: иердеш - жерлес» болады. (Оғызша).

يِرْمَШْ JARMAШ ИАРМАШ: жарма*. «**يِرْمَШْ اُونْ** Jar маш un: Иармаш ұн - Майда ұн.»

يِرْمَШْ JARMAШ ИАРМАШ: шырыш.
Бұл екі сөз біріне-бірі қарама-қарсы мағынада болса да, затында екеуінің түбірі бір.

يُغْرُشْ JUFРУШ ИҮҒРҰШ: Түрктерде халық ішінен шығып, уәзірлік дәрежеге көтерілген адам. Парсы, тағы басқаларға қаншама жоғары деңгейге көтерілсе де бұл лақаб атақ берілмейді. Иүғрұш хақаннан бір дәреже төмен мәртебе.

* «Jar маш. Мелкий, тонкий: jarmash un - мука мелкого помола. (М.К. III.40).» (ДТС., Стр. 243.)

Қар, жаңбыр, ыстық аптаптан сақтану үшін оның басына қара жібектен шатырша ұсталады.

يُنَجِّعُ

JUNШЫҒ

ИҰНШЫҒ: ескі; нашар.

«يُنَجِّعُ ايش» Junшығ ыш: Иүншығ ыш - Нашар іс. (Ескіріп, тозып кеткендіктен істеуге келмейтін, қолға алынбайтын іс)».

يُنَجِّعُ

JUNШЫҒ

ИҰНШЫҒ: ынжық; хәлі нашар; осал.

«يُنَجِّعُ ار» Junшығ ег: Иүншығ ер - Ынжық адам.»

Жырда былай деп жазылған:

أَذْلَكَ أَرْغُ كَفَرْدِي

يُنَجِّعُ يَهْزُ تَهْرْدِي

أَرْدَمَ يَمَا سَهْرْدِي

أَزُنَ بَكِي جَهْرْتَلُور

Өзлек арыг кевреді
Junшығ javuz tavradы
Erdem jeme savradы
Ажун begi шертiлүр:

Өдзлек арыг кевреді,
Иүншығ иавүз таврады.
Ердем иеме саврады
Ажүн бегі шертiлүр -

Заман әбден тозды, азды,
Осал, жауыз қозғалды,
Өнер біткен сиреді,
Дүние бегі жоғалыт...»

(Заман азды, замана өбден бұзылды; Осал, ынжық, пасықтар күш алып, қозғалды; Дүние бегі Афрасиаб өлгеннен соң, өнерлі, парасатты жандардан айырылып, өнерсіз қаңырап қалдық.)

- يَرْتُفُ JORTUF ИОРТУҒ: ұрыс уақытында, бір жерге барғанда хақанның қасында бірге жүріп қорғайтын сақшылары.
- يَرْلُغُ JARLYF ИАРЛЫҒ: жарлық. Хақанның жарлығы, жазған бұйрығы. (Шігілше). Мұны оғыздар білмейді.
- يَرْلُغُ JARLYF ИАРЛЫҒ: жарлы. Байқұс, пақыр. «يَرْلُغُ آر» Jarlyғ ег: Иарлығ ер - Жарылқайтын, рахым көрсететін ер» деген сөз осыдан шыққан.
- يَشْلُغُ JASHLYF ИШРЛЫҒ: жасты; жасаурайтын. «يَشْلُغُ كُوز» Jashlyғ көз: Иашлығ көз - Жасаурайтын көз; Жасты көз.»
- يَشْلُغُ JASHLYF ИАШЛЫҒ: жасты; жасаған, көп жасаған; қария. «يَشْلُغُ آر» Jashlyғ ег: Иашлығ ер - Жасаған адам; Көп жасаған адам.» Көп жасаған малға да осы сөз қолданылады. Бұл сөздің негізі: «يَاشْلُغُ Jashlyғ: Иашлығ».
- يَمْلُغُ JAMLYF ИАМЛЫҒ: (шөп-шаламды. А.Е.) «يَمْلُغُ كُوز» Jamlyғ көз: Иамлығ көз - Шөп түскен көз.» Бұл сөздің негізгі түрі: «يَامْلُغُ Jamlyғ: Иамлығ.»
- يَبْغَاقُ JAPFAK ИАПФАҚ: құс аулайтын тұзақтың бір түрі.

يَتَغَاقُ JATFAK ИАТҒАҚ: қарауыл; күзетші. Хақанды, қорғанды, сол секілділерді күзететін күзетші.
«يَتَغَاقُ يَتَيَّ» Jatғақ jattы: Иатғақ иатты - Қарауыл жатты.»

يَذُرُقُ JUZRUK ИҰДЗРҰҚ: жұдырық. Мақалда былай деп келген: «يَا تَنَّاكَ يَا غَاغِ تَكُوسِنْدَا أَوْزَنَّاكَ: فاتның жағлығ текүсінден өзнүң қаплығ јузрук јег: Иатның иағлығ текүсінден өзнүң қанлығ иүдзрүк иег - Жаттың майлы асынан, өзіннің қанды жұдырығың жақсы.» (Жаттың майлы ас-ауқатынан, өз жақындарыңның жұдырықпен ұрғаны артық.) Бұл мақал жақын адамдардың арасы бұзылғанда, ренжіскенде соларды жарастыру үшін айтылады.

يَرْمَقُ JARMAK ИАРМАҚ: ақша, пұл.

يَسْتَقُ JASTUK ИАСТҰҚ: жастық.

يَفْلَاقُ JAVLAK ИАВЛАҚ: жаман, пасық. «كشِي يَفْلَاقُ Javlaқ кіші: Иавлақ кіші - Пасық адам; Құлқы жаман адам.»

يَفْلَاقُ JAVLAK ИАВЛАҚ: бір нәрсенің жаманы. (Оғызша және қыпшақша).

Жырда былай деп келген:

«كُلُّسَا كَشِي يَزِينَكَا
كُرُّكُلَّاكُ يَزِنُ كُرُّنَكَلُ»

يَفْلَاقُ كَذَرُ تَلَانِكْنِي
أَذْكَو سَفِغُ تَلَانِكَلُ

*Kylse kiwi жүзіңе
Көркһлүг жүзін көрүңгил
Javlaқ көзез тылыңны
Езгү савыг тиленгил:*

*Күлсе кіші иүзіңе,
Көркһлүг иүзін көрүңгил,
Иавлақ көдзез тылыңны
Езгү савыг тіленгил -*

*Күлсе кісі жүзіңе,
Көрікті жүзбен көрінгін
Зымыяннан бақ тіліңді,
Ізгілік, мейір тіленгін.»*

(Бір кісі бетіңе жылы шыраймен күліп қараса, сен де көрікті нұрлы шыраймен, ашық жүзбен көрінгін; Тілінді жаман, зымыян сөзден сақта; Жақсылық пен ізгілік, мейірім тілегін.)

يَفْلَاقُ JAVLAK

ИАВЛАҚ: «يَفْلَاقُ سَرِغُ» Javlaқ сагығ: Иавлағ сарығ» деген бір бектің аты. «يَفْلَاقُ» Javlaқ: Иавлақ» сөзінің мағынасы тегінде «қатты, бек» дегенді білдіреді. «يَفْلَاقُ قَتِغُ يِغَاجُ» Javlaқ қатығ жығаш: Иавлақ қатығ иығаш - Бек қатты ағаш.»

يُمْفَاقُ JUMFAK

ИҰМФАҚ: домалақ, жұмыр. Домалақ нәрсе-нің барлығына айтады.

«يُمغاقُ تَنَا» Jumғақ tene: Иүмғақ тене - Жүмыр дәні, кішніш*». (Ұш тілінде). «تَنَا» Tene: Тене» сөзін парсы тілінен алынды ма деп күмәнданамын. Парсыша «dәne: дәне» болса керек, түрктер түркшелеп алған, сөйтiп «تَنَا» Tene: тене» болып шыққан.

«يُمشاقُ» JUMШАҚ ИҰМШАҚ: жұмсақ. Бір нәрсенің жұмсағы, жұмсақтығы.

«يِنْدَقُ» JANDAҚ ИАНДАҚ: жантақ. «يِنْدَقُ تِكَانُ» Jandaқ tiken: Иандақ тікен - Жантақ тікен.» «يِنْدَقُ جَكْرُ» Jandaқ шекер: Иандақ шекер- Жантақ шекері.»

«يِنْدَقُ» JANDЫҚ ИАНДЫҚ: (қарабайыр. А.Е.) кәдімгі, қарапайым. «يِنْدَقُ اَتُ» Jandyқ at: Иандық ат - Қарабайыр (асыл тұқымға жатпайтын) ат.»

«يِنْدَقُ» JUNDAҚ ИҰНДАҚ: жылқының тезегі. Бұл сөз тек аттың тезегіне қатысты қолданылады.

Мақалда былай деп келген:

«يَغِيْنُكَ اَرْسا كَرَلُ يِنْدَقِي تَكْبِيْرُ» Jaғың erse керек** jundaқы tegir: Иағың ерсе керек иундақы tegir - Жауың болсын керек, жылқысының тезегі тиер.» Жауың болса да, болғаны керек, ең жоқ дегенде жауыңның аты-

* Кориандр. (ДТС., Стр. 279.)

** Арабшасында осы сөз «كِرَلُ Kerel: Керел» түрінде жазылған. Б. Аталай «керек» болуы керек деп талдайды. Біз Б. Аталай тұжырымына тоқтадық.

ның тезегі қалады, оны жағып пайдасын көресің.

يُنْفُكُ JUNFUK

ИҰНҒҰҚ: тамыры сабындай көпіретін бір түрлі өсімдік түрі. Білгін, «ق - қ» әрпі етістіктің түбіріне қосылып, құрал-сайман атауы түзіледі. «ارغاق» Орғақ: Орғақ - Орақ» сөзі «اوردي» орды» етістігінен жасалған. «يُنْفُكُ» иұнғақ: иұнғақ» сөзі де «يُؤدِّي» иұды: иұды» етістігіне «ق - қ» әрпі қосылып жасалған.

يَنْلِقُ JANLYK

ИАНЛЫҚ: қойшының, бақташының дорбасы.

يَنْجُقُ JANЧУК

ИАНЧҰҚ: әмиан.

يُدْرِكُ JYDRYK

ИҮДРҰҚ: киім-кешек, тағы басқа заттарды қаттап қоятын жәшік. (Сандық; жүкаяқ. - А.Е.)

يُزْلِكُ JYZLYG

ИҮЗЛҰҒ: (жүзді.)

«اكي يَزْلِكُ اَر» Ikki jyzlyg er: Іккі иүзлүг ер - Екі жүзді ер.» Аяр, екібеткей, алдамшы адам.

يُزْلِكُ JYZLYG

ИҮЗЛҰҒ: «اكي يَزْلِكُ كُزْنِكُو» Ikki jyzlyg көзүңгү: Іккі иүзлүг көзүңгү - Екі жүзді айна.»

يُغْرِكُ JYGRYK

ИҮГРҰҚ: жүйрік.

«يُغْرِكُ اَت» Jygrük at: Иүгрүк ат - Жүйрік ат; Озып келетін ат.» Оғыздар білімді, дана, зерек әрі өнерлі саңлақ адамдарды «يُغْرِكُ بِلْكَ» Jygrük bilge: Иүгрүк білге» дейді.

يُكْسَكُ JYKSEK ИҮКСЕК: (биік).

«يُكْسَكُ تاغ» Jyksek tağ: Иүксек тағ - Биік тау.»

Биік хәм ұзын нәрселердің бәрін «يُكْسَكُ» jyksek: иүксек» дейді. Бұл құс қауырсыны, құс қанаты мағынасындағы «يُكْسَكُ» jyk: иүк» сөзінен туындатылған. Өйткені, ұшу, биіктік құстың жаратылысына тән қасиет. Сондықтан, биік нәрсенің бәрін соған орайластырып атаған.

Жырда былай деп келген:

أَسْ أَسْ كُرْبُ يُكْسَكُ قَلِقُ قُودِي جَقَارُ
بَلْكََا كِشِي أُكْتُ بَرِبُ تَفَرَّقُ أَقَارُ

*Us es көрүр jyksek қалық қуды чақар,
Bilge kiwi өгүт берip таврақ иқар:*

*Үс ес көрүп иүксек қалық құды чақар,
Білге кіші өгүт берip табрақ ұғар -*

*Жемтік көрсе, құзғын биік көкпен төмен атылар,
Білікті адам үгіт берip, тез ұғар.»*

(Құзғын құс өлексе, жемтікті көрген сәтте биік аспаннан тез атылып, төмен қалай құлар; Данышпан білікті кісі үгіт-насихатты байқаған сәтте-ақ тез түсініп, тез ұғар.)»

يُكْسَكُ JYKSEK ИҮКСЕК: оймақ. Мыстан, не теріден жасалады. Терішілер, тігіншілер саусақтарына ине батпауы, кірмеуі үшін саусақтарына киіп алады.

- يَلْبِكُ JELPIK ИЕЛПІК: жел; желемік.
 «آرکا يَلْبِكُ تَكْدِي» Erge jelpik tegdi: Ерге иел-
 пік тегді - Ерге жел тиді.»
- يَبْكِلُ JERKIL ИЕПКІЛ: әрқұбан түсті. Қою қызыл.
 «تُونُ يَبْكِلُ» Jerkil ton: Иепкіл тон - Әрқұбан
 тон; Әрқұбан түсті тон.» «ن - н» әрпінің ор-
 нына «ل - л» әрпі ауысып түскен.
- يَرْتِمُ JARTYM ИАРТЫМ: бөлік; айырым.
 «بِير يَرْتِمُ بَدُونُ» Bir jartym bozun: Бір иартым
 бодзүн - Бір бөлек жұрт; Халықтан айыры-
 лып бөлініп қалған бір топ жұрт.»
- يُغْرِمُ JUFRUM ИҮҒРҰМ: (илем - жайым. А.Е.)
 «بِير يُغْرِمُ اُونُ» Bir juғrum un: Бір иүғрұм үн -
 Бір илем үн; Бір рет қамыр илейтіндей үн.»
- يَتْرُمُ JETRYM ИЕТРҰМ: қойылған; қалдырылған.
 «يَتْرُمُ سَج» Jetrym sach: Иетрұм сач - Қойылған
 (жіберілген) шаш.» Бір рет алынғаннан кей-
 ін, өсіру үшін қойылған шаш.
- يَرَشِمُ JARSHYM ИАРШЫМ: (шаптырым. А.Е.)
 «بِير يَرَشِمُ» Bir jarshym jег: Бір иаршым
 иер - Бір шаптырым жер; Бәйгеде бір шап-
 тырым жер.»
- يُغْرِمُ JYGRYM ИҮҒРҰМ: (жүгірім. - А.Е.)

بِيرٌ بِكْرُمٌ يِيرُ Bir жүгүтм жег: Бір иүгүтм иер
- Бір жүгірім жер; Бір жүгіріп барып қайта-
тын жер.»

يِبْكِنُ JIPKIN

ИІПКІН: қою қызыл; әрқұбан түсті.

تُونٌ يِبْكِنُ Jipkin ton: Иіпкін тон - Қою қы-
зыл түсті тон.» «ل - л» әрпімен де айтылады.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА ТҮРІ

يَيْلَاغُ JAJLAF

ИАЙЛАҒ: жайлау.

فَعَالِلٌ ФӘАЛИЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَلَاغُ JALAVASH

ИАЛАБАШ: пайғамбар.

Бұл сөздің «يَلَاغُ jalawash: Иалауаш» секілді түрі де бар.

يَلَافَرُ JALAFAR

ИАЛАФАР: хақанның елшілеріне берілетін ат. (Ұйғырша). Мақалда былай деп келеді:

يَاشُ اُتْ كَيْمَاسُ يَلَاْفَرُ اُلْمَاسُ Яаш от көймес
jalafar өлмес: Жас шөп күймес, елші өлмес.»

Көк шөптің жанбайтыны секілді, ауыр, қаралы хабар әкелген елші де өлтірілмейді, өйткені, ол хақаннан түскен хабар. Бұл мақал

Ұлы Тәңірдің «مَاعَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ» деген сөзі секілді.

يَبَيْتُقُ JАВЫТАҚ ИАБЫТАҚ: жайдақ.

«يَبَيْتُقُ اتَّ Jабытақ ат: Иабыгтақ ат - Жайдақ ат; Үстінде ері, тоқымы жоқ, жайдақ ат.»

«اَلْ اَتَغِ يَبَيْتُقُ مِنْدِي» Oл атығ жарытақ мүнди:
Ол атығ иапытақ мүнді - Ол атты жай дақ мінді.»

يَمَاجِكُ JЕМЕЧҮК ИЕМЕЧҮК: бидай таситын кішкене қапшық.

فَعَلُّوُ ФӨӨЛЛУ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَفْشَغُوُ JАҒЫШҒУ ИАҒЫШҒҰ: ырғай. Қызылқат немесе ыр-

ғай деп аталатын тау жемісі. «يَمْشَغَا» Jumiшға: иүмүшға» деп те айтылады.

يَجْرِمُوُ JIGIRME ИИГІРМЕ: жиырма. Бұл сөз «يَجْرِمِي» jigirmi: иігірмі» деп те айтылады.

Төрт өріптілер бөлімі бітті.

БЕС ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعَّاعِلٌ ФӨӨЛ'ӨЛ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَبْرُلُغُ ЖЫПАРЛЫҒ ИЫПАРЛЫҒ: жұпарлық.

«كَسْرُ كُو» يَبْرُلُغُ Жырағығ kesyrgy: Иыпарлығы кесүргү - Жұпарлық қалта; жұпар сақталатын қалта, ыдыс.» Мақалда былай деп келген: «يَبْرُلُغُ كَسْرُ كُوْدِنْ يَبْرُ كِتْسَا يَبْذِي قَلْبِي» Жырағығ kesyrgy'din жырағ ketse жызы қалур: Иыпарлығы кесүргүдін иыпар кетсе иыдзы қалур - Жұпарлық қалтадан жұпар кетсе, иісі қалар.» Жұпар сақталған құтыдан, қалтадан жұпарды алып кетсе де, оның иісі сақталып қалады.

Бұл мақал байлық, дәулеті қолдан шығып кетсе де, бірдене іздестіргенде табыла беретін адам туралы айтылған.

يَبْرُلُغُ JAҒЫРЛЫҒ ИАҒЫРЛЫҒ: жауырлы. (Жауыр. А.Е.)

«تَفَى» يَبْرُلُغُ Jaғылығы teve: Иағырлығы тебе - Жауырлы түйе; жауыры бар түйе.» Басқаларға да осылай айтылады.

يَبْرُلُغُ JULARLЫҒ ИҰЛАРЛЫҒ: ноқталы; ноқтасы бар.

«اَت» يَبْرُلُغُ Jularлығы at: Иұларлығы ат - Ноқталы ат; Ноқтасы бар ат.»

يَبْغُلُغُ JAPЫҒЛЫҒ ИАПЫҒЛЫҒ: жабулы; жабық.

«يَبِغْلَغُ قَبْغُ» Жарығығ қаруғ: Иапығлығ қапұғ
- Жабық қақпа.»

يَذْغُلْغُ ЖАЗЫҒЛЫҒ ИАДЗЫҒЛЫҒ: жаюлы; салулы.

«يَذْغُلْغُ تُشَاكُ» Жазығығ төшек: Иадзығығ
төшек - Салулы төсек.»

يِرَّغُلْغُ ЖАРАҒЛЫҒ ИАРАҒЛЫҒ: жарамды.

«يِرَّغُلْغُ اِش» Жарағығ ыш: Иарағығ ыш -
Жарамды іс.»

يِرْزُغُلْغُ ЖАЗЫҒЛЫҒ ИАЗЫҒЛЫҒ: босатулы; бос.

«يِرْزُغُلْغُ اَت» Жазығығ ат: Иазығығ ат - Боса-
тулы ат; шешілген ат.» Басқалары да осын-
дай.

يِشْغُلْغُ ЛЫШЫҒЛЫҒ ИЫШЫҒЛЫҒ: жіпті.

«يِشْغُلْغُ اَر» Ышығығ ер: Иышығығ ер - Жіпті
ер; жібі бар адам.»

يِلْغُلْغُ JULUFLUF ИҰЛҰҒЛҰҒ: құны төленген; құны төлеп

алынған. «يُلْغُلْغُ كِشِي» Julufluf кіші: Иүлүғлүғ
кіші - Құны төленген кісі; Құнын төлеп бо-
сатып алынған адам.»

يِمَّاغُلْغُ ЖАМАҒЛЫҒ ИАМАҒЛЫҒ: жамаулы; жамауы бар.

«يِمَّاغُلْغُ تُون» Жамағығ тон: Иамағығ тон -
Жамауы бар тон; жамаулы тон.»

يِرَّغُلْغُ ЖАРАҒЛЫҒ ИАРАҒЛЫҒ: жарақты; жарағы бар.

يَرَّغْلَغُ ارَّ Jaraǵlyǵ eg: Иараǵлыǵ ер - Жарақ-ты ер; яғни сауыт киіп, қару-жарақтанған адам.» (Қарулы адам. А.Е.)

يَزُقْلَغُ JAZUQLUF ИАЗҰҚЛУҒ: жазықты; кінәлі.

يَشْقَلْغُ ЈЫШЫҚЛЫҒ ИЫШЫҚЛЫҒ: дулығалы.

يَشْقَلْغُ ارَّ Јышықлыǵ eg: Иышықлыǵ ер - Дулығалы ер; Басына дулыға киген адам.»

يَسْغَلْغُ JASYFLYF ИАСЫҒЛЫҒ: қапты; қабы бар. (Қорамсақты. А.Е.)

يَسْغَلْغُ يا Jasyǵlyǵ ja: Иасыǵлыǵ иа - Қапты садақ; қабы бар садақ.» (Қорамсақты садақ. А.Е.)

يَغْغَلْغُ JAFAQLYF ИАҒАҚЛЫҒ: жаңғақты.

يَغْغَلْغُ يَغَاجُ Јағақлыǵ жығаш: Иағақлыǵ иығаш - Жаңғақты ағаш.»

يِرْنَلْغُ JURUNLUF ИҮРҰНҒЛУҒ: жібек; асыл маталы.

يِرْنَلْغُ ارَاغُТ Јurunluǵ uraǵut: Иүрүнлүғ ұрағүт - Жібек, асыл маталары бар қатын.»

يَشْنَلْغُ ЈАШЫНЛЫҒ ИАШЫНЛЫҒ: жасынды.

يَشْنَلْغُ بُلْتُ Јашынлыǵ bulyt: Иашынлыǵ бүлыт - Жасынды бүлт.»

يَغْفَلْغُ JAFANLYF ИАҒАНЛЫҒ: пілі бар; пілді.

«**يَغْنَلِغْ آرَ** Jağanlyғ ег: Иағанлығ ер - Пілі бар адам; пілді адам.»

Бұл бөлім бірнеше мағыналарды білдіреді. Бірі, сипаттап анықтаушы мәнінде келеді (мафьул есімі): «**تَشَاكُ يَذَغْلِغْ** Jazyǵlyғ төшек: Иадзығлығ төшек - Жаюлы төсек; Салулы төсек.» «**يَزَغْلِغْ آت** Jazyǵlyғ at: Иазығлығ at - Шешілген at; шешіліп кеткен at.» дегендердей. Енді бірі, айтылған нәрсенің иесі екендігін білдіреді: «**يَبْرَلِغْ آرَ** Jыраǵlyғ ег: Иыпарлығ ер - Жұпарлы ер; Жұпары бар адам» дегендегідей. Мұның мысалдары жоғарыда көрсетілді.

«**اَبَغْلِغْ تَغْسِي** Ajaǵlyғ tevsi: Аяқлығ тевсі - Аяқты сөре; ыдыс-аяқ қойылған сөре», «**اَبَغْلِغْ اَو** Ojuǵlyғ ev: Ойұғлуғ ев - Оюлы үй» дегендер секілді.

«**يَرِنْدَق** Jarındaq Иарындақ: қайыс, түрк қайысы. Ол ешкі терісінен тіліп алынады.

«**يَبْشَغَاق** Japuşfaq Иапұшfaq: домалақ, тікенді түкті өсімдік. Аттың, тағы басқа малдың күйрығына жабысып қалады. Кез-келген іске жарбаңдап жабыса берген адамға да осылай дейді.

«**يَبْرُغَاق** Japurfaq Иапұрfaq: жапырақ. Кітап парақтарын да «**يَبْرُغَاق** жаруғaq: иапұрfaq» деп айтады.

يَغْجَلِقُ ЯҒАШЛЫҚ ИҒАШЛЫҚ: ағашты; ағашты жер.

Ағаш қойылған жерге де осылай қолданылады.

يَذْغَلِقُ ЈАЗАҒЛЫҚ ИАДЗАҒЛЫҚ: жаяулық; жаяу. Жаяу жүру.

يَذْغَلِقُ ЛЫЗЫҒЛЫҚ ИЫДЗЫҒЛЫҚ: жидіген; сасып кеткен.

يَمَّغَلِقُ ЈАМАҒЛЫҚ ИАМАҒЛЫҚ: жамаулық.

«يَمَّغَلِقُ بَوَزُ Јамағлық böz: Иамағлық бөз - Жамаулық бөз.» Жамау үшін әзірленген бөз, тағы сондай нәрселер.

يِلْغَلِقُ ЛЫЛЫҒЛЫҚ ИЫЛЫҒЛЫҚ: жылылық; ыстықтық.

يِغْغَلِقُ ЈАҒАҚЛЫҚ ИАҒАҚЛЫҚ: жаңғақтық; жаңғақ өсетін жер.

يِرْغَلِقُ ЈАРУҚЛУҚ ИАРҰҚЛҰҚ: нұр; жарықтылық; нұрлылық.

يِرْغَلِقُ ЛЫРАҚЛЫҚ ИЫРАҚЛЫҚ: жырақтық; қашықтық.

يِلْنَدِقُ ЈАЛЫНДАҚ ИАЛЫНДАҚ: жалаңдық; жалаңаш.

«يِلْنَدِقُ اَرُ Јалындақ ег: Иалындақ ер - Жалаңаш ер; жалаңаш адам.»

يِكْتَلِكُ ЈІГІТЛІК ИІГІТЛІК: жігіттік.

Осыдан шығарып: «يِكْتَلِكُ اَنْكُ Esiz аның жігітлігі: Esiz аның иігітлігі - Esil оның жігіттігі» деген.

يُرْكَلِكُ JUREKLIG ИҮРЕКЛІГ: жүректі; батыл.

«يُرْكَلِكُ آر» Jureklig eg: Иүрекліг ер - Жүректі ер; батыл адам.»

يَتَزَلِكُ JETIZLIK ИЕТІЗЛІК: кеңдік. Нәрсенің кеңдігі; ені.

يَلْكَلِكُ JÖLEKLIG ИӨЛЕКЛІГ: таянатын; сүйенетін.

«يَلْكَلِكُ يَغَاج» Jöeklig жығаш: Иөлекліг иығаш - Таянатын ағаш; бірдеңе сүйейтін, сүйейтін ағаш.»

يِلْكَلِكُ JILIKLIG ИІЛІКЛІГ: жіліктік; жілік сүйек.

«يِلْكَلِكُ سَنُكُوكُ» Jiliklig сөңүк: Иілікліг сөңүк - Жіліктік сүйек; Жілік сүйек». (Жілік сүйегі. А.Е.)

فَعْلَعَانُ ФӨӨЛ‘АН СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَيِّتَغَانُ AJYTFAN АЙЫТҒАН: сұрайтығұн; сұрайтын.

«أَلْ كِشِي أَلْ تَلِيمُ سَوْزُ أَيِّتَغَانُ» Ol kişi ol telim söz aýtğan: Ол кіші ол телім сөз айытқан - Ол кісі үнемі сөз сұрайтығұн адам ол.»

يَرَاتَغَانُ JARATFAN ИАРАТҒАН: жаратқан; жаратушы.

«يَرَاتَغَانُ تَنكُرِي أَلْ يِيرِكُ» Tәңgi ol jerig jaratğan: Тәңрі ол йеріг иаратған - Тәңрі жерді жаратқан ол.» Басқалары да сондай.

يَرُتْغَانُ JARUTFAN ИАРҰТҒАН: жарық қылған; жарқыратқан.

«اَزُنُّغ يَرُتْغَانُ» Kүн ol ажунуғ жарутған: Күн ол ажунуғ иарұтған - Дүниені жарқыратқан күн ол.»

يُورُتْغَانُ JORUTFAN ИОРҰТҒАН: осырған.

«يُورُتْغَانُ كِشِي» Jorutған кіші: Иорұтған кіші - Осырған кісі.»

يُغُتْغَانُ JAFUTFAN ИАҒҰТҒАН: жақындастырған; жақын етіп көрсеткен.

«اَلْ كِشِي اَلْ اَوْزِن يَغُتْغَانُ» Ol кіші ol өзін жағутған: Ол кіші ол өзін иағұтған - Ол кісі өзін жақындастырған адам ол; Ол өзін жағымдылығымен адамдарға жақындастырған адам ол.»

يَغُتْغَانُ JAFYTFAN ИАҒЫТҒАН: жаудырған; жаудыратын.

«تَنْكِرِي اَلْ يَغْمُرُ يَغُتْغَانُ» Тәңгі ol жағмур жағутған: Тәңгі ол иағмур иағұтған - Жаңбыр жаудырған Тәңгі ол.»

يَغُتْغَانُ JAFYTFAN ИАҒЫТҒАН: дұшпандық қылған; дұшпандық істейтін.

«اَلْ كِشِي اَلْ تَتَجِي يَغُتْغَانُ» Ol кіші ol тұтшы жағутған: Ол кіші ол тұтшы иағұтған - Ол (жарасқаннан кейін де) дұшпандық істейтін адам ол.»

يُمُتْغَانُ JUMYTFAN ИҰМЫТҒАН: жұмылатын; жиылатын.

«كشيلار ال يمتغان» Ol kişiler ol jımytğan:

Ол кішілер ол иұмытған - Ол кісілер (істе) жұмылатын кісілер.»

يبرغان JAPURFAN ИАПҰРҒАН: жабатын; бекітетін, жапқан.

«بو ار ال ايشن يبرغان» Bu er ol ышын жаригған: Бү ер ол ышын иапұрған - Бұл адам ісін бекітетін адам ол.» Бір нәрсені жапқан-да да осылай қолданады.

يشرغان JASHURFAN ИАШҰРҒАН: жасырған; жасыратығұн.

«Ol er ol неңін яширған» Ol er ol неңін иашұрған - Ол нәрсесін жасыратығұн ер ол.» Басқаларға да сондай.

يپشغان JAPUSHFAN ИАПҰШҒАН: жабысатығұн; жабысатын.

«Ol er ol ышқа жарушған» Ol er ol ышқа иапұшған - Ол іске жабысатығұн ер ол.» Бір нәрсенің екінші бір нәрсеге байланысуын да, жабысуын да осылай деп, осы сөзді қолданады.

يшлغان JUShULFAN ИҰШҰЛҒАН: жосылған; ағатын.

«Bu bash ol қаны жушұлған» Bu bash ol қаны иұшұлған - Бұл қаны жосылған жара ол.»

«Bu er ol eliki ышқа жушұлған» Bu er ol eliki ышқа иұшұл-

ған - Ол қолы іске епті, ыңғайлы ер ол.»

يَغْلَغَانُ JYĞYLƒAN ИЫҒЫЛҒАН: жиылатын; жиналатын.

«بُو يِيرُ اَلْ مُنْدَا كِشِي يَغْلَغَانُ» Bu jer ol munda
kiſi jyğylƒan: Бү иер ол мұнда кіші иығыл-
ған - Бұл үнемі адам жиылатын жер ол.»

يِقْلَغَانُ JYҚЫLFAN ИЫҚЫЛҒАН: жығылатын; жығылған.

«اَلْ تَامُ اَلْ تَتَجِي يِقْلَغَانُ» Ol tam ol tutƒy jy-
qylƒan: Ол там ол тұтчы иықылған - Ол
үнемі жығылатын там ол.» Басқаларға да
сондай.

يَغْرُقَانُ JOFURƒAN ИОҒҰРҚАН: қабылған; жәрмелген. (Көр-
пе. А.Е.)

يُكْرُكَانُ JYGYRGEN ИҮГҮРГЕН: жаушы; хабаршы.

Шын саудагерлері мұсылмандар қаласына
келе жатқанда керуеннің хабарын алдын-
ала жеткізіп отыратын жаушы.

يُكْرُكَانُ JYGYRGEN ИҮГҮРГЕН: жүгірген; жүйірік.

«يُكْرُكَانُ اَتُ» Jygyrgen at: Иүгүрген ат -
Жүйірік ат.» Басқаларға да сондай.

يُكْرُكُونُ JYGYRGYN ИҮГҮРГҮН: тары секілді дәні қызылқай
өсімдік, түрікмендер оны жейді.

يِمْرُكَانُ JEMYRGEN ИЕМҮРГЕН: жеміретін; жемірген, копа-

ратын. «بُو سُوقُ اَلْ يِمْرُكَانُ» Bu suv ol
jyğashyƒ jemyrgen: Бү сув ол иығашығ иемүр-

ген - Бұл су ағашты жеміретін ол.» Бұл үнемі ағашты жеміріп, қопарып кететін су. Кез келген нәрсені кеміріп, қопарғанда да осы сөз қолданылады.

يِرْلِكَانُ JERILGEN ИЕРІЛГЕН: жарылған; жарылатын.

«بُو بۇتُقْ اَل تۇتُقِي يِرْلِكَانُ» Bu butық ol tutшы
jerilgen: Бү бұтық ол тұтшы иерілген - Бұл
әрдайым жарылатын бұтақ ол; бұл әрдайым
жарылған бұтақ ол.»

يُمْلِكَانُ JUMYLGEN ИҮМҮЛГЕН: жұмылған.

«بُو اَرْ اَل كُوزِي يُمْلِكَانُ» Bu er ol көзі жү-
mүlgen: Бү ер ол көзі иүмүлген - Бұл ер көзі
жұмылған ер ол.» Бұл үнемі көзі жұмылып
тұратын ер ол.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ БАСЫ МЕН АЯҒЫНДАҒЫ ӨРІШТЕРІ ИЛЕТТІК ӨРІШТЕР БОЛЫП КЕЛЕТІН СӨЗДЕР

يَزْعَجِي JAZYFШЫ ИАЗЫҒШЫ: хатшы; жазбашы. Құдалар ара-
сында хат-хабар, хабар-ошар жүргізіп жүре-
тін адам. Жарастырушы. (Оғызша).

يَيْلِغَانُ JAYILFAN ИАИЫЛҒАН: тұрақсыз; дәуекес, екіленген

адам. «يَيْلِغَانُ كِشِي» Jayılған кіші: Иаиылған
кіші - бір сөзде тұрмайтын, екіленіп тұра-
тын адам.»

فَعَلَّلَ فӨ'ЛӨЛӨЛ ТҮРІНДЕГІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَرْكَمَجُ JӨRGEMESH ИӨRGEMESH: жөргемеш.

Ішек-қарынды, бүйрек-бауырды турап жің-
ішке ішекке тығып қақтап, не пісіріп жейді.
Әсіп.

يَتَغَشِقُ JATFAШUҚ, ИАТFAШYҚ: басқа біреумен жатқан адам.

(Жаталақ. (?) - А.Е.).

«يَتَغَشِقُ أَغْرَى Jatғашуқ оғты: Иатғашуқ оғры
- Жататын уақыт.»

يَقْرَقَنْ JАҚРЫҚАН ИАҚРЫҚАН: жанғақтың үлкендігіндей
қызыл жемісі бар өсімдік. Жел қағып жарыл-
ған ерінге оның қабығын сүртіп, жапсырып
қойса, тез оңалып кетеді.

يَقْرَقَانُ JАҚРЫҚАН ИАҚРЫҚАН: тоң май; мұз майының
аты. Мұзды майдалап ұнтақтап ұсатқанда ша-
шырап шығатын майға ұқсас нәрсе. (Бұл
жерде мұз болып қатып қалған майды ұнта-
қтағанда шашырап шығатын майды айтып
отыруы мүмкін. Әйтпесе, мұздан май шыға
қоймайды ғой. - А.Е.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يُبَاقُلُقُ JUBAҚULAQ, ИYBAҚYЛАҚ: қалтырама; безгек қал-
тырамасы. (Иабақу мен иемек тілдерінде).

يُبَاقُلُقُ JABAҚULAQ, ИАБАҚYЛАҚ: байғыз құсы. (Иабақу
мен иемек тілдерінде).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ АЛТЫ ӨРІШТІЛЕРІ

يَرْسِنْجُ JARSYNШЫҒ ИАРСЫНШЫҒ: жиіркенішті; жаман.

«يَرْسِنْجُ نَانَا» Jarsynшығ нең: Иарсыншығ
нең - Жиіркенішті нәрсе.»

يَغْمُرُ جِلْ JAҒMURШЫЛ ИАҒMҮРШЫЛ: жаңбырлы; жаңбыр
көп жауатын.

«يَغْمُرُ جِلْ يِير» Jaғmurшыл jег: Иағмұршыл иер
- Жаңбырлы жер; Жаңбыр көп жауатын жер.»

Бұл ереже. Қандай да бір әрекет, сипат-
тың бір нәрсеге қатысты үздіксіз, ұзақ бо-
латындығын білдіргенде, есімдерге «جِلْ -шыл/
-шіл: - шыл/ -шіл» қосымшасы қосылады.
Бұл жасалған сөздің істің үнемі болатынды-
ғын білдіреді де, анықтаушы сипатқа айна-
лады. Мысалы: «يِير تَبِجِلْ» Түршіл jег: Түпшіл
иер - Самалды жер. «Самал» мәніндегі «تَبِي»
түрі: түпі» сөзіне «جِلْ -шіл: -шіл» қосылып
барып жасалған. Науқас адамға, аурушан
адамға: «يَغْمُرُ جِلْ» igшіл: ігшіл» десе де осы ере-
жеге сәйкес туындаған. Әйтсе де, бұл ереже
аса кең қолданылмайды.

Ұлы Төңірге шүкір, мисал есімдер бөлімі бітті.

МИСАЛ* ЕТІСТІКТЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӨРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

يَـٔٓٔٓٔٓ
جАРТЫ

ИАПТЫ: жапты; бекітті; құрды.

«ار قبغ ئَٓٔٓٔٓ» Eg қапуғ jарты: Ер қапуғ иапты -
Ер қақпаны жапты.» «ار تور ئَٓٔٓٔٓ» Eg tor jар-
ты: Ер тор иапты - Адам тор құрды; адам құс,
тағы басқаларды аулау үшін тор құрды.»

«اشلار اتماك ئَٓٔٓٔٓ» İşler өtmek jарты: Ішлер
өtmek иапты - Қатын нан жапты.» «ار تام ئَٓٔٓٔٓ»
Eg tam jарты: Ер там иапты - Ер там жапты;
Ер там салды.» «يار - ئَٓٔٓٔٓ» Jarar-jармақ:
Иапар-иапмақ - Жабар-жапмақ.)

ئَٓٔٓٔٓ
JARDY

ИАРДЫ: жарды.

«ار يغاش ئَٓٔٓٔٓ» Eg жығаш jарды: Ер иығаш иар-
ды - Ер ағаш жарды.» Басқаларға да осы се-
кілді. Жерді сызып шекарадан айырып бел-
гілесе де осылай дейді. «يار - ئَٓٔٓٔٓ» Jarar-jар-
мақ: Иарар-иармақ - Жарар-жармақ.)

ئَٓٔٓٔٓ
JÖRDI

ИӨРДІ: шешті.

* Иллет өріптерінің бірімен басталған етістіктер кітабы.

«أَرَاغُتُ أَعْلَنُ بَشِكْتِن يَرْدِي» Urağut oğlyñ be-
shiktin jerdı: Ұрағұт оғлын бешіктін иерді -
Қатын баласын бесіктен шешті.» (یرار - یرماق)
Jeger-jөгmek: Иөерер-иөрмек - Шешер-шеш-
пек.)

يِرْدِي JERDI

ИЕРДИ: жырды; айырды.

«أَل بَتَق يِرْدِي» Ol butyq jerdi: Ол бұтық иерді
- Ол бұтақты айырды.» Басқаларға да со-
ндай. Бұл балталап жармай, ортасынан ай-
ырып бөлуді білдіріп айтқан сөз. (یرار - یرماق)
Jeger-jөгmek: Иерер-иермек - Айыар-айыр-
мақ.)

Жоғарыдағы «жармақ» бірдеңені күшпен,
қатты жаруды білдіреді, ал мынау болса, ай-
ырып жыртуға қатысты айтылған.

Мақалда былай деп келген:

«تَبِغُ تَاش يَرَار تَاش بَاشِغ يَرَار» Tarıғ tash
jağar, tash başıғ jağar: Тапұғ таш иарар,
таш башығ иарар - Қызмет тас жарар, тас
бас жарар.» Бұл мақал қожайынының жақ-
сылығын көрсе де, оның дүшпандарына
жәрдем беретін адам хақында айтылған.

يِرْدِي JAZDY

ИАЗДЫ: жазды; шешті.

«أَل تَكُون يِرْدِي» Ol tųgyn jazdy: Ол түгүн
иазды - Ол түйінін жазды.» (یرار - یرماق)
Jazar-jazmaq: Иазар-иазмақ - Жазар-жазбак.)

يِرْدِي JAZDY

ИАЗДЫ: жазды.

«اَلْ اَبْتِكْ يَزْدِي» Ol bitik jazdy: Ол бітік иазды
- Ол кітап жазды.» (ОҒЫЗША). (يَزَارُ - يَزِمَاتُ)
Jazar-jazmaq: Иазар-иазмақ - Жазар-жазбақ.)

يَزْدِي JAZDY

ИАЗДЫ: жазды.

«اَلْ سَوَزِنْدَا يَزْدِي» Ol sözinde jazdy: Ол сөзінде
де иазды - Ол сөзінде жаңылды.»

يَزْدِي JAZDY

ИАЗДЫ: жаздады. (Шақ қалды. - А.Е.)

«اَلْ اَنِي اُرُو يَزْدِي» Ol anı uğu jazdy: Ол
аны үрү иазды - Ол оны үра жаздады.»

يَزْدِي JAZDY

ИАЗДЫ: жазды, жаңылды. Қателесті; (мүлт
кетті; көз жазды. - А.Е.).

«اَلْ كَيْكِنِي يَزْدِي» Ol kejikni jazdy: Ол кеиік-
ні иазды - Ол киікті атқанда қателесті.»
(Жаңылып, мүлт кетті. - А.Е.). Мақалда бы-
лай деп келген: «يَزِمَاتُ اَتَمُّ بُلْمَاسُ يَنْكَلْمَاسُ»
Jazmas aтым bolmas jaңылmas
bilge bolmas: Иазбас атым болмас иаңылмас
білге болмас - Жазбас атқыш (мерген) бол-
мас, жаңылмас дана болмас.» (يَزَارُ - يَزِمَاتُ)
Jazar-jazmaq: Иазар-иазмақ - Жаңылар-жаң-
ылмақ.)

يَزْدِي JYZDI

ИҮЗДІ: жүзді.

«اَر سَوْدَا يَزْدِي» Er suvda jyzdi: Ер сувда иүз-
ді - Ер суда жүзді»

يُزْدِي JYZDI

ИҮЗДІ: жайылды.

«ار نك يزدى» Iriñ jyzdi: Iriñ иүзді - Iriñ жайылды; iriñ денеге жайылды, тарады. »

يُزْدِي JYZDI

ИҮЗДІ: сылды, сойды.

«ار توغوم يزدى» Er toғum jyzdi: Ер тоғұм иүзді - Ер сойылған малдың терісін сылды.»

(يزمارك - يزار Jyzer-jyzmek: Иүзер-иүзмек - Сылар-сылмақ.)

يَسْدِي JASDY

ИАСДЫ: тарқатты; таратты; шешті.

«بك سوسن يسدى» Beg syšin jasdy: Бег сүсін иасды - Бек қосынын таратты.» Мұның негізі:

«ار ياسن يسدى» Er jasyñ jasdy: Ер иасын иасды - Ер садағының кірішін босатты» деген сөзінен алынған.

«خان جواج يسدى» Xan çuvaç jasdy: Хан чұбач иасды - Хан шатырды шешті.» (يسماق - يسار Jasar-jasmaқ: Иасар-иасмақ - Тарқатар-тарқатпақ.)

يَشْدِي JAŞDY

ИАШДЫ: жасырынды.

«ال منى كرب يشدى» Ol meni көгүр jaşdy: Ол мені көрүп иашды - Ол мені көріп жасырынды.»

«تقى منب قوى ار يشماس» Teye mүнүр қој ага jaşmas: Теве мүнүп қой ара иашмас - Түйе мініп қой арасына жасырынбас.» (Түйе мініп қой арасына жасырынуға бол-

майды.) Бұл мақал жария болған істі жасырып-жаппақшы болғандарға қаратып айтылған. (يَشْمَاقُ - يَشَارُ Jашағ-жаштақ; Иашар-иашмақ - Жасырынар-жасырынбақ.)

يُشْدِي JУШДЫ

ИҰШДЫ: ағызды.

«أَلْ بَكْنِي يُشْدِي» Ol bekni jushdy: Ол бекни иүшды -Ол бозаны ағызды. (Ол бозаны құманның шүмегінен ағызды.)» Боза - бидай, арпа, тары секілділерден ашытылатын ішімдік. (يُشَارُ - يَشْمَاقُ) Jushag-jushmaq: Иүшар-иүшмақ - Ағызар-ағызбақ.)

يُجْدِي JAFДЫ

ИАҒДЫ: жауды.

«يُجْدِي يَغْمِرُ» Jafmuğ jağdy: Иағмүр иағды - Жаңбыр жауды.» Мақалда былай деп келіпті: «قُتْلُفَا قُشَا يَغَارُ» Qutluğқа қоша жағар: Құтлұғқа қоша иағар - Құттыға қоса жауар; Құттыға қос-қостан жауар. Яғни, құт қонған адамға дәулет үсті-үстіне келер.»

(يَغَارُ - يَغْمَاقُ) Jaғar-jaғmaq: Иағар-иағмақ - Жауар-жаумақ.) Қар, немесе бұршақ жауса да осылай айтылады.

يُغْدِي JЫҒДЫ

ИЫҒДЫ: қайтарды (тыйды). Тосты (тоқтатты - А. Е.). «أَلْ مَنِي أَشْقَا يَغْدِي» Ol meni ashqa jyğdy: Ол мені ашқа иығды - Ол мені тағамнан қайтарды; Ол мені тағамнан тыйды.» Басқаларға да осы секілді.

يُغْدِي JЫҒДЫ

ИЫҒДЫ: жыйды; топтады, жинады.

«*اَلْ تَرِيْغُ يَغْدِي*» Ol тағығ жығды: Ол тарығ иығды - Ол тары жыйды; бидай, тағы сол секілді нәрселерді жинады.»

Кез-келген нәрсені жинақтаған, терген адамға қатысты да осы сөз қолданылады.

(*يَغْمَاقُ - يَغَارُ* Жығағ-жығмақ: Иығар-иығмақ - Жинар-жинамақ.)

يُجُودِي JUVDY

ИҰВДЫ: домалатты.

«*اَر تَبِقُ يَجُودِي*» Er tobuq juvdy: Ер тобуқ иүвды - Адам доп домалатты.» Басқалары да осындай. (*يُجَارُ - يَجْمَاقُ* Jubar-juvmaq: Иұбар-иұбмақ - Домалатар-домалатпақ).

Жырда былай деп келген:

تَفَرُّ يَغِبُّ سَفَّ اَقْنِ اَنْدِي سَقْنِ
قَرْمُ كَبِي اِيْذِشِنِ قُوْدِي يُقَارُ

*Tavar жығыр сув ақын ынды сақын,
Қорум кері ізісін қиды жувар:*

*Табар иығып сув ақын ынды сақын,
Қорұм кері ідісін құды иувар -*

*Жиылған мал ағынды су деп сана,
Қорым тастай домалатар иесін...»*

(Мал жинаудың жайын түсіндіріп айтқаны: Жиылған, топтанған мал-мүлікті су ағыны, сел тасқыны деп санағын; Ол иесін қорым тастай ағызып, төменге домалатып әкетеді).

يُقْدِي JUWДЫ

ИҰФДЫ: қашты; безді.

«أَشْيَاكُ يُقْدِي» Ешжек juwды: Ешиек иұфды - Есек қашты.

تُقْدِي JUWДЫ*

ИҰФДЫ: алдады.

«أَلْ أَنِي أَرْدِي تُقْدِي» Ol аны arды juwды: Ол аны арды иуфды - Ол оны алдап арбады.»

يُقْدِي JUWДЫ

ИҰФДЫ: жәрдемдесті, көмек берді, қарасты.

«أَرَّ قَدَاشِنُ قُرْدِي يُقْدِي» Ер қадашып қигды juwды: Ер қадашын құрды иұфды - Ер ағайын-туғандарын жиды, жәрдем берді.» (Яғни, адам ағайындарын қасына жиып, мал беріп, жәрдемдесіп, көңілін алды.)

(يُفَارُ - يُفْمَاقُ Juwar-juwmaq: Иұфар-иұфмақ - Жәрдемдесер-жәрдемдеспек).

يُقْدِي JAҚДЫ

ИАҚДЫ: жақты.

«أَرَّ بَشَقَا يِقْعِي يُقْدِي» Ер башқа жақығ жақды: Ер башқа иақығ иақды - Адам жараға май (жағатын май дәрі. - А.Е.) жақты.»

يُقْدِي JAҚДЫ

ИАҚДЫ: жақындасты, қосылды.

«أَلْ أَنْكَرُ يُقْدِي» Ol аңағ жақды: Ол аңар иақды - Ол оған жақындасты.»

يُقْدِي JAҚДЫ

ИАҚДЫ: таяды; жақындады; жақын қалды.

«أَنْكِ كَلْمَاكِي يُقْدِي» Аның kelmeki жақды:

* Жазба нұсқасында осылайша «تُقْدِي tewdi: тефди» деп жазылған.

Аның келмекі иақды - Оның келуі жақындады. (Оның келуіне жақын қалды.)»

يَقْدِي JAQDY

ИАҚДЫ: тигізді.

«اِنْ اَنْكَرَ اَلْكَ يَقْدِي» Ol аңағ елік жақды: Ол аңар елік иақды - Ол оған қолын тигізді.»

(يَقَارُ - يَقْمَاقُ) Жақағ-жақтақ: Иақар-иақмақ - Жағар-жақпақ.)

يُقْدِي JUQDY

ИҰҚДЫ: жұқты.

«يُقْدِي اَلْكَ كَا يَاقُ» Elikke jaq juqdy: Елікке иағ иұқды - Қолға май жұқты.»

«اَنْكَرَ اَذُوْزِي اَنْكَرَ اَنْكَرَ» Аның узизы аңағ јуқды: Аның ұдзұзы аңар иұқды - Оның қотыры оған жұқты.» Бір нәрсенің екінші бір нәрсеге жұққанын осылай білдіреді.

(يُقَارُ - يَقْمَاقُ) Јуқағ-јуқтақ: Иұқар-иұқмақ - Жұғар-жұқпақ.)

يِقْدِي JYQDY

ИЫҚДЫ: жықты.

«اِنْ اَفْنِ يَقْدِي» Ol evin jyqdy: Ол ебін иықды - Ол үйін жықты.» Басқаларға да осы секілді.

(يُقَارُ - يَقْمَاقُ) Јықағ-јықтақ: Иықар-иықмақ - Жығар-жықпақ.)

يَالْدِي JALDY

ИАЛДЫ: жалындады.

«اَوْتُ يَالْدِي» Ot jaldy: От иалды - От жалындады.» От алаулады.

يَالْدِي JALDY

ИАЛДЫ: жандырды; күйдірді.

«باش يۇلدى» Ваш jalды: Баш иалды - Жара жандырды. (Жара күйдіріп-жандырып ауыртты. А.Е.).

«كۈن يۈزۈك يۇلدى» Kүн jүzүg jalды: Күн иүзүг иалды - Күн жүзін күйдірді; Күн бетін қарайтты.» (يالار - يالماق Jalag-jalmaқ: Иалар-иалмақ - Жалындар-жалындамақ.)

يۇلدى JULDY

ИҰЛДЫ: құтқарды; босатты.

«ار بۇلۇنۇغ يۇلدى» Er bulunug jalды: Ер бүлүнүг иүлды - Ер тұтқынды босатты.»

«ار تۇتۇغ يۇلدى» Er tutug jalды: Ер түтүг иүлды - Ер кепілді құтқарды; Ер кепілді құтқарып алды.» Басқалары да осылайша.

يۇلدى JULDY

ИҰЛДЫ: жұлды.

«ار قۇش يۇلدى» Er құш jalды: Ер құш иүлды - Ер құстың жүнін жұлды.» (Адам құстың жүнін ыстық суға салып жұлды.) Теріден жүнді жұлса да осылай дейді.

يۇلدى JULDY

ИҰЛДЫ: босатты.

«ار اغت بشن يۇلدى» Uragut bashyn jalды: Ұрағұт башын иүлды - Қатын басын босатты.» (يالار - يالماق Julag-julmaқ: Иүлар-иүлмақ - Жүлар-жүлмақ.)

يۇلدى JULDY

ИҰЛДЫ: көшірді; көшіріп жазды.

«ال بيتك يۇلدى» Ol bitik jalды: Ол бітік иүлды - Ол кітапты көшірді.»

يَلْدِي JELDI

ИЕЛДІ: желді.

«آتَلْغِ يَلْدِي» Atlyg jeldi: Атлығ иелді - Атты желді.»
 يَلْرَجِ يَلْمَكِ Jelerg-jelmek : Иелер-иелмек - Желер-желмек.)

يَلْدِي JELDI

ИЕЛДІ: желінді.

«أَشِ يَلْدِي» Ash jeldi: Аш иелді - Ас желінді.»
 يَلُورِ يَلْمَكِ Jelyg-jelmek : Иелүр-иелмек - Желінер-желінбек.)

يُومِدِي JYMDI

ИҮМДІ: жұмды.

«عَرَّ كَوْزِ يَمْدِي» Er көз jymdi: Ер көз иүмді-
 Ер көз жұмды.»
 يَمْرَجِ يُمْمَكِ Jumerg-jymmek :
 Иүмер-иүммек - Жұмар-жұмбақ.)

يَنْدِي JANDY

ИАНДЫ: қайтты; айныды. (Танды. - А.Е.)

«عَرَّ يُولْدَانِ يَنْدِي» Er joldan jandy: Ер иолдан ианды - Ер жолдан қайтты.» Басқаларға да осындай.

يَنْدِي JANDY

ИАНДЫ: қорқытты; қайтты;

«بَغَّ أُنِي يَنْدِي» Beg any jandy: Бег аны ианды - Бек оны қорқытты.» Басқаларға да осындай. Мақалда былай деп келген:

يَبَانِكْتُ مَنِكُكُو تَرَلْمَاسُ سَيْنِ قَا كِرُوبُ
 كِرُوبُ يَبَانِكْتُ Jalyñuq mөngү tirilmes syñқа
 kigүp kery janmas: Иалыңуқ мөңгү тірілмес

сынқа кірүп керү ианмас - Адам мәңгі жа-
самас, көрге кіріп кері қайтпас.»

يَنْدِي JANDY

ИАНДЫ: жанды; айныды, құсты.

«اوت يَنْدِي Ot jandy: От ианды - От жанды.»

Бұл сөз «يَنْدِي» деп, «ل - л» әрпімен де айты-

лады. (Қыпшақша). «ار يَنْدِي Er jandy: Ер
ианды - Адам құсты.»

Жырда былай деп келген:

يَنْدِي اَرْنَجِ اَغْرَغِي
كَلْدِي بَرُو تَغْرَغِي
اَوْزِي قِي اَغْرَغِي
الْبَلار قَمْع تِرْكَشور

Jandy erinch ograгы
Keldi bergu tygraгы
Өzi қиы ограгы
Alplar қатиг tirkeshүр:*

Ианды ерінч ограгы
Келді беру тыграгы.
Өзі құйы ограгы
Алллар қамүг тіркешүр -

Ниетінен қайтса керек
Келді бері шабарманы.
Өзі дала ойында тұр
Жиылды бар батырлары.»

* Бұл жыр алдыңғы сөздің «қайтты» деген мағынасына мысал ретінде сай секілді көрінеді. Өзгертпей алынды. А.Е.

(Жауын сипаттап айтқандары: Ол өз ниетінен, ойынан қайтқан секілді; Өйткені, оның шабарманы, жаушысы осында келді; Өзі даланың ойлы табанында тұрып қалды; Алып батырлардың барлығы сап түзеп топтанып, соғысуға жиылуда.)

يُنْدِي JUNDY

ИҰНДЫ: жуынды.

«أَر سَفْدَا يُنْدِي» Er suvda jundy: Ер сувда иұнды - Ер суда жуынды.» «أَر يُنْدِي» Er jundy: Ер иұнды - Адам дәрет алды.» (Оғызша).

(يُنَار - يَنْمَاقُ Junar-junmaq : Иұнар-иұнмақ - Жуынар-жуынбақ.)

يِنْدِي JINDI

ИИНДІ: ақтарды; тінтті.

«أَلْ أَيْنَكْ أَفْن يِنْدِي» Ol aynı evin jindi: Ол аның ебін иінді - Ол оның үйін ақтарды.»

Сөздің түпкі тұлғасы «يِنْدِي jindti: иіндті» болатын, жеңілдетілген. (يِنْدِمَاكْ - يِنْدَارْ Jinder-jindmek : Иіндер-иіндемек - Тінтер-тінтпек.)

БҰЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يُودِي JUDY

ИҰДЫ: жуды.

«أَر تُون يودي» Er ton judy: Ер тон иуды - Ер тон жуды.» Басқаларға да осы секілді.

(يُور - يَوْمَاقُ Jur-jumaq : Иур-иумақ - Жуар-

жумақ.) Мақалда былай деп келеді:

«قَانِغ قَان بِلَا يَوْمَاس» Қанығ қан биле јумас: Қанығ қан биле иумас - Қанды қанмен жумас.» (Яғни қанды қанмен, қырғынды қырғынмен тиюға болмайды, аласапыранды бітістіріп, жарастырып қана басуға болады.)

يېدى JEDI

ИЕДИ: жеді.

«ار آش يېدى» Er ash jedi: Ер аш иеді - Ер ас жеді.»
«يېر - يېماق» Jer-jemek : Иер-иемек - Жер-жемек.)

فَعَلْدَى ФӨӨЛДІ ТҮРІНДЕГІ ОРТАҢҒЫ ӨРПИ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ БОЛЫП КЕЛЕТІН ҮШ ӨРІПТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يېردى JAPURDY ИАПҰРДЫ: жапырды; тегістеді. Жасырды.

«ال يېرىك يېردى» Ol jerig japurdy: Ол иеріг иапұрды - Ол жерді тегістеді.»

«ار سوزك يېردى» Er sözyg japurdy: Ер сөзүт иапұрды - Ер сөзін жасырды.» (Ер сөзін тегістеп, жылмағайлап жасырды. - А.Е.)

«يېر - يېرماق» Japuyig-japuyimak: Иапұрұр-иапұрмақ - Жапырар-жапырмақ).

يېتurdy JITYRDI ИИТҮРДІ: жоғалтты; (жытырды . А.Е.)

«أَرَّ يَرْمَاقُ يَتْرَدِي» Er jarmaq jityrdi: Ер иармақ иітүрді - Ер ақша жоғалтты.» Басқаларға да осындай. «يَتْرَرُ - يَتْرَمَاكُ» Jityrgyg-jityrgmek: Иітүрүр-иітүрмек - Жоғалтар-жоғалт-пак.)

«يُذْرَدِي» JYZYRDI ИҮДЗҮРДІ: артты, жүктеді.

«أَلْ تَقَى كَا بُكْ يَذْرَدِي» Ol tevege jyk jyzrdi: Ол тебеге иүк иүдзүрді - Ол түйеге жүк артты.»- Басқалары да осы секілді.

«يُذْرَرُ - يَذْرَمَاكُ» Jyzugyg-jyzugmek: Иүдзүрүр-иүдзүрмек -Артар-артпак.)

Жырда былай деп келген:

«أَغْرُقْ أَغْرُ أَشْنَكْنِي أَذْنَاغْمَا يَذْرَمَا
أَجْرَبْ أَزْنَكْ أَشَارِبْ أَذْنَاغْنِي تَذْرَمَا»

*Ағриқ ағыр ышыңны азнағиқа жүзүрте
Ағир өзүң өшегір азнағины тозирта:*

*Ағрұқ ағыр ышыңны адзнағұқа иүдзүрме,
Ағүр өзүң өшеріп адзнағұны тодзүрма -*

Өзіңнің ауыр ісіңді басқаға артып жүктеме
Қарайып көзің, ашығып, басқаны өзің тойғызба.»*

(Өзіңнің ауыр міндетінді, ауыр жүгінді басқаға жүктеме; басқаларды тойғызып, басқаны ауқаттандырамын деп, өзіңді көзің қарайғанша талдырып, ашықтырма.)

* Өзіңнің ауыр жүгінді басқаға жүктеп, артпағын, Тойғызып өзің басқаны, ашығып, талып жатпағын! (А. Е.)

يَشْرَدِي JASHARDY ИАШАРДЫ: көгерді.

«ات يَشْرَدِي Ot jashağdy: Ot иашарды - Шөп көгерді.» (يَشْرَارُ - يَشْرِمَاقُ Jashağug-jashağmaq: Иашарұр-иашармақ- Көгерер-көгермек.)

يَشْرُدِي JASHURDY ИАШҰРДЫ: жасырды.

«ال نَانِكْ يَشْرُدِي Ol neñ jashugdy: Ol neñ иашұрды - Ол нәрсені жасырды.» (يَشْرُرُ - يَشْرِمَاقُ Jashugug-jashugmaq: Иашұрұр-иашұрмақ- Жасырар-жасырмақ.)

يَقْرُدِي JAQURDY ИАҚҰРДЫ: жақындатты; жақындастырды.

«ال اَتَغْ مَنَاقْ يَقْرُدِي Ol atyğ maña jaquğdy: Ol atyğ maña иақұрды - Ол атты маған жақындастырды.» Басқалары да осындай. (يَقْرُرُ - يَقْرِمَاقُ Jaquğug-jaquğmaq: Иақұрұр-иақұрмақ - Жақындастырар-жақындастырмақ.)

يَقْرُدِي JAQURDY ИАҚҰРДЫ: демі қысылды, ауыр дем алды.

«كِشِي يَقْرُدِي Kişi jaquğdy: Kişi иақұрды - Кісі ауыр дем алды; яғни кісінің демі қысылды.» (يَقْرُرُ - يَقْرِمَاقُ Jaquğug-jaquğmaq: Иақұрұр-иақұрмақ - Демі қысылар-демі қысылмақ.)

يُكْرُدِي JYGYRDI ИҮГҮРДІ: жүгірді.

«أَرَّ يَكْرُدِي» Ер жүгүрді: Ер иүгүрді - Адам жүгірді.» يَكْرُورُ - يَكْرُمَاكُ) Јүгүгүг-јүгүгмек: Иүгүрүр-иүгүрмек - Жүгірер-жүгірмек.) Жырда былай деп келген:

أَنْدَبُ الْغُ تَبَارُو تَفَرَّقُ كِتَابُ يَكْرِكِلُ
قُرْغَقُ يَلِنُ بَدْنُ كُرْ قَنْدَا تَشْرُقُودِي أَلْ

*Үндөп улуг тавару таврақ келип жүгүргил
Құрғақ жылып бозип көр қанда түшер қиды ыл:*

*Үндөп ұлұғ табарұ таврақ келіп иүгүргил
Құрғақ иылын бодзұн көр қанда түшер құды ыл -*

*Дауыстап үлкен шақырса тезірек бар жүгіріп,
Құрғақшылық жылы жұртты көр, қайда түссе -
сонда түс!»*

(Жасы келген үлкен адам сені шақырса, жүгіргін, тезірек жетіп барғын; Құрғақшылық қиыншылық жылдарда қарайған халыққа қара, олар қай жерді қоныстанса, сонда қоныстанғын). Бұл ел басына күн туып, қайғылы кезең туғанда, еліңмен бірге жүр, бірге бол дегенді меңзейді.

يَكْرُدِي ЈҮГҮРДИ ИҮГҮРДИ: өрмектеді; өрмек тартты.

«أَلْ بَوْزُ يَكْرُدِي» Ол бөз иүгүрді - Ол бөзге өрмек тартты.» يَكْرُرُ - يَكْرُمَاكُ) Јүгүгүг-јүгүгмек: Иүгүрүр-иүгүрмек - Өрмектер-өрмектемек.)

يَمُرْدِي JEMYRDI ИЕМҮРДІ: жемірді; кесті.

«ار يَغَاشِ يَمُرْدِي» Eg yğash jemyrdi: Ер иығаш иемүрді - Адам ағаш кесті.» Басқалары да осындай. يَمُرُّر - يَمْرَمَاكْ Jemүгүг-jemүгтек: Иемүрүр-иемүрмек - Жеміреp-жеміpмек.)

يَبِشْدِي JAPЫШДЫ ИАПЫШДЫ: жабысты.

«يَلِيمُ يُوْتَا يَبِشْدِي» Jelim jükke jaryşdy: Иелім иүкке иапышды - Желім қауырсынға жабысты.» Бірдеңе бірдеңеге жабысса да осылай дейді. «اِتْ كَيْكَا يَبِشْدِي» Ыт кейікке jaryşdy: Ыт кейікке иапышды- Ит киікке жабысты.» «يَبِشْر - يَبِشْمَاقْ» Jaryşig-jaryştaq: Иапышүр-иапышмақ - Жабысар-жабыспақ.)

يَذِشْدِي JAZЫШДЫ ИАДЗЫШДЫ: жайысты; жазысты.

«اَلْ اَنْكُرْ تُشَاكْ يَذِشْدِي» Ol aңar төшек jaryşdy: Ол аңар төшек иадзышды - Ол оған төсек жайысты. (Ол оған төсек салысты.)» Бөсе-келесіп жарыса істегенде де осы сөз қолданылады. «يَذِشْمَاقْ - يَذِشُورْ» Jazyşig-jazyştaq: Иадзышүр-иадзышмақ - Жайысар-жайыспақ.)

يَذِشْدِي JOZУШДЫ ИОДЗҰШДЫ: сүртісті; өшірісті.

«أَل قَلِجِ تَسَن قَسَان يَدْشُدِي» Ol қылышдын қап
 јозишды: Ол қылышдын қап иодзұшды - Ол
 қылыштан қанды сүртісті.» Жазбадағы өріп-
 ті, қатені өшіргенде, сұйық заттың нәрседе
 қалып қалған дағын кетіргенде де осы сөз
 қолданылады. (يَدْشُورُ - يَدْشَمَاقُ) Јозишуг-јо-
 зишмақ: Иодзұшұр-иодзұшмақ - Өшірер-
 өшіріспек.)

يَدْشُدِي ЈЫДЫШДЫ ИЫДЫШДЫ: іріп-шіріді; сасыды.

«يَدْشُدِي نَانِكُ» Јыдышды нең: Иыдышды нең
 - Нәрсе іріп-шіріді, яғни нәрсенің бөліктері
 бірінің ішінде бірі былығып араласып, сасып-
 шіріді.» (يَدْشَمَاقُ - يَدْشُورُ) Јыдышуг-јыдыш-
 мақ: Иыдышұр-иыдышмақ - Сасып-шіріп-
 сасып шірімек.)

يَدْشُدِي ЈЕДІШДІ ИЕДІШДІ: «أَل مَنكَا يَنكَاكَ يَدْشُدِي» Ol маңа
 јетгек једішді: Ол маңа иетгек* иедішді - Ол
 маған дорба тігісті.» Бокша, тағы сондайлар-
 ға ұқсайтын нәрселердің шетін тіксе де,
 жиегін кестелесе де осылай дейді.

(يَدْشَمَاقُ - يَدْشُورُ) Једішуг-једіштек: Иедішұр-
 иедішмек - Тігісер-тігіспек.) Мұның алдын-
 дағы етістіктің мәсдары «ق - қ» әрпімен кел-
 гендіктен, «يَدْشَمَاقُ» јыдышмақ: иыдышмақ»
 болады.

* Жазба нұскасында «يَنْكَانُ» јенек - иенек» сияқты жазылған. Әйтсе де, басқа бірнеше жерде «يَنْكَانُ» јетгек - иетгек» (Жазба нұсқаның 477, 632-беттері; осы томның 109-бетін қараңыз) деп жазады. Соңғы транскрипция дұрыс.

يُذْشَدِي JÜZÜŞDİ ИҮДЗҮШДІ: тиесті; («Үйісті» дегенге де үндеседі. А.Е.)

«أَلِ اِكِّي تَرِغْ يَدْشَدِي» Ol ikki tarıg jüzüşdi: Ол іккі тарығ иүдзүшді - Ол екеуі бидай тиесті.» Яғни, бидай, астық тиеп, тасығанда бір-біріне жәрдемдесті. Басқалары да осындай. (يَدْشُورُ - يَدْشَمَاكُ) Jüzüşür-jüzüştek: Иүдзүшүр-иүдзүшмек - Тиесер-тиеспек.)

يِرَّشَدِي JARAŞDЫ ИАРАШДЫ: жарасты; келісті.

«أَلَارِ اِكِّي يِرَّشَدِي» Olar ikki jarashdı: Олар іккі иарашды - Олар екеуі жарасты.» Ол екеуі бір-бірімен келісті. (يِرَّشَمَاقُ - يِرَّشُورُ) Jarashig-jarashmaq: Иарашүр-иарашмақ - Жарасар-жараспақ.)

Мына жырда былай айтыпты:

أَرْتَقُ بَلْبُ بِلْشَدِي
 مَنِكَ تَقْرَسَتْشَدِي
 بَسْتَا بِلَا يِرْشَتِي
 كَزَلْبُ تَتَارُ تَايِمِي

*Ortaq bolup biliudi
 Meniñ tavar satıshdı
 Biste bile jarashdı
 Kizlep tutar tajimi:*

Ортақ болуп білішді
 Менің табар сатышды
 Бісте біле иарашды
 Кізлеп тұтар тайымы -

Ортақ болып білісті
 Малымды менің сатысты,
 Бістеменен жарасты
 Тайымды ұстап жасырды...»

(Келісіп жарасқан адамның опасыздығын жырлаған: Ол менімен танысып-білісіп ортақтасты, дос болды; Тауар, малымды сатысты; Кейін Бістемен жарасып, бірігіп алды да менің тайымды ұстап апарып жасырып тығып қойды.)

Бісте - саудагерлер түсетін үйге қондыратын, жайғастыратын адамның есімі. Ол саудагерлердің малын сатысады, сатуға жәрдемдеседі, қойын жайысады, малын бағысады, саудагерді күтіп әртүрлі қызмет жасайды. Саудагер кейін қайта кететін кезде қызмет ақысына жиырма қойдан бір қой есебімен еңбегінің өтеуін алады. Тохсы, йағма, шігіл жұрттарында солай, өз көзіммен көрдім. (بِرْشُور - بَرِشْمَاق) Жағашиг-жағашмақ: Иарашшүр-иарашмақ - Жарасар-жараспақ.)

بِرْشُدِي JАРЫШДЫ ИАРЫШДЫ: жарысты; бөйгеге түсті.

«اِنَّ اَنْكَ بَرَلَا اَتْ بَرِشُدِي» Ol аның birle at ja-
 ғышды: Ол аның бірле ат иарышды - Ол оны-
 мен бірге ат жарыстырды; (бөйгеге түсті.
 А.Е.).»

بِرْشُدِي JАРЫШДЫ ИАРЫШДЫ: жарысты; бөлісті.

«**اَلْ اَنَّا بَرَلَا تَفَار بَرَشْدِي**» Ol аның birle tavar jaғышды: Ол аның бірле табар иарышды - Ол онымен бірге мал бөлісті; Ол онымен бірге малды жарты-жартыдан бөлісіп алды». Мұра бөліскенде де осы сөзді қолданады.

(**بَرَشْمَاق - بَرَشُور** Жағышиг-јағыштақ: Иарышүр-иарышмақ - Жарысар-жарыспақ.)

بَرَشْدِي JURЫШДЫ ИҰРЫШДЫ: жүрісті; жарысып жүрісті.

«**اَلْ مَنَّا بَرَلَا بَرَشْدِي**» Ol менің birle жуғышды: Ол менің бірле иұрышды - Ол менімен бірге жүрісті; Ол менімен бірге бәсекелесіп жүрісті».

بَرَشْدِي JORЫШДЫ ИОРЫШДЫ: жол-жол болды; жол-жол айырылды.

«**تَرَقُو بَرَشْدِي**» Тоғқи joғышды: Торқу иорышды - Торқа жол-жол айырылып кетті.» Басқаларға да сондай. Бұл жібек торқа тозып, іріп телім-телім болып кеткенді білдіреді. (**بَرَشْمَاق - بَرَشُور** Joғышиг-joғыштақ: Иорышүр-иорышмақ - Жол-жол айырылар — жол-жол айырылмақ.)

بَرَشْدِي JIRИШДИ ИIPИШДИ: айырылды; жырылды.

«**بَرَشْدِي نَانَا**» Jirışdi нең: Иірішді нең - Нәрсе жырылды.»

بَرَشْدِي JIRИШДИ ИIPИШДИ: ыржиды; жымыды.

«**اَر بَرَشْدِي**» Er jirışdi: Ер иірішді - Ер жымыды.» Басқалары да сондай.

يِرِشْمَاكُ - يِرِشُورُ - يِرِشْمَاكُ Jігішүг-жігіштек: Иірішүр-иірішмек - Ыржияр-ыржимақ).

يِرِشْدِي JIRISHDI ИІРІШДІ: ақсиды; ақситты.

«اِت تيشي يِرِشْدِي» Ыт тышы жігішді: Ыт тышы иірішді- Ит тісін ақситты.» Басқаларға да осылай қолданылады.

يَزِشْدِي JAZYSHDY ИАЗЫШДЫ: жазысты; шешісті.

«اَلْ اَنكَارُ تَكُونُ يَزِشْدِي» Ол аңар түгүн жазышды: Ол аңар түгүн иазышды - Ол оған түйінін шешісті.» Ол оған түйінін шешуге жәрдемдесті. Бәсекелескенде де осылай дейді. «يَزِشْمَاقُ - يَزِشُورُ - يَزِشْمَاقُ» Jазышүг-жазышмақ: Иазышүр-иазышмақ - Шешісер-шешіспек.)

يَزِشْدِي JAZYSHDY ИАЗЫШДЫ: жазысты; шешісті.

«اَلْ مَنكَا يَا يَزِشْدِي» Ол маңа ја жазышды: Ол маң иа иазышды - Ол маған садақты жазысты; Ол маған жебені садақтың кірішінен алуға жәрдемдесті». Басқаларға да осындай. «يَزِشْمَاقُ - يَزِشُورُ - يَزِشْمَاقُ» Jазышүг-жазышмақ: Иазышүр-иазышмақ - Жазысар-жазыспақ.)

يَغْشْدِي JAFUSHDY ИАҒҰШДЫ: жұғысты; жанасты.

«بِير نَانَكُ بِير كَا يَغْشْدِي» Бір нең бірге jaғушды: Бір нең бірге иағұшды — Бір нәрсе бір нәрсеге жанасты.» «يَغْشُورُ - يَغْشْمَاقُ» Jағушүг-јағушмақ: Иағұшүр-иағұшмақ - Жұғысар-жұғыспақ.)

يَغْشِدِي جЫҒЫШДЫ ИҒЫШДЫ: жиысты; топтасты.

«ال منكا بغدای يَغْشِدِي» Ol maña buğdaj жығышды: Ол маңа бұғдай иығышды - Ол маған бидай жиысты.» Ол маған бидай жиысып берді. Басқалары да осындай.

(يَغْشِمَاق - يَغْشُورُ Жығышуг-жығыштақ: Иығышұр-иығышмақ - Жиысар-жиыспақ.)

يَجْشِدِي JҮҒҮШДИ ИҮФҮШДИ: жәрдемдесті; жәрдем берісті.

«الار اكي يَجْشِدِي» Olar ikki jüfüşdi: Олар іккі иүфүшді - Олар екеуі жәрдемдесті; Ол екеуі бір-біріне жәрдемдесіп, жақындасты.» Ол оған түйінін шешуге жәрдемдесті. Бөсе келескенде де осылай дейді. (يَجْشِمَاق - يَجْشُورُ)

Јүфүшүг-јүфүштек: Иүфүшүр-иүфүшмек - Жәрдем берісер-жәрдем беріспек.)

يَجْشِدِي JUVUШДЫ ИҮВҮШДЫ: домалатысты.

«الار بير بير كا تبق يَجْشِدِي» Olar bir-birge tobyğ juvuşdı: Олар бір-бірге тобығ иүвүшды - Олар бір-біріне тобық домалатысты.»

(يَجْشِمَاق - يَجْشُورُ Juvuşug-juvuştaқ: Иүвүшүр-иүвүшмақ - Домалатысар-домалатыспақ.)

يَقْشِدِي ЈАҚЫШДЫ ИАҚЫШДЫ: жағысты.

«ال انكر يقغ يقْشِدِي» Ol añağ jaқығ jaқышды: Ол аңағ иақығ иақышды - Ол оған май жағысты; Ол оған жарақатына май жағысып, жәрдемдесті.»

يَقْشُدِي جَاҚЫШДЫ ИАҚЫШДЫ: жақындасты; жақындады, жағысты.

«أَنْتَ كَمَا كَيْ يَقْشُدِي» Оның келмегі жақышды: Оның келмегі иақышды — Оның келуі жақындады.» Бір нәрсенің келуі, келіп жетуі жақын қалғанда да осы сөзді қолданып білдіреді. Сөзшен, шешен адам сөйлегенде «أَنْتَ إِرْنِي يَقْشُمَاسُ» Аның ерні жақышмас: Аның ерні иақышмас - Оның ерні жақындамас; Оның ерні ерніне жұқпас» дейді. Содан туындатып айтылған. (يَقْشُورُ - يَقْشِمَاقُ) Жақышиг-жақышмақ: Иақышүр-иақышмақ - Жақындасар-жақындаспақ.)

تَقْشُدِي تَوҚУШДЫ ТОҚУШДЫ: тарқалды; жайылды.

«أَذْزُ تَقْشُدِي» Uzuz тоқушды: Ұдзүз тоқушды - Қотыр жайылды; (ушығып жайылды - А.Е.) Қотыр дененің бір жерінен екінші жеріне шығып жайылып кетті.» (تَقْشُورُ - تَقْشِمَاقُ) Тоқишиг-тоқишмақ: Тоқүшүр-тоқүшмақ - Жайылар-жайылмақ.)

يَقْشُدِي لЫҚЫШДЫ ИЫҚЫШДЫ: жығысты.

«أَلْ أَنْكَرُ تَامُ يَقْشُدِي» Ол анағ там жықышды: Ол анағ там иықышды - Ол оған там жығысты.» Басқаларға да сондай. (يَقْشُورُ - يَقْشِمَاقُ) Жықышиг-жықышмақ:

Иықышүр-иықышмақ - Жығысар-жығыспақ.)

يِلْشِدِي يЫЛЫШДЫ ИЫЛЫШДЫ: жылыды, жылысты.

«سۇڧلار قەمۇڧ يِلْشِدِي» Suvlar qamuf jylyshdy: Сувлар қамұғ иылышды - Сулар түгел жылыды; Яғни сулар тегіс ысыды.» Басқалары да сондай. يِلْشور - يِلْشماقُ Јылышуг-жылышмақ: Иылышүр-иылышмақ - Жылысар-жылыспақ.)

يِلْشِدِي ЈАЛЫШДЫ* ИАЛЫШДЫ: (жалалады, жала жапты. -

А.Е.) «الار بىر اكانديكا اغرى يِلْشِدِي» Olar bir ekindige oғғы jylyshdy: Олар бір екіндіге оғры иылышды - Олар бірі екіншісіне ұры десіп жала жабысты.» Басқалары да сондай.

(يِلْشور - يِلْشماقُ Јалышуг-јалышмақ: Иальшүр-иальшмақ - Жала жабар-жала жабыспақ.)

يِلْشِدِي ЈULUШДЫ ИҮЛҮШДЫ: таласты; талан-тараж қы-

лысты. «بذون بىر اكاندينى يِلْشِدِي» Vozun bir ekindini julusdy: Бодзүн бір екіндіні иүлүшды - Жүрт (халық) бірі екіншісін таласты; жүрт бірін-бірі талан-таражға салысты.» Басқалары да сондай. يِلْشور - يِلْشماقُ Јulushug-

* Харакаттары жаңылып түскен секілді. Дұрысы «يِلْشور - يِلْشماقُ Јалышды - јалышуг - јалышмақ: Иалышды - иалышүр-иалышмақ» болса керек. «Јала: Иала - Жала» сөзінен шыққан.

жүлүштәк: Иүлүшүр-иүлүшмақ - Талар-таламақ.)

يَمَشْدِي جАМАШДЫ ИАМАШДЫ: жамасты.

«الْأَنْكَرُ تُونُ يَمَشْدِي» Ol аңар ton jamashdy: Ол аңар тон иамашды - Ол оған тон жамасты. Ол оған тон жамасып берді.» Басқалары да сондай. (يَمَشُورُ - يَمَشْمَاقُ) Jamashig-jamash-taq: Иамашүр-иамашмақ - Жамасар-жамаспақ.) Бәсекелесіп жамасса да осылай дейді.

يَنْشُدِي JONUШДЫ ИОНУШДЫ: жонысты.

«الْأَرْبِيزُ بِيْرُ كَا أَقُ يَنْشُدِي» Olar bir birge oқ jonushdy: Олар бір бірге оқ ионүшды - Олар біріне бірі оқ жонысты.» Олар біріне бірі оқ жонысып берді. Басқаларға да осылай айтылады. (يَنْشُورُ - يَنْشَمَاقُ) Jonushig-jonush-taq: Ионүшүр-ионүшмақ - Жонысар-жоныспақ.) Бәсекелесіп жонысса да осылай деседі.

يَنْتَقِي جАТЫҚТЫ ИАТЫҚТЫ: жат болды; жаттанды, жатқа айналды.

«يَنْتَقِي كِشِي يَنْتَقِي» Jaғuқ kishi jatyқты: Иағуқ кіші иатықты - Жақын кісі жат болды.» (يَنْتَقَارُ - يَنْتَقَمَاقُ) Jatyqar-jatyq-taq: Иатықар-иатықмақ - Жаттанар-жаттанбақ.)

يَنْتَقِي JУТЫҚТЫ ИҰТЫҚТЫ: жұтады, қырылды.

«يَنْتَقِي يَلْقِي» Jyлық jutyқты: Иылқы иұтықты

- Жылқы жұтады.» (Жылқы, тағы басқа мал жұттан қырылып қалды.) Суықтан, қар бораннан мал жұтап қырылып қалғанда да қолданылады. (يُتَمَّقُ - يُتْقَارُ Jutyқағ-jutyқмақ: Иүтықар-иүтықмақ - Жүтар-жүтамақ.)

يَزِقْتِي JAZYҚТЫ ИАЗЫҚТЫ: жазға айналды (Жаз шықты - А.Е.). «يَلُّ يَزِقْتِي Jыл jazyқты: Иыл иазықты - Жыл жазға айналды.» Жаз шықты. (يَزِقْمَاقُ - يَزِقَارُ Jazyқағ-jazyқмақ: Иазықар-иазықмақ - Жаз шығар-жаз шықпақ.)

يَشِقْتِي JАШЫҚТЫ ИАШЫҚТЫ: жасарды; жасаурады.

«كُوزُ يَشِقْتِي Kөз jашықты: Көз иашықты - Көз жасаурады. Күннен, не соның нұрынан көз жасаурады.» (يَشِقْمَاقُ - يَشِقَارُ Jашықағ-jашықмақ: Иашықар-иашықмақ - Жасауар-жасаурамақ.)

يَغِقْتِي JAҒЫҚТЫ ИАҒЫҚТЫ: жауықты.

«بِكَلَارُ بِيْرُ بِيْرُ كَا يَغِقْتِي Begler bir birge jaғықты: Беглер бір бірге иағықты - Бектер бір біріне жауықты.» (يَغِقْمَاقُ - يَغِقَارُ Jaғықағ-jaғықмақ: Иағықар-иағықмақ - Жауығар-жауықпақ.)

يِبْلُدِي JAPULДЫ ИАПҰЛДЫ: жабылды.

«قَبِغُ يِبْلُدِي Qаруғ japulды: Қапұғ иапұлды

- Қақпа жабылды.» Жабылатын, жабылған нәрсенің бөріне осы сөз қолданылады.

(يَبْلُورُ - يَبْلُمَاقُ Jarulug-jarulmaq: Иапұлұр-иапұлмақ - Жабылар-жабылмақ.)

يَبْلَدِي JUBALDY ИҮБАЛДЫ: еленбеді; ескерусіз қалды.

«ايش يَبْلَدِي Ыш jubalды: Ыш иүбалды - Ис

еленбеді.» (يَبْلُورُ - يَبْلُمَاقُ Jubalug-jubalmaq: Иүбалұр-иүбалмақ - Ескерусіз қалар-ескерусіз қалмақ.)

يَتِيلْدِي JETILDI ИЕТИЛДІ: жетілді.

«ال سوكا يتيلدي Ol syge jetildi: Ол сүге иетілді - Ол қосынға жетілді.» Басқалары да осы секілді. (يَتِيلُورُ - يَتِيلْمَاقُ Jetilug-jetilmek: Иетілұр-иетілмек - Жетілер-жетілмек.)

يَذَلْدِي JAZYLDY ИАДЗЫЛДЫ: жайылды; жазылды.

«سو يَذَلْدِي Sy jazyldy: Сү иадзылды - Қосын жайылды.» Қосын жайылып, тарамдалып кетті. Басқалары да осындай.

«تون كونا يَذَلْدِي Ton kunge jazyldy: Тон күнге иадзылды - Тон күнге жайылды.» Бір нәрсенің жайылғанын осы сөзбен білдіреді.

(يَذَلْمَاقُ - يَذَلُورُ Jazlug-jazyldy: Иадзлұр-иадзылмақ - Жазылар-жазылмақ.)

يَذَلْدِي JAZYLDY ИАДЗЫЛДЫ: жайылды; жамрады.

«ياغ توندا يَذَلْدِي Jaf tonda jazyldy: Иағ тон-

да иадзылды - Май тонға жайылды.» Басқаларына да осылай қолданылады.

(يَذْلُمَاق - يَذْلُورُ Jazlur-жазылмақ: Иадзлүр-иадзылмақ - Жазылар-жазылмақ.)

يُذْئِدِي Jozuldy Иодзүлды: сылынды; сүртілді; жуылды.

«قَان قَلْجَتِن يَذْئِدِي» Qan қылыштын jozuldy: Қан қылыштын иодзүлды - Қан қылыштан сүртілді.» Демек, қылыштың қаны жуылды, кетірілді.

يُذْئِدِي Jozuldy Иодзүлды: өшірілді.

«آپنْ اْتِي آيدِن يَذْئِدِي» Апың аты ajдып jozuldy: Апың аты айдын иодзүлды - Оның аты айлықтан (ханның, әскербасының айлық дәптерінен) өшірілді.» Бір нәрсенің өшірілгенін, сүртіп тасталғанын осы сөзбен білдіреді. (يُذْئِدِي - يَذْئِدِي Jozulur-jozulмақ: Иодзүлүр-иодзүлмақ - Өшірілер-өшірілмек.)

يُذْئِدِي Jezildi Иедзілді.*

«يَتْكَك يَذْئِدِي» Jetgek jezildi: Иеттек иедзілді - Боқша тігілді, ішіне зат толтырылды.»

(يَذْئِدِي - يَذْئِدِي Jezilyr-jezilmek: Иедзілүр-иедзілмек - Тігілер-тігілмек.)

يُذْئِدِي Jarылды Иарылды: жарылды.

* Осылайша мысал бірден келтіріліп, мағынасы жазылған. «Көне түркі сөздігінде»: «Сума шилась. (МК. III. 77).» (ДТС., Стр. 252.)

«قَاب يَرِلْدِي» Қар жарылды: Қап иарылды - Қап жарылды.» Басқаларына да осылай.

(يَرِلْمَاق - يَرِلُور - Jarilug-jarılmaq: Иарылұр-иарылмақ - Жарылар-жарылмақ.)

يَرِلْدِي JARILDI ИАРИЛДИ: жарылды.

«بُتُق يَرِلْدِي» Butық jarildi: Бұтық иарилди - Бұтақ сынды. (жарылып сынды. А.Е.) Жас нәрсенің жарылғандығын, сынғандығын осы сөзбен білдіреді.» (يَرِلْمَاق - يَرِلُور - Jarilug-jarılmaq: Иарилұр-иарилмақ - Жарылып сынар-жарылып сынбақ.)

يُورُلْدِي JORULDY ИОРҰЛДЫ: шешілді.

«اُغُل بَشِكْتِن يُورُلْدِي» Oғul beşiktin jorulды: Оғұл бешіктін иорұлды - Бала бесіктен шешілді.» Басқаларына да осылай. (يُورُلْمَاق - يُورُلُور - Jorulug-jorulmaq: Иорұлұр-иорұлмақ - Шешілер-шешілмек.)

يَزِيلْدِي JAZYLDY ИАЗЫЛДЫ: шешілді; жазылды.

«تُكُونُ يَزِيلْدِي» Tүgүн jazылды: Түгүн иазылды - Түйін шешілді.» Басқалары да осындай.

يَسِيلْدِي JASYLDY ИАСЫЛДЫ: бос қалдырылды; тасталды.

«ايش يَسِيلْدِي» Ыш jасылды: Ыш иасылды - Іс тасталды; құралдары таратылды, бос қалдырылды.»

يَسِيلْدِي JASYLDY ИАСЫЛДЫ: босатып алынды; алынды.

«با يَسِيلْدِي Ja jasyldy: Иа иасылды - Садақ босатып алынды; Садақ жебеден босатып алынды.»

يَسِيلْدِي JASYLDY ИАСЫЛДЫ: таралып кетті; тарқатылды.

«سُو يَسِيلْدِي Sy jasyldy: Сү иасылды - Қосын таралып кетті.» Қосын тарқап кетті. Басқаларға да осы секілді қолданылады. Таралып кеткен нәрсенің барлығына осы сөз айтылады. (يَسِيلْمَاقُ - يَسِيلُورُ Jasylyr-jasylymaq: Иасылұр-иасылмақ - Тарқатылар-тарқатылмақ.)

يُوشُلْدِي JOШULDY ИОШҰЛДЫ: жосылды.

«قَان يُوشُلْدِي Qan joshuldy: Қан иошұлды - Қан жосылды. Қан жосылып ақты.» Басқалары да осылай. (يُوشُلْمَاقُ - يُوشُلُورُ Joshulyr-joshulymaq: Иошұлұр-иошұлмақ - Жосылар-жосылмақ.)

يُوشُلْدِي JUШЫЛДЫ ИҰШЫЛДЫ: жатықты; көндікті; икемделді.

«أَنْكِ أَلِكِي اِيْشَقَا يُوشُلْدِي» Аның eliki ышқа jшылды: Аның елікі ышқа иұшылды - Оның қолы іске икемделді.» Сірке, боза секілді нәрселердің көзе, құман көмейінен құйылуын да «يُوشُلْدِي» дейді. (يُوشُلْمَاقُ - يُوشُلُورُ Jushulyr-jushulymaq: Иұшылұр-иұшылмақ - Көндігер-көндікпек.)

يَغْدِي جَاҒЫЛДЫ ИАҒЫЛДЫ: жаудырылды.

«يَغْمُرُ يَغْدِي جәғмур жағылды: Иағмүр иағылды - Жаңбыр жаудырылды.» Басқа нәрселер жаудырылса да осылай делінеді.

(يَغْلُرُ - يَغْلُمَاقُ) Јағылур-јағылмақ: Иағылүр-иағылмақ - Жаудырылар-жаудырылмақ.)

يَغْدِي لЫҒЫЛДЫ ИҒЫЛДЫ: жығылды.

«يَشْتَنُ يَغْدِي Ер ыштын жығылды: Ер ыштын иығылды - Ер істен жығылды.» Басқалай жығылса да осылай делінеді. Бұл өтімді де, өтімсіз де қызмет атқаратын етістік.

(يَغْلُرُ - يَغْلُمَاقُ) Јығылур-јығылмақ: Иығылүр-иығылмақ - Жығылар-жығылмақ.)

يَغْدِي لЫҒЫЛДЫ ИҒЫЛДЫ: жиылды.

«بُذُونُ يَغْدِي Возун жығылды: Бодзүн иығылды - Халық жиылды.»

«يَرْمَاقُ يَغْدِي Јармақ жығылды: Иармақ иығылды - Ақша жиылды.» Басқаларға да сондай.

«تَبْرَاقُ يَغْدِي Торғақ жығылды: Топрақ иығылды - Топырақ жиылды. Топырақ үйілді.» Басқаларға да сондай.

(يَغْلُرُ - يَغْلُمَاقُ) Јығылур-јығылмақ: Иығылүр-иығылмақ - Жиылар-жиылмақ.)

يَقْدِي لУҒУЛДЫ ИҰБҰЛДЫ: ширады.

«اَغْلَانُ يُفْئِدِي» Oğlan juvuldy: Оғлан иүбұлды
 - Бала ширады.» (يُفْئِدِي - يُفْئِدِي) Juvulug-ju-
 vulmaq: Иүбүлүр-иүбүлмақ - Ширар-шира-
 мақ.)

يُفْئِدِي JUVULDY ИҮБҮЛДЫ: жұмырланды; домалатылды.

«تَبَقُّ يُفْئِدِي» Torық juvuldy: Топық иүбұлды
 - Тобық домалатылды.» Басқаларға да осын-
 дай. (يُفْئِدِي - يُفْئِدِي) Juvulug-juvulmaq: Иүбү-
 лүр-иүбүлмақ - Домалатылар-домалатыл-
 мақ.)

Жырда былай деп келген:

أَيْدِي أَنْكَرَ سَأَلَمَا
 قَلْبِي أَذُو يُفْئِدِي
 يُفْئِدِي سَأَلَمَا
 قَبْتِي مَنِكَ قَائِمِي

*Ajdyt aңar savulma
 Qulbaқ uzi juvulma
 Juvga suvyn suvulma
 Qarty meniң қайыты:*

*Айдым аңар сабұлма,
 Құлбақ үдзү иүбүлма,
 Иүвга сувын сүвүлма,
 Қарты менің қайымы. -*

*Айттым оған сабылма,
 Құлбаққа қарай жұмылма,
 Таяз суга су болма,
 Қашты алып менің қайымды.»*

(Опасыздық істеген адам жайлы айтады: Мен оған айттым; Құлбаққа (кісінің аты) пейіл берме, оның ізінен жүгіріп жұмылма, күр босқа сабылма; Таяз суға түсіп су болма; Ол менің қай жұртынан әкелген құлымды алып қашып кетті, - дедім.)

يَغْدِي JEVYLDI* ИЕБҮЛДІ: жасанды; жетілді.

«سُو يَغْدِي» Су жығылды: Су иығылды - Қосын жетілді.» «بَغْنِي يَغْدِي» Begni jevyldi: Бегни иебұлды - Боза жетілді; (Бидай, не тарыдан ашытылатын ішімдік туралы айтады.)

«بَالِك يَغْدِي» Bilik жығылды: Білік иығылды - Білік жетілді, яғни ақыл-білік толысып жетілді.» Қандай да бір нәрсе жетілсе, толысып бабына келсе осылай дейді.

«يَقْلُمَاكُ - يَقْلُوْرُ» Jevylug-jevylmek: Иебүлүр-иебүлмек - Жетілер-жетілмек.)

يَقْلُدِي JAQYLDY ИАҚЫЛДЫ: жақындасты; таяды.

«أَنْكُرُ يَقْلُدِي» Аңар жақылды: Аңар иақылды - Оған жақындасты.» «يَقْلُمَاكُ - يَقْلُوْرُ» Jaqylug-jaqylmak: Иақылүр-иақылмақ - Жақындасар-жақындаспақ.)

يَقْلُدِي JUQULDY ИҰҚҰЛДЫ: жұқтырылды; жұқты.

«تُونْقَا قَرَا يَقْلُدِي» Tonqa қага juquldy: Тонқа

* «يَغْدِي йығылды» сөзі ортадағы мысалда «يَغْدِي йевүлді» деп жазылған. Б. Аталай барлығы бірдей «يَغْدِي йевүлді» болу керек дейді.

қара иүқұлды - Тонға қара жұқтырылды.»
Басқалар да осындай. (يَقُولُ - يَقَامُ) Јуқу-
lug-juқulмақ: Иүқүлүр-иүқүлмақ - Жүқты-
рылар-жүқтырылмақ.)

يَقْدِي ҰҚЫЛДЫ ИҰҚЫЛДЫ: жығылды.

«تَامُ يَقْدِي Tam ұқылды: Там иықылды -
Там жығылды.» Басқалар да осындай.
(يَقْلُورُ - يَقْلِمَاق) Јықуlug-јықылмақ: Иықылүр-
иықылмақ - Жығылар-жығылмақ.)

يَمَلْدِي ЈАМАЛДЫ ИАМАЛДЫ: жамалды.

«تُونُ يَمَلْدِي Ton jamalды: Тон иамалды - Тон
жамалды.» (يَمَلُّورُ - يَمَلْمَاق) Јамалug-јамалмақ:
Иамалүр-иамалмақ - Жамалар-жамалмақ.)

يَنْلُدِي ЈАНУЛДЫ ИАНУЛДЫ: жанылды.

«بِشَاكُ يَنْلُدِي Biшек janulды: Бишек ианұлды
- Пышак секілді нәрсе-
лерді қолға, қайысқа білеп, жанып өткір-
легенде осылай дейді. (يَنْلُمَاقُ - يَنْلُورُ) Janulug-
janulмақ: Ианүлүр-ианүлмақ - Жанылар-
жанылмақ.)

يَنْلُدِي ЈОНУЛДЫ ИОНУЛДЫ: жонылды.

«يَغَاشُ يَنْلُدِي Јығаш jonulды: Иығаш ион-
ұлды - Ағаш жонылды.» Басқалар да осын-
дай. (يَنْلُورُ - يَنْلُمَاقُ) Јонulug-jonulмақ:
Ионүлүр-ионүлмақ - Жонылар-жонылмақ.)

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МҮЗОАФТАР

يَلْدِي JALALDY ИАЛАЛДЫ: жалаланды; жала жабылды.

«انَكَرُ قُرُغُ يَلَا يَلْدِي» Анағ қуғуғ жала жалалды: Анағ құрұғ иала иалалды - Оған құр жала жабылды.» (Яғни, оған нахақ жала жабылды.) (يَلْمَاقُ - يَلْمُورُ Jalalug-jalalamaq: Иалалұр-иалаламақ - Жала жабылар-жала жабылмақ.)

يَلْدِي JYLELDI ИҮЛЕЛДІ: үйілінді; үйеленді.

«تَامُ يَلْدِي» Tam jyleldi: Там иүлелді - Там үйілінді, демек, тамға тіреу қойылып, тіктелді.» (يَلْمَاقُ - يَلْمُورُ Jylelyg-jylelmek: Иүлелұр-иүлелмек - Үйілінер-үйілінбек.)

يَلْدِي JYLYLDI ИҮЛҮЛДІ: алынды; түсірілді.

«سَخَّ يَلْدِي» Sash julyldi: Саш иүлүлді - Шаш алынды.» (يَلْمَاقُ - يَلْمُورُ Julylyg-julylmek: Иүлүлұр-иүлүлмек - Алынар-алынбақ.)

يَبْنَدِي JABYNDY ИАБЫНДЫ: жабынды; жауып алды.

«أَرَّ قَلَقَنَ يَبْنَدِي» Er qalqan jabyndy: Ер қалқан иабынды - Ер қалқан жабынды.»

«أَلَّ قَبَغَ يَبْنَدِي» Ol qarug jabyndy: Ол қапұғ иабынды - Ол қақпаны жауып алды.» (يَبْنُورُ - يَبْنُورُ Jabyng-jabyntaq: Иабынұр-иабынмақ - Жабынар-жабынбақ.)

يُبَنْدِي JUBANDY ИҰБАНДЫ: тартынды.

«أَرَّ اِبْتِن بْبَنْدِي» Er ыштып jubandy: Ер ыштып иұбанды - Ер істен тартынды.»

يُبانور - يَبْنِماق Jubanug-jubanmaq: Иұбанұр-иұбанмақ - Тартынар-тартынбақ.)

يَجَنْدِي JACHANDY ИАЧАНДЫ: ұялды; именді.

«أَل مِّنْدِن يَجَنْدِي» Ol mendin jachandy: Ол мендін иачанды - Ол менен именді; Ол менен ұялды.» Яғни, қандай да бір істі тындыра алмағаны үшін ұялып, именді.

(يَجَنْماق - يَجَنْور Jachanug-jachanmaq: Иачанұр-иачанмақ - Ұялар-ұялмақ.)

يَذَنْدِي JAZYNDY ИАДЗЫНДЫ: жазынды; жайынды.

«أَل تُونِن كُونْكَ يَذَنْدِي» Ol toнын күнге jazyndy: Ол тонын күнге иадзынды - Ол тонын күнге жайынды.» Бұл сөз киімнен басқаларға да қолданылады.

(يَذَنْماق - يَذَنْور Jazyning-jazyning - Жазынар-жазынбақ.)

يُذَنْدِي JUZUNDY ИҰДЗҰНДЫ: сүртінді.

«أَل كوزدن ياش يُذَنْدِي» Ol көздин яш juzundy: Ол көздің иаш иұдзұнды - Ол көзінің жасын сүртінді.» Сол секілді бір заттың үстінен екінші бірдеңені сүртіп алса да, сүртіп кетірсе де осы сөз қолданылады.

(يُذَنْماق - يُذَنْور Juzuning-juzuning: Иұд-

зүнүр-иүдзүнмақ - Сүртінер-сүртінбек.)

يَرَنْدِي JARANDY ИАРАНДЫ: жаратылды; жаратып баптал-

ды. «آت يَرَنْدِي At jarandy: Ат иаранды - Ат жаратылды.» Ат бәйгеге жаратылып баптал-

ды. «ال مَنِكَا يَرَنْدِي Ol maña jarandy: Ол маңа иаранды - Ол маған жаранды; Яғни, ол маған жағынып жарамсақтанды.»

(يَرَنْمَاق - يَرَنْوُر Jaranyug-jaranymaq: Иаранүр-иаранмақ - Жаранар-жаранбақ.)

يَرَنْدِي JARYNDY ИАРЫНДЫ: жарынды; жарып алды.

«ال بَتَق يَرَنْدِي Ol butyq jarandy: Ол бұтық иарынды - Ол бұтақ жарынды; Ол өзіне бұтақ жарып алды.» Басқасы да осындай.

(يَرَنْمَاق - يَرَنْوُر Jaranyug-jaranymaq: Иарынүр-иарынмақ - Жарынар-жарынбақ.)

يَزَنْدِي JAZYNDY ИАЗЫНДЫ: жазынды.

«ار قَرِن يَزَنْدِي Er qiryn jazyndy: Ер құрын иазынды - Ер белбеуін жазынды; Адам белбеуін шешінді.» Басқаларға да осындай.

(يَزَنْمَاق - يَزَنْوُر Jazynyug-jazynymaq: Иазынүр-иазынмақ - Жазынар-жазынбақ.)

يَغَنْدِي JYFYNDY ИЫҒЫНДЫ: жиынды; (жиынып терінді. -

А.Е.) «ار اوزنكا يَرَمَاق يَغَنْدِي Er öziñe jar-maq jyfyndy: Ер өзіңе иармақ иығынды - Ер өзіне ақша жиынды.» Басқасы да осын-

дай. (يَغْنُورُ - يَغْنُورُ - يَغْنُورُ) Жығыпуг-жығыптақ; Иы-
ғынұр-иығынмақ - Жиынар-жиынбақ.)

يُكُنْدِي JÜKYNDI ИҮКҮНДИ: жүгінді.

«قُلْ تَنْكُرِي كَا يُكُنْدِي» Qul tәnrigе jükүndi:
Құл Тәңриге иүкүнді - Құл Тәңіріне жүгінді;
Құл хұдаға ибадат етті.»

«تَوِجُنْ بَرْخَانْقا يُكُنْدِي» Tojun* burhanqa jükүndi:
Тойұн бұрханқа иүкүнді - Тойұн бұтқа
жүгінді; Тойұн бұрханға табынды.»

«أَلْ مَنكَا يُكُنْدِي» Ol maңa jükүndi: Ол маңа
иүкүнді - Ол маған жүгінді; Ол маған жүгі-
ніп тағзым етті.» (يُكُنْمَاكُ - يُكُنْمَاكُ) Jükүnpүг-
jükүnpтек: Иүкүнүр-иүкүнмек - Жүгінер-
жүгінбек.)

Жырда былай деп келген:

يُكُنْبُ مَنكَا اِمْلَدِي
كُرْمُ بَاشِنِ اِمْلَدِي
بَغْرَمُ بَاشِنِ اِمْلَدِي
اَلْكِنُ بَلْبُ اَلْ كَجَارُ

*Jüknpүр таңа imledi
Kөзүт жашын jamlady
Вагьт башын etledi
Elkin bolup ol keuer:*

* Тойұн пұт дінінің дәрежелі дінбасы. А.Е.

*Иүжүнүп маңа імледі,
Көзүм иашын иамлады,
Бағрым башын емледі,
Елкін болүп ол кешер -*

*Жүгініп маған ымдады,
Көзімнің жасын құрғатты,
Бауырым жарасын емдеді,
Жолаушы болып кетті өзі.»*

(Сүйіктісінің келіп кеткенін қиялдап айтқаны: Ол маған жүгініп, ілтипатпен ишарат етті; Менің жан-жарамды емдеді, көзінің бір қарағанымен-ақ көз жасымды тиып, құрғатты; Бауырымның жарасын емдеді; Өзі жолаушы еді, ол жолға жолаушы шығып кетті.)

يَلْنَدِي JALYNDY ИАЛЫНДЫ: жалаңданды; жалаңаштанды.

«ار يَلْنَدِي» Er jalyn dy: Ер иалынды - Ер жалаңаштанды.» Басқалары да осындай.

يَلْنَمَاق - يَلْنُور Jalynuq-jalynmaq: Иалынұр-иалынмақ - Жалаңаштанар-жалаңаштанбақ.)

يَلْنُدِي JULUNDY ИҰЛУҢДЫ: жұлынды; алынды*.

«سَچ يَلْنُدِي» Sach julundy: Сач иұлұнды - Шаш жұлынды.»

يَلْنُدِي JULUNDY ИҰЛУҢДЫ: азат етілді; босатылды.

«قُل يَلْنُدِي» Qul julundy: Құл иұлұнды - Құл

* «يَلْنُدِي Julundy: Иұлұнды» - сөзі бірнеше мағынада (алынды, жұлынды, босатылды, айырылды) келген. Біз әр мағынаны жеке-дара түздік. А.Е.

азат етілді; Құл иесіне өзінің құнын төлеп азаттық алып шықты.»

”
يَلْنْدِي JULUNDY ИҮЛҮНДЫ: босатылды; құтқарылды.

«بَلْن يَلْنْدِي Bolun julundy: Болун иүлүнды - Тұтқын құтқарылды; Тұтқын ақы-пұлын төлеп босатылды.»

”
يَلْنْدِي JULUNDY ИҮЛҮНДЫ: ажыратылды; айырылды.

«اُرَاغُتْ يَلْنْدِي Uragut julundy: Ұрағұт иүлүнды - Қатын ажыратылды; Қатын ақы-пұл төлеп ерінен ажыратылды.»

(يَلْنُورُ - يَلْنُمَاقُ Julunur-julunmaq: Иүлүнүр-иүлүнмақ - Жұлынар-жұлынбақ.)

”
يَمَنْدِي JAMANDY ИАМАНДЫ: жаманды; жамау тігінді.

«اَر تُونِن يَمَنْدِي Er tonyn jamandy: Ер тонын иаманды - Ер тонын жаманды.»

(يَمَانُورُ - يَمَانُمَاقُ Jamanur-jamanmaq: Иаманүр-иаманмақ - Жаманар-жаманбақ.)

”
يَمَنْدِي JUMUNDY ИҮМҮНДЫ: жұмынды.

«اَل كُوْزِن يَمَنْدِي Ol kezin jumundy: Ол көзін иүмүнды - Ол көзін жұмынды; Ол көзін жұмғандай (болып) көрінді.»

(يَمَنْمَاكُ - يَمَنْوْرُ Jumunur-jumunmaq: Иүмүнүр-иүмүнмақ - Жұмынар-жұмынбақ.)

”
يَمَنْدِي JONUNDY ИОНҮНДЫ: жонынды; жонып жатқандай

көрінді. «اَل يَغَاچ يَمَنْدِي Ol yghach jonundy:

Ол иығаш ионұнды - Ол ағаш жонынды; Ол ағаш жонып жатқандай көрінді.»

يُونُنُورُ - يُونُنُورُ Jонуниг-жонунмақ: Ионүнүр-ионүнмақ - Жонынар-жонынбақ.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَايُنْدِي JАЈЫНДЫ ИАЙЫНДЫ: шайқанды; шайып алды. (Шайынды. - А.Е.)

«سَمْدًا تُونِنُ يايُنْدِي» Ol suvda toнын jайынды:

Ол сувда тонын шайынды - Ол тонын суға шайып алды.» Басқасы да осындай.

يَايُنُورُ - يايُنُورُ Јайыниг-жайыптақ: Иаиынүр-иаиынмақ - Шайынар-шайынбақ.)

СОҢҒЫ ӨРШ ИЛЛЕТТІК СӨЗДЕР

يُوبَادِي ЈUBADЫ ИҰБАДЫ: ден қоймады; пейілін бұрмады; құптамады. «أَرَّ ايشِغُ يوبَادِي» Er ышығ jubady: Ер иығаш иұбады - Ер іске пейіл бұрмады.»

يُوبَارُ - يوبَارُ Jubar-jubataқ: Иұбар- иұбамақ - Пейіл бұрар- пейіл бұрмақ.)

يُذِيدِي ЈЫЗЫДЫ ИЫДЗЫДЫ: жидіді; шіріді; шіріп көгерді.

«أَتَّ يذِيدِي» Et жызыды: Ет иыдзыды - Ет жидіп кетті.» يذِيرُ - يذِيرُ Јызыг-жызытақ:

Иыдзыр-иыдзымақ - Жидір-жидімеқ.)

يَرُودِي JARUDY

ИАРҰДЫ: жарқырады; (жайнады. А.Е.)

«كُون يَرُودِي Kүн jarudy: Күн иарұды - Күн жайнады; Күн жарқырады.» Қараңғы үй-жайдың ішіне жарық түссе де осылай дейді.

يَرُور - يَرُومَاق Jarur-jarumaq: Иарұр-иарұрмақ - Жарқырар-жарқырамақ.)

يَرَادِي JARADY

ИАРАДЫ: жарады.

«أَل نَانِكْ أَنْكِرْ يَرَادِي Ol нең аңаг jarady: Ол нең аңар иарады - Ол нәрсе оған жарады.»

يَرَار - يَرَامَاق Jarar-jaramaq: Иарар-иарамақ - Жарар-жарамақ.) Келісіп, үйлесе кеткен, жарап кеткен нәрсенің бәріне де қатысты қолданылады.

Мақалда былай деп келеді:

«أَتَا تُونِي أَغْلُقَا يَرَا سَا آتَاسِن تَلَامَاسْ» Ata тоны оғұлқа жараса атасын тілемес: Ата тоны оғұлқа иараса атасын тілемес - Ата тоны ұлына жараса, атасын іздемес.» (Атасының киімі ұлға жарап қалса, ол мұраға алып қалуды ойлап, атасының тірлігін тілемес.) Бұл мақалдың тағы да бір өзгешелеу мағынасы да бар. Ол мынадай: Өскен кезде ұл атасына мұқтаж болмас. Осы сөзден шығарып оғыздар: «يُول يَرَا سُن Jol jarasun: Иол иарасұн» - дейді. «Жолыңыз жарасын! Жолыңыз оң болсын!» - деген мағынада.

يُورِي JORYDY ИОРЫДЫ: жүрді; (жортты. - А.Е.)

«^و ^{ار} ^{یر} ^{یدی}» Er joğыды: Ер иорыды - Ер жүрді.»
 Басқасы да осындай. Жортқан, жүрген нәрсенің барлығына осылай қолданылады. (یریماق - یریر - Јогыг-јогымақ: Иорыр-иорымақ - Жүрер-жүрмек.)

Мақалда былай деп келген:

«^ت ^ن ^{لا} ^{یر} ^ب ^ک ^ن ^د ^ز ^س ^ف ^ن ^و ^ر»
 كچككدا اقلانب الغاذو سفنور

*Tynle jorup kyndyz sevnür,
 Kichikde evlenip ulgazi sevnür:*

*Түнле иорұп күндүз севнүр,
 Кішікде евленіп ұлгадзұ севнүр -*

*Түнде жүріп, күндіз сүйінер,
 Кішіде үйленіп, ұлғайганда сүйінер.»*

(Түнде жортқан адам күндіз сүйінеді; Өйткені, күндіз түнімен жүрген жолдың шамасын көріп қуанады, сүйінеді; Жастай, ерте үйленген адам, есейгенде, қартайғанда сүйініп, рахатын көреді; Өйткені, ерте бала сүйіп, балалары тез жетіліп, ұрпағының қызығын ерте көреді.)

یرادی JYRADY ИЫРАДЫ: жырақтады.

«^ن ^{انك}» یرادی Јыгады нең: Иырады нең -
 Нәрсе жырақтады.»

(یراماق - یرار - Јыгаг-јыгатақ: Иырар-иырамақ - Жырақтар-жырақтамақ.)

یرادی JAZADY ИАЗАДЫ: көктемді өткізді; (жаз жайлады. А.Е.)

«آر قشلاغدا يَزَادِي» Er qışlağda jazadı: Ер қышлағда иазады - Ер көктемді қыстауда өткізді; (يَزَامَاقُ - يَزَارُ Jazar-jazmaq: Иазар-иазмақ - Жаз жайлар-жаз жайламақ.)

يَزَادِي JOZADY

ИОЗАДЫ: қысыр қалды.

«قوي يَزَادِي» Qoj jazadı: Қой иозады - Қой қысыр қалды.» Кез-келген мал айғырға түссе де қысыр қалса осылай дейді. Бұл сөз тек байталға қатысты ғана қолданылмайды. Байталға қатысты айтқанда да:

«بي قسر بِلْدِي» Bi qısyğ boldy: Би қысыр болды - Бие қысыр болды; яғни, бие қысыр қалды», - дейді. (يَزَامَاقُ - يَزَارُ Jozar-jozmaq: Иозар-иозмақ - Қысыр қалар-қысыр қалмақ.)

يَزَادِي JEZEDI

ИЕЗЕДІ: аралап шықты; тексеріп шықты.

«يَزَاكُ قَمَغُ يِرِيكُ يَزَادِي» Jezek qamıǵ jerig jezedi: Иезек қамұғ иеріг иезеді - Шолғыншы барлық жерді тексеріп шықты.» (Тексеруші, шолғыншылар жау болып қалмасын деген күдікпен бүкіл жерді айналып, аралап шықты.) (يَزَامَاكُ - يَزَارُ Jezer-jezemek: Иезер-иеземек - Шолар-шолмақ.) Бұл сирек қолданылатын сөз.

يَشَادِي JAŞADY ИАШАДЫ: жасады.

«آر اوزون يَشَادِي» Er uzun jşadı: Ер ұзун иашады - Ер ұзақ жасады.» (يَشَامَاقُ - يَشَارُ Ja-

шағ-жашатақ: Иашар-иашамақ - Жасар-жасамақ.)

يُرُودِي JARUDY ИАРҰДЫ: жайнап-жадырады; шат-шадыман жадырап кетті.

«يُرُودِي يَشُودِي» Er jarudy jashudy: Ер иарұды иашұды - Ер жадырап-жайнап кетті;

Ер шаттанды, рахаттанды.» «يَشُودِي» Jashudy: иашұды» сөзі жеке бір өзі, сыңар қолданылмайды. «يُرُودِي» jarudy: иарұды» сөзімен бірге қолданылады.

يُرُودِي يَشُورُ - يَشُومَاقُ، يَشُومَاقُ) Jarug jashug-jarugtaq jashugtaq: Иарұр иашұр - иарұмақ иашұмақ - Жадырар шаттанар-жадырамақ шаттанбақ.)

يَغُودِي JAFUDY ИАҒҰДЫ: жақындады; жақындасты.

«يَغُودِي بَکْ کَلْمَاقِي» Beg kelmegi jafudy: Бег келмегі иағұды - Бектің келуі жақындады.»

Басқалары да осындай. «يَغُورُ - يَغُومَاقُ» Jafug-jafugtaq: Иағұр - иағұмақ - Жақындар - жақындамақ.)

يَلَادِي JALADY ИАЛАДЫ: жалаланды; жала жабылды; жалалады.

«يَلَادِي اَلْ اَنَكْرَاغْرِي» Ol aңar oғғы jalady: Ол аңар оғры иалады - Ол оған ұры деп жала-

лады.» Басқалары да осындай. (يَلَارُ - يَلْمَاقُ)
Jalar -jalamaқ: Иалар - иаламақ - Жалалар -
жалаламақ.)

يُيَلَدِي JYLEDI ИҮЛЕДІ: тіреу қойылды; сүйелді.

«تَامَغُ يُلَادِي» Ol тамығ jüledi: Ол тамығ
иүледі - Ол тамға тіреу қойды.» Басқаларға
да сондай. (يُيَلَمَاقُ - يُلَامَاقُ) Jüler-jülemek: Иү-
лер-иүлемек - Тіреу қояр-тіреу қоймақ.)
Жырда былай деп келген:

الْغَنِي تَلَارْمَنُ
تَقَارِينُ يِلَارْمَنُ
تَالْمَكْنِي بِلَارْمَنُ
يَلْقَمُ أَنْكَرُ ابْلَسُورُ

*Uligny tilermen,
Tavagyn jülermen,
Tilekni bularmen,
Jylyqyt aңar үрленүр:*

*Ұлғны тілермен,
Тауарын иүлермен,
Тілекні бұлармен,
Иылқым аңар үрленүр -*

*Ұлылықты тілеймін,
Мал-дүниеммен тіреймін,
Тілегіме жетемін,
Жылқым менің үптелер.»*

(Білім-білік, ұлылықты іздеймін, соны тілеймін; Тілегіме жету үшін малымды, дүниемді сүйеніш етемін, соған сүйенемін; Тілегіме жетемін; Сол үшін жылқым, бар мал-мүлкім үптелер, таланар, дұшпан қолына түсер.)

يُولِيدِي JYLIDI

ИҮЛІДІ: түсірді; алды.

«يُولِيدِي عَرَّ سَاحْ» Er sach jylidi: Ер сач иүліді - Ер шашын алды.» (يُولِيدِي - يُولِيمَكْ) Jülig-jülimek: Иүлір-иүлімек - Алар-алмақ.)

يُولَايْدِي JULAJDY

ИҰЛАЙДЫ: жәрдемдесті.

«يُولَايْدِي بَدُونُغْ بَكْ» Beg bizunug julajdy: Бег бұдзүнүг иұлайды - Бек жамиғатқа жәрдемдесті.» (يُولَايْدِي - يُولَايْمَاقْ) Julajyg-julajmaq: Иұлайыр-иұлаймақ - Жәрдемдесер-жәрдемдеспек.)

يُولَيْدِي JYLYDY

ИЫЛЫДЫ: жылыды.

«يُولَيْدِي سَفْ» Suv jylydy: Сув иылыды - Су жылыды.» Басқасы да сондай.

(يُولَيْدِي - يُولَيْمَاقْ) Jylyg-jylymaq: Иылыр-иылымақ - Жылыр-жылымақ.)

يَمَادِي JAMADY

ИАМАДЫ: жамады.

«يَمَادِي اَلْ تُونْ» Ol ton jamady: Ол тон иамады - Ол тон жамады.» Басқасы да осы сияқты. (يَمَادِي - يَمَامَاقْ) Jamaq-jamataq: Иамар-иамамақ - Жамар-жамамақ.)

يَنُودِي JANUDY ИАНҰДЫ: жаныды; қайрады.

«بِجَاكْ يَنُودِي» Ер пішек janudy: Ер пішек ианұды – Ер пышақ жаныды». Қылыш, соған ұқсас тағы басқа нәрселерді жанығанда, қайрағанда осылай дейді. Қайрап, жанығаннан кейін қолға сүртіп білесе де осы сөз қолданылады.
Janur-janumak: Ианұр-ианұмақ – Жаныр-жанымақ).

يَنِيدِي JENIDI ИЕНІДІ: босанды; туды.

«أُرَاغُتْ يَنِيدِي» Urağut jenidi: Ұрағұт иеніді - Қатын жеңілденді; Қатын босанды».
Jenir-jenimek: Иенір-иенімеқ – Босанар-босанбақ).

Бұл сөз тек қатындардың босануына қатысты қолданылады. Хайуандарға қатысты қолданылғанда, туылған төлдің аты аталып, оған «لَادِي -lady/-ledi: -лады/-леді - -лады/-леді» қосымшасы қосылып, туғандығын білдіреді.

Мысалы: Сиыр туса, «بُزَاغُولَادِي» інек buzağulady: інек бұзағұлады – сиыр бұзаулады» дейді.

Мұндағы «بُزَاغُولَادِي» buzaғu: бұзағұ – бұзау» сөзіне «لَادِي -lady: -лады» қосымшасы қосылып, бұзаулағандықты білдіретін етістік туындаған. Құстың балапанына «بَالَا bala: бала» дейді. Құс балапан басып шығарса, осы ережеге сәйкес «بَالَالَادِي» Қуш balalady: Құш балалады - Құс балалады» - дейді. Тек биеге қатысты ғана бұлай деп айтпайды. Себебі, жылқының баласын «كُلُنْ құлұн-құлын» дейді. Бай-

тал туса «قۇلنادى قىسراق» Қысрақ құлнады: Қысрақ құлнады» - дейді. Яғни, байтал туды, «балалады» дегендегісі.

Бұл жерде ережеге сәйкес «قۇلنادى» Құлнады: құлнады - құлнады» деу керек еді; Әйтсе де, олай айтпай, «قۇلنادى» Құлнады: құлнады» деген.

Әйткені, «н - н» әрпі мен «л - л» әрпі бір жерден дыбысталып, бірдей ұқсас естілетіндіктен, өзара орын алмастырған.

Олар өзара орын алмастырады. Сол арқылы сөз айтуға оңайланып, жеңілдейді. Сөйтіп, бір әрпі түсіп, сөз жеңілдетілген*. Яғни «ارسلان انوكلادى» arslan enükledi: Арслан енүкледі – Арыстан күшіктеді» демекші. Басқалары да осындай.

«Urağut jenidi: Ұрағұт иеніді - Қатын босанды» түріндегі «Jenidi: иеніді» сөзінің жасалуын да екі түрден қарастыруға болар еді. Біріншіден, бұл жердегі «Jenidi: иеніді» сөзі «Jenig neñ: иеніг нең - жеңіл нәрсе» деген сөз тіркесінен шыққан.

Қатын бала туғаннан соң жеңілденді, жеңіл болып қалды демек. Осы сөзде «н - н» әрпі кесрәлық болған, ережеге сәйкес зәммалық болуы тиісті еді.

Екіншіден, тән мәніндегі «jin: ийн» сөзінен алынған. Қатын өз тәнінен тағы бір тән шығарды демекші. Екеуі де ережеге сай.

Үш әріптілер бөлімі бітті.

* Бұл жерде әріп алмасқандығы байқалмайды. Керісінше әріптің түсіп қалу заңдылығы аңғарылады. А.Е.

ТӨРТ ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعَلْدِي ФӨЛАЛДИ СЕКІЛДІ ОРТАҢҒЫ ӨРШ СҮКҮНДІ БОЛАТЫН, ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَلْبِرْدِي JELPIRDI ИЕЛПІРДІ: есті; желпіді.

«يَلْبِرْدِي يَلْ Jeljelpirdi: Иел иелпірді - Жел есті».

«يَلْبِرْدِي ار Erjelpirdi: Ер иелпірді - Адам (жын соккандай) теңселді; (адам желпінді. — А.Е.)».

يَلْبِرْدِي JELPIRDI ИЕЛПІРДІ: дымқылданды; суланды.

«يَلْبِرْدِي كَبَكْ Kebek jelpirdi: Кебек иелпірді — Кебек суланды». Жерге жаңбыр жауып, су жайылса да осылай дейді. «يَلْبِرْدِي يَغْمُرْ Jaғmur jelpirdi: Иағмұр иелпірді - 'Жаңбыр жерді суландырды». «يَلْبِرْدِي يَلْبِرَارْ Jelpiriger-jelpirmek: Иелпірер-иелпірмек — Сулар -суламак».

يَبْتُرْدِي JAPTURDY ИАПТҮРДЫ: жаптырды.

«يَبْتُرْدِي اَلْ اَنْكُرْ قَبِغْ OI аңар қапұғ japturdy: Ол аңар қапұғ иаптұрды - Ол оған қақпаны жаптырды». «يَبْتُرْدِي اَلْ اَنْكُرْ تَامْ OI аңар tam japturdy: : Ол аңар там иаптұрды - Ол оған там жаптырды». «يَبْتُرْدِي اَلْ اَنْكُرْ اَتْمَاكْ OI аңар etmek japturdy: : Ол аңар етмек иаптұрды - Ол оған нан жаптырды». «يَبْتُرْدِي يَبْتُرْرْ Japturur-

jarturmak: Иаптұрұр-иаптұрмақ – Жаптырар-жаптырмақ).

يَتْرُدِي JATTURDY ИАТТҰРДЫ: жайдырды; салғызды.

«أَلْ أَنْكَرُ تُشَاكُ يَتْرُدِي» ОI аңар төшек jatturды:

Ол аңар төшек иаттұрды - Ол оған төсек жайдырды». Бірденені жайса да, жазып төсесе де

осылай дейді. (يَتْرُدِي - يَتْرُمَاقُ) Jatturur-jatturmak:

Иаттұрұр-иаптұрмақ – Жайдырар-жайдырмақ).

Сөздің әуелгі негізі: «يَذْتُرْدِي Jazturды: Иадзтұрды» болатын, дыбыстар өзара сiңiciп, өзгерiп

кеткен. «مَنْ أَنْكَرُ سَوْسِنْ يَتْرُدِمُ» Мен аңар sysin

jatturdum: Мен аңар сүсiн иаттұрдұм – Мен оған қосынын таратқыздым; Мен оған әскерлерiн таратып жайдырдым». Басқалары да осындай.

يَتْرُدِمُ JOTTURDUM ИОТТҰРДҰМ: өшiртiм; сүрткiздiм.

«مَنْ أَنْكَرُ بِيَتِكُ يَتْرُدِمُ» Мен аңар bitik jotturdum:

Мен аңар бiтiк иоттұрдұм - Мен оған хат өшiртiм».

Сөздің түпкi бiтiмi: «يَذْتُرْدِمُ Jozturдум: иод-

зтұрдым» болады. Бiр нәрсенi iз-түзсiз жоғалып кеткенше өшiрсе де осы сөз қолданылады.

(يَتْرُدِمِنْ - يَتْرُمَاقُ) Jottururmen-jotturmak: Иоттұрұрмен - иоттұрмақ - Өшiрткiзермiн-өшiрткiзбек).

يَتْرُدِي JITTYRDI ИИТТҰРДИ: жоғалттырды; (Жыттырды. – А.Е.).

«أَلْ أَنْكَرُ يَرْمَاقِنْ يَتْرُدِي» ОI аңар jarmaқын jittyr-

di: Ол аңар иармақын ийттүрді - Ол оған ақшасын жоғалттырды». Басқалары да осындай.
 (يترتور - يترتور Jittüγγ-jittüγmek: Ийттүрүр-ийттүрмек – Жоғалттырар-жоғалттырмақ).

Бірденені, әлдеқандай затты дорбаға, не сондай нәрселерге салып сақтағанда да осы сөз қолданылады.

Сөздің әуелгі бітімі: «يذتردم» Jызтүрдүм: иыздтүрдүм» болған, айтыла келе түрленіп кеткен.

يترتور JARTURDY ИАРТҮРДЫ: жардырды; жарғызды.

«Ol ana jıγaš jarturdy: Ol ana ıyγaš iarturdy - Ol oγan aγaš jarγızdy». Басқалары да сондай. (يترتور - يترتور Jarturur-jarturmak: Иарттүрүр-иарттүрмақ – Жарғызар-жарғызбақ).

يترتور JERTYRDI ИЕРТҮРДІ: жарғызды; бұтатты.

«Ol anaγ putıγ jertyrdi: Ol anaγ puγıγ iertyrdi - Ol oγan buγak buγataty». (يترتور - يترتور Jertyγγ-jertyrmek: Иертүрүр-иертүрмек – Бұтатар-бұтатпақ).

يزتور JAZTURDY ИАЗТҮРДЫ: жаздырды; шештірді.

«Ol anaγ tγγyn jazturdy: Ol oγan tγγin sheštirdi». (يزتور - يزتور Jazturur-jazturmak: Иазтүрүр-иазтүрмақ – Жаздырар-жаздырмақ).

يَزْتُرْدِي JAZTURDY ИАЗТҮРДЫ: жаздырды; адастырды; жаңылдырды.

«أَلْ أُنِي أَقْتَا يَزْتُرْدِي» Ol аны оқта jazturды: Ол аны оқта иазтұрды - Ол оны оқ атуда жаңылдырды». Сөзден жаңылса да осылай дейді.

يَزْتُرْمَاقْ - يَزْتُرْمَاقْ Jazturur-jazturмақ: Иазтұрұр-иазтұрмақ - Адастырар-адастырмақ).

يُزْتُرْدِي JYZTYRDI ИҮЗТҮРДІ: сыдыртты; сылдырды.

«أَلْ أُنْكَرْ قُوِي يَزْتُرْدِي» Ol аңар қой jyztyrди: Ол аңар қой иүзтүрді - Ол оған қой терісін сылдырды». Басқалары да осы секілді.

يُزْتُرْدِي JYZTYRDI ИҮЗТҮРДІ: жүздірді.

«أَلْ أُنِي سَقْدَا يَزْتُرْدِي» Ol аны сувда jyztyrди: Ол аны сувда иүзтүрді - Ол оны суда жүздірді».

يُزْتُرْمَاقْ - يَزْتُرْمَاقْ Jyztyrur-jyztyrмек: Иүзтүрұр-изтүрмек - Жүздірер-жүздірмек).

يَغْتُرْدِي JAFTURDY ИАҒТҮРДЫ: жаудырды.

«تَنْكُرِي يَغْمُرْ يَغْتُرْدِي» Тәңгі jafturды: Тәңгі иағмұр иағтұрды - Тәңгі жаңбыр жаудырды». Басқа да жауған нәрселердің бәріне қолданылатын сөз.

يَغْتُرْمَاقْ - يَغْتُرْمَاقْ Jafturur-jafturмақ: Иағтұрұр-иағтұрмақ - Жаудырар-жаудырмақ).

يَغْتُرْدِي JYFTURDY ИЫҒТҮРДЫ: жидырды; үйдірді.

«اَلْ اَنْكَرُ تَرِيغٌ يَغْتَرِدِي» Ol аңар тағығ жығтурды:

Ол аңар тарығ иығтұрды - Ол оған бидай жидырды». Басқалары да осындай. Адам ас-ауқаттан, басқа нәрселерден тиылса да осылай дейді.

«يَغْتَرُرُ - يَغْتَرِمَاقُ» Яғтуғуғ-яғтуғмақ; Иығтұрұр-иығтұрмақ - Жинатар-жинатпақ).

«يَغْتَرِدِي» ЯҒТЫРДИ ИЫҒТҮРДИ: (Жақындастырды. - А.Е.).

«اَلْ قَدَاشِنَا نَانِكُ يَغْتَرِدِي» Ol қадашыңа нең жығтүрді: Ол қадашыңа нең иығтүрді - Ол жақын ағайындарына нәрсе бергіздіріп жақындық жасатты; (Жақындастырды)». «يَغْتَرُرُ - يَغْتَرِمَاكُ»

Яғтуғуғ-яғтуғмек; Иығтұрұр-иығтүрмек - Жақындастырар-жақындастырмақ).

«يُفْتَرِدِي» ЈУВТУРДЫ ИҮВТҮРДЫ: домалатқызды.

«اَلْ تَبِيْقُ يُفْتَرِدِي» Ol топық јувтурды: Ол топық иүвтұрды - Ол тобық домалатқызды». Басқаларға да сондай. «يُفْتَرُرُ - يُفْتَرِمَاقُ» Јувтурур-јувтурмақ; Иүвтұрұр-иүвтұрмақ - Домалатқызар-домалатқызбақ).

«يَقْتَرِدِي» ЈАҚТУРДЫ ИАҚТҮРДЫ: жаққызды; жақтырды.

«اَلْ بَاشِقَا يَقْتَرِدِي» Ol башқа жақығ јақтурды: Ол башқа иақығ иақтұрды - Ол жараға май жаққызды».

«اَلْ اَنْكُ اَنْكَا اَوْتُ يَفْتَرِدِي» Ol апың евіңе от

jakturды: Ол аның евіңе от иактұрды - Ол оның үйіне от жақтырды». (يَاقْتُرُ - يَاقْتُرُ مَاقُ) Jakturug-jakturмақ: Иактұрұр-иактұрмақ – Жақтырар-жақтырмақ). Адам бірденеге жұғысып кетсе де осы сөз колданылады.

يَاقْتُرُ دِي JUKTURDY IYQTYRDI: жұқтырды; (Жақтырды. – А.Е.).

«الْأَنْكَ تُونِنْكَا يِيارُ يَاقْتُرُ دِي» Ol аның топыңа jырагajakturды: Ол аның тонына иыпар иүктұрды - Ол оның тонына жұпар жұқтырды». (يَاقْتُرُ مَاقُ - يَاقْتُرُ) Jykturug-jykturмақ: Иүктұрұр-иүктұрмақ – Жұқтырар-жұқтырмақ).

يَاقْتُرُ دِي LYKTYRDI IYKTYRDI: жықтырды.

«الْأَنْكَ أَفْنُ يَاقْتُرُ دِي» Ol аның евін jыктурды: : Ол аның ебін иыктұрды - Ол оның үйін жақтырды». Баскасы да осындай. (يَاقْتُرُ مَاقُ - يَاقْتُرُ) Jykturug-jykturмақ: Иыктұрұр-иыктұрмақ – Жықтырар-жықтырмақ).

يَاقْتُرُ دِي LYKTYRDI IKTYRDI: (Қысты. – А.Е.).

«تَارُ أَتَاكَ أَذَاقُ يَاقْتُرُ دِي» Tar etük азақығ jiktүrdi: Tar etük адзақығ иіктүрді – Tar etik аяқты қысты». (يَاقْتُرُ مَاقُ - يَاقْتُرُ) Jiktүgүг-jiktүgmek: Иіктүрұр-иіктүрмек – Қысар-қыспақ).

يَاقْتُرُ دِي JALTURDY IALTYRDI: жалындатты.

«تُپِي أَوْتَغُ يَاقْتُرُ دِي» Tүpi otығ jalturды: Түпі отығ иалтұрды - Самал отты жалындатты».

يَلْتُرُرُ - يَلْتُرُمَاقُ Jalturur-jalturmak: Иалтүрүр-иалтүрмак — Жалындатар — жалындатпак).

يَلْتُرْدِي JULTURDY ИҮЛТҮРДЫ: босаттырды; құтылдырды.

«اَلْ بَلْنُغُ يَلْتُرْدِي» Ol bulunuŷ julturdy: Ол бұлнұғ иүлтүрды - Ол тұтқынды құтылдырды; Ол құнын төлеп тұтқынды босаттырды».

يَلْتُرْدِي JULTURDY ИҮЛТҮРДЫ: жұлдырды.

«اَلْ تَقَاغُونِي يَلْتُرْدِي» Ol taqaŷuny julturdy: Ол тақағұны иүлтүрды - Ол тауықты жұлдырды; яғни тауықтың жүнін жұлғызды». Басқалары да осындай. Кез-келген нәрсенің жүнін, түгін арылтқанда осы сөз қолданылады.

يَلْتُرْدِي JULTURDY ИҮЛТҮРДЫ: босатты; құтылтты.

«اَلْ قَانُ يَلْتُرْدِي» Ol qan julturdy: Ол құлын иүлтүрды - Ол құлын құнын төлетіп босатты».

يَلْتُرُرُ - يَلْتُرُمَاقُ Jalturur-jalturmak: Иүлтүрүр-иүлтүрмак — Босатар-босатпак).

يَمْتُرْدِي JYMTYRDI ИҮМТҮРДІ: жұмдырды.

«اَلْ اَنَكُ كُوْزِنُ يَمْتُرْدِي» Ol anyñ көзин jymtyrdi: Ол аның көзін иүмтүрді - Ол оның көзін жұмдырды».

يَمْتُرُرُ - يَمْتُرُمَاكُ Jymtyrur-jymtyrmek: Иүмтүрүр-иүмтүрмек — Жұмдырар-жұмдырмак).

يَبْجُرْدِي JAPЧURDY ИАПЧҮРДЫ: жапсырды; жабыстырды.

اَلْ اَقَا بَلْکَ یبجردی» Ol okka жүк жарчурды: Ол окка иүк иапчұрды - Ол окка қауырсын жабыстырды». «ف - ф» әрпімен «بَجْرَدِي» jawchurды: иафчұрды» деп айтылатын түрі де бар.
 یبجّرر - یبجّر ماق) Jarchurug-jарchurмак: Иапчұрұр-иапчұрмак – Жапсырар-жапсырмак).

یبنجردی JUNЧЫРДЫ ИҮНЧЫРДЫ: жамандыққа бекінді; жамандасты. «ار ایشی یبنجردی» Eg ышы junчыгды: Ер ышы иұнчырды - Адамның ісі жамандыққа бет бұрды». «ار - ыңғар» Junчыгаг-junчымак: Иұнчырар-иұнчырмак – Жамандыққа бекінер – жамандыққа бекінбек).

یلدردی JELDIRDI ИЕЛДІРДІ: есті.
 «یل یلدردی» Jeljeldirdi: Иел иелдірді - Жел есті; жел соқты». «ار - ыңғар» Jeldirer-jeldirmek: Иелдірер-иелдірмек – Есер-еспек).

یمدردی JUMDARDY ИҮМДАРДЫ: топтады; жинады.
 «ال کشی نی یمدردی» Ol кішіні jumdarды: Ол кішіні иұмдарды - Ол кісілерді топтады». Басқалары да сондай. «یمدّرر - یمدّر ماق) Jumdarug-jumdarмак: Иұмдарұр-иұмдармак – Топтар-топтамак).

یندردی JANDURDY ИАНДҰРДЫ: ендірді; енгізді, қайтарды.

«أَنْيَ أُنْكَ يَنْدُرْدِي» Ol аны evge jandurdy: Ол аны ебге иандұрды - Ол оны үйге ендірді». Басқаларға осындай.

يَنْدُرْدِي JANDURDY ИАНДҰРДЫ: құсты.

«أَرْ يَنْدُرْدِي» Er jandurdy: Ер иандұрды - Адам құсты». Бұл сөз «يَنْدِي Jundy: иұнды» деп те айтылады. Бұл сөз қорқыту үшін де қолданылады. «يَنْدُرْدِي - يَنْدُرْمَاقُ Jandurg-jandurmak: Иандұрұр-иандұрмақ - Құстырар-құстырмақ).

يَنْدُرْدِي LINDYRDI ИИНДҰРДИ: іздеттірді; тінткізді.

«أَنْكَ أُنْ يَنْدُرْدِي» Аның evin jındyrdi: Аның ебін иіндүрді - Оның үйін тінттірді». (Жоғалған нәрсе жөнінде күмәнданып, оның үйін ақтарып-төңкеріп іздеткізді). «يَنْدُرْمَاقُ - يَنْدُرْدِي Jındyrg-jındyrmek: Иүндүрұр-иүндүрмек - Тінттірер-тінткізбек).

يَيْشُرْدِي JARŞURDY ИАПШҰРДЫ: жапсырды; жабыстырды.

«أَوْقَا يَيْشُرْدِي» Oққа jelim jarşurdy: Oққа иелім иапшұрды - Oққа желім жапсырды». (Oққа желіммен қауырсын жапсырды). Бұл сөз

«يَيْشُرْدِي - يَيْشُرْمَاقُ» әрпімен де айтылады. «ج - چ» Jarşurg-jarşurmak: Иапшұрұр-иапшұрмақ - Жабыстырар-жабыстырмақ).

Бұл сипат арабшада да бар. «أَرَامُ جَوْبِيْن» сөзі

арабшаға айландырылып «شوبين» деп айтылады.

يَتَغْرَدِي JATFURDY ИАТҒҮРДЫ: жатқызды.

«أَلْ أُنِي يَتَغْرَدِي» Ol аны jatfurdy: Ол аны иатғурды - Ол оны жатқызды, ұйықтатты».

(يَتَغْرُرُ - يَتَغْرِمَاقُ) Jatfurug-jatfurmak: Иатғұрұр-иатғұрмақ – Жатқызар-жатқызбақ).

يَلْفَرْدِي JALVARDY ИАЛБАРДЫ: өтінді; жалбарынды.

«أَلْ مَنَا يَلْفَرْدِي» Ol маңа jalvardy: Ол маңа иалбарды - Ол маған жалбарынды, яғни ол менің мақсатымды айтуымды өтініп жалбарынды».

(يَلْفَرُّ - يَلْفَرِمَاقُ) Jalvarug-jalvarmak: Иалбарұр-иалбармақ – Жалбарынар-жалбарынмақ).

يَلْفِرْدِي JELVIRDİ ИЕЛБІРДІ: желпінді; желбіреді.

«تَلْفِرُ يَلْفِرْدِي» Tylvir jelvirdi: Түлбір иелбірді - Келіннің шымылдығы желбіреді».

(يَلْفِرَارُ - يَلْفِرِمَاكُ) Jelvirer-jelvirmek: Иелбіреp-иелбіpмек – Желбіpер-желбіpемек).

يِلْمِرْدِي JILMIRDİ ИІЛМІРДІ: жылымшы тартты; жылын деді.

«سُوْفُ يِلْمِرْدِي» Suv jilmirdi: Сув ийлмірді - Су жылын деді; Су ысый бастады».

(يِلْمِرَارُ - يِلْمِرِمَاكُ) Jilmirer-jilmirmek: Иілміpер-иілміpмек – Жыли бастар-жыли бастамақ).

БҰЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَيْتُرْدِي JAJTURDY ИАИТҮРДЫ: шайқатты; шайдырды.

«ال تونين سۇدا ييتردى» Ol tonyn suvdajajturdy:
Ол тонын сувда иайтұрды - Ол тонын суда шайдырды». Бір нәрсені суға шайқаса, шайса осылай дейді. (ييترماق - ييترر Jajturur-jajturmaq:
Иайтұрұр-иайтұрмақ – Шайқар-шайқамақ).

يَلْبِشْدِي JELPISHDI ИЕЛПІШДІ: желпісті.

«ال انكر سينكاك يلبشدي» Ol ankar sinek jelbishdi:
Ол аңар сіңек иелпішді - Ол оған шыбын желпісті». Желпісіп, сілкісіп бергенде де осы сөз қолданылды. (يَلْبِشْمَاك - يَلْبِشْر Jelrishug-jelrishmek:
Иелпішұр-иелпішмек – Желпісер-желпісбек).

يَلْبِشْدِي JELPISHDI ИЕЛПІШДІ: дымқылданды; (шатысып, түйірішіктелді. – А.Е.).

«كَبَاك يَلْبِشْدِي» Kerек jelbishdi: Кепек иелпішді - Кебек дымқылданды, яғни кебек дымқылданып бір-біріне жабысты». (يَلْبِشْمَاك - يَلْبِشْر Jelrishug-jelrishmek:
Иелпішұр-иелпішмек – Дымданар-дымданбак)

يِرْتِشْدِي JYRTYSHDY ИЫРТЫШДЫ: жыртысты.

«ال انكر بوز يرتشدي» Ol ankar boz jyrtyshdy:
Ол аңар бөз иыртышды - Ол оған бөз жыртыс-

ты». Басқаларға да сондай. **يِرْتَشُورُ - يِرْتَشِمَاقُ**
 Ыгтышур-ыгтышмақ: Иыртышұр-иыртышмақ
 – Жыртысар-жыртыспақ).

يِرْتَشُدِي JORTUШДЫ ИОРТУШДЫ: жортысты.

«**اَلْ مَنَاكْ بِلَا يِرْتَشُدِي** Ol menin birle jortuшды: Ол менің бірле иортұшды - Ол менімен бірге жортысты». **يِرْتَشُورُ - يِرْتَشِمَاقُ** Jortuшиг-jortuшмақ: Иортұшұр-иортұшмақ – Жортысар-жортыспақ).

يِبِرَشُدِي JAPRUШДЫ ИАПРУШДЫ: жапырысты; тегістесті.

«**اَلْ اَنَكْرُ يِبِرَشُدِي** Ol аңар jerjарuшды: Ол аңар иер иапрушды - Ол оған жер тегістесті». **يِبِرَشُورُ - يِبِرَشِمَاقُ** Jарuшиг-jарuшмақ: Иапрушұр-иапрушмақ – Жапырысар-жапырыспақ).

يِبِرَشُدِي JETRYШДИ ИЕТРУШДИ: жеткізісті.

«**اَلار اِكِّي يِبِر بِيْر كَا اَت يِبِرَشُدِي** Olar ikki bir birge at jetryшди: Олар еккі бір бірге ат иетрүшді - Олар екеуі бір-біріне ат жеткізісті». Басқаларға да сондай. **يِبِرَشُورُ - يِبِرَشِمَاقُ** Jetryшүг-jetryштек: Иетрүшұр-иетрүшмек – Жеткізісер-жеткізіспек).

يِبِرَشُدِي JASHRUШДЫ ИАШРУШДЫ: жасырысты.

«**اَلار سُوْرُكْ يِبِرَشُدِي** Olar sөzүg jашuшды: Олар сөзүг иашрүшды - Олар сөздерін жасы-

рысты; яғни олар бірігіп сөз жасырысты». Басқаларға да сондай. (يَشْرُشُورُ - يَشْرُشَمَاقُ) Јашғишиг-јашғиштак: Иашрұшұр-иашрұшмақ – Жасырысар-жасырыспақ).

يَغْرُشُدِي JUFRUШДЫ ИҮҒРҰШДЫ: илесті.

«اَلْ اَنْكَرُ اُونُ يَغْرُشُدِي» Ol аңар unjufғushudy: Ол аңар ұн иүғрұшды - Ол оған ұн илесті; ол оған камыр илесті».

يَغْرُشُدِي JUFRUШДЫ ИҮҒРҰШДЫ: үйірілді; жиылды.

«سُدُّقُ اَغْزَدَا يَغْرُشُدِي» Suzuq aғызda jufғushdy: Сүдзүк ағызда иүғрұшды – Ауызда сілекей жиылды». (يَغْرُشَمَاقُ - يَغْرُشُورُ) Јуғғишиг-јуғғиштак: Иүғрұшұр-иүғрұшмақ – Жиылар-жыйылмақ).

يُكْرُشُدِي JYGRYШДИ ИҮГРҰШДИ: жүгірісті.

«اَغْلَانُ يُكْرُشُدِي» Oғlan jygrыshdi: Оғлан иүгрұшді - Оғлан жүгірісті». Басқаларға да осындай. (يُكْرُشَمَاقُ - يُكْرُشُورُ) Јүггүшүг-јүггүштек: Иүгрұшұр-иүгрұшмек - Жүгірісер-жүгіріспек).

يَمْرُشُدِي JAMRAШДЫ ИАМРАШДЫ: жамрасты; араласты.

«قوزِي يَمْرُشُدِي» Қозы jamғashdy: Қозы иамрашды - Қозы жамырасты».

Жырда былай деп келеді:

« قوچنكار تەكە سەشلىدى
 سغاق سۈك قوشلىدى
 سۈتلەر قامۇغ يۈشلىدى
 اغلاق قوزى يەرشۈر »

*Қошқар теке сешілді
 Сағлық сүгүк қошулды
 Сүтлер қамуғ жушылды
 Оғлақ қозы ятрашур:*

*Қошқар теке сешілді
 Сағлық сүгүг қошулды
 Сүтлер қамуғ ушұлды
 Оғлақ қозы яамрашур -*

*Қошқар теке бөлінді,
 Саулық топ-топ қосылды;
 Сүттер түгел жосылды,
 Лақ, қозылар жамырасды».*

(Жазды суреттеп айтқаны: жаз шығысымен кошқар, текелер саулық кой, ешкілерден бөлінді; Саулықтар үйір-үйір топталып сауу үшін қосылды; Бәрінің желінінен түгел саулап мол сүт ақты; лақ, қозы енелеріне жамырасып, бәрі қайтадан араласып кетті).

يەرشۈر JEMRҮШІДІ ИЕМРҮШІДІ: қопарысты.

« ان انكر يفاغ يەرشۈر Ol аңар јығаш јем-
 гүшді: Ол аңар иығаш иемрүшді - Ол оған ағаш
 қопарысты.» يەرشۈر - يەرشۈر مالک Jemгүшүг-jem-
 гүштек: Иемрүшүр-иемрүшмек – Қопарысар
 – қопарыспак).

يَتَغَشَّدِي JATƒAШДЫ ИАТƒАШДЫ: жатысты. (Бірге жатты. —

А.Е.) «أَنْ أَنْكَ بِرَلَا يَتَغَشَّدِي» Ol аның birle jat-
ғашды: Ол аның бірле иатғашды - Ол онымен
бірге жатысты». (يَتَغَشَّمَاقُ - يَتَغَشُّورُ Jatғашиг-
jatғашмақ: Иатғашұр-иатғашмақ — Жатысар-
жатыспақ).

يَلْغَشَّدِي JALƒAШДЫ ИАЛƒАШДЫ: жаласты.

«أَلَارُ بَالُ يَلْغَشَّدِي» Oлар bal jalғашды: Олар бал
иалғашды - Олар бал жаласты». Басқалар да
осындай. (يَلْغَشَّمَاقُ - يَلْغَشُّورُ Jalғашиг-jalғаш-
мақ: Иалғашұр - иалғашмақ — Жаласар-жалас-
пақ).

يَلْقَشَّدِي JULƒAШДЫ ИҮЛҚАШДЫ: сылынды.

«يَلْقَشَّدِي نَانَا» Julқашды нең: Иүлқашды нең -
Нәрсе сылынды». (يَلْقَشَّمَاقُ - يَلْقَشُّورُ Julқашиг-
julқашмақ: Иүлқашұр-иүлқашмақ — Сылынар-
сылынбақ).

يَلْقَشُّوْشِي JULƒUШДЫ ИҮЛҚҰШДЫ: жұлқысты, жұлысты; жұл-
қыласты.

«أَلَارُ بِيْرَ اَكْنَدِيْدِنُ نَانَا يَلْقَشُّوْشِي» Oлар bir ekindi-
din нең julқишды: Олар бір екіндідін нең иүлқ-
ұшды - Олар бірі екіншісінен нәрсе жұлқысты.
(يَلْقَشَّمَاقُ - يَلْقَشُّورُ Julқишиг-julқишмақ: Иүлқ-
ұшұр-иүлқұшмақ - Жұлқысар-жұлқыспақ).

يَرْكَشْدِي JÖRGESHDI ИӨРГЕШДИ: оралысты; шырмалды.

«يَغَاجِقًا يَب يَرْكَشْدِي» Жығашқа жыр jörgeshdi: Иығашқа иып иөргешді - Ағашқа жіп шырмалды». Басқалары да осындай. Бір нәрсе екінші бір нәрсеге оралысып, шатасса да осы сөзді қолданады. «يَرْكَشْمَاكُ - يَرْكَشْوَرُ» Jörgeshüg-jörgeshmek: Иөргешүр-иөргешмек – Оралысар-оралыспақ).

يَبْلَشْدِي JYPLASHDY ИЫПЛАШДЫ: жіптесті; жіппен түктерін

жұлысты. «أَرَاغُتْلَارُ يُوْزِنُ يَبْلَشْدِي» Urağutlar jüzin jырлашды: Ұрағұтлар иүзін иыплашды - Қатындар бір-бірінің бетіндегі түктерін жіппен жұлысты». «يَبْلَشْمَاقُ - يَبْلَشْوَرُ» Jырлашиг-жырлашмақ: Иыплашүр-иыплашмақ – Жіптесер-жіптеспек).

يَدْلَشْدِي JYZLASHDY ИЫДЗЛАШДЫ: иіскелесті.

«يَلْقِي يَدْلَشْدِي» Јылқы жызлашды: Иылқы иыдзлашды - Мал иіскелесті.» Басқалары да осы секілді. «يَدْلَشْمَاقُ - يَدْلَشْوَرُ» Jyzлашиг-жызлашмақ: Иыдзлашүр-иыдзлашмақ – Иіскелесер-иіскелеспек). Мақалда былай дейді:

«كِشِي سَوْزَلْشُو يَلْقِي يَدْلَشُو» Kişi sözleşü жылқы жызлаши: Кіші сөзлешү иылқы иыдзлашү – Кісі сөйлесер, мал иіскелесер». (Адамдар бірін бірі сөйлесіп білгендей, мал бірін бірі иіскелесіп біледі).

يَذَلِّشْدِي JAZLYSHDY ИАДЗЛЫШДЫ: жазылысты; таралысты.

«يَذَلِّشْدِي سُو Sŭ jazlyshdy: Sŭ иадзлышды – Қосын жайылысты; қосын жан-жаққа таралысты». Сұйық сия жаман қағазға жайылып кеткені секілді, бір нәрсе екінші бір нәрсеге жайылып кеткенде де осылай дейді. (يَذَلِّشْمَاقُ - يَذَلِّشُورُ) Jazlyshug-jazlyshmak: Иадзлышшүр-иадзлышмақ - Жайылар-жайылмақ).

يُذَلِّشْدِي JOZLU SHDY ИОДЗЛҰШДЫ: өшісті; өшіп қалды.

«يُذَلِّشْدِي بِتِكْلَارُ Bitikler jozlyshdy: Бітіклер иодзлұшды – Жазулар өшісті; жазулар өшіп қалды». Басқалары да осындай. (يُذَلِّشْمَاقُ - يُذَلِّشُورُ) Jozlyshug-jozlyshmak: Иодзлұшшүр-иодзлұшмақ – Өшіп қалар – өшіп қалмақ).

يَزَلِّشْدِي JAZLYSHDY ИАЗЛЫШДЫ: шешілісті; жазылысты.

«يَزَلِّشْدِي تَكُونْلَارُ Tŭgŭnler jazlyshdy: Түгүнлер иазлышды - Түйіндер жазылысты». Басқалары да сондай. (يَزَلِّشْمَاقُ - يَزَلِّشُورُ) Jazlyshug-jazlyshmak: Иазлышшүр-иазлышмақ – Жазылысар-жазылыспақ).

يَغَلِّشْدِي JYF LYSHDY ИЫҒЛЫШДЫ: жиылысты; жиналды.

«يَغَلِّشْدِي سُو Қамұғ Sŭ kamuғ jyflyshdy: Sŭ қамұғ иығлышды - Қосын түгел жиылысты; Барлық қосын жиылды». (يَغَلِّشْمَاقُ - يَغَلِّشُورُ) Jyflyshug-jyflyshmak: Иығлышшүр-иығлышмақ – Жиылысар-жиылыспақ).

Ышығ-жығыштақ: Иығлышұр-иығлышмақ – Жиылысар-жиылыспақ).

يَفْلُشْدِي JUFLUШДЫ ИҮФЛҰШДЫ: домаласты.

«قَرْمَلار قَمغ يَفْلُشْدِي» Қорумлар қамұғ жуfluшды: Қорұмлар қамұғ иүфлұшды - Қорымдар түгел домаласты». (Барлық қорым тастар домаласты. – А.Е.).». Басқалары да сондай.

يَفْلُشْماق يَفْلُشْدِي JUFLUШИГ-ЈUFLUШТАҚ: Иүфлұшұр- иүфлұшмақ – Домаласар-домаласпақ).

يَمَلَّشْدِي ЈAMLAШДЫ ИAMLAШДЫ: сыпырысты.

«Ol aңar ev јamlашды: Ol aңar eb иамлашды - Ol oған үй сыпырысты». Басқалары да осы сияқты. (يَمَلَّشْماق يَمَلَّشْدِي)

Jamlашиг-jamlаштақ: Иамлашұр-иамлашмақ – Сыпырысар-сыпырыспақ).

يَمْلُشْدِي ЈUMLUШДЫ ИҮМЛҰШДЫ: жұмылысты.

«Közler јumlшды: Kөзлер иүмлұшды - Kөздер жұмылысты».

«يَمْلُشْماق يَمْلُشْدِي Јumlшиг-jumlштақ: Иүмлұшұр-иүмлұшмақ – Жұмылысар-жұмылыспақ).

يَرِسْقَدِي ЈARSYҚДЫ ИAPSYҚДЫ: айырылып қалды; айрылды.

«Er oғlundyn јarsықды: Er oғлұндын иарсықды - Adam ұлынан айрылып қалды». Ұлы мен бабасы далада жолдан адасып біреуі бір жаққа, екіншісі басқа бір жаққа кет-

кенде, жау қолына түсіп қалғаны секілді. (Ажырасып, адасып қалу. — А.Е.). (يَرَسِقَارُ - يَرَسِقَمَاق) Jarsyqar-jarsyqmaq: Иарсықар-иарсықмақ — Айрылар-айырылмақ).

يَتْسِكْتِي JETSIKTI ИЕТСИКТИ: жасады; (яғни, көп жасады. А.Е.).

жасы жетікті (жетілді).

«ار يَتْسِكْتِي» Er jetsikti: Ер иетсікті - Адам жетікті; Адамның жасы жетілді. «قَجْنِ ار يَتْسِكْتِي»

Қашғын er jetsikti: Қашғын ер иетсікті - Қашкын адамға жетісті, жетті. «يَتْسِكْمَاك»

Jetsiker-jetsikmek: Иетсікер-иетсікмек — Жетісер-жетіспек).

يِرْتَلْدِي ЫРТЫЛДЫ ИЫРТЫЛДЫ: жыртылды.

«تُون يِرْتَلْدِي» Ton jırtıldı: Тон иыртылды - Тон жыртылды».

Жырда былай деп келген:

«اَتْسَا اَقْنِ كَزْكَرِبْ كِمِ تُرَانِي يَغْدَاشِي
تَاغَغِ اَتَبِ اَغْرَسَا اَوْزِي قِي يِرْتَلُوْرُ»

*Atsa oqın kez kerip kim turanı yığdaşı
Тағы атыр оғраса өзі қиы жыртылу:*

*Атса оқын кезгеріп кім тураны ығдашы
Тағы атып оғраса өзі құйы йыртылұр —*

*Атса оғын кезгеріп кім тураны тоқтатар,
Тауға қарай оқ атса, оның (таудың) қойнауы
жыртылар».*

(Заманды дәріптеп былай деген: Замана оғын кезеніп атса, кім тура келген оқты тоқтатсын; Егер оқты тауға нысаналап атса таудың (өзінің де) қойнауы жыртылар).

يَسْتَلْدِي JASTALDY: ИАСТАЛДЫ: жасталды.

«يَسْتَلْدِي يَسْتَلْدِي جاستук jastaldy: Иастұқ иасталды - Жастық жасталды». «اِقْ اَمَجْقا يَسْتَلْدِي» Оқ амашқа jastaldy: Оқ амашқа иасталды - Оқ нысанаға тиді». «يَسْتَلْمَاقُ - يَسْتَلْمَاقُ Jastalur-jastalmaq: Иасталұр-иасталмақ – Жасталар-жасталмақ).

يَنْجَلْدِي JANШЫЛДЫ ИАНШЫЛДЫ: жаншылды.

«يَنْجَلْدِي قَاغُونُ Қағун janшылды: Қағұн ианшылды - Қауын жаншылды». Қауын секілді нәрселердің мыжылып, жаншылуы осы сөзді қолдану арқылы білдіріледі. «يَنْجَلْمَاقُ - يَنْجَلْمَاقُ Janшылur-jаншылмақ: Ианшылар-ианшылмақ – Жаншылар-жаншылмақ).

يَبْرُلْدِي JAPRULDY ИАПРҰЛДЫ: жапырылды.

«يَبْرُلْدِي بِيرْ نَانْكَ بِيرْكا BİR neң birge japruldy: Бір нең бірге иапрұлды - Бір зат бірденеге жапырылды». «تُونُ يَبْرُلْدِي» Ton japruldy: Тон иапрұлды - Тон жапырылды».

جاړغۇلۇر-جاړغۇلماق Jargulug-jargulmak: Иапрулүр-иапрулмак - Жапырылар-жапырылмак).

يەتۈلدى JETRYLDI ИЕТРҮЛДІ: жеткізілді; аяғына шығарылды.

«سۇنۇق بۇرۇنقا يەتۈلدى» Soñuq bugunka jetryldi: Соңуқ бұрунқа иетрүлді - Соңы басына (бұрынғыға – А.Е.) жеткізілді». (Бір іс аяғына дейін істеп шығарылды, аяғына жеткізілді).

يەتۈلمەك Jetrylyg-jetrylmek: Иетрүлүр-иетрүлмек - Жеткізілер-жеткізілмек).

يۇڧرۇلدى JUFRULDY ИҮҒРҮЛДЫ: иленді; (үйірілді. А.Е.).

«ۇن يۇڧرۇلدى» Un juǧguldy: Ұн иүғрүлды - Ұн иленді; қамыр иленді». (يۇڧرۇلماق - يۇڧرۇلماق) Juǧgulug-juǧgulmak: Иүғрүлүр - иүғрүлмақ – Иленер-иленбек).

يىڧرىلدى JYFRYLDY ИЫҒРҮЛДЫ: үрпиді; тітіркенді (жиырылды – А.Е.).

«ار تۇملۇققا يىڧرىلدى» Er tumluǧqa jyǧryldy: Ер түмлүғқа иығрылды - Адам суыққа үрпиді».

«تون يىڧرىلدى» Ton jyǧryldy: Тон иығрылды - Тон жиырылды». (Апшыды, киім жуылғаннан кейін ширап, қусырылды деген мағынаны білдірмекші. - А.Е.) (يىڧرىلماق - يىڧرىلماق) Jyǧrylug-jyǧrylmak: Иығрылүр-иығрылмақ – Жиырылар-жиырылмақ).

БҰЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَيْقَلْدِي JAJKALDY ИАЙҚАЛДЫ: шайқалды.

«سوف يَيْقَلْدِي Suv jajkaldy: Сув иайқалды - Су шайқалды». Сұйық нәрселердің қай-қайсысы да шайқалса, осы сөз қолданылады. Қандай да бір іске пейілмен, көңіл қойып ниеттеніп бара жатқан кісіге де, осы мағынадан ұқсатып шығарып: «أر كُنْكَلِي يَيْقَلْدِي Ер көңлі жа-
йлды jajkaldy: Ер көңлі иайылды иайқалды - Ер көңілі иайылды иайқалды» - дейді. (яғни, ер көңілі толқыды, шаттанып жайқалды дегені. - А.Е.). Бұл сирек қолданылатын сөз.

يَيْقَلْمَاقُ - يَيْقَلُورُ Jajkalug-jajkalmaq: Иайқалұр-иайқалмақ - Шайқалар-шайқалмақ).

يَيْلْبِنْدِي JELPINDI ИЕЛПІНДИ: желпінді; жел тиді.

«أغلان يَيْلْبِنْدِي Oflan jelpindi: Оғлан иелпінді - Балаға жел тиді»; (Бала желпінді. - А.Е.).

«أل أوزنكا يَيْلْبِنْدِي Ol öziñe jel jelpindi: Ол өзіне иел иелпінді - Ол өзіне жел желпінді»; (Ол өзіне желпініп жел тигізді). (يَيْلْبِنْمَاكُ - يَيْلْبِنُورُ Jelpinug-jelpinmek: Иелпінүр-иелпінмек - Желпінер-желпінбек).

يَيْرْتِنْدِي JYRTYNDY ИЫРТЫНДЫ: жыртынды; жырталындай кө-

рінді. «أل تونن يَيْرْتِنْدِي Ol toñyn jyrtyndy: Ол тонын иыртынды - Ол тонын жыртынды». (Ол тонын жырталындай, жыртып жатқандай

көрінді). Басқалары да сондай. (يِرْتِنُورُ - يِرْتِنِمَاقُ).
 Ыртынүр-ыртынмақ: Иыртынүр-иыртынмақ –
 Жыртынар-жыртынбақ).

يِبْجَنْدِي JARЧUNДЫ ИАПЧҰНДЫ: жабыстырылды; (Жабысты).

«يِبْجَنْدِي اَقَا يَلِيمُ Okkajelimjarчundy: Okka ие-
 лім иапчұнды - Okka желім жабысты; Okka же-
 ліммен құстың қауырсыны жабыстырылды». Бір-
 деңе басқа бір нәрсеге жабыстырылса да, таңып
 байланса да осылай делінеді. (يِبْجَنْدِي - يِبْجَنْمَاقُ).

Jarчынүр-jarчынмақ: Иапчынүр-иапчынмақ –
 Жабыстырылар-жабыстырылмақ).

Бұл сөз «ش - ш» әрпімен «يِشْنَنْدِي jarшundy:
 иапшұнды», «ف - ф» әрпімен «يَفْشَنْدِي jafшun-
 ды: иафшұнды» деп те айтылады.

يِجْرَنْدِي JIGRENDI ИИГРЕНДИ: жиіркенді; сескенді.

«يِجْرَنْدِي اَنْكُ يِنِي يِجْرَنْدِي» Аның jeni jigrendi: Аның
 иені иігренді - Оның денесі сескенді».

«يِجْرَنْدِي اَر اَتْنِي Ер etni jigrendi: Ер етті иіг-
 ренді - Ер етті жиіркенді; Етті харам деп сеске-
 ніп жемей қойды.» (يِجْرَنْدِي - يِجْرَنْمَاقُ) Jigenүг-
 jigrenmek: Иігренүр-иігренмек – Жиіркенер-
 жиіркенбек).

يِخْسَنْدِي JAXSYNDY ИАХСЫНДЫ: жамылды. (Желбегей жа-

мылды. — А.Е.) «**اَر قَفْتَان يَخْسِنْدِي**» Er қаftan
 жахсынды: Ер қаftан иахсынды - Ер қаftан*жа-
 мылды; Шапанды жеңін кимей, түймесін ілмей
 желбегей жамыла салды». Желбегей, не сол се-
 кілді жамыла салатын киімдерге де осылай дей-
 ді. «**يَخْسِنُور - يَخْسِنْمَاق**» Jaxsynur-jaxsynmaq:
 Иахсынүр-иахсынмақ — Жамылар-жамылмақ).

«**يِرْسِنْدِي**» JERSINDI ИЕРСИНДИ: жерсінді.

«**اَر يِرِك يِرْسِنْدِي**» Er jerig jersindi: Ер иеріг
 иерсінді - Ер жерді жерсінді»; яғни адам бір
 жерді мекен етіп, жайласты. «**يِرْسِنُور - يِرْسِنْمَاق**»
 Jersinүг-jersinmek: Иерсінүр-иерсінмек — Жер-
 сінер-жерсінбек).

«**يِمْسِنْدِي**» JEMSINDI ИЕМСИНДИ: жемсінді; жеп жатқандай көрін-
 ді.

«**اَر اَش يِمْسِنْدِي**» Er ash jemsindi: Ер аш ием-
 сінді - Ер ас жеп жатқандай көрінді, шыңды-
 ғында тағам жемеген еді. «**يِمْسِنُور - يِمْسِنْمَاق**»
 Jemsinүг-jemsinmek: Иемсінүр-иемсінмек —
 Жеп жатқандай көрінер-жеп жатқандай көрін-
 бек).

«**يِلْغَنْدِي**» JALFANDY ИАЛҒАНДЫ: жаланды; жалады.

* Ежелгі түрік жұртының «Қаftан» сөзі бұл күнге дейін қазақ ұғымында орыс тіліндегі «қаftан» мәнінде қолданатындықтан, түп-төркінін аңғарту үшін бөз күйі алдық.

«جَنَاقٌ يَلْفَنْدِي» Er чанақ*jalғанды: Ер чанақ

иалғанды - Адам ағаш аяқты (ағаш тостағанды)жалады.» Басқаларға да осы секілді.

(يَلْفَنْمَاقُ - يَلْفَنْمَاقُ) Jalfanur-jalғанмақ: Иалғанүр-иалғанмақ - Жаланар-жаламбақ).

يَلْفَنْدِي JALFANDY ИАЛФАНЫДЫ: жаланды (тілін).**

«أَعْرَنُ يَلْفَنْدِي» Er ағзын jalfанды: Ер ағзын иалфанды - Ер тілін шығарып, аузын жаланды».

(يَلْفَنْمَاقُ - يَلْفَنْمَاقُ) Jalfanur-jalғанмақ: Иалғанүр-иалғанмақ - Тілін жаланар-тілін жаламбақ).

يَلْقُنْدِي JULQUNDY ИҮЛҚҰНДЫ: жұлкынды.

«يَلْقُنْدِي نَانِكُ» Julқundy нең: Иұлқұнды нең - Нәрсе жұлкынды». (يَلْقُنْمَاقُ - يَلْقُنْمَاقُ) Julқunur-julқunмақ: Иұлқұнүр-иұлқынмақ - Жұлқынар-жұлқынбақ).

يِرْكَندِي JÖRGENDI ИӨРГЕНДІ: оралды; (өрмектеліп шырмалды.

А.Е.) «يِرْكَندِي اِرْقُ يِرْكَندِي» Uгик жығашқа jörgendi: Ұрұқ иығашқа иөргенді - Арқан ағашқа оралды». Басқалары да сондай.

«يِرْكَندِي اِرْ يِرْكَندِي» Erjoғуққаjörgendi: Ер иоғұрқанқа иөргенді - Адам көрпеге оранды».

* «Шанақ» ұғымы да түсінікті. Мысалы, «домбыраның шанағы». «Шанақ» күйінде де қолдануға өбден болар еді. А.Е.

** Бұл сөздің тікелей аудармасы көрсетілмеген. Мысал арқылы түсіндірген. Біз аударма тұлғасын жаздық. А.Е.

Басқаларға да осы секілді. (يَرْكَنُونَ - يَرْكَنُ مَاكَ) Ер жүрген-жүргентек: Иөргенүр-иөргенмек – Оралар-оралмақ).

يَذَلَّنْدِي JYZLANDY ИЫДЗЛАНДЫ: борсыды; иістеніп бұзылды.

«يَذَلَّنْدِي اَتْ Et jyzlandy: Ер иыдзланды - Ер иістеніп бұзылды; (Сасып кетті)». Басқаларға да осы сияқты. (يَذَلَّنْمَاقُ - يَذَلَّنْوْرُ) Jyzlanuq-jyzlanmaq: Иыдзланүр-иыдзланмақ – Борсыр-борсымақ).

يَزَلْنْدِي JAZLYNDY ИАЗЛЫНДЫ: жазылды; шешіліп кетті.

«يَزَلْنْدِي تُكُونُ Tügyn jazlyndy: Түгүн иаззынды - Түйін шешіліп кетті». Басқаларына да осы секілді. (يَزَلْنْمَاقُ - يَزَلْنْوْرُ) Jazlynuq-jazlynmaq: Иаззынүр-иаззынмақ – Жазылар-жазылмақ.)

يَزَلْنْدِي JYZLENDI* ИҮЗЛЕНДИ: жүзін берді; құрмет, қошемет

тапты. «يَزَلْنْدِي اَلْ مِنْكَ Ol maña jyzlendi: Ол маңа иүзленді - Ол маған жүз берді; Ол маған жүзін бұрды». «يَزَلْنْدِي اَرْ Et jyzlendi: Ер иүзленді - Ер ел ішінде құрмет тапты; Ер елі ішінде қошеметтенді». Халықтан бір қызмет тілесе де осылай айтылады.

* Жазба нұсқасында «يَزَلْنْدِي Jazlandy: иазланды» деп жазылыпты. (Тұсындағы араб әліпбиіндегі жазылуына қараңыз). Келтірілген мысалдарда «يَزَلْنْدِي jyzlendi: иүзленді» деп өзгеше түскен. Соңғысы дұрыс.

يُزَلَّنُورُ - يُزَلَّنُورُ Jүzlenүg-jүzlenmek: Иүзленүр-изленмек – Жүз берер-жүз бермек).

يُغْلَنْدِي JAFLANDY ИАҒЛАНДЫ: майланды.

«نَانِكُ يَغْلَنْدِي Neң jaflandy: Neң иағланды -

Нәрсе майланды». (يَغْلَنْمَاقُ - يُغْلَنْوْرُ Jaflanug-jaflapmak: Иағланүр-иағланмақ – Майланар-майланбақ).

يُفْلَنْدِي JUFLUNDY ИҮФЛҮНДЫ: домаланды.

«نَانِكُ يَفْلَنْدِي Juflandy neң: Иүфлүнды нең -

Нәрсе домаланды». (يُفْلَنْمَاقُ - يُفْلَنْوْرُ Juflunug-juflunmak: Иүфлүнүр-иүфлүнмақ-Домаланар-домаланбақ).

يَرْمَنْدِي JARMANDY ИАРМАНДЫ: тырбанды; өрмеледі.

«أَر تَامَقَا يَرْمَنْدِي Er tamqa jarmandy: Ер тамқа

иарманды - Адам тамға тырбанды». (Адам тамға өрмелеп шықты). Басқаларға да осындай.

(يَرْمَنْمَاقُ - يَرْمَنْوْرُ Jarmanug-jarmanmak: Иарманүр-иарманбақ – Тырбанар-тырбанбақ).

ЕРЕЖЕ

Өрбір екі әріпті өтімді етістікке «ج - л» әрпі қосылса, өтімсіз етістікке, мәжхұл етістікке айналатынын жоғарыда айтқан едім. Өтімді етістікке «ن - н» әрпі қосылса, өтімсіз етістікке айналады. Бұл сипат арабшаға да тән. Мәселен, араб тілінде «есікті ашты» мағынасындағы сөзді «فَتَحَ الْبَابَ» дейді. Мұндағы «فَتَحَ» сөзі өтімді етістік, оған

«н - н» әрпі қосылып «انفتح الباب» деп, «есік ашылып кетті» деген мағынада айтылғанда, өтімсіз етістікке ауысады. Яғни, «н - н» әрпінің қосылуы арқылы өтімді етістік өтімсіз етістікке айналады. Сол сияқты біреу бір нәрсені сындырса, араб тілінде «كسر الرجل الشيء» деп айтылады.

Бұл өтімді етістік. Өзі сына қалса, «انكسر» дейді. Бұл, өтімсіз етістік. Бұл тілде (түрк тілінде) «адам түйінді шешті» деген сөз «تگүн жар тгүн жарды» Ер түгүн жарды деп жазылады. Осыған «н - н» әрпі қосылып барып, «тгүн жарды» түгүн жардыны: Түйін жарды» дейді.

Демек, өтімді етістік «н - н» әрпі қосылып, өтімсіз етістікке айналады. Етістікке «л - л» әрпі қосылып «тгүн жарды» Түгүн жардыны: Түгүн жарды - Түйін жарды» деп айтылады. Өзі-өзінен ашылды мағынасын білдіру үшін «н - н», «л - л» әріптері қосылып, «тгүн жарды» жардыны: жардыны» дейді.

«Адам тобық домалатты» мәніндегі «تبق بقدي» Ер тобық жардыны: Ер тобық жарды» да сол сияқты. Одан шығарып «تبق بقدي» Тобық жардыны: Тобық жарды - Тобық домалатылды» десе, оның кімнің тарапынан домалатылғандығын аңғартады. Бұл етістікке бір «н - н» әрпін қосып, «تبق بقدي» Juflundy: иүфлұнды» делінеді, доп өзі-өзінен домалады демекші. «н - н» әрпі «л - л» әрпіне қосылғанға дейін бұл етістік екібастан өтімсіз болатын.

Біріншіден, аты беймәлім бір адам тарапынан атқарылғандықтан, бұл өтімсіз етістік еді. «н - н» әрпінің қасына «л - л» әрпі қосылып, істің басқаның қатысынсыз өзі-өзінен істелгендігін білдіріп те өтім-

сіз етістік болған еді*. Бұл ретте, жоғарыдағы «^ویُفَدی Jufdy: уұфды» мысалын келтіргенде көрсеттік. Бұл екі әріпті өтімді етістік болатын. Оған «^ل - л» әрпі қосылып «^ویُفَدِی Jufuldy: уұфұлды» болып шыққанда, беймәлім адам тарапынан домалатылды дегенді, демек өзі-өзінен домалап кеткендігін білдіреді. Бұл орайда, бұл етістік үш әріпті, екі тараптан да өтімсіз болады. Оған «^ل - л» әрпімен қатар «^ن - н» әрпі қосылып, «^ویُفَدِی Jufundy: уұфлұнды» десе, өзі домалап кеткендігін аңғартады. Төрт әріпті өтімсіз етістікке айналады. Бұл екі әріптіден үш әріптіге, үш әріптіден төрт әріптіге айналған өтімсіз етістік болып шығады.

Ережелердің көпшілігі сәлім кітабында баяндалды. Бұл етістіктердегі бұйрық рай, болымсыздық пен басқа да қағидалар жоғарыдағы түсіндіргендерім тәрізді.

Төрт әріптілер бөлімі бітті.

* «Екіншіден» деп атап көрсетіп жазбаған. Осы істің «өз-өзінен істелгендігін» білдіретін сипатты екінші ерекшелігі ретінде айтқан секілді. А.Е.

БЕС ӨРІШТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعَّلَعَدَى ФӨӨЛ'ӨЛДИ СЕКІЛДІ

СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يَغْجَلَنْدَى ЖЫҒАЧЛАНДЫ ИҒАЧЛАНДЫ: ағаштанды, тоғайға

айналды. «يَغْجَلَنْدَى Jer жығачланды: Иер иығачланды - Жер ағаштанды; яғни жердің ағашы көбейіп, тоғайға айналды». (يَغْجَلَنْدَى - يَغْجَلَنْدَى).
يَغْجَلَنْدَى Жығачланур-жығачланмақ: Иығачланур-иығачланмақ — Ағаштанар-ағаштанбақ).

يَغْرَلَنْدَى ЈАҒЫРЛАНДЫ ИАҒЫРЛАНДЫ: жауырланды; жауыр

болды. «يَغْرَلَنْدَى Teve жағығланды: Теве иағырланды - Түйе жауырланды». Басқаларға да осындай. (يَغْرَلَنْدَى - يَغْرَلَنْدَى).
Јағығланур-јағығланмақ: Иағырланур-иағырланмақ — Жауырланар-жауырланбақ). Жауыр болғандықтан сүйкенсе де осылай дейді.

يُجْمِرَلَنْدَى ЈУМУРЛАНДЫ ИҰМҰРЛАНДЫ: топтанды;

«يُجْمِرَلَنْدَى Su jumurlandy: Су иұмұрланды - Қол топтанды». Басқаларға да осындай. (Оғызша). (Jumurlanur-jumurlanmaқ: Иұмұрланур-иұмұрланмақ — Топтанар-топтанбақ).

يُجْلَرْلَنْدَى ЈУЛАРЛАНДЫ ИҰЛАРЛАНДЫ: жүгенделді.

«يُجْلَرْلَنْدَى At jularlandy: Ат иұларланды - Ат жүгенделді».

يُجَارْلَانُورُ - يُجَارْلَانُورُ Jularlanur-jularlanmak:
Иўларланўр-иўларланмақ – Жүгенделер-жү-
генделмек).

يَفُزْلَانْدِي JAFUZLANDY ИАФУЗЛАНДЫ: жамансынды; жаман
деп санады.

أَلْ أَاتَغُ يَفُزْلَانْدِي Ol атығ jafuzlandy: Ол атығ
иафүзланды - Ол атын жаман деп санады, жа-
мансынды». Басқалары да сондай.

يَفُزْلَانُورُ - يَفُزْلَانُورُ Jafuzlanur-jafuzlanmak:
Иафүзланўр-иафүзланмақ – Жаман деп санар-
жаман деп санамақ).

يَفْشَلْنَانْدِي JAFASHLANDY ИАФАШЛАНДЫ: жуасыды; жұм-
сарды. «Ер яфашланды: Ер иафаш-
ланды - Адам жуасыды».

يَفْشَلْنَانُورُ - يَفْشَلْنَانُورُ Jafashlanur-jafashlanmak:
Иафашланўр-иафашлан-
мақ – Жуасыр-жуасымақ).

يَمِشَلْنَانْدِي JEMISHLENDI ИЕМІШЛЕНДІ: жемістенді.

يَمِشَلْنَانُورُ - يَمِشَلْنَانُورُ Jemishlanur-jemishlanmak:
Иемішланўр-иемішлан-
мақ – Жемістенер-жемістенбек).

يَمِشَلْنَانُورُ - يَمِشَلْنَانُورُ Jemishlanur-jemishlanmak:
Иемішле-
нўр-иемішленмек – Жемістенер-жемістенбек).

يَلْغَانْدِي JALYFLANDY ИАЛЫҒЛАНДЫ: айдарланды*.

تَقَى يَلْغَانْدِي Тақуқ jalyғlandy: Тақуқ иалығ-

*«Жалданды; жалы өсті» дегенге үндеседі. А.Е.

ланды - Тауық айдарланды». Аттың жалы өссе де осы сөзді қолданады. (يَلْغَانُورُ - يَلْغَانْمَاقُ) Ялығлануғ-ялығланмақ: Иалығланұр-иалығланмақ - Жалданар-жалданбақ).

يِرَقْلَنْدِي JARYQLANDY ИАРЫҚЛАНДЫ: жарықтанды. (Қару-жарак, сауыт киінді. А.Е.).

«يِرَقْلَنْدِي ار» Erjaryqlandy: Ер иарықланды - Ер қару жарак пен сауыт киінді». Сауыт кесе де осылай дейді. (يِرَقْلَنْمَاقُ - يِرَقْلَانُورُ) Ярықлануғ-ярықланмақ: Иарықланұр-иарықланмақ — Жарактанар-жарактанбақ).

يِرَقْلَنْدِي JYRAQLANDY ИЫРАҚЛАНДЫ: жырақсынды.

«يِرَقْلَنْدِي ار يِرِك» Erjerigjyraqlandy: Ер иеріг иырақланды - Ер жерді жырақсынды». (Ер жерді жырақ деп санады). (يِرَقْلَنْمَاقُ - يِرَقْلَانُورُ) Яығлануғ-яығланмақ: Иырақланұр-иырақланмақ — Жырақсынар-жырақсынбақ).

يِلْقْلَنْدِي JULAQLANDY ИҰЛАҚЛАНДЫ: бұлақтанды.

«يِلْقْلَنْدِي ير» Jerjulaqlandy: Иер иұлақланды - Жер бұлақтанды; жерде бұлақ көбейді».

(يِلْقْلَانُورُ - يِلْقْلَانْمَاقُ) Julaqлануғ-julaqlanмақ: Иұлақланұр-иұлақланмақ — Бұлақтанар-бұлақтанбақ).

يِرَكْلَنْدِي JYREKLENDI ИҮРЕКЛЕНДІ: жүректенді; жүрек бітті.

«يُرْكَكُنْدِي ار» Er жүреклendi: Ер иүреклendi - Ер жүректенди». (Адамға жүректілік бітті).» Басқаларына да осындай. «يُرْكَكُنُور - يُرْكَكُنْمَاك» Jүrekleñүг-jүrekleñmek: Иүреклеñүр-иүреклеñmek - Жүректенер-жүректенбек).

«يُرْمَلْنْدِي» JARЫMLANDЫ ИАРЫМЛАНДЫ: жарымданды; жар-

тыланды. «يُرْمَلْنْدِي نَانْكَ» Jaғымланды нең: Иарымланды нең - Нәрсе жарымданды».

«يُرْمَلْنُور - يُرْمَلْنْمَاق» Jaғымланur-jaғымланмак: Иарымланүр-иарымланмак - Жарымдалар-жарымданбак).

«يِШИМْلЕНْدِي» JIШИMLENDI ИИШИМЛЕНДИ: (Аяқ киім киінді. - А.Е.).

«يِШИМْلЕНْدِي ار» Er jішіmlendi: Ер иішімлendi - Адам саптама киді». «يِШИМْلЕНُور - يِШИМْلЕНْمَاك» Jешімленүг-jешімленmek: Иешімленүр-иешімленmek - Аяқ киім киер-аяқ киім киінбек).

«يِلْمَلْنْدِي» JELIMLENDI ИЕЛИМЛЕНДИ: желімленді.

«يِلْمَلْنْدِي اُق» Oқ jelimlendi: Oқ иелімленді - Oқ желімленді». Басқа бір бітімнен екінші бір басқа бірдеңеге жабыстырылса да осылай дейді.

«يِلْمَلْنُور - يِلْمَلْنْمَاك» Jelimlenүг-jelimlenmek: Иелімленүр-иелімленmek - Желімденер-желімденбек).

ОСЫ БӨЛІМДЕГІ АЛТЫ ӨРІШТІЛЕР

يَلْغَنْدُرْدِي JALFANDURDY ИАЛҒАНДҰРДЫ: жалғандырды;
жалғанға шығарды.

«يَلْغَنْدُرْدِي ار Erjalғandurdy: Ер иалғандұрды -

Ер жалғанға шығарды». (يَلْغَنْدُرْمَاق - يَلْغَنْدُرْدِي)

Jalғandurug-jalғandurmak: Иалғандұрұр-иалған-
дұрмак – Жалғандырап-жалғандырмак).

يِلْدِزْلَنْدِي JYLDYZLANDY ИЫЛДЫЗЛАНДЫ: тамырланды;
тамыр байлады.

«يِلْدِزْلَنْدِي يِغَاجْ Jығаш жылдызланды: Иығаш
иылдызланды - Ағаш тамырланды».

Адам бір жерге тамыр тартып жерсінсе, жайла-
сып мекен тебуге ниет қойса да осы сөз қолда-
нылады.

«يِلْدِزْلَنْدِي ار Erjылдызланды: Ер иылдызланды
- Адам тамыр тартты; демек, ұрық-шөріпті,
жақын-жұрағатты болды».

(يِلْدِزْلَنْدِي يِلْدِزْلَنْدِي - يِلْدِزْلَنْدِي) Jылдызлануғ-жылдызлан-
мак: Иылдызланұр-иылдызланмак – Тамырла-
нар-тамырланбак).

يِدْرُقْلَنْدِي JUDRUKLANDY ИҰДРҰҚЛАНДЫ: жұдырықтан-
ды; (жұдырығын түйді. – А.Е.).

«يِدْرُقْلَنْدِي ار Erjudruklandy: Ер иұдрұқланды

- Ер жұдырығын түйді». (يِدْرُقْلَنْدِي - يِدْرُقْلَنْدِي)

Judruqlanug-judruqlanmaq: Иўдрўқланўр-иўдрўқланбақ – Жўдырығын тўйер-жўдырығын тўй-мек).

يَرْمَقْلاندى JARMAQLANDY ИАРМАҚЛАНДЫ: ақшаланды.

«ار يَرْمَقْلاندى» Er jarmaklandy: Ер иармақланды
- Ер ақшаланды; Ер ақшалы болды.

(يَرْمَقْلانور - يَرْمَقْلانماق) Jarmaqlanug-jarmaqlanmaq: Иармақланўр-иармақланмақ – Ақшалы болар - ақшалы болмақ).

يُمَشَقْلاندى JUMSHAKLANDY ИҮМШАҚЛАНДЫ: жұмсарды;

(жылы ұшырады – А.Е.).

«ار مَنكا يُمَشَقْلاندى» Er maña jumshaklandy: Ер маña иўмшақланды -Ер маған жұмсарды.»

(يُمَشَقْلانور - يُمَشَقْلانماق) Jumshaklanug-jumshaklanmaq: Иўмшақланўр-иўмшақланмақ – Жўмсақтанар-жўмсақтанбақ).

يُمَغْلاندى JUMFAQLANDY ИҮМФАҚЛАНДЫ: домалақтанды;

жўмырланды.

«يُمَغْلاندى نانك» Jumfaqlandy neñ: Иўмфақланды

неñ - Нәрсе жўмырланды». (يُمَغْلانور -)

(يُمَغْلانماق) Jumfaqlanug-jumfaqlanmaq: Иўмфақланўр-иўмфақланмақ – Жўмырланар - жўмырланбақ).

يَقْغْلاندى JAFFANLANDY ИАФАНЛАНДЫ: етсизденді; етсиз

санады.

«أَشْعِبُ يَشْعَبَانِدِي» Eg ашығjafғанланды: Ер ашығ
иафғанланды - Адам тағамды етсіз санап, аз
жеді». «يَجْفَانُورُ - يَجْفَانَانِمَاقُ» Jafғанlanur-jafған-
lanмақ: Иафғанланұр-иафғанланмақ – Етсізде-
нер-етсізденбек).

«يِلْغَنْلَنْدِي» JYLFUNLANDY ИЫЛҒҰНЛАНДЫ: иылғұн-; (Жың-
ғыл – А.Е.).

«يِرِ يِلْغَنْلَنْدِي» Jer жылғұнланды: Иер иылғұнлан-
ды - Жер жыңғылданды; жерде жыңғыл ағашы
өсті». «يِلْغَنْلَنْوَرُ - يِلْغَنْلَانِمَاقُ» Jылғұнlanur-жылғұн-
lanмақ: Иылғұнланұр-иылғұнланмақ – Жың-
ғылданар - жыңғылданбақ).

Тәңірге шүкір, мисал кітабы бітті.

ҮШ ӘРІПТІ СӨЗДЕР КІТАБЫ

Бісіміллә-һір - Рәхмәһір - Раһим!

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын!

ҮШ ӘРІПТІ СӨЗДЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӘРІПТІ* СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَاهُ تَاهُ تَاهُ ТАҺ ТАҺ ТАХ ТАХ: лашын құсты ұшырып жібергеннен кейін шақыру үшін айтылатын сөз. Бұл арадағы «ه - һ» тыныс алу үшін қолданылған дыбыс.

چُوهُ چُوهُ چُوهُ ЧУҺ ЧУҺ ЧУХ ЧУХ: атты айдау үшін айтылатын сөз.

كَاهُ كَاهُ كَاهُ КАҺ КАҺ КАХ КАХ: итті шақыру үшін қолданылатын сөз.

مَاهُ МӘҺ МӘХ: «Мә, ал» деген мағыналарды білдіретін сөз. Бір нәрсені ұсынғанда, бергенде қолданылады.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يَاهُ ЯАҺ ИАХ: «Иә, құп, солай» мағыналарын білдіретін сөз. «آتُ تَتْ At tut: Ат тұт - Атты ұста» деген кісінің сөзіне жауап бергенде: «يَاهُ jah: иах - иә, мақұл!» дейді. «Құп! Жарайды» дегені. Тез сөйлегенде бұл сөздердің жұмсақ айтылатын әріп-

* Бұл бөлімге кіретін сөздердің екінші әріптері түсіріліп, харакаттар арқылы да жазылып, оқылуы мүмкін екендігін ескерген. Мысалы: «ماهُ mah: маһ» деп жазса да, «ما ma: ма» деп харакаттап жазса да мағынасы бір, өзгермейді.

тері (лин әріптері) түсіп қалып: «تَاحَ تَاهَ: tah tah: тах тах; حَاهُ حَاهُ: chuh chuh: чух чух; كَاهُ كَاهُ: kah kah: ках ках; مَاهُ مَاهُ: mäh: мәх; جَاهُ جَاهُ: jah: иах» - деп айтылады.

Сонысы үшін біз бұларды менқұс бөлімінде көрсеттік. Өйткені, бұл баптарда лин әріптері (жұмсақ айтылатын әріптер) жазғанда -жазылып, оқып айтқанда түсіп қалады.

Бұл сөздердегі «ه - h» әрпі тек тыныс алу үшін ғана қызмет істейді. Ұлы Тәңірдің «فَبِهَذَا هُمُ اقْتَدَاهُ وَاَلَمْ يَتَسَنَّهٗ» деген аятындағы секілді. Бұл жерде сөздің аяғында келген «ه - h» әрпі тыныс алу үшін қосылып тұр. «ه - h» әрпі таза түрк тілінде жоқ. Тек «ارَاهِلَادِي Er ahлады: Ер ахлады – Ер ахұрды» сөзінде колданылады. Сонымен, бұл көкіректен шыққан дыбысты аңғартады, «او كِي» сөзін «او هِي: үhi: үhi» десе де, таза түркттер оны «үкі» дейді. Хотан, иә кенжек тілдерінде «ه - h» дыбысы колданылса да, бұл түркше емес, олар таза түркттер емес, түркттер арасына кейінірек келіп, қосылғандар.

ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ, ОРТАСЫ СҮКҮНДІ

فَعْلٌ ФӨ'Л, فُعْلٌ ФУ'Л, فِئْلٌ ФИ'Л ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تُوبٌ ТҮР

ТҮП: түп. Бір нәрсенің түбі.

«يُنَاجِ تُوْبِي» Жығаш түрі: Иығаш түпі - Ағаш түбі; Ағаштың түбірі».

- تُوبُ ТҮР ТҮП: түп-тегі; негізі. (Тұғыры – А.Е.).
 «تَامُ تُوْبِي Tam түрі: Там түпі - Там тұғыры».
 Адамның түп-тегіне қатысты да «تُوبُ түр: түп» дейді.
 «تُوْبْلَاكُ اَرْن» Tүрlyg egeп: Түплүг ерен - Текті адам; түп-тегі бар ер» дегенде, содан шығарып айтқан.
- تُوبُ ТОР ТОП: топ. (доп. – А.Е.). Бұл «تُوبُ Торык: топық» сөзінің қысқарған түрі.
- جُوبُ ЧӨР ЧӨП: бірдененің дағы, қалған шөгіндісі, бір нәрсенің қалдығы. (Бір нәрсені сығып сөлін алғаннан соң қалған шөп-шаламы. – А.Е.).
 «اَزْمُ جُوبِي Yzүm чөрі: Үзүм чөпі - Жүзім шөпшегі; жүзім сүйегі». «يَاغُ جُوبِي Jaғ чөрі: Иағ чөпі - Майдың тортасы». «بُورُ جُوبِي Bor чөрі: Бор чөпі - Боза тортасы; шарап шөгіндісі». Басқалары да осындай.
 «تُتْمَاجُ جُوبِي Tutmаш чөрі: Тұтмаш чөпі - Тұтмаш тағамы үшін әзірленген жұқа кеспенің әр түйірі.»
- قُوبُ ҚОР ҚОП: сүйіну; шаттану; (көтеріліп қалу А.Е.).
 «اَلْ مَسْنِي كَرْبُ قُوبُ قَلْدِي Ol meni көгүр қор қылды: Ол мені көрүп қоп қылды - Ол мені көріп сүйінді; Ол мені көріп көтеріліп қалды».
- كُوبُ КҮР КҮП: көп.

كَيْبٌ	КЕР	КЕП: қалып; кеп. «كَرْبِجٌ كَيْبِي» Кергіч кері: Керпіч кепі - Кірпіш қалыбы».
كَيْبٌ	КЕР	КЕП: ұқсас, секілді мәндегі «кебі». (Оғызша). «بُوَ ارَّ اَنَّا كَيْبِي» Би ег апың кері: Бұл ер аның кепі - Бұл ер соның кебі; Бұл адам соған ұқсас, (Сол сияқты)».
بُوتٌ	BUT	БҰТ: бұт.
بُوتٌ	BUT	БҰТ: қымбат, кесек асыл тас, феруза. Ұлықтардың ұл-қыздарының мандайына тағады. «بُوتٌ اَرِيْدِي» Қыз but өгиді: Қыз бұт өріді - Қыз феруза тақты.»
بُوتٌ	BUT	БҰТ: үлкен дәрежелі, ұлықтардан берілген сауғасын алып келген адамға тартылатын сый, тарту. Бір адамның екінші біреуге сауғаға берген атын әкелген, жеткізген кісіге өтелетін пұл, не қой секілді ақылар. Осындай ретпен берілген қойды «بُوتٌ but: бұт» дейді.
تَيْتٌ	ТЫТ	ТЫТ: балқарағай*. Тауда өседі.
جَيْتٌ	ШЫТ	ШЫТ: ала-ала гүлді Шын кездемесі.
سُوتٌ	СҮТ	СҮТ: сүт.

* «Тыт: ливственница (МК. II.120) (ДТС.,Стр. 569).

شوت ШҮТ ШҮТ: ұрық*. (Хотан тілінде).

توچ ТУЧ ТҮЧ: мыс.

كۈچ КҮЧ КҮЧ: күш-қуат.

كۈچ КҮЧ КҮЧ: зорлық-зомбылық; күштеу.

Мақалда былай деп келген:

كۈچ ایلدین كیرسا ترو تۈنلۈكتۈن جبقار» Күч eldin kirse төгү түнлүктін шықар: Күч елдің кірсе төрү түнлүктін шықар - Зорлық-зомбылық есіктен кірсе, жөн-жосық түндіктен шығар», зұлым адамды - «كۈچمچي» Күчемчі : күчемчі - зорлықшы», күшті адамды «كۈچلۈك» Күчлүг: күчлүг - күшті» дейтіні осыдан.

كۈچ КҮЧ КҮЧ: күнжіт.

«كۈچ ياغي» Күчјағы: Күч иағы - Күнжіт майы». (Шігілше). Күнжіттің ұрығына да үлкендігіне қарай «انكاك كۈچي» інек күчі: інек күчі» дейді.

كۈچ КЕЧ КЕЧ: кеш.

Осы сөзден шығарып: «كۈچ كۈچي» Кеч keldi: Кеч келді - Кеш келді» дейді.

بود БОЗ БОДЗ: бой.

* «Шүт: происхождение, природа; натура. (МК III. 120). (ДТС., Стр. 525). Мұнда өзгешелеу мағына берілген.

«بوزلغ كيشى» Uzun бозлуғ кіші: Ұзун бодзлұғ кіші – Ұзын бойлы кісі».

بوز БОЗ

БОДЗ: дуадақ.

بوز БОЗ

БОДЗ:* «منجوق» Боз топшиқ: Бодз моншүк – Боз моншак – Жұпар сіңіріп тізілген тұмар моншак». Қатындар тағатын моншактың бір түрі.

بور BOR

BOR: шарап; боза.

Мақалда былай деп келген:

«بور بولماذب سركا بلما» Бог bolмазыр сірке болма - Шарап болмай жатып, сірке болма!» Бұл қартаймай жатып қариядай көрінгісі бар балаларға қарата айтылған мақал.

بیر BIR

BİR: бір.

«بیر يارماق» Бір жармақ: Бір иармақ - Бір теңге».

تөр TӨR

TӨP: төр, үйдің төрі.

«تور كچ» Tөрге кеч: Төрге кеч - Төрге өт».

тор TOR

TOP: тор; тұзақ. Балық, не құс аулайтын тор.

چор ЧОР

ЧОР: бітеу*

* «Бог топшиқ: бусы-амулет, пропитанные мускусом. (МК. III. 121)». (ДТС., Стр. 108).

** Қазақта «шор болып бітіп қалған» деген де ұғым бар. «Чог: 2. Женщина с сросшейся vagina. (МК. 495/14)». (ДТС., Стр. 154).

«جور اراغت» Чог urağut: Чор ұрағұт - Бітеу қатын; (Абырой мүшесі бітіп кеткен бітеу қатын).» Оғыздар ұйысып өскен шөпті: «جور اوت» Чог ot: Чор ot – Шор шөп» дейді.
Алдыңғы сөз осыдан алынған.

سور

SUR СҮР: шұр-шұр.

«ار سور سور مون ابتي» Er sur sur mün өрті: Ер сұр сұр мүн өпті - Адам сорпаны шұр-шұр ұрттады».

قور

ҚОР

ҚОР: қорлық; зиян.

«ار قور قلدی» Er qor қылды: Ер қор қылды - Адам қор қылды». (Адам зиян жасады).

قور

ҚОР

ҚОР: қор: айран, қатық ұйытқысы. Айран, не қымыздан аздап ыдыс түбінде қалдырылған ұйтқы, оның үстіне сүт қосып айран ұйытады, яки қымыз ашытады.

قور

ҚҰР

ҚҰР: құрық. (Оғызша). «قرغ» Qurıq: құрұғ» сөзінің қысқарған түрі. Мақалда былай деп келеді: «قلان قلدغقا تشسا قوربقا ایغر بلور» Qulan қидиғқа түшсе қиғбақа ајғығ болуғ: Құлан құдүғқа түшсе, құрбақа айғыр болұр - Құлан құдыққа түссе, құрбақа айғыр болар».

Бұл арабтардың: «ان البغاث بارضنا تستنسر» дегені секілді.

بوز

БОЗ

БОЗ: боз.

«بوز آت» Buz at: Боз ат - Боз ат». Бұл шырайлы, әдемі рең емес. Кез келген бір жануар ақ түспен қызыл түстің арасындағы ренде болса, осы сөз қолданылады. «بوز قوی» Buz koj: Боз қой - Боз қой».

بوز BӨZ BӨЗ: бөз.

بوز BUZ БҮЗ: мұз.

Мақалда былай деп келген:

«بوزدن سۇق تمار» Buzdan suv tamar: Бұздан сув тамар - Мұздан су тамар».

Бұл мақал мінез-құлқы атасының мінез-құлқына ұқсайтындарға қаратып айтылған.

بیز BEZ БЕЗ: без. Ет пен терінің арасындағы болатын без.

توز TOZ ТОЗ: садаққа оралған орама қайыс*.

توز TOZ ТОЗ: тоз; тозаң.

توز TYZ ТҮЗ: ел-жұрт.

«El tüz neteg: Ел түз нетег - Ел-жұрт қалай?».

توز TӨZ ТӨЗ: түп-түқиян; түбір.

«آنک توبی توزی کیم» Аның түпі төзі кім: Аның түпі төзі кім - Оның түп-тегі кім?».

* «Toz III. Налучник. (МК. III. 123)». (ДТС., Стр. 579).

تُوْزُ	TYZ	TYЗ: түз. «تُوْزُ يِر» Tүz jer: Түз иер - Түз жер». (Түзу жер, тегіс жер).
تُوْزُ	TUZ	TҮЗ: түз.
تِيْزُ	TIZ	TIЗ: тізе. (Аяқтың тізесі).
تِيْزُ	TIZ	TEИIЗ: биік жер. (Дөң – А.Е.). Парсылар осыдан алып «دِز» Diz: діз» деп кеткен.
تِيْزُ	TIZ	TEИIЗ: Қашқарға жақын бір жайлаудың аталуын да биіктігіне қарата «تَرِيْغُ اَرْتِ تِيْزُ» Тагығ art tiz: Тарығ арт теиіз» – дейді. Енді бір жайлаудың атын «تِيْزُ نُنْكَ تِيْزُ» Tej zeң tez: Тейзең теиіз» – дейді.
تِيْزُ اَقِيْ	JIZ EVI TEZ	IIЗ EBИ TEИIЗ: Барсған жағындағы бір жайлаудың аты.
جِيْزُ	ЧИЖ	ЧИЖ: (Екі жақтың арасынан айтылатын «جُ - ж» дыбысымен). Темір шегенің басы. Ұшы жапырылған, қайырылған темір нәрселерге де осы сөз қолданылады.
سُوْزُ	SӨZ	SӨЗ: сөз.
سِيْزُ	SIZ	CIЗ: сіз. Үлкендерді, қадірлі адамдарды құрметтеу үшін «сен» мәнінде айтылатын сөз. (Шігілше). Негізінде мұның түпкі мағынасы - «سِيْزُ» сіз».

Кішілерге қаратып «سَن sen: сен» дейді. Оғыздарда бұл сөзді керісінше қолданады.

قوز KUZ

ҚҰЗ: құз; теріскей.

«قوز تاغ Kuz tağ: Құз тағ – Құз тау; таудың күн түспейтін теріскей беті».

بوس BUS

БҰС: тұман.

«كوك بوس بلدی Kөк bus boldı: Көк бұс болды - Көк тұман болды». Сол сияқты,

«ار كوزی بوس بلدی Er көзі bus boldı: Ер көзі бұс болды - Адамның көзі тұман болды; Адамның көзі тұманданды». Бұдан, туманнан адамның көзі көрмей қалды.

توس توش TUS TUS ТҰС ТҰС: * тұс тұс: Тарс-тарс; дүрс-дүрс.

«توس توش اوردی انی Аны tus tus urды: Аны тұс тұс ұрды - Оны дүрс-дүрс ұрды».

بوш БОШ

БОШ: бос;

«بوш کیші Бош кіші: Бош кіші - Бос адам; (Еркін, азат адам)».

«بوش اراغت Бош urağut: Бош ұрағұт - Бос қатын; басы бос әйел». Ерден шыққан, ажырасқан қатын.

«بوش الگ Бош elig:

Бош еліг - Бос қол; істен, шаруадан, не басқа

* Бұл сөз жазба нұсқасында әуелі «б (...-б)» әрпімен жазылып, кейін қызыл сиямен «т (...-т)» әрпіне (үстіне қос нокат түсіріп) түзетілген. Б.Аталай түсіндіруінше, бұл жерде «б - б» әрпімен басталған сөздер ыңғайланғандықтан, сөз орындары ауысуы қажет еді. Түпнұсқа тәртібі сақталған.

бір нәрседен босаған қол». «بُوشِ آت» Бош ет: Бош ет - Бос ет; жұмсақ ет». Жұмсақ, былқылдаған жерге де осы сөз қолданылады.

«بُوشِ آت» Бош ат: Бош ат - Бос ат; бос қоя берілген ат». «بُوشِ آف» Бош ев: Бос еб - Бос үй». Сол секілді пайдаланбай қойып қойған ыдыс-аяқ, әртүрлі құрал-саймандарға да «بُوش» бош: бош - бос» сөзі қолданылады.

بِيش БЕШ

БЕШ: бес; бес саны. (Төрттен кейінгі - бес. А.Е.).

توش ТҮШ

ТҮШ: тең; тең-түс.

«آنك توشى» Аның түшы: Аның түшы — Оның түсы; Оның қатары».

توش ТҮШ

ТҮШ: қарсысы; бірдеңенің түсы.

«أفيم توشى» Evim түшы: Ебim түшы - Үйimнiн түсы». Яғни, үйiнiң қарсысы.

توش ТӨШ

ТӨШ: төс. Көкіректің басы.

توش ТҮШ

ТҮШ: камар қайыстың ұшына тағылатын алтын, не күмістен істелген айылбас.

توش ТҮШ

ТҮШ: түс. (Сәске — А.Е.)

«توش اودی» Түш өді: Түш өді - Түс уақыты».

توش ТҮШ

ТҮШ: түс.

«توش كورمتش اعلان» Түш көгтімш оғлан: Түш көрміш оғлан - Түс көрген бала».

- توشُ ТҮШ ТҮШ: түс.
 «توشُ يوردى» Түш jördi: Түш иөрдi - Түс жо-
 рыды».
- تیشُ ТИШ ТИШ: тіс.
 Адам, не басқалардың тісі.
- تیشُ ТИШ ТИШ: орақтың тісі, соқаның тісі.
- تیشُ ТЫШ ТЫШ: «آتُ تیشُ Тыш ат: Тыш ат - Қасқа ат;
 Қасқасы көзіне дейін барып, құлақтарына жет-
 пеген, танауына дейін созылып түспеген ат».
- سپیشُ СЫШ СЫШ: сүмбі; істік. Тұтмаш тізетін істік.
- سپیشُ СЫШ СЫШ: ісік.
- سئیشُ СЕЙШ СЕЙШ: төлем. (Ималемен* айтылады).
 «مَنْ اَنْكَرَ سَئِيشُ بِيرْدِمُ» Men аңағ sejiш берdim:
 Мен анар сейіш бердім - Мен оған төлем бер-
 дім».
- قوشُ ҚОШ ҚОШ: қос.
 «آتُ قوشُ Қош ат: Қош ат - Ханның жанында
 жүретін жетектегі ат».
- قوشُ ҚОШ ҚОШ: қос. Жұптасқан, жұп нәрсе. Осы сөзден
 алып, қайшыны да: «بجاءُ قوشُ Қош рішек:
 Қош пішек – Қос пышақ» дейді. (Арғуша).

* Созып айтылатын дыбыспен.

Мақалда былай деп келген: «*قورقمش كشيكا*»
قورقمش Қорқмыш кішіге қой
باشي قوش Қоғқмыш кішіге қой башы
كړنور башы кош көгүнүр: Қорқмыш кісіге қой башы
 кош көрүнүр -Қорыққан кісіге қой басы қос
 көрінер».Бұл мақал бір нәрседен қорыққан,
 немесе сол нәрсені ойлағанда, еске алғанда
 үрейленіп, қорыққаннан селк ете қалатын кісі-
 ге арнап айтылады.

كيش КІШ

КІШ: бұлғын. (Сусар тұқымдас – А.Е.). Оның
 құйрығы - *قذرقي* - *كيش* Кіш қызғиқы: Кіш құдз-
 рұқы» – деп аталады.

كيش КІШ

КІШ: садақ. Оғыздар мен оғыздардың ағайыны
 қыпшақтар мұны білмейді.

ليش ЛІШ

ЛІШ: сілекей; түкірік. (Шігілше).

ليش ЛІШ

ЛІШ: балғам. (Алдыңғы сөздің мағынасында-
 ғы «балғам» деген сөз. А.Е.). (Шігілше).
ليش اقتي Ліш ақты: Ліш ақты – Сілекей ақты».

موش МҮШ

МҮШ: мысық. (Шігілше). Оғыздар мұны: *چتوک*
 четүк: четүк» – дейді.

بوغ БОҒ

БОҒ: дорба; бокша.

توغ ТОҒ

ТОҒ: шаң-тозаң. Жылқының тұяғынан көтеріл-
 ген шаң-тозаң.

توغ ТҮҒ

ТҮҒ: дауылпаз. Ханның құзыретіне соғылатын

дауылпаз. خان تُوغ اُرْدِي Хан tuғ* urды: Хан туғ ұрды - Хан дауылпаз ұрды».

Яғни, «хан дауылпазын соқтырды» демекші.

تُوغ TUF

ТҰҒ: ту.

تُوغُز تُوغُغُ خان Тоқуз tuғлуғ хан: Тоқуз туғ-луғ хан - Тоғыз тулы хан, яки хақан». Ханның қол астындағы елі мен жері, қалалары қаншама көбейіп кетсе де, мәртебесі қаншама өссе де, ту тоғыздан асырылмайды. Өйткені, тоғыз санына қасиеттеп мән беріледі. Ханның бұл тулары көкпенбек түсті асыл жібек, не шәйі матадан жасалады. Оны да жақсы ырыммен қасиетті деп санайды.

تُوغ TUF

ТҰҒ: тоған; бөгет.

سُفْقا تُوغ اُر سُفْقا تُوغ اُر Suvқа tuғ ur: Сувқа туғ ұр - Суға тоған сал».

تُوغ TUF

ТҰҒ: бірдененің қақпағы; жапқышы.

تُوغُي تَنْكَلْکُكْ تُوغُي Туңлуқ tuғы: Түңлүк тұғы – Түндік жапқышы» деген сөз осыдан алынған. (Зерттеушілердің талдауына қарағанда: «тиек, жапқыш, бекіткіш» деген мағыналарда да қолданылатын тәрізді. – А.Е.).

تِيغ TYF

TYF: تِيغ اَت Tyғ at: Тығ ат – күрең қызыл мен торы түстердің арасындағы реңді ат».

* Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында (86-бөйіт) осы «Хақан туғы» тіркесін тұрақты ұғым секілді қатар қолданады. Әрі, «дауылпаз», әрі «хан туы» мәндері бірдей келтірілген.

- جوغُ ЧУҒ ЧҰҒ: шаң - шұң.
 «جاغُ جوغُ قېتى» Чағ чиғ қорты: Чағ чұғ копты - Шаң-шұң көтерілді». Бұл сөз кейде: «جېقى قېلدى» Чиғы қорды: Чұғы копты - Шаң-шұң көтерілді» — деп те қолданылады.
- جوغُ ЧОҒ ЧОҒ: зат салынатын бокша, дорба.
- جوغُ ЧОҒ ЧОҒ: шапак; күннің шапағы.
 «كۈن جوغى» Күн чоғы: Күн чоғы - Күн шапағы; күн сәулесі».
- جوغُ ЧОҒ ЧОҒ: шок. От жанып болғаннан кейін қалған кызулы, алау шок.
- چيغُ ЧЫҒ ЧЫҒ: шиі; себет тоқитын шиі. Ол қамыстан жіңішке әрі жұмсақ, солқылдақ болады.
- چيغُ ЧЫҒ ЧЫҒ: ши. Түріктердің ұзындық өлшемі. Бұл араб өлшемінің үштен екісіне тең болады. Онымен көшпенділер бөз өлшейді.
- سيغُ СЫҒ СЫҒ: ұқсату, мегзеу қосымшасы. Ұқсатпақшы болған есімдердің соңына осы қосымша қосылады. Мәселен: «كۈلسيغُ» Kulsyғ er: Құлсығ ер - Құлшық ер; құл құлықты адам». «بو قارى ان اغلانسىغُ» Bu qary ol oғlansyғ: Бұ қары ол оғлансығ - Бұл бала мінезді қария». Түбірінде «و - к» әрпі болған, жұмсартып айтылатын сөздерге «غ - ғ» әрпінің орнына «و - г» әрпі алмасып түседі. «بو آر ان بکساك» Bu er ol

begsig: Бұ ер ол бегсіг - Бұл бек құлықты ер ол».

«بُوْ اُغْلُ اُلْ اَرْسَلِكْ» Бу оғұл ол ерсиг: Бұ оғұл ол ерсиг - Бұл ер мінезді бала ол».

قَوْغُ ҚОҒ

ҚОҒ: көзге, не тамаққа түскен шөп-шалам.

قَاغُ ҚАҒ ҚУҒ ҚАҒ-ҚҰҒ: Как-құк.

«قَاغُ قَوْغُ اَتِي» Қаз қағ қуғ етті: Қаз қағ-құғ етті - Қаз как-қоқ етті».

قَيْغُ ҚЫҒ

ҚЫҒ: қый, көң. Жерді, топырақты босату үшін қолданылатын көң.

سُوفُ СУҒ

СҰҒ: жүн жіптен қолдан тоқылған бау.

سُوْقُ СУҰ

СУҰ: су.

Мақалда былай деп келген:

«سُوْقُ بِيْرِمَاسْ كَا سُوْتُ بِيْر» Suv bermeske sýt ber: Сув бермеске сүт бер - Су бермеске сүт бер». Бұл мақалдың мағынасы – Саған жамандық қылғанға сен жақсылық істе. Сонда сенің жақсылығың оны саған құл қылып береді дегенді білдіреді.

قَاغُ قَوْغُ قَاغُ ҚОҒ ҚУҒ ҚАҒ-ҚҰҒ: «تَوْنُ قَاغُ قَوْغُ بُلْدِي» Тон қағ қуғ болды: Тон қағ құғ болды - Тон тігісінен сөгілді.»

bolды: Тон қағ құғ болды - Тон тігісінен сөгілді.»

بُوْقُ БУҰ

БҰҰ: ұзақ уақыт тұрып қалғандықтан нанның бетінде пайда болатын көк. Басқаларға да сондай.

- بوقُ БОҚ БОҚ; бoқ. (Оғызша).
 بوقُ БОҚ БОҚ; «تَاغُونُ بوقُ يِرْكَا تُشْدِي» Қағун бoқjer-
 ге түшді: Қағун бoқ иерге түшді — Қауын бoқ
 етіп жерге түсті». Іші қуыс кеуек кез-келген
 нәрсе жерге түсіп жарылса, «بوقُ آتِي» Вoқ etti:
 бoқ етті» — дейді.
 جوقُ ЧОҚ ЧОҚ; пасык.
 «جوقُ آر» Чoқ ег: Чoқ ер - Пасык адам». (Оғыз-
 ша).
 جيقُ ЧЫҚ ЧЫҚ; шык.
 «جيقُ آت كُرَاين» Чык ет көрејін: Чык ет көрей-
 ін - Шык етші, мен сені көріп алайын». (Шүрк
 етші, мен сенің күшінді көрейін. — А.Е.) Бұл
 ренжітсе де, қарсы тұра алмайтын кісіге айты-
 лады.
 سوقُ СУҚ СУҚ; сүк; сүккөз.
 «سوقُ آر» Суқ ег: Сүк ер - Сүк адам; ашкөз
 адам». «سوقُ آر نكالك» Суқ егнec: Сүк ернec -
 Сүк саусак». Бұл сүк саусак. Тағамға ең алды-
 мен басқадан бұрын осы саусак ұсынылады.
 («Сүк саусак» дейтіні осыдан да шыққан тәріз-
 ді. А.Е.).
 سيقُ СЫҚ СЫҚ; аз. «ال سيقُ تويُ الأردا» Olarda қoj сық
 ол: Оларда қoj сық ол - Оларда қoj аз ол».
- قاقوقُ КАК, КУК, КАҚ, КҮК; как-күк.

«قاز قاقوق آتی» Қаз қаққуқ etti: Қаз қаққуқ етті
- Қаз қақ-қуқ етті».

قاقوق ҚАҚУҚ

ҚАҚУҚ: қақ. Жарып кептірілген қақ. Әртүрлі жемістер жарып кептіріледі. Бұл қос сөз сынды қолданылады*.

بوك БҮК

БҮК: ойнағанда асықтың бүк түсуі.
(Төңкеріліп, дүңкиіп түсуі — А.Е.).

Бұны «بوك چك» чік-бүк: чік-бүк» дейді.

بوك БҮГ**

БҮГ: өрмекшінің бір түрі. Түрк, не түркмен тілдерінің бірінде.

كوك KYG

КҮГ: жырдың нөші, сазы; өуез.

«بو يير ناكوك ازا ال» Бу јыг не күг үзе ол: Бұ иыр не күг үзе ол - Бұл жыр қандай өуезде?»

كوك KYG

КҮГ: күй; саз.

«ار كوكلندي» Ер күгленді: Ер күгленді - Адам күйленді; яғни өуезді сазбен әндетті».

كوك KYG

КҮГ: күлкілі жағдай. Қала халқы арасында айтылып жүретін күлкілі жағдай.

«بو ييل بو كوك كئدی» Бу јил бу күг келді: Бұ иыл бұ күг келді - Бұл жылы осы күлкілі жағдай туды; Биылғы жылы осы күлкілі жағдай келді».

* Яғни, «قاقوق» қақуқ: қақуқ (қақ-қуқ)» секілді. А.Е.

* «Бөг: зоол. вид паука, тарантул (?) . (МК. III. 131)». (ДТС., Стр. 116). Lycosidae . (Биол.Э.С. Стр. 622).

كُوكُ KӨG

КӨГ: босатылған; бос.

«كُوكُ يَلْقَى Kөгжықы: Көг иылқы - Басы босатылып қоя берілген мал».

Жырда былай деп келген:

كُوكُكَلَر قَمُغ تَزُلْدِي
 أَفْرِقْ إِذْش تَزُلْدِي
 سَنَسِزْ اَزْمْ اَزُلْدِي
 كَلِكَلْ اَمَلْ اَيْنَلِمْ

Kүgler қамүг түзүлди

Ылғық ізіш тізілди

Sensiz өзүм өзелди

Kelgil amul oйналым:

Күглер қамүг түзүлди,

Ылғық ізіш тізілди.

Сенсіз өзүм өзелді

Келгіл амүл ойналым –

Күйлер түгел түзілді,

Көзе, ыдыстар тізілді;

Өзегім сенсіз үзілді,

Кел, жан жай тауып, ойналық!»

(Күй, саздар түгел үйлесіп, түзілді; Шарап көзелері мен ыдыстары қатар-қатар тізілді; Сенсіз, сені аңсап, өзегім үзілді; көңілім алабұртты, Келгін, көңілді жай таптырып, ойналық, шаттаналық).

كُوكُ KYG

КҮГ: күйек.

Қошқар, тағы басқа жануарлардың қысқа қарай күйекке түсетін шағы.

«قوی کوی بادی» Қой күгі болды: Қой күгі болды - Қой күйегі болды; Қойдың күйлейтін кезі болды». Басқа малға да осы сөз қолданылады.

كُوكُ KӨГ

КӨГ: айнаның бетіне түсетін дақ.

«كوز نكوكا كوك تشدی» Көзңүге көг түшти: Көзңүге көг түшти – Айнаға дақ түсті» - деген сөз осыдан алынған.

كُوكُ KӨГ

КӨГ: катындардың бетіне түсетін дақ; секпіл. Басқалары да осындай.

كُوكُ KӨК

КӨК: көк, аспан.

Мақалда былай деп келеді:

«كوكا سۇسا يۇزكا تۇشور» Көкке suzsa jyzge түшүг: Көкке сүдса иүзге түшүр – Көкке түкірсе, жүзге түсер». (Көкке түкірген кісінің түкірігі бетіне түсер). Бұл мақал: «басқаға жамандық істесең, өзіңе қайтады» дегенді мегзеп айтылған.

كُوكُ KӨК

КӨК: рең; түс. Көк түс.

«كوك تون» Көк тон: Көк тон». Сондықтан, аспан түсті нәрсенің бөріне осы сөз қолданылады.

كُوكُ KӨК

КӨК: көк.

«كند كوكی» Kënd көкі: Кент көкі - Кент көгі; Қаланың көк баулары, көк ағаштар».

كُوْنِيُوُقُ KÖKJUK, KӨKIYҮK: қыстақтарда, түркмендердің үлкен дәрежелі адамдарына берілетін ат.

بِیْل BEL

БЕЛ: бел.

«أَنی بیلندَا تَت» Аны belinde tut: Аны белінде тұт - Оны белінен ұста».

«أَن اَنكَرَ اَنجَا اَش بِيرْدِي بِيْل قَلْدِي» Ol ana anca ash berdi bel qıldı: Ол анар анча аш берді бел қылды - Ол оған белі шыққанша (қарны шыққанша) ас берді». Адамға қалағанынан артық тағам берген адамға да «بیل قَلْدِي» bel қылды: бел қылды» дейді. (Шігілше).

تُول TUL

ТҰЛ: тұл.

«تُول اُرَاغُت» Tul urağut: Тұл ұрағұт - Тұл қатын». Мақалда былай деп келген:

«بَفْلَاق تِيْلَج بِيكْدَا كَرُو بَانَكُوْس تُول بِيْل» Javlak tyllық begden kerü jalыңus tul jeg: Иаблақ тыллық бегден керу иалыңұс тұл иег- Жаман тілді бектен гөрі жалғыз тұл игі; (Зұлым жаман тілді ерің болғаннан гөрі, тұл отырған жақсы демекші)».

تُول TӨL

ТӨЛ: төл алу науқаны. (Оғызша). Туған төлге қарата да «تُول төл: төл» деп айтады.

تِيْل ТЫЛ

ТЫЛ: тіл.

Мақалда былай деп келген: «أَرْدَم بَاشِي تِيْل» Erdem bашы til: * Ердем башы тіл - Өнер басы -

* «Өнер алды - қызыл тіл». Халық мақалы. А.Е.

тіл». Бұл мақал арабшадағы: «^{محبوب} المرء ^{لسانه}» деген мақалға ұқсайды.

تیل TYL

ТЫЛ: тіл; сөз.

Мысалы: «^{ایغیر تیلی} Ujғur тылы: Ұйғур тылы - Ұйғыр тілі». «^{ختای تیلی} Хытай тылы: Хытай тылы - Қытай тілі» - деген сөз осыдан алынған.

تیل TYL

ТЫЛ: сөз; тіл.

«^{ال بککا تیل تکر دی} Ol begke tyl tegyrdi: Ол бегке тыл тегурді - Ол бекке тіл тигізді».

تیل TYL

ТЫЛ: тіл.

«^{یاغیدن تیل تتی} Jaғыdan tyl tutty: Иағыдан тыл тұтты - Жаудан тіл ұстады».

چیل ЧЫЛ

ЧЫЛ: дақ; секпіл. (Оғызша).

چیل ЧЫЛ

ЧЫЛ: денеге түскен таяқ табы.

سؤل SÖL

СӨЛ: етгін, не ағаштың сөлі.

«^{سؤل لک ات} Söllük et: Сөллүк ет - Шала піскен, қаны тарамған ет». Мақалда былай дейді:

«^{سؤگت سؤلنکا قاسنکا} Sөгyt sөline қазың қасыңа: Сөгүт сөліңе қадзың қасыңа - Талға - жастық, қайыңға - қаттылық; (Жас талға солқылдақ жастық, қайыңға қаттылық жарасар)». Сөгүт ағашына жас солқылдақтық қалай жарасса, қайың ағашына қаттылық солай жарасар.

- سُولُ SOL SOL: сол.
«سُولُ أَلَكُ» Sol elig: Сол еліг - Сол қол».
- سَيْلُ SIL SIL: сіл.
«سَيْلُ كَشِي» Sil кіші: Сіл кіші - Тағамды талғап,
аз жейтін кісі»; «سَيْلُ آت» Sil at: Сіл ат - Жемді
аз жейтін ат».
- قَوْلُ ҚОЛ ҚОЛ: қол.
- قَوْلُ ҚОЛ ҚОЛ: тау төбесінен тура төмен түскен, жазық
деңгейінен жоғары тұрған жер, тау бауыры.
«قَوْلِي أبرى» Orgы қолы: Опры қолы - Дала
қолы»;
- قَوْلُ ҚОЛ ҚОЛ: қылыш, не пышақтың жүзіне салынған
ұзын ойық. Ол көбінесе, алтынмен бедерлене-
ді. Оны: «قَوْلِي قَلِيح» Қылыч қолы: Қылыч қолы -
Қылыш бедері» дейді.
- كَوْلُ КӨЛ КӨЛ: көл; көлшік, хәуіз.
- كَوْلُ КӨЛ КӨЛ: іркіліп қалған, жиылып қалған су.
«كَوْلُ اسك» Isig көл: Ісіг көл - Ыстық көл». Бар-
сғандағы бір көл. Ұзындығы - отыз, ені он фар-
сах болады. «كَوْلُ كَرْنَك» Көгүң: Көрүң - Қашқар
тауларындағы «بِييز» Vijiz: Біиіз* көлінің ата-
луы. Аумағы 30 фарсах болады.

* Қолжазбада анық жазылмаған бұл сөзді Б.Аталай «بِييز» Jiz: иіз» деп санайды.

«سِدْنُكُ كَوْلٌ» Sizñ køl: Сідзін көл». Жоғары-
дағы секілді «بَاشِي قُجْنُكَارُ» Қочыңағ башы:
Қочыңар башы – Қошқар басы» на жақын көл.

«يُلْدُزُ كَوْلٌ» Julduz køl: Иүлдүз көл - Жүлдыз
көл». Күже, Кінгүт* пен Ұйғырлар шекара-
сындағы көл. «أَيْ كَوْلٌ» Ajkөл Айкөл». Ош ша-
хары маңындағы бір көл. «تَرَنْكُ كَوْلٌ» Тағың
көл: Тарың көл» - «اِكْوُزُ اِكِي» Икі өгүз: Икі өгүз -

Екі өгіз» маңындағы көлдің аты.

Бұл көлдердің әрқайсысының аумағы қырық,
не отыз фарсах. Түрк өлкелерінде мұндай көл-
дер баршылық. Мен тек ислам сахарасындағы
көлдердің ең ірілерін ғана әңгімеледім.

كَوْلُ KÖL

КӨЛ: теңіз.

Теңіз көбігін «تَنْكُزُ كَبْكِي» Теңіз көрүгі: Теңіз
көпүгі» демей, «كَوْلُ كَبْكِي» Kөл көрүгі - Көл
көпүгі» дейтіні содан қалған.

تِيمُ TIM

TIM: шарап толтырылған торсық. Ішімдік дай-
ындаушы деген мағынадағы «تِيمْچِي» Timчі: тім-
чі» сөзі осыдан шыққан. Кейбіреулер «تِيمْچِي»
Timчі: тімчі» сөзіне «ішімдік сатушы» деген ма-
ғына береді. Алдыңғысы дұрысырақ. Өйткені,
«-چِي» -чы; -чі// -шы; -ші» айналысушы, шұғыл-
данушы мағынасын аңғартады.

* Жазба нұсқасындағы «كَيْكُتُ Kikt: кикт» жаңылыс. Көп тұста «كُيْغُتُ Kүngүт: Күнгүт», «كُيْغُتُ Kingyt: Кінгүт» жазылған.

سِيم SYM СЫМ: سيم سمرق سым сымгак - Сым сымрак: тамақтың бір түрі. Пісірілген бас ұсақтап тура-лады да, дәм-тату, тұздық қосылып ыдыста ара-ластырылады, оның үстіне ашыған қатық қоса-ды. Ол сіңгеннен кейін желінеді. (Шігілше)

قوم QOM ҚОМ: ком; түйенің қомы. Түйенің жабуы, іші-не сабан тығып тігеді. Етектері түйенің өркеші-не дейін көтеріліп, бекітіледі. Осыны: «تقی قومی» Теңе қомы: Теңе қомы» дейді.

قوم QUM ҚҰМ: толқын; су толқыны.
Жырда былай деп жазған:

كَلِمٌ قَوْمِي قَبَسَا قَلْبِي تَامِغٌ اِتَارُ
كُرْسَا اَنِي بَاكَا كَشِي سَوْزُ كَا بُتَارُ

*Көлүм қиты қопса қалы тамыг итер,
Көрсе аны билге киуи сөзге пытер:*

*Көлүм құмы қопса қалы тамыг итер,
Көрсе аны билге киуи сөзге түтер —*

*Көл толқыны тұрса егер, тамды итерер,
Көрсе оны, білікті адам сөзге (шын) сенер!»*

(Егер, көлімнің толқыны көтерілсе, үйімді ите-ріп өрер; Ақылды-есті кісі оны көрсе, сөзіме шын сенер!)

نوم NOM НОМ: дін; шариғат.

«تَنكُرِي نومي» Тәңгі номы: Тәңрі номы — Тәңір-дің діні, иә шариғаты» — деген сөз осыдан шық-

қан. Діннің бәрін «نوم» Nom: ном» дейді. Бұл шынлықтардың сөзі.

تون TON

ТОН: тон.

تون TUN

ТҰН: тыну; тыншу.

«كُنْ كُلُّ تُونُ بُلْدِي» Көңүл tun body: Көңүл тұн болды - Көңіл тынды»; көңіл тыншып, жай тапты.

تون TUN

ТҰН: тұңғыш.

«تون اؤل» Tun oғul: Тұн оғұл - Тұңғыш бала; Ұл болсын, қыз болсын қатынның тұңғыш баласы». «Тұңғыш қызды» «تون قيز» tun qыз: тұн қыз» дейді. Қатынның алғашқы ері «تون بك» tun beg: тұн бек» деп айтылады.

تين TYIN

ТЫН: тын; (Тың? - А.Е.); құр жүрген; бекерге жүрген.

«تين كشي» Тып кіші: Тын кіші – Ешқандай іспен шұғылданбай текке жүрген адам». Сол секілді, бұл сөз бірнеше күн бос жүріп бас бермей кер тарта бастаған малға қатысты да қолданылады.

تين TIN

ТИН: тізгін.

چين ЧЫН

ЧЫН: шын; рас, ақиқат.

«چين سوز» Чын сөз: Чын сөз - Шын сөз».

«چين كشي» Чын кіші: Чын кіші - Шыншыл адам; әділ адам».

خون XUN

ХУН: пайдасыз; бекер.

«خون ايش» Хун ыш: Хун ыш - бекер іс».

«خون خرا ايشلما» Хун хага ышлама: Хун хара ышлама - Пайдасыз іс істеме».

سون SUN

СУН: акжүрек.

«سون كشي» Sun кіші: Сун кіші - Акжүрек адам».

سون SUN

СУН: сом.

«سون التون» Sun altun: Сун алтун - Сом алтын; Оның көлемі бір бармақтың ұзындығынан бір кезге дейін болуы мүмкін.»

سين SYIN

СЫН: бой; тұрық. (Сын-сымбат – А.Е.).

«بو ذلغ سين لغ كشي» Buzluğ syinlyğ kişi: Бодз-лұғ сынлығ кіші – Ұзын бойлы кісі; Бой-тұрқы ұзын кісі». (Бойшаң сындарлы кісі. - А.Е.) Көрді де «سين сып: сын» дейді. Өйткені, көрдің ұзындығы адамның бойымен бірдей шығады.

سين SYIN

СЫН: көр.

قاتون سين

ҚАТUN СЫНЫ ҚАТҰН СЫНЫ: Қатын сыны. Шын мен Таңғұт арасындағы қаланың аты.

سین SIN

СИН: сен. (Кенжекше). Түрктер «سِن Sen: сен» дейді. Кенжек тілінде сөздерді көбінесе кесрәлық етіп сөйлейді. Сондықтан да, олардың сөздерінде анық шықпаушылық бар.

Жоғары Шындық шігіл, йағма, тохсы тілдерінде сөздер көбінесе зөммәлық болып айтылады. Рүмге жақын созылған оғыз, қыпшақ, суварлар болса, фатхалық белгімен сөйлейді. Бұл, түрктердің түйені «ت - т» әрпін кесрәлық етіп оқып, «تَی Teve: теве», оғыздар мен жоғарыда аталған жұрттардың фатхамен «تَو Teue: теуе» дегені секілді. Түрктер «د - д» әрпін кесралық етіп «بردم bardım: бардым» дейді. Бұл ережеге сай. Оғыз, және басқалары «د - д» әрпін фатхалық етіп алып: «بردم bardam: бардам» дейді. Бұл ережеге қайшы. Арғулар өткен шак етістіктерінде «د - д» әрпін зөммалық етіп «كەلدۈم Keldۈm: келдүм - келдім», «بردم bardum: бардүм – бардым» дейді. Бұл қағидадан алыстау. Ру, жұрттардың араларындағы айырмашылықтар мәні осындай.

شین ШЫН

ШЫН: такыт; төсек. (Шігілше).

قون ҚОН

ҚОН: кой. (Арғуша).

«ن - н» әрпі «ی - й» әрпінің орнына ауысып түскен. Ереже жөні осылай. Бұл жоғарыда айтылған болатын.

قین ҚЫН

ҚЫН: қын; қылыш, не пышақтың қыны.

كُونُ KÖN

КӨН: көн. (Көн тері; — А.Е.).

Жылқы терісін: «آت كُونِي» At көні: Ат көні» дейді. Кейде, бұл сөз адамның терісіне де қатысты қолданылады. «آنك كُونِي قُرَيْدِي» Апың көні қиғыды: Аның көні құрыды — Оның терісі қурады», «Ол өлді, оның терісі қурап қалды» демекші. Осылардан шығарып алып: «تَفِي كُونِي» Теве көні: Теве көні — Түйе терісі» дейді. Бұл сөз тері иленбестен, илеуден бұрын қолданылады. Иленіп, өңделгеннен кейін: «قغوش» Қоғуш: қоғуш» - дейді.

مُونُ MUN

МҰН: мұн; торығу; кемістік, кесел.

«مُون كِشِي» Mun кіші: Мұн кіші - Мұнды кісі». Көңілі пәс адам. Мақалда былай деп келген: «يَانِكُكْ اَغْلِي مُون سَزْ بُلْمَاسْ» Ялыңиқ оғлы mun-suz bolmas: Иалыңуқ оғлы мұнсүз болмас - Пенде баласы мұңсыз болмас. Яғни, адам баласы кемістіксіз, мінсіз болмас».

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ СОҢҒЫ ӘРПІ ИЛЕТТІ СӨЗДЕР

بوي BOJ

БОЙ: жеуге болатын шөп, өсімдік.* (Оғызша).

بوي BÖJ

БӨЙ: өрмекшінің бір түрі. Бұл сөз «بوز» bög: бөг» деп те айтылады. Дұрысы осы.**

* Бойдана, тасбеде болу керек. «بوي» Boy: бот. Пажитник (Trigonella foenum graecum). (МК. III. 141)». (Қараңыз: ДТС., Стр. 110).

** Бүйі. (?). (А.Е.)

- بوی BOJ БОЙ: қауым; зәузат, тұқым-жұрағат; ру. (Оғызша). Бірін бірі танымайтын екі адам көріскеннен кейін алдымен сәлемдеседі, содан кейін: «بوی کیم boj kim: бой кім - руың кім» (Яғни, қай елсің - А.Е.) деп сұрасады. Жауап беруші: «سالفړ Salfug: Салғұр» дейді. Кітаптың басында (бірінші томның басында — А.Е.) айтылған рулардың біреуінің атын атайды. Олар қауым, зәузаттарының аттары. Содан кейін барып сөйлесе бастайды, немесе әркім өз жөніне кетеді. Сөйтіп, олар бірі-бірінің елін, жөнін біліседі.
- توی TOJ ТОЙ: орда жайы; қосын ордасы.
Осы сөзден алып: «خان توی Han toj: Хан той — Хан ордасы» дейді. Мұны оғыздар білмейді.
- توی TOJ ТОЙ: (Сасықшөп. (?) А.Е.).
«توی اوتی Toj oty: Той оты - бір дәрілік шөптің аты».*
- توی TOJ ТОЙ: лай; қыш ыдыс жасайтын лай.
«توی اشیج Toj ašyč: Той ашыч — Қыш ас табақ» деген осыдан шыққан.
- توی TOJ ТОЙ: дуадақ «ز - з (дз)» әрпін «ی - и» әрпіне ауыстырып айтатындардың тілінде. Мұның «توڈ» Тоз: тодз» деп айтылатын түрі де бар. (Шігілше).
- قوی QOJ ҚОЙ: кой.

* «Toj: IV. бот. пустырник (?). (МК. III. 141). (ДТС., Стр. 572).

«قوی یلی» Қој жылы. Қой иылы - Қой жылы». Түрік жұртының он екі мүшел жыл қайыруының бірі осылай айтылады.

قوی ҚОJ

ҚОЙ: қойын. Тонның қойыны.

«ألك قویفا سق» Elik қојқа суқ: Елік қойқа сұқ - Қойынға қол сұқ», — деген ұғым осыдан шыққан.

قوی ҚОJ

ҚОЙ: жазықтың ойлы жері; ойпат түбі.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

یاب JAP JUP ИАП ИҰП: айла; алдау. (айла-шарғы. — А.Е.).

Бұл қос сөз. «يُوب» Јup: Иұп» сөзі сыңар қолданылмайды. Оғыздардың: «أني يوبلادی» Ol аны јupлады: Ол аны иұплады - Ол оны алдады; Ол оған айла қолданды» дейтіні де осы сөзден шыққан.

يوت JUT

ИҰТ: жұт. Қатты қыстарда малды қырып, жұтатып кететін жұт.

يار JAR

ИАР: жар.

يير JER

ИЕР: жер.

يير JER

ИЕР: Матаның бір түсі, яғни арқаудың бір түрлі түсі. Басқалардан қанық, өргенде өзекті көрінетін қою ренді түс, басқа рендер соған жарастырылып, қосымша түрде көрінеді.

«يشل ييرلك برجين» Јашыл јerlig баршып: Иашыл

иерліг баршын - Жасыл реңді баршын». Яғни жасыл түсі басым асыл жібек мата. Бұл матада жасыл түс үстем болып, басқа реңдер қосалқы орында қалған.

•
يیر JYR ИҮР: жыр; саз, өуен.

•
يوز JYZ ИҮЗ: жүз.

Мақалда былай деп келеді: «يوز نا كورما»

يوز نا كورما Jyze көгме егдем тіле: Иүзге көрме ердем тіле - Жүзге қарама, қасиет тіле. Яғни, адамның шырайлы, сұлу жүзіне қарама, оның қасиетіне, әдеп-әқлиқатына қара». Бұл мақал

انما المرء «Isam: Исам» ның «باصغريه بقلبه ولسانه» дегеніне ұқсас.

•
ييز JIZ ИІЗ: ши. Шии өсімдігі. Қамыстан жіңішке, солкылдақ, жұмсақ. Көшпенділер онымен үй төбесін жабады.

يوش JASH JUШ ИАШ ИҮШ: көкөніс. Бұл қос сөз түрінде қолданылады. «يوش Juш: иүш» сөзі сыңар айтылмайды.

•
ييش JYШ ИЫШ: еңіс. Жердің еңісі. Ылди. Осыдан шығарып: «ارت ييش Art jyш: Арт иыш – Өр-еңіс.» дейді.

•
يوغ JOF ИОҒ: өлік көмілгеннен кейін үш уақыт жеті күнге дейін берілетін тағам.

•
يوق JUK ИҮҚ: жұғын.

«يَاقُ يُوُقُ» Яқ жуқ: Иақ-иүқ – Ыдыстағы жұғын». «يَاقُ أَيَاقُ أَيَقِي» Ајақжуқы: Аиақ иүқы - Ыдыс-аяқ жұғыны» деген сөз осыдан алынған. Алыстан қосылатын ағайын-жекжатты да «يَاقُ يُوُقُ قَدَاشُ» Яқ-жуқ қадаш: Иақ-иүқ қадаш» дейді. (Яғни, жақын-жуық ағайын дегені болар. А.Е.).

يُوُقُ ЈОҚ

ИОҚ; Жок.

«يُوُقُ اَلْمُنْدَا» Ol munda јоқ: Ол мұнда иоқ - Ол мұнда жок».

يُوُقُ ЈУҚ

ИУҚ: құстың қауырсыны.

يِيКُ ЈІГ

ИІГ: ауыздық.

«يِيКُونُ يِيكِي» Јүген жігі: Иүген иігі - Жүгеннің ауыздығы».

يِيКُ ЈЕГ

ИЕГ: жақсы. «Жақсы» мәнін білдіретін сөз. Бұл бір нәрсенің екінші бір нәрседен артықшылығын білдіреді. «يِيКُ بُوَاتُ اَنْدَا» Bu at anda јег: Бұ ат анда иег - Бұл ат одан жақсы».

يِيКُ ЈІГ

ИІГ: шикі; піспеген.

«يِيКُ اَتُ» Јіг ет: Иіг ет - Шикі ет». Шикі нәрсенің барлығын «يِيКُ Јіг: иіг» дейді.

يِيКُ ЈІК

ИІК: (Қатаң «-к» әрпімен). Ұршық. «-І» әліп әрпімен «يِيكُ Іжік: Аиік – Аийк» деп те ай-

тылады. Бұл арабшадағы «المعى ويلمعى»
«الندد وبلندد» сөздеріндегі әріптердің орын алмастыруларына ұқсас.

يُولُ JOL

ИОЛ: жол. Сапарды да: «يُولُ jol: иол – жол» дейді. «أَنكَرَ يُولُ جَفْتِي» Анағ jol шықты: Анағ иол шықты - Оған жол шықты». Яғни, ол сапарға шығатын болды. Бұл адам аяқ астынан сапарға шықпақ болып қалғанда айтылады.

يُولُ JUL

ИУЛ: бұлақ; қайнар. Бұлақ көзі.

يِيْلُ JEL

ИЕЛ: самал, жел.

يِيْلُ JEL

ИЕЛ: жын.

«أَرَّ يِيْلِيْنْدِي» Erjelpindi: Ер иелпінді - Адамға жын тиді*; Адамға жел тиді».

يِيْمُ JEM

ИЕМ: жем. (Азык, жейтін нәрсе – А.Е.)

«كَلْدَرُ يِيْمُ» Jem keldүг: Ием келдүр - Жем әкелдір».

يُونُ JUN

ИҮН: «قُشُ يُونُ» Jun қиш: Иүн құш – Тауыс; Тауыс құсы». «يُونُ أَرِقُ» Jon ағык - Ион арык: Баласағұнға жақын жайлаудың атауы».

يِيْنُ JEN

ИЕН: иін.** Адамның денесі, еті.

* Қазіргі қазақ тіліндегі «желпіндінің» кекесінді мәні осында жатқандай. А.Е.

** «Jin: I. Тело, плоть... II. часть тела... III. Покров тела ...» (ДТС., Стр. 261).

فَعْلُ ФӨӨЛ ТҮРІНДЕГІ БАС ЖӘНЕ ОРТАҢҒЫ ӨРШТЕРІ ХАРАКАТТЫ «و - ي» ӨРПІМЕН* КЕЛЕТІН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَابُ TAP

ТАП: терідегі жара, не таяқ табы.

«تَابُ أَرْدِي» Ol any tap tap urdy: Ол аны тап-тап ұрды - Ол оны жан-жағынан тез-тез ұрды).
(Топырлатып, тап-тап ұрды. А.Е.)

سَابُ SAP

САП: саб. Қылыш, яки пышақтың сабы.

Мақалда былай деп келген: «أَغْلَانُ أَيَشِي أَيَش»
«بُلْمَاسُ مَنكُزِي سَابُ بُلْمَاسُ» Oflan
ышы ыш bolmas oғлақ мүңзи sap bolmas:

Оғлан ышы ыш болмас оғлақ мүңзи сап болмас
- Баланың ісі іс болмас, лақ мүйізі сап болмас».

سَابُ SAP

САП: кезек**. Сөзге берілетін жауаптың сәті,
кезегі. Үн тартып, жер суарғандағы іс сәті, ке-
зегі жайында да осылай дейді. «أَلُّ سَوْزُكَالِي»

«سَابُ بَيْرِمَاسُ» Ol sөzgelі sap bermes: Ол сөзгелі***

* Бұл бөлімде «و - ي» өрпімен келмеген сөздер де баршылық. «فَعْلُ» Фөөл үлгісіне үйлесе кетпейтіндері де кездеседі. Көшіргенде ме, баскадай себеппен бе осындай өркелкілік байқалады.

** Қазақ тіліндегі «сөзге қонақ бермеді» деген мағынадағы тіркеске де сәйкес келеді.

*** Екі нұсқада да «سَوْزُكَالِي» sөzgelі: сөзгелі» деп жазылған. Б.Аталай талдауынша бұл жерде «-li/-лі» артық. Сондай-ақ, «كَالِي»-geli/-гелі» алдындағы етістік тауындататын «y -le/-ле» қосымшасы болып, түсіп қалуы мүмкін. Ондайда «سَوْزُكَالِي» sөzlegeli: сөз-легелі - сөйлегенде» болар еді.

сап бермес - Ол сөйлегенде кезек бермес». Ұн тартқанда, тағы басқа істер істегенде қолданылатын: «سَنِكَ سَابْ كَلْدِي Seniң sap keldi: Сенің сап келді - Сенің кезегің келді» дегендер осыдан шыққан.

شَابْ ШАР

ШАП: шап.

«شَابْ شَابْ Шар-шар: Шап-шап - Шап-шап;

شاқ-шақ». «أَنْ أُنِي شَابْ شَابْ بِيُنَلْدِي Ol аны шар шар bojunladı: Ол аны шап шап бойұнлады - Ол оны шап-шап мойындады; Ол оны мойнынан шап-шап ұрды». Демек, шапалақтады.

«أَنْ قَاغُونُغْ شَابْ شَابْ يِيْدِي Ol қағунұғ шар шар jedi: Ол қағунұғ шап шап иеді - Ол қауынды шап-шап жеді». Шабдалы, тағы сондай сөлді, шырынды нәрселерді шап-шап еткізіп жегенде де осы сөз қолданылады. Бұл сөз арабшадағы «الشَّيْب» сөзіне ұқсас. Жемістің дәмін алып, тамсағанда шыққан дыбыстан туған сөз.

«أَنْ قَاغُونُغْ شَابْ شَابْ يِيْدِي Ol қағунұғ шар шар jedi: Ол қағунұғ шап шап иеді - Ол қауынды шап-шап жеді». Шабдалы, тағы сондай сөлді, шырынды нәрселерді шап-шап еткізіп жегенде де осы сөз қолданылады. Бұл сөз арабшадағы «الشَّيْب» сөзіне ұқсас. Жемістің дәмін алып, тамсағанда шыққан дыбыстан туған сөз.

قَابْ ҚАР

ҚАП: торсық; саба.

قَابْ ҚАР

ҚАП: қап. Ыдыс.

Бірдеңенің қабын, сыртқы қабатын (орап қойған) «قَابْ қар: қап-қап» дейді. Бұл арабшадағы «الْفَرَسُ» сөзіне ұқсайды. Негізінде «мойнына ұру, мойнын бұру» мағынасындағы осы сөз, кейін әртүрлі (жылқы, малды) өлтіру мәнінде де қолданылып кеткен.

قَابْ ҚАР

ҚАП: қап. Ана құрсағында оралып тұрған қап.

Егер бала сол қабымен туса, бақытты деп есептеледі. Оны: «اُغْلُ قَابِلَغْ» қарлығ оғұл: қаплығ оғұл - қапты бала» деп атайды*.

قَابُ ҚАР

ҚАП: (туған, туысқан мәнінде). Жакын, туысқан «اِنْ مَنِكَ بَرَلَا اَبَا قَابُ اِنْ» Ol menin birle uja qar ol: Ол менің бірле ұйа қап ол - Ол менімен бір құрсақтан туғандай жақын ол».

جَاتُ ЧАТ

ЧАТ: құдық. (Оғызша).

قَابُ ҚАТ

ҚАТ: кат. Тікенді бір ағаштың жемісі.

«اَفَلغُو قَاتِي» Afylgu qaty: Афылғу** қаты - Афылғу ағашының жемісі». «سِنَجَان قَاتِي» Sincjan qaty: Сынчған қаты: Сынчған қаты - Тікенді ағаш жемісі. Қаракат, қызылқат». Оны сығып қатыққа қосады. Өң түсі үшін тұтмашқа қосады. Иемек, қыпшақ, қай, татар, жұмыл жұрттарының тілінде ағаш жемістерінің бәрін «قَابُ қат: кат» дейді.

سَاجُ САЧ

САЧ: таба.

قَاذُ ҚАЗ

ҚАДЗ: адамды өлтіретін боран.

«قَاذُ بَلْدِي» Qaz boldy: Қаз болды – Боран болды» деген сөз осыдан шыққан. Бұл тауларда қысы, жазы бірдей болса, далалы жазық жерлерде қыста болады.

Жырда былай деп келген:

* Жейдесімен туды деген ұғым. А. Е.

** «Афылғу қаты: плоды дерева из семейства буковых (чинар?), сок которых употребляют как приправу к кушаньям, кору употребляют в качестве лекарства от болезней глаз и как краску для тканей. (М.К. 508/6» (ДТС., стр.16).

كَلَدِي اَسْنِ اسْنِيُو
 قَاذِقَا تُكَلُّ اسْنِيُو
 كِرْدِي بَدُن قَسْنِيُو
 قَرَا بُلُت كُكْرَشُورُ

*Keldi esin esnejy
 Қазқа түгел үсnejy
 Kirdi bozun қасnaji
 Қара bulыт көkreшүр:*

*Keldi esin esneiy
 Қадзқа түгел үснеiy
 Kirdi bodзун қаснаiy
 Қара бұлыт көkreшүр –*

*Keldi желі желдетip,
 Боранға тұтас меңзетip,
 Халық кетті тітіреp,
 Қара бұлыт күркiреp».*

(Жел соғып, желпілдетіп келді; Қатты кара боранға ұқсап кетті; Халық тітіреп, қалтырасып, Қара бұлыт күркіреді).

بَارُ BAR

BAR: бар. Бірдеңенің бір жерде бар екендігін білдіретін сөз. «سَندَا يَرْمَاقُ بَارْمُو» Sende jarmaq bar tu: Сенде иармақ бар мұ - Сенде акша бар ма?» деп сұраса, екінші біреу: «بارُ bar: бар» - деп жауап береді. Бұл, арабшадағы «لَيْسَ» сөзіне, түрікшедегі «جُوقُ yok: иок - жоқ» сөзіне қарама-қарсы мағынадағы сөз. (Антоним. — А.Е.)

بار	BAR	БАР: بَار يَكْدَا Barjigde: Бар иігде - Нән жиде».
تار	TAR	ТАР: тар. Тар нәрсе. «تار اف» Tar ev: Тар еб - Тар үй». Басқаларға да сондай.
تار	TAR	ТАР: сал. (Шағын өзендерде пайдаланылатын сал қайық). Бірнеше саба - торсыққа жел толтырылып аузы буылып, байланады. Содан кейін, олардың бірнешеуі біріне-бірі байланып біріктіріледі. Оның үстіне күркеге ұксас бір калка орнатылады. Содан соң, оның үстіне отырып судан өтеді. Оны қамыс пен шиден де жасайды. (Йабакы және татар тілдерінде).
تار	TAR	ТАР: майдың тортасы. Май ерітіп алынғаннан кейін, қазанның түбінде шөгіп қалған май қалдығы.
تار	TER	ТЕР: істің тері; іс ақысы. Істің ақысы үшін берілетін пұл. Осыдан шығарып іс істеушіні «ترجی» tergші: терші - терші» дейді.
ترجی	TERШИ	ТЕРШИ: тер*.
چار	ЧАР	ЧАР: چار چارمق Чар чармак - чар чармак: бала-шаға».
قار	ҚАР	ҚАР: қар.

* Баспа, жазба нұсқаларында бірдей «ترجی» tergші: терші» деп жазылған. Ол кате. Дұрысы: «تر» ter: тер».

باز	BAZ	BAЗ: ғаріп; жат. «يات باز ياذلدى» Jat baz jazылды: Иат баз иазылды - Жат айрылысты; жат адамдар ажы- расты».
تاز	TAZ	ТАЗ: таз. Айна таз.
تاز	TAZ	ТАЗ: «تاز ات» Taz at: Таз ат - Алашұбар ат».
تاز	TAZ	ТАЗ: «تاز قوي» Taz koj: Таз кой - Тоқал кой». (Мүйізі жоқ кой. — А.Е.)
تاز	TAZ	ТАЗ: «تاز يير» Taz jer: Таз иер - Өсімдік шөптері аз өсетін, тықыр жер». Мақалда былай деп кел- ген: «تاز ات تافارشى بولماس» Taz at tafarшы bol- mas: Таз ат тафаршы болмас - Алашұбар ат жүк тартпас; Шұбар ат жүк тасып болмас». Өйтке- ні, оның тұяқтары нашар болады.*
قاز	QAZ	ҚАЗ: қаз.
قاز	QAZ	ҚАЗ: Афрасиабтың қызының аты. «قازوين» Qazwyn: Қазвын» қаласын сол жасатқ- ан. Бұл сөздің өуелгі мәні: «قاز ابنى» Qaz oпы: Қаз ойны - Қаз ойыны» болады. Өйткені, қызы сол жерде тұратын, сол жерде ойнайтын. Сол үшін де қайбір түріктер «قازوين» Qazwyn: Қаз- вын» шахарын түрк елі шекараларының бірі деп

* Бұл мақал алдыңғы «تاز ات» taz at: таз ат» сөзіне лайықты мысал болса керек еді.

санайды. «قۇم» Qum: Құм» қаласын да шекара деп есептейді. Өйткені «قۇم» Qum: құм» түрк сөзі. Афрасиабтың қызы бұл жерде ау құрып, ойын ойнаған. Кейбіреулер «مرو والشاهجان» Marwash шахижан: Марваш шахижан» түрк шекарасы екендігін айтады. Өйткені, қыздың атасы «تونا ايرغ: Тоңа алп ер - Тоңа алып ер» сол Афрасиабтың өзі. Афрасиаб «طَمُورَثْ» tamxures: тамхүрес» тен үш жүз жылдан соң «مرو» Merw: Мерв - Мерв» қаласын салдырған. Кейбіреулер бүкіл «ماوارا النهر» Mawarannehr – Мавераннехр - Мауереннехр» ді түрк елі деп есептеген. Ол «يَنكَنَدْ» Jenkend: Иенкенд – Иенкендтен» басталады. Оның тағы бір аталуы «دز روين» Dizrujin: Дізруйин – Мыс қала (Бақыр қала)» деп аталады. Оның сарылығына, беріктігіне қарап осылай (Бақыр қала) деп кеткен. Ол «بخارا» Buxara: Бұхара – Бұқара» ға жақын. Бұл жерде Афасиабтың қызы Қаздың ері «سياوش» Sijawush: Сйиавұш - Сиавұш» өлтірілген. Отқа табынушылар - мәжүсшілер – жыл сайын бір күн осы жерге келіп «سياوش» Sijawush: Сйиавұш» өлген жайда жылап-сықтайды, жоқтасады. Құрбандық шалады. Құрбан малдың қанын оның мазарының төбесіне (қабірдің басына – А.Е.) төгеді. Бұл олардың әдеті, дәстү-

рі.Күллі «^١ماوارالنهر» Mawerannehr: Маверан-нехр – Мавереннехр», «^١جَنكَنَدَ» Jenkend: Иенкенд» тен шығысқа дейінгі жерлердің бәрі Түрк өлкесі деудің дәлелі мынадай: «^١سَمَرْقَنْدَ» Semerkand: Семерканд – Самарканд», «^١سَمِزْكَندَ» Semizkend: Семізкенд – Семізкент» аталады.

«^١شاش» Шаш: Шаш - Шаш», «^١تَشْكَنْدَ» Tashkend - Ташкенд – Ташкент» деп аталады. Сондай-ақ, «^١اَوْزْكَندَ» Özkend-Өзкенд – Өзкент», «^١تۈنْكَندَ» Tۈnkend: Түнкенд – Түнкент» деген қала аттары да бар. Бұл қалалардың барлығының аталуы түркше. Түрк тіліндегі «қала» мағынасындағы «^١كَنْدَ» kend: кенд - кент» сөзін қосу арқылы жасалған.Түрктер бұл қалаларды салдырған және өздері осындай аттар қойған. Бұл атаулар қазірге дейін қолданылады. Бұл жерлерде парсылар көбейгеннен кейінгі уақытта, олар Ажем шахарларына ұқсап қалған. Қазір бүтін Түрк қалаларының шекарасы «^١ابِسْكَونَ» Abisgun: Абісғұн (Каспий)– Абысғұн» теңізін айналып, Рүм өлкесінен және «^١اَوْزْچَنْدَ» Özchend: Өзченд - Өзчент» тен Шынға дейін созылады. Ұзындығы бес мың фарсах, ені үш мың фарсах; барлығы сегіз мың фарсах.

«^١قاز سۈڧى» KAZSUVY ҚАЗСУВЫ: «^١ايللا» Үла: Үла-Іле» өзеніне құятын үлкен бір өзеннің аталуы. Олай аталуының себебі: Афрасибтың қызы оның бойында қала салдырған. Сөйтіп, бұл атау соның атымен аталған.

قاز ҚАЗ

ҚАЗ: кез келген ағаштың қабығы.

Мақалда былай деп келген: «قازنىڭ قاسنىڭ»
 Қазың қазыңа: Қадзың қасыңа - Қайың қаттылығымен»*. «ز - з» әрпі «س - с» әрпіне ауысып түскен. Өйткені «з - з» әрпі әуелі сөзде өзінің сипатына ие болып қалғандықтан, өзінен кейін «с - с» әрпі келген келесі сөзде «з - з» әрпіне орын қалмаған. «з - з» әрпінің «с - с» әрпіне алмасуы араб тілінде де бар, Мысалы: «بوزى و بوصى، لىزق و لىصق، بزاق و بصاق» деген секілді.

باش ВАШ

БАШ: бас.

باش ВАШ

БАШ: жара; жарақат.

Мақалда былай деп келген: «كەنى بىر كەيك نىڭ»
 كۆزىندا آذن باشى يوق Kөni baғыг кейікнің көzінде азып башы жоқ: Көні барып кейікнің көзінде адзын башы жоқ - Тура кеткен киіктің көзінен басқа жарасы жоқ; яғни, жан-жағына қарамай тура қашқан киіктің көзінен басқа жарасы жоқ». Шын мәнінде көзі жара емес дегенді білдірмекші. Бұл мақал ауыр, күрделі іске ұшырап, әркімнің жаласына, кесірлі сөзіне қалған адамға мегзеп айтылады.

تاش ТАШ

ТАШ: тас.

تاش ТАШ

ТАШ: тыс, сырт.

* «Қайың қабығымен» деген мағына жөн. Әйтсе де араб тіліндегі мәтін мәні сақталды.

تاش تون: Таш ton: Таш тон - Тыс тон; сырт-
тан, басқа киімдердің үстінен киілетін тон».

تاش يير TASH JER TASH IEP: тыс; кеңістік, кең жер; бос жер.
Дала.

ساش SASH САШ: үркек.

ساش ات Sash at: Саш ат - Үркек ат».

قاش QASH ҚАШ: қас. Көздің үстіндегі қас.

قاش QASH ҚАШ: қаш тасы. Ақ, не қара түсті мөлдір тас*.
Оның ақ түстісін найзағайдан, тіл-көзден, жа-
сын түскеннен сақтану үшін жүзікке көз етіп
тағады.

قاش اگوز QASH ÖGYZ ҚАШ ÖGÜZ: ختن Xotan: Хотан» қала-
сының екі жағынан ағатын екі өзен. Бірін –
«ارنك قاش اگوز» Үгүн қаш өгүз: Үрүн қаш
өгүз – Ақ тас өзен» деп атайды. Сол жерде таза
мөлдір ақ тас болғандықтан, өзенге де сондай
ат берілген.

Екіншісі – «قرا قاش اگوز» Қара қаш өгүз: Қара
қаш өгүз – Қара тас өзен» деп аталады. Ол жер-
ден таза қара тас шығады. Бұл тастар бүкіл дү-
ниеде тек осы жерде ғана болады.

قاش QASH ҚАШ: қас; қабақ, жарқабақ. Бірдененің шеті,
жиегі, жарқабағы. «يار قاشی» Яар қашы: Иар
қашы – Жар қабағы (Жарқабақ)».
Басқалары да осындай.

* «Қаш: III. Минерал нефрит. (МК. III. 152)» (ДТС., Стр. 431).

- باغ BAF BAF: бау.
 باغ BAF BAF: бау, байлам, бума. Отын, не сол секілді нәрселердің байламы. «اتنك باغی» Отуң бағы: Отуң бағы - Отын байламы; отын бумасы).
 تاغ TAF TAF: тау.
 Мақалда былай деп келеді.
 تاغ تاغقا قشماش كشي كشيكا قشور» Тағ тағқа қауышмас кіші кішіге қауышар: Тағ тағқа қауышмас, кісі кісіге қауышар; (Тау тауға қосылмас, кісі кісіге қосылар)».
- Демек, екі тау біріне бірі қосылмайды, өйткені олар өз алдарына бөлек жаратылған қалпында қатып қалған, кісілер қаншама көп уақыт өтсе де біріне-бірі ұшырасып, жолығысып тұрады. Бұл мақал сүйгенімен араға көп уақыт салып барып жолыққанға қатысты айтылған.
- داغ DAF DAF: дақ. Жылқы, тағы басқа малдарға басылатын таңба. Парсылар бұл сөзді түркітерден алған. Мұны парсы сөзі деуге болмайды. Өйткені, оларда түркітердегідей шаруашылық (Ірі қара малы; мал шаруашылығы) болмаса, мұндай сөздер қайдан келсін!? Мұндай сөздерге зәрулік болмаған. Мен бұл сөзді мұсылмандар шекарасында естідім.
- داغ داغ DAF, ZAF DAF, DZAF: «Жоқ, емес» мағынасындағы сөз. (Арғуша).
 «انداغ داغ ان» Ol andağ dağ ol: Ол андағ дағ

ол - Ол ондай емес ол». Бұл «жоқ, емес» мәніндегі сөзді кейін оғыздар арғулардан алып «**اَنْ** ذَا غ ol: дзағ ол - ол емес» дегенді «**تَكُل** tegyl: тегүл» деп өзгерткен. Өйткені оғыздар арғулармен іргелес, қоңсы, тілдерінде араластық бар.

- سَاغ** SAF CAF: ақыл. (Оғызша).
- سَاغ** SAF CAF: зеректік, зейінділік; зейін. (Оғызша).
«**سَندَا سَاغُ يوقُ** Sende sağ jок: Сенде сағ иоқ - Сенде зейін жоқ».
- سَاغ** SAF CAF: саулық; саламаттық.
«**يَينَاك سَاغْمُو** Jeniң sağmu: Иенің сағмү- Денің сау ма?». «**سَاغُ سَوْفِي** Sağ suv: Сағ сув - Сау су; Таза су».
- سَاغ** SAF CAF: оң.
«**سَاغُ أَلَاكُ** Sağ elik: Сағ елік - Оң кол». Бұл сөздердің бәрі де оғызша. Түркітер бұл сөздерді білмейді.
- سَاغ** SAF CAF: сабау. Жүн сабайтын сабау.
- سَاغ** SAF CAF: сары;
«**سَاغُ يَاغُ** Sağ jağ: Сағ иағ - Сары май».
- سَاغ** SAF CAF: таза, саф.
«**سَاغُ كَنْكُلُ** Sağ көңүл: Сағ көңүл - Саф, таза көңіл; ақ көңіл».
- سَاغ** SAV CAB: мақал-мәтел.

ساقدا مندغ كابر» Savda mundaǵ kelir: Сабда мұндағ келір - Мақалда мынадай дейді; Мақалда былай келген.»

ساق SAV

СAB: кисса.

ساق SAV

СAB: хикая.

ساق SAV

СAB: хат; хат-хабар; кітапша.

ساق SAV

СAB: сөз.

ساق SAV

СAB: хабарлар;

Осыдан алып пайғамбарды «ساقچی Savшы: Савшы - Хабаршы; хабар жеткізуші» дейді. («Елші» мәнінде – А.Е.). Өйткені ол елшілік іс атқарып хабарларды, жазылғандарды елге жеткізеді.

ساقچی SAVШЫ

СABШЫ: елші. Қыз-күйеулер, құдалар арасында келіп-кетіп, хат-хабар жеткізіп, елшілік жасайтын адам. «ساقچی Savшы: савшы» – жоғарыда айтқанымдай, бұның сөзін оған, оның сөзін бұған жеткізеді.

Бәйітте былай дейді:

بلكا ارن سقارن الغل اکت
اذکو سفغ اذلما اوزکا سنکار

*Bilge eren savların alǵyl ögüt
Ezǵy savыg ezlese өзge siңer:*

*Білге ерен савларын алǵыл өгүт,
Едзгү савыг едзлесе өзге сиңер –*

*Өсиет алǵын билге ерен сөздерінен,
Ізгі сөз қастерлесе ділге сиңер!»*

(Білге, даналардың сөз, ақылдарын өсиет етіп қабылда; жақсы сөзді қастерлесе өз бойыңа, діліңе дариды).

- شاقُ ШАВ ШАБ: * сорқанбақ секілді өсімдік. Ошта өседі. Онымен киімді жуады, тазалайды.
- قاقُ ҚАВ ҚАВ: (Қау. ? – А.Е.). шақпақ шағып от тұтата-тын пілте.
- قَوُوقُ قاقُ ҚАВ ҚУВ ҚАВ ҚҮВ: «تُونُ قَوُوقُ قاقُ قَوُوقُ بُلْدِي» Top қав қув болды: Тон қав қув болды - Тон жаман тігілгендіктен тыртысып қалды.»
- لاوُ LAV ЛАВ: мөр басу үшін қолданылатын балауыз.
- قاقُ ҚАҚ ҚАҚ: қақ. Шабдалы қағы. Басқалары да осындай.
- قاقُ ҚАҚ ҚАҚ: қақ. «قَوُوقُ سَوُوقُ» Қак суv: Қак сув - Қак суы, тоқтау су».
- باكُ BEG БЕГ: бек.
- باكُ BEG БЕГ: бек, қатынның байы. Ол үйде бекке ұқсайтындықтан осылай дейді. (Мәртебелеп – А.Е.).
- تاكُ ТЕГ ТЕГ: -тай/-дай. Ұқсату қосымшасы. «انْ اَنْدَغُ تاكُ» Ol andaғ teg: Ол андағ тег - Ол сондай секілді; Ол анандай».
- چاكُ ЧЕК ЧЕК: сырт киім тігетін тоқыма бөз. Иемектер одан желбегей жамылғы тігіп киеді.

* «Шав: растение мыльный корень (?) (Acanthophyllum) (МК. III. 155)». (ДТС., Стр. 521). Сорқанбақ, шағыр, соран, түйесоран, т.б. Күлінде сақар бар. А.Е.

نَاكُ NEK НЕК: тимсах.

يَلَانُ نَاكُ NEK ЖЫЛАН НЕК ИЫЛАН: аждаха; айдахар.

يَلِي نَاكُ NEK ЖЫЛЫ НЕК ИЫЛЫ: түркілердің он екі мүшел жылдарының бірінің аталуы.

Бұл кітапты жазған жылымыз: (төрт жүз) алпыс тоғызыншы жыл — يَلِي نَاكُ Nek жылы: Нек иылы - Нек жылы.

بَالُ BAL БАЛ: бал. Сувар, қыпшақ хәм оғыз тілдерінде.

Түріктер оны «آرِي يَاغِي» ara jaғы: ара иағы - ара майы» дейді.

Жырда былай деп келген:

بَرْدِي سَنَكَا يَاكُ اوتُرُو تَتَبُ بَالُ
بَرَجِنُ كَذِبِنُ تَلُو يَغَا بَلْبُ قَالُ

*Bardı saña jek utru tutup bal
Barçын кезіреп телу јувға болуп қал:*

*Барды саңа иек ұшрұ тұтұп бал,
Барчын кедзінен телу иүвға болұп қал —*

*Бал ұсынып сені шайтан қарсы алды,
Баршын кидің, түсінбесең ақымақ боп қалсаң қал!»*

(Сайтан саған қарсы алдыңнан шықты; саған бал ұсынды — сонымен бар дүниенің ләззетін көзіңе тосты; көзінді байлады; Сен соған алданып баршын жібек киіндің, оның сұм айласын түсініп білмедің, оны ұқпағаныңша ақымақ болып алданып қала бер).

تَالُ	TAL	ТАЛ: тал, Жас тал. Солқылдаған жас адамды жас талға балап «تَالُ بُوذُلُغُ Tal bozluғ: Тал бодзлұғ» – дейді. Көбінесе майысқан нәзіктігі тал бойына жара- сқан қыздарға қатысты қолданады.
چَالُ	ЧАЛ	ЧАЛ: ала. «چَالُ قَوِي Чал қой: Чал қой - Ала қой».
سَالُ	SAL	САЛ: талдан, не местерден жасалған сал, «تار tar: тар» сөзі де осы мағынада.
سَالُ	SAL	САЛ: сыр. Желімнен жасалған жабысқақ жыл- тырақ нәрсе. Шын ыдыстарына, тағы да басқа соған ұқсайтын нәрселерге жағылады, соның үстіне ою-өрнек салынады.
تَامُ	TAM	ТАМ: там.
سَامُ	EM SEM	EM SEM: ем-дом; дауа. «سَامُ Sem: сем» сөзі же- ке-дара жалғыз қолданылмайды. Қос сөз болып келеді.
قَامُ	ҚАМ	ҚАМ: бөлгер; емші. Шаман.
تَانُ	TAN	ТАН: самал; кешкілік, ертеңгілік соғатын са- мал.
خَانُ	XAN	ХАН: түркілердің ең үлкен басқарушысы. Афрасиабтың балаларына да «خَانُ хан: хан» деп атайды. Афрасиабты «خاقان хақан: хақан» дей- ді. Оның бұл атпен аталуы хақында ұзақ хикая бар.

- سان SAN САН: сан. Санайтын сан.
«قوی سانې نجا» Қой сапы неше? Қой саны неше? - Қой саны қанша?»
- قان ҚАН ҚАН: қан.
Мақалда былай деп келген: «قان برلا»
«قانىڭ قان بىرلە يۇماس» Қанығ қан бірле иумас - Қанды қанмен жумас», Қан қанмен жуылмас, яғни аласапыран, қантөгіс келісіммен ғана тоқтайды демекші.
- مان MAN MAN: «مان قشلاق» Ман қышлак: Ман қышлак - Маңқыстау». Оғыз өлкесіндегі бір жердің аты.
- مان كند MAN KEND MAN KEND: Манкент. Қашқарға жақын қаланың аты. Кейін күйретілген.
- مان MAN MAN: «مان ياشلىغ قوی» Ман жашлығ кой: Ман иашлығ кой - Төрт жасар кой». Бұл сөз қойдан басқаға қолданылмайды.

ИЛЛЕТ ӨРІПТЕРІМЕН АЯҚТАЛҒАН СӨЗДЕР

- باي BAJ БАЙ: бай.
- باي يىغاش BAJ JYFASH БАЙ ИЫҒАШ: Бай ағаш, Ош қаласына жақын «كۈجە» Күже: күже» мен «اوش» Ош: Ош» аралығындағы жер аты.
- تاي TAJ ТАЙ: тай.

Бәйітте былай дейді:

تَكَرُّرٌ مِّنْكَ سَافِمِي بِأُكَاالِكَآ آئِي
تَنْزِرُ قَلْبِي آتَتَسَا قِسْرَقُ سِنِي تَائِي

*Тегур менің савымы билгеліге ай
Тынар қалы ататса қысрақ сыны тай:*

*Тегур менің савымы билгеліге ай
Тынар қалы ататса қысрақ сыны тай –*

*Жеткіз менің сөзімді біліктіге айт,
Байтал тынар, егерде атқа айналса тай!»*

(Менің сөзімді білікті, естілерге айтып жеткіз;
Егер байталдың тайы ат болса, байтал тынар.
Өйткені, енесінің орнына тайы мініледі).

سَائِي SAJ

САЙ: сай*.

سَائِي SAJ

САЙ: سَائِي يَرْقُ Saj jaгык: Сай йарык - Сауыт.
Үстіге киетін сауыт.

قَائِي QAJ

ҚАЙ: түрктердің бір руы.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَابُ JAP

ИАП: يَابُ يُوبُ Jap Jur: Иап-Иұп - Айла; ал-
дау.

«يَابُ يُوبُ قَلْدِي» Jap jur қылды: Иап иұп қыл-
ды - Айла істеді».

يَاتُ JAT

ИАТ: يَاتُ كِشِي Jat кіші: Иат кіші - Жат адам.

* «سَائِي Saj I. I. каменистое место вулканического происхождения. (МК III. 158)». (ДТС., Стр. 481).

Осыдан алып: «باز يات Jat baz jazyл: Иат баз иадзыл - Жат бөтендер тарасын» дейді.

يات JAT

ИАТ: жадылау. Жаңбыр, не жел шақыру үшін жады тасымен жасалатын жадылау.

ياز JAZ

ИАЗ: жаз.

Мақалда былай дейді: «يازن قَتَعَلَنَسَا قَيْشِن سَقَنُور»

Jazyп қатығланса қышын sevnyг: Иазын қатығланса қышын sevnyг - Жазда қатуланса, қыста сүйінер». Жазда киналса, қыста сүйінер.

ياس JAS

ИАС: зиян; зарар.

«أناك تَلِيم ياسي تَكدي» Аның telim jasy tegdi: Аның телім иасы тегді - Оның көп зияны тиді».

ياس JAS

ИАС: өлім; опат. (Оғызша).

«أناك اُغلي ياس بُلدي» Аның oғly jas boldy: Аның оғлы иас болды - Оның ұлы өлді».

ياش JASH

ИАШ: жас; көз жасы.

«كوزم ياشي اَقدي» Kөzүm jashy aqdy: Көзүм иашы ақды - Көзімнің жасы ақты».

ياش JASH

ИАШ: жас; көк.

«ياش بيدم» Jash jedim: Иаш иедім - Жас едім».

ياش JASH

ИАШ: жас; жаңа.

«ياش ات» Jash et: Иаш ет - Жас ет» Жаңа сойылған ет.

ياغ JAF

ИАФ: Май.

«ياغُ ساغُ Saғ jaғ: Сағ иағ - Сары май. Оғыздар шарбы майын да «ياغُ Jaғ: Иағ - Май» дейді.

ياقُ JAK

ИАК: ياقُ يوقُ Jaқ жуқ: Иак иүк - Ыдыс жұғыны. Алыстан қосылатын ағайын-туыстарды: «ياقُ يوقُ قَدَشُ Jaқ жуқ кадаш: Иак иүк кадаш» дейтіні осыдан шыққан. Оның бізге жақындығы ыдыс жұғынындай ғана дегендей.

ياكُ JEK

ИЕК: сайтан.

Мақалда былай деп келген:

«ياكُ بِلْمِشُ ياكُ بِلْمَاذُكُ كَشِيداً يِيكُ Bilmiş jek bilmezük kişiden jeg: Білміш иек білмедзүк кішіден иег - Таныс сайтан танымайтын кісіден жақсы»; (Танымайтын кісіден таныс сайтан игі. — А.Е.) Бұл мақалда таныстарды құрметтеу мезгеледі.

يالُ JAL

ИАЛ: аттың жалы. Күллі түрк тілдерінде.

«يالُ اتُ At jalы: Ат иалы - Ат жалы; жал бітетін жер».

يامُ JAM

ИАМ: көз, тағы басқа нәрселерге түскен шөпшалам.

يانُ JAN

ИАН: жанбас сүйегінің басы.

Жанбас сүйегін де «يانُ Jan: иан» дейді.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يايُ JAJ

ИАЙ: көктем. Жазғытұрым.

Мақалда былай деп келген:

كُوز كَلِغِي يايِن بَلْكَوْلُكُ Kүz keligi jayın bel-
gүlүg: Күз келігі иайын белгүлүг - Күздің келетіні көктемнен белгілі». Мақал аяғы қалай болатыны бесенеден белгілі болып тұратын іске қатысты айтылады.

Жырда былай жырланған:

3 آسزلیکک اننما «

4 تِلدا چقار اذکو سوز

1 یای کرکنکا اننما

2 سقلاز ازا تینما

Jaj көркіңе ынанма

Suvlar үзе таянма

Esizlikig anınma

tylda чықар езгү сөз:

Иай көркіңе ынанма,

Сулар үзе таянма;

Есізлікіг анұнма

Тылда шықар едзгү сөз -

Көктем көркіне иланба,

Су үстіне таянба;

Жамандыққа сайланба,

Тілден шығар ізгі сөз».

(Көктемнің ажарына, түрлі-түсті гүлді реңіне сенбе, көркіне иланба, одан жақсылық күтпе; Суға сүйенбе, өйткені тіршілік, дүниенің баянсыз шырынына, көктемнің майда самалына сүйенген суға сүйеніп, су таянғанмен бірдей, Жамандыққа сайланба; Тілденнен үнемі, тек қана жұрттың көңілін хош ететін шырын сөздерді шығар).

ЕРЕЖЕ:

Бұл бөлімді, бұл бөлімге ұқсас басқаларды да «Менқұс» деп атадық. Өйткені, бұл бөлімдегі сөздердің ортасындағы жұмсақ айтылатын әріп – лин әріптері түсіп қалады да, сөз жазғанда емес, айтқанда екі әріптіге айналады. Өйтсе де жазғанда әріптері түгел түседі.

Мысалы: «Қол» мағынасындағы «قَوْلٌ Kōl: Қол» сөзі жазылғанда «قَوْلٌ kōl: қол» деп толық жазылады. Оқып, айтқанда «و - у» әрпі түсіп қалады. «أَنْتَ قَلَنْ أَلْدَى» Аның қолып алды: Аның қолып алды - Оның қолын алды» дегенде «و - у» түсіп, айтқанда «құл» мәніндегі «قُلٌ kul: құл» ға ұқсап қалады. Самал мәніндегі «جِيلٌ jil: ийл» сөзі мән «أَنْتَ يَلِي كُوجَلْمَكْ» Аның jeli күчлүг: Аның иелі күчлүр - Оның желі күшті» дегенді айтқанда «ي - й» әрпі түсіп қалады. Сөз «жыл» мағынасындағы «يَلٌ jel: иел» ге ұқсап шығады.

Бұл менқұс бөліміндегі есімдер мен етістіктердің барлығына бірдей, ортақ. Бұл сипат арабша сөздерде, етістіктерде кездеседі. Араб тіліндегі етістіктерде «زَانَ، يَزِينُ، كَالَ، يَكْبَلُ» сөздерден бұйрық райда «زَنْ، كَلٌ» секілді жасалып оқылады да, лин әріптері түсіп қалады. Бұл ереже сипат түрк тілінде есімдерге де, етістіктерге де бірдей қолданылады. Өйткені, түрк тілі кең-мол тіл.

Араб тілінде бұл сипат етістіктерде ғана кездеседі, есімдерде кездеспейді.

Мұны біліп алғын.

فَعْلٌ ФӨӨЛ ТҮРІНДЕГІ «و - У» ӘРПІМЕН КЕЛГЕН СӨЗДЕР

قَزِلٌ جَوْتٌ ҚЫЗЫЛ ЧҮҰҮТ ҚЫЗЫЛ ЧҮҰҮТ: қызыл бояу.

- اَلْ جَوْتُ AL ЧҮWҮТ ҚЫЗЫЛ ЧҮУҮТ: ал бояу.
- كوكُ جَوْتُ КӨК ЧҮWҮТ КӨК ЧҮУҮТ: көк бояу.
- ياشلُ جَوْتُ JAШЫЛ ЧҮWҮТ ИАШЫЛ ЧҮУҮТ: жасыл бояу.
- سارِغُ جَوْتُ SARЫҒ ЧҮWҮТ САРЫҒ ЧҮУҮТ: сары бояу.
- Ұяң, жұмсақ «ق» әрпімен. «ق» дыбысымен «جفت» чүүт: чүвүт» секілді айтылады. «جوت» Чүwүт: чүүүт» сөзі бояу біткеннің бәріне ортақ сөз. Оларды айырып парықтау үшін осы сөздің алдына ренді білдіретін сөздер қосылады.
- قوتُ KUWUT ҚҮУҮТ: «قاغوت» Kaғut: қағұт» деп те айтылады. Жаңа босанған қатындарға берілетін тағам. Қуырылған тары, оны май мен шекерге араластырып жейді.
- قوچُ QOWUCH ҚОУҰЧ: жын тигендік. Ондай адамды емдегенде бетіне суық су бүркіп, «قوچُ قوچُ» қowич қowич: коуұч коуұч» деп дуалайды. Адыраспан, не хиндий өсімдігін қолданады.
- Бұл «قچ قچ» қач қач: қач қач — қаш, қаш» сөзінен алынған болса керек. «Әй, жын! Кет, кет!» деген мағынада деп есептеймін.
- كوجُ KYWYЧ ҚҮУҮЧ: كوجُ كوجُ Күwүч jүgүп: Күүүч иүгүн - кішкентай жүген.
- قوزُ QOVUZ ҚОВҰЗ: Оғыздар «قوجُ» қowич: қовұч» сөзінің орнына қолданады.

«يِل قَوْزُ بَتِكِي» Jel kovuz bitiki: Иел қовұз бітікі

– Жын тигенге қарсы оқылатын дұға».

قَوْزُ KOWUZ

ҚОУҰЗ: шарапқа түскен шөп-шалам.

«قَوْزُ سُجْلِكُ دَنْ كَتَارُ» Kowuz süşikden keter:
Қоуұз сүшікден кетер - Шараптан шөп-шалам-
ды кетірі; Шараптан шөп-шаламды алып таста».

كُوزُ KUYWYZ

ҚҰУҰЗ: киіз төсеніш; киіз.

يُوغُ JUWUF

ИҰУҰҒ: сел-тасқын таудан домалатып түсір-
ген үлкен тастар. Бұл сөздің «يُوغُ juwuf: иұвұғ»
деген түрі де бар.

سُوُقُ SUWUQ

СҰУҰҚ: сұйық. Сұйық, сұйылтқан нәрселер-
дің бәрі. Мәселен, сұйылтқан айран, қатық, сүз-
бе, шырындар. Соның бәріне осылай айтыла-
ды.

«سُوُقُ يُوغُفُتُ» Suwuk juғurt: Сұуұқ иұғұрт—

Сұйық қатық»; «سُوُقُ قُدْرُقُ» Suwuk qudruc: Сұ-
уұқ құдрұқ — Қашырдың құйрығы секілді қыл-
қылшығы сирек, сұйық ұзын құйрық». (Жүні
сұйық, тықыр құйрық.—А.Е.). Ағаш, тағы ба-
сқаларға да осылай қолданылады. (Қыпшақша).

قَوْقُ KOWUQ

ҚОУҰҚ: қуыс. Іші бос, кеуек нәрсенің бәрі.
Бұл сөздің «قَوْقُ коуик: қовұқ» секілді түрі де бар.

قَوُقُ QAWUQ

ҚАУҰҚ: қуық; сідік қалтасы. Оны «قَوُقُ қавук:
қавұқ» деп те айтады.

قَوُقُ QAWUQ

ҚАУҰҚ: кебек; тары қабығы. Бұл сөздегі «و-
у» «ق - ф» орнына ауысқан.

كُوكُ KYWYK KYUYUK: еркек. «كُوكُ مُوش» Күwүк тиш: Күү-
үк муш - Еркек мысық.

كُوكُ KYWYK KYUYUK: сабан. (Оғызша).

تَوِيلٌ TOWYL* TOUYIL: дабыл. Аң аулағанда лашынға арнап
қағылатын дабыл. Мен бұл сөз арабшадан алын-
ған, айтылуы өзара жақын болғандықтан «ط -»
әрпі «ت» әрпіне алмасып түскен деп санаймын.
Өйткені, бұл дыбыстардың айтылуы үндес,
жақын.

Мұндай сипат арабшада да бар. «قَطَرٌ، قَتَرٌ»
және «غَلَطٌ، غَلَّتْ» дегендер секілді. «ثَابِتٌ» сө-
зін «تَبْتُ» етіп алғандағы сияқты. Әйтсе де мен
бұл сөзді ислам елінің ең шеткері бөлігіндегі,
киырдағы таза түркерден естідім.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ «ى - и» ӘРПІМЕН КЕЛГЕН СӨЗДЕРІ

قَيْرٌ ҚАЙЫР ҚАЙЫР: майда топырақты жер; Оғыздар құм-
ды «قَيْرٌ қайыг: қайыр» дейді.

تَوْشٌ TAWUSH ТАУҰШ: дауыс; дыбыс.
«تَفْشٌ Тавыш: табыш» деген түрі бар.

تَيْغٌ ТАЙЫҒ ТАЙЫҒ: тайғақ.
«تَيْغٌ يِر» Тайығ жер: Тайығ иер - Тайғақ жер».

* Бұл сөздегі «و - у» әрпі қос қаракатты болып түскен (араб әліпбесіндегі жазылуына қараңыз). Астыңғы, кесрә қаракаты жөн секілді.

- تۈيۈگۈ TUJAF TҮЙАҒ: тҮЯК. Малдың тҮЯҒЫ.
 «آت تۈيۈگۈ At tujaғы: Ат тҮЯҒЫ - Ат тҮЯҒЫ».
- قويۇغۈ QOJUF ҚОЙҮҒ: қою.
 «قويۇغۈ نازك Qojuғ нең: Қойұғ нең - Қою нәрсе».
 Ағатын қою нәрсе. «قويۇغۈ سچك Qojuғ сүчік:
 Қойұғ сүчік — Қою шарап».
- قايۇغۈ QAJYF ҚАЙЫҒ: Оғыздардың тайпасы.
- قويۇغۈ QUJUF ҚҮЙҮҒ: құдық. «قويۇغۈ كوزيۇغۈ Quziуғ: құдзұғ» деп те айтылады.
- قايۇغۈ QAJYF ҚАЙЫҒ: «قايۇغۈ يئر Qajyғ jer: Қайығ иер — Жолдан шетте қалған жер». Басқасы да осындай.
- بايۇقۈ VAJYK BAYYK: шын, рас.
 «بايۇقۈ سوزۈ Vajyк sөz: Байық сөз - Шын сөз».
 (Оғызша).
- تايۇقۈ TAJUK ТАЙҮҚ: алғыр, ұшқыр.
 «تايۇقۈ ار Tajyк er: Тайұқ ер — Алғыр, сезімтал жас жігіт.»
- تايۇقۈ TAJAK ТАЙАҚ: таяқ; Сүйеніш, тірек.
 «تايۇقۈ كوزيۇقۈ берدي Kuzegy tajak berdi: Күдзегү тайақ берді — Күйеу тайақ берді, яғни аттан түскенде таянсын деп күйеуі келінге күң немесе таяныш берді». Бұл байлардың әдеті болып кет-

кен. Күн, не күл келіннің мүлкі есептеледі.

Мақалда былай деп келеді:

تایاک билه تایماس تائیق بلا تایماس تائق سوزن بتماس»

tajmas, таиуқ сөзүп бұтмес: Тайак біле таймас, тануқ сөзүн бұтмес - Таяк пенен таймас, куәгердің сөзімен бітпес; яғни Таякпен тайғақ жерде таймас, куәгердің сөзімен куәдүрліктен өткенше тоқтамас».

تایوک TUJUK

ТҮЙҮҚ: түйық.

«تایوک кіші: Түйүк кіші – Түйық адам, қысылған, қыспаққа түскен кісі.» تئیق کون»

Tujuk күп: Түйүк күн - Тұманды күн; бұлтты

күн». تئیق قاپۇق Tujuk қаруғ: Түйүк қапұғ - Берік қақпа; Жабық қақпа».

قاياق ҚАЯҚ

ҚАЙАҚ: қаймақ.

Жырда былай деп келген:

سَدْرَمِشُ الْغَنُ قَيَاقُ
سَرْمَمِشُ سَوْتَنُ قَيَاقُ

*Sazremiş olgun qojaq**
Sarmamyş sytten qajaq:

Sedzremiş olgün qojaq,
Sarmamyş sytten qajaq –

Pisken qonaq siredi,
Sytten qajmaq süzildi».

* قاياق Қојақ: Қойақ» деп жазылғанымен, дұрысы- قوناق қонақ». А.Е.

(Піскен қонақ дәндері сиреді; Сүттен қаймақ алынды; Енді жеу үшін екеуін қосып пісіру керек).

قَيِّقُ

ҚЫЖЫҚ ҚЫЙЫҚ: уәдеде тұрмайтын адам.

Уәдеде, сөзінде бәтуә жоқ кісі. «قَيِّقُ كَشِي» Қыжық кіші: Қыйық кіші – Уәдеде тұрмайтын адам».

قَيِّقُ

ҚЫЖЫҚ ҚЫЙЫҚ: қыңыр; қиыр-шиыр.

«قَيِّقُ نَانِكُ» Қыжық пен: Қыйық нең - Қыңыр нәрсе; қисық-қиғаш нәрсе». Қиғаш кесілген қалам ұшы сон-дай. Басқаларға да осы секілді.

مَيِّقُ

МАЖАҚ

МАЙАҚ: түйенің құмалағы. Бұл сөз бұрын түйенің құмалағына тән болса да, кейін «قَوِي مَيِّقِي» қой мажақы: қой майақы - қойдың құмалағы» деп айтылатын болған. Аттың тезегін тек қана «بِنْدُقُ» Jundak: иүндақ» дейді.

Мақалда былай деп айтылған:

«تَفِي بَدُكُ اَرْسَا مَيِّقِي بَدُكُ اَرْمَاسُ» Teweј bedük erса мажақы bedük ermas: Төфей бедүк ерса майақы бедүк ермас - Түйе үлкен болса да, құмалағы үлкен емес». Бұл мақал үлкеннің шәкірті бола тұрып, өзін зор тұтатын адамға қаратып айтылған. Үлкендік, ұлықтық саған емес, сенің иеңе жарасады дегенді білдірмекші.

كَيْكُ

КЕЖІК

КЕИІК: киік. Әуелінде жабайы, тағы болған нәрсенің барлығы. Бұл сөз етін жейтін киік, елік, тау ешкі секілді жабайы хайуандарға қолданылады. «كَيْكُ كَشِي» Kejik кіші: Кеиік кіші

- Кісі киік; Жабайы адам»; «كَيْكٌ سَكْتٌ Kejik sөгүт: Кейік сөгүт - Жабайы ағаш». Кез келген нәрсе екі түрлі болады: Жабайы және қолға үйретілген. Жабайысына «كَيْكٌ Kejik: кейік» дейді.

كَيْكٌ KEJYK KEЙYУK: кигізден тігілетін сулық, кебенек, не шекпен. «ز - з (дз)» әрпін «ی - и» әрпіне айналдырушылар тілінде осылай.

كُيُكٌ KӨYУK KӨЙYУK: күйік.
«كُيُكٌ نَانِكٌ Kөjүк нең: Көйүк нең - Күйік нәрсе; Күйген нәрсе».

مَيْلٌ МАJЫЛ МАЙЫЛ: «مَيْلٌ يَمِشٌ Majыл jemіш: майыл иеміш - піскен шабдалы, не үлкен қауын секілді жемістердің пісіп, уақыты өтіп езіліп, бұзыла бастауы.»

قِيْمٌ ҚYJЫM ҚЫЙЫM: жау келіп қалғандықтан елдің халқының үрейленуі, аласапыранға әбігерге түсуі.
Мәселен: «قَرْتَنَجٌ قِيْمٌ بِلْدِيٌ Қорқунч қыйым болды: Қорқунч қыйым болды - Үрей әбігер болды» деген тәрізді.

كِيْمٌ KIIM KIИИM: тиіп-қашып.
«اَلْ كِيْمٌ كِيْمٌ كَوْنٌ كَجَرْدِيٌ Ol kijim kijim күн кечүрді: Ол киіім киіім күн кечүрді - Ол тиіп-қашып күн өткізді; Ол істі істеп те кетпей, істемей де кетпей, тиіп-қашып күн кешті».

بِيْنٌ BOJЫN БОЙЫN: мойын. Адамның мойны. Қылыштың

сабы «قَاجُ بَيْنِي» Қылыш bojny: Қылыш бойны - Қылыш мойны» деп айтылады. Сондай-ақ, пышақтың сабына «بِجَاكُ بَيْنِي» бічек bojny: бічек бойны - пышақ мойны» дейді.

بَيْنُ BOJUN БОЙҰН: жамағат; қауым, жұрт. «ب - з(дз)» әрпін «ي - и» әрпіне алмастыратындар тілінде.

تَيْنُ TUJYN ТҰЙЫН: түйілген; бықсық; пәс, пасық.

«تَيْنُ آر» Туjып ег: тұйын ер - пасық адам».

تَيْنُ ТОJЫН ТОЙЫН: тойын. Ислам дінінде болмағандардың дін басы. Ол біздегі имам, мүфтилер секілді. Тойын қашанда пұт (бұд) алдында болып, кітаптарды, көпірлердің хукімдерін оқиды. Олардың күпірлігінен хұда сақтағай.

Мақалда былай деп келген: «بِر تَيْنُ بَشِي» Bir tojyn bashy «اَغْرِيْسَا قَمْعُ تَيْنُ بَشِي اَغْرِيْمَاس» Bir tojyn bashy aғғыsa қамұғ tojyn bashy aғғыmas: Бір тойын башы ағрыса қамұғ тойын башы ағрымас - Бір дін басының басы ауырса, барлық дін басының басы ауырмас». Бұл мақал жолдас-жоралардың арасында бір нәрсені жеп жатқан жерде біреу кісілік көрсетіп астан тартынып қалғанда, басқаларын тағам алуға шақыру үшін айтылады.

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ ИЛЕТ ӘРІПТЕРІМЕН АЯҚТАЛҒАН СӨЗДЕР

قَا قАҶА ҚАЙА: қия.

قَا ҚЫҶА ҚЫЙА: түбірінде «غ - ғ», «ق - қ» әріптері бар

сөздерде қолданылатын кішірейткіш қосымшасы. Мәселен: «اغلقيا» Оғулқыја: Оғұлқыя - Ұлшағым (Ботақаным — А.Е.), «قىز قيا» Қызқыја: Қызқыя-Қызшағым» дегендер секілді.

كۈيا	KYJE	КҮЙЕ: күйе. Кигіз, тағы сондай нәрселерді жейтін күйе құрты.
كيا	KIJE	КИЕ: түбірінде «ك - к», «ك - г» әріптері болған, ұяң, жұмсақ дыбысты сөздерге қолданылатын күшейту қосымшасы. Мәселен, «ار كيا» Erkije: еркіе — кісілік», «يەر كيا» Jerkija: иеркіе — ершік» дегендер секілді.
ينا	JANA	ИАНА: Қайта айналып келу мәнін білдіреді. «بنا كلدیم» Jana keldim: Иана келдім - Жаңа келдім; Қайта айналып келдім».

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

ييا	JEJA	ИЕИА: адамның құйрығы. Тек адамдарға тән айтылады. Есімдердің бұл түрі айтқанда да, жазғанда да қысқартылмайды. Өйткені, бұл сөздердің ортаңғы әріптері харакатты. Тек, ортасы сүкүнді сөздер ғана қысқартылады.
-----	------	---

Мүжәррат сөздер бөлімі бітті.

ӨРШ АРТТЫРЫЛҒАН СӨЗДЕР

فَاعِلْ ФАИЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تَادُنْ TADUN ТАДҰН: бір жасар бұзау.
- تُوْزُنْ TUZUN ТҰДЗҰН: мұраб. Бұлақтан қыстақтарға су таситын адам.
- تِيْذِيْنْ ТЫЗЫН ТЫДЗЫН: уақытты білдіретін сөз.
«تِيْذِيْنْ كَلْدِيْ» Bu тызын keldi: Бұ тыдзын келді – Осы уақытта келді».

فَعَالٌ ФӘАЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- بَيَاتٌ BAJAT БАЙАТ: Ұлы тәңірдің аты. (Арғы тілінде).
- بَيَاتٌ BAJAT БАЙАТ: Оғыз тайпаларының бірінің аты.
- قُيَارٌ ҚҰЖАР: Мал мен құлдарға айтылатын ұрсып, сөгу сөзі.
«بُوْ قُيَارِيْ» Bu қијағы: Вұ құйары - Бұл аузынан сілекейін ағызатын түйе». Бұл «سُوْ قُيْدِيْ» Suв қијды: Сув құйды» сөзіндегі «قُيْدِيْ» құйды» сөзінен алынған да, су, тағы басқа сондай нәрселерді «құйды, төкті» дегенді білдіреді.
- قَيَاسٌ ҚАЖАС ҚАЙАС: қайас. Тохсы мен шігілдердің қалаларының аты. Үш шахар осы атпен аталады. Біріншісі - «سَابِلْيَغْ قَيَاسْ» Sapлығ Қажаш: Саплығ

Қайаш», екіншісі - «ارْنُكْ قَیَاسْ» Өгүн қайаш:
 Өрүн Қайаш», үшіншісі «قَرا قَیَاسْ» Қаға қайаш:
 Қара Қайаш» – деп аталады.

قَیَاشُ ҚУЈАШ

ҚҰЙАШ: қатты ыстық; қатты күн ыстығының
 тиюі.

آيَاغُ АЈАҒ

АЙАҒ: лақаб; кейін тағылған ат.

Жырда былай деп келген:

قَدْغَلْ مَنكَ آقِيلَقْ
 بُلْسُنْ مَنكَ آيَاغَا
 اذْغَلْ مَنِي تَقْشَقَا
 يَفْكَلْ مَنكَ الْآغَا

*Қозғыл таңа ақылық,
 Болсун таңа айаға
 Бізгыл мені тоқышқа
 Жүзгіл таңа илаға:*

*Қодзгыл маңа ақылық,
 Болсун маңа айаға;
 Бідзгыл мені тоқышқа
 Иүзгіл маңа ұлаға –*

*Қойғын маған мәрттікті;
 Болсын менің лақабым.
 Жібер мені ұрысқа,
 Маған мініске ат беріп».*

(Мені еркіме жібер, мәрттік, жомарттығымды
 маған қалдыр; мәрттік, жайсаң жомарттық ме-
 нің лақабым болсын; маған мініске ат беріп,
 мені ұрысқа салғын).

مِيَانُ MUJAN

МҰЙАН: сауап; шапағат.

Жолаушылардың жол үстінде су ішуі үшін лайықтап жасалған су ішетін көздерді «مِيَانِلقُ» tujanлық: мұйанлық» дейтіні осыдан шыққан.

فَعْلِي ФӨ'ЛА ТҮРІНДЕГІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

بُوجِي BUJYI

БҰЖЫ: «بُوجِي قَبْز» Bujy kobuz: Бұжы кобыз-

Ішекті әуезді құрал; боздаған үн шығаратын кобыздың бір түрі».

قَيْدَا ҚАЙДА

ҚАЙДА: қай жерде?

«قَيْدَا سَن» Kajda sen: Қайда сен - Сен қайда? Сен қайдасың?» «ن - н» әрпімен «قَنْدَا kanda: канда» деп айтылғанындай «قَيْدَا كَيْدَا kajuda: кайұда» деп те айтылады.

كَيْدَا КӨЙДЕ

КӨЙДЕ: ыдыс. Алтын, не күміс ерітілетін ыдыс.

قَيْقَا ҚҰЙҚА

ҚҰЙҚА: құйқа; тері. Бұл сөз негізінде былғары теріге қатысты қолданылса да, кейде жүн, түбітке де қолданылады. «قَوَيْغُ قَيْقَالَادِي» Ol kojıғ kujqaladı: Ол қойұғ құйқалады - Ол қойды құйқалады. Яғни, қойдың терісін қайнаған суда тазалады». Тері түктен әбден тазарып, анық көрінді.

قَيْمَا ҚЫЙМА

ҚЫЙМА: «قَيْمَا اُكْرَا» Qyj ma үgre: Қыйма үгре -

Қыйма үгрі» – камырдың бір түрінің аты. Шымшықтардың тіліндей жұқа, үлпілдеп кесіледі.

قِيْمَا ҚҰЙМА

ҚҰЙМА: құймақ. Бір түрлі майлы нан.

Камыр шербетпен сұйық етіп езіледі де, қазандағы қайнап жатқан майға жұкалап құйып пісіріледі. Үстінен шекер сеуіп жейді. Өртүрлі темір нәрселерден балғамен соғу арқылы емес, құю жолымен жасалған келі, шамдал секілді заттарды да «قِيْمَا қијта: құйма» дейді.

فَعَالُو ФӘАЛУ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَايَاغُو ТАЙАҒҰ ТАЙАҒҰ: тас, не тезек кесегі.

تَوْرِيغَا ТОРЫҒА ТОРЫҒА: торғай.

سُوْجَاغُو СҰЙАҒҰ: кораздың аяғындағы бақай сүйегі.

بِيْتِيغُو БІТІГҰ: түркітердің және басқалардың дәуіті.
(Сия сауыты – А.Е.)

كَوْلِيغَا КӨЛІГЕ КӨЛІГЕ: көлеңке; қалың көлеңке.

قَالِيْمَا ҚАЛЫМА ҚАЛЫМА: үйдің үстіндегі төрт жағы ашық шатыр, қалқа.

اَكَاْمَا ЕГЕМЕ ЕГЕМЕ: егеме. Шалғының бір түрі.

كُوشِيْغَا КӨШІГЕ КӨШІГЕ: шағын көлеңке; көлеңкеше.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

- يُرِيغَا JORYĜA ИОРЫҒА: жорға.
 «يُرِيغَا اَت» Joryĝa at: Иорыға ат - Жорға ат».
- يُولِيغُ JYLIGY ИҮЛІГҮ: шаш алатын ұстара.
 Оғыздар мұны білмейді. Оғыздар ұстараны:
 «كِرَاجِي Kerej: керей» дейді.
- اَيَاكُو EJEGY ЕИЕГҮ: жан-жануардың көкірек сүйегі, көкі-
 регі.

فَعْلَانُ ФӨ‘ЛАН СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تَيِّغَانُ TAJFAN ТАЙҒАН: тазы; алғыр ит. (Тұйғын. — А.Е.).
 Мақалда былай деп келеді:
 «تَيِّغَانُ يُكْرُكُنْ تَيْلُكُو سَفْمَاسْ» Tajfan jügгүgүн
 tilkü sevmes: Тайған иүгрүгүн тилкү севмес - Та-
 зының жүйріктігін түлкі сүймес». Бұл бірін-бірі
 місе тұтпайтын екі біліктіге тигізу үшін айты-
 лады.
- كَيْجَانُ KEJGEN КЕЙГЕН: Кейген. Қайастан Ілеге ағатын екі да-
 рияның аты. Олардың бірін «كَيْجَانُ كَيْجَانُ» Kі-
 çik kejgen: Кішік кейген - Кіші кейген», екін-
 шісін — «الْعُ كَيْجَانُ» Uluğ кейgen: Ұлығ кейген -
 Ұлы кейген» дейді, бұл үлкен.

فَاعِلٌ ФӘЙ'ӘЛ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- قِيْمَاحٌ ҚЫМАЧ ҚЫЙМАЧ: «قِيْمَاحٌ بَرْكٌ» Қыјмач бөрк: Қыймач бөрік - Ақ ешкінің түбігінен тоқылған ұзын бөрік. Оны шігілдер киеді.»
- بَايْناكٌ БАЙНАК БАЙНАК: көң. (Оғызша).
- بَوِيْناكٌ БОЙНАК БОЙНАК: тау асуы.
- بَوِيْناكٌ БОЙНАК БОЙНАК: кесіртке*
- قَايْغٰقٌ ҚАЙҒЫҚ ҚАЙҒЫҚ: Қайық.
- مَايْغٰقٌ МАЙҒҰҚ МАЙҒҰҚ: маймақ, маймақ адам. Тез жүгіре алмайтын хайуан.
- كَيْلِکٌ KEJLIK КЕЙЛІК: маймыл.
Жабайы секілді жан-жағына алақтап карап жүретін адамды да «كَيْلِکٌ كِشِي» Kejlik кіші: Кейлік кіші» — деп, осыған мегзеп айтады.
- بَوِيْمالٌ БОЙМАЛ БОЙМАЛ: «بَوِيْمالٌ اَتٌ» Wojmal at: Боймал ат - Мойнында ағы бар ат». Сол секілді қой, тағы басқаларға да осылай дейді.
- بَايْرامٌ БАЙРАМ БАЙРАМ: байрам, мейрам (Оғызша).
Мен бұл сөзді адамның шат-шадыман, қуаныш-

* «بَوِيْناكٌ» Wojnak: II. Зоол. Ящерица. (МК. III. 175)». (ДТС., Стр. 110).

ты күні мағынасындағы «بَدْرَمَ» Везғам: бедзрам» ұғымынан шыққан деп ойлаймын. Байрам - шаттық күні. Өйткені, исламдықтан бұрын мұндай мейрам күні болмаған, сондықтан мұндай атау да болмаған. Болған болса, оны түркітердің бәрі бірдей білер еді ғой. Тек қана, «ز - з(дз)» әрпін «ی - и» әрпіне айналдырып айтушылар ғана біледі.

جِيدَمَ * ЧАЙДАМ* ЧАЙДАМ: шидем. Үйге төселетін, сулық тігілетін жұқа киіз.

سَيْرَمَ SAJRAM САЙРАМ: Сайрам.
«اسِيْجَابَ» Isbj жав: Исбижаб» деп аталатын «يَضَاءُ»
Bejza: Бейза» қаласының аты. «سَيْرَمَ» Saḡram:
Сарйам» деп те айтылады.

سَيْرَمَ SAJRAM САЙРАМ: «سَوْقُ سَيْرَمَ» Sajram suv: Сайрам сув
- Тобықтан аспайтын таяз су»,

فَعَالِلِ ФӘАЛИЛ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

بَقَائِقُ БАҚАНАҚ/БАҚАЈАҚ** БАҚАНАҚ/БАҚАЙАҚ: бақай.

Аша тұяқты малдың екі тұяғының арасы, не екі тұяғының бірі.

* Жазба нұсқада бірінші әрпі екі харақатпен түскен («جِيدَمَ» Чaj dat: чайдам). Яғни «جِيدَمَ» chaj dat: чайдам» деп те, «جِيدَمَ» čij dat: чиидам» деп те оқуға болады. Абай өлеңіндегі «шидем шекпен...» осы мағынада деп түсінеміз. А.Е.

** Сөздің бесінші әрпі түпнұсқада әрі «ن - н», әрі «ی - и» секілді жазылған (بَقَائِقُ Бақанақ/бақайақ). Екі нұсқасын да келтірдік.

بَقَائِقُ БАҚАНУҚ/БАҚАЈУҚ* БАҚАНҰҚ/БАҚАЙҰҚ: бақай-
шак. Жылқы тұяғының ортасындағы жүрекше
ет.

تُقَيْمَقُ ТОҚЫМАҚ ТОҚЫМАҚ: тоқпақ. Кір жуушының, кірші-
нің тоқпағы.

قَيَاجِقُ ҚАЈАЧУҚ ҚАЙАЧҰҚ: хош иісті тауда өсетін өсімдік.
Зағфран** өсімдігі ме деп санаймын.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛЫ

مُنْدِي МҮНДИ МҮНДИ: мінді.

«أَرَأَيْتَ مِنْدِي» Ер атын жарытақ мүнди: –
Ер атын иапытақ мүнді - Ер атын жайдақ мінді;
Яғни адам атына кигіз де, ер де салмай, тоқым-
сыз мінді.

* Бұл да сол секілді. А.Е.

** Запыран гүл. «Шафран (Crocus)... » (БЭС., Стр.719).

БЕС ӨРШТІЛЕР БӨЛІМДЕРІ

فَعَّلَ ФӨӨЛ'ӨЛ ТҮРІНДЕГІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

قَيَّرِلْغُ ҚАЖЫРЛЫҒ ҚАЙЫРЛЫҒ: «قَيَّرِلْغُ Қайығлығ jer: Қайыр-
лығ иер – Қопсыған жер».

قِيَّسْغُ ҚУЈАСЛЫҒ ҚҰЙАСЛЫҒ: Құйастық. «قِيَّسْغُ ار» Қујаслығ
er: Құйаслық ер - Құйас қаласының адамы; Құй-
ас қаласынан шыққан адам».

تِيَّغْغُ ТҰЈАҒЛЫҒ ТҰЙАҒЛЫҒ: тұяқты.

«تِيَّغْغُ يَلْقَى» Тујағлығ жылқы: Тұяғлығ иылқы -
Тұяқты мал».

قُوْجُلُغُ ҚОЈУҒЛУҒ ҚОЙҰҒЛУҒ: қоюлық. Сұйық заттардың қою-
лығы.

ОРТАҒЫ ӨРШ СҮКҮНДІ СӨЗДЕР

سَدُوَاچ SANDUWAЧ САНДУВАЧ: бұлбұл.*

Жырда былай деп келген:

سَدَا قَجْر سَدِلَاچ

مَنَدَا تَنَر قَرغَلَاچ

تَتَلغ اتر سَدُوَاچ

اَرَكَاك تَشِي اَجْرشور

* Осы басылымның I-томын қараңыз. (587-588 беттер).

*Senden qashar sundılaw
Mende тынар қарғылаш
Tatlyg öter sandıwaw
Erkek tiwi uwrashur:*

Сенден қашар сұндылаш
Менде тынар қарғылаш
Татлыг өтер сандуваш
Еркек тиіші ұшрашур –*

*Сенен қашар сұндылаш
Менде тынар қарлығаш
Бұлбұл сайрап тартымды,
Еркек, әйел ұшырасар!»*

(Жаз бен қыстың айтысын жырлайды. Жаздың қысқа айтқаны: Сенен құстар, кішкене торғайлар қашып, безіп кетеді; Менде қарлығаш жайланып, тыншиды; Бұлбұл түрлі үн-әуенмен тәтті сайрайды; Ер мен әйел ұшырасады).

بُلغَیْقُ BULFAJUK БҰЛҒАЙҰҚ: былғанған; лай.

بُلغَیْقُ سۈیۈ Bulğajuk suv: Бұлғайұқ сув - Былғанған су».

سَرَقَیْقُ SARKAJYK SAPҚАЙЫҚ: ішек-қарын. Бұл сөз «ن - н»

әрпімен де «سَرَقَیْقُ sarқапық сарқанық» деп айтылады.

Бұл, арабшадағы «مِيزَاب، مِيزَاب، مِيزَاب، مِيزَاب» дегенге ұқсас.

قُدۈشَاقُ KUDUŞAQ ҚҰДҰШАҚ: құймишақ.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

بَبَبِقُ WAJBAJUQ BAJBAJUQ*: Әдемі келістіріп сайрайтын бір құс. Ағаш бұтақтарының арасына зембіл секілді ұя салады.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ АЛТЫ ӨРШТІЛЕР

بَبَبِقُ BOJUNDURUK BOJUNDURUK: мойынтұрық.

Ағаштан жасалып, екі өгіздің мойнына салынады.

مَبَبِقُ MUJANSHYLYK MUYJANSHYLYK: араағайыншылық.

Келістіру үшін екі адамның арасына түсушілік.

«سَنُ مَبَبِقُ قَلِ» Sen mujanshylyk qyl: Сен мұйаншылық қыл - Сен араағайындық жаса». Бұл сөздің негізі «сауап» мағынасындағы «مَبَبِقُ» mujan: мұйан» болады.

Менқұс есімдер кітабы бітті.

* «Waj bajuk: птица, которая вьет гнездо на ветвях деревьев в виде корзиночки и красиво поет, синица-ремез (?). (МК 523/13)». (ДТС., Стр. 79.)

МЕНҚҰС ЕТІСТІКТЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

- كَيْجَتِي KESHTI KESHTI: кешікті.
«كَيْجَتِي آر» Er keshiti: Ер кешті - Адам (істе) кешікті». (كَيْجَمَاكْ - كَيْجَارْ Keshig-keshmek: Кешер-Кешмек - Кешігер - кешікпек).
- بوردى BURDY BҮРДЫ: бұрқырады; иіс шықты; бу шықты.
«بوردى يپار» Jyrag burdy: Иыпар бұрды - Жұпар бұрқырады; Жұпар иісі шықты.»
«بوردى سوقى» Suv burdy: Сув бұрды - Судан бу шықты; яғни судың буы көтерілді». Әлдене хош иіс шығарса, не буын бұрқыратса осылай дейді.
(بۇراق - بۇراق Burag-burmak: Бұрар-бұрмак - Бұрқырар-бұрқырамак).
- بېردى BERDI BЕРДІ: берді.
«بېردى مانكا ان مانجا» Ol mañajarmak berdi: Ол маңа иармак берді - Ол маған акша берді». Ба-скаларға да осындай. (بېرماك - بېرر Berig-bermek: Берүр-бермек - Берер-бермек).

تاردی TARĐY ТАРДЫ: таратты; жайды.

«بَكْ سُوْسِنْ تَارْدِي» Beg süsin tardy: Бег сүсін тарды - Бек қосынын таратты». Бір адам әлдеқандай бірденені таркатса да осылай дейді.

(تَارَارُ - تَارْمَاقُ) Tarar-tarmaq: Тарар-тармақ — Тарар-тарамақ).

توردی TURĐY ТҰРДЫ: тұрды; копты.

«عَرُ يِقَارُو توردی» Er joqaru turdy: Ер жоқару тұрды - Ер жоғары тұрды». Басқалары да сондай.

(توررُ - تورمَاقُ) Turur-turmaq: Тұрұр-тұрмақ — Тұрар-тұрмақ).

توررُ TURUR ТҰРҰР: (Тұр-дүр).

Өткен шак түрі мен келесі шақтағы тұйық райы жоқ бір етістік. Бұл арабшадағы «يَدْعُ», иә «يَدْرُ» деген сөздерге ұқсайды. Бұл сөз бірдене жөнінде айтылған кезде, айтылып жатқан сәтте, оның өз орнында тұрғандығын, оның өз орнында болғандығын білдіреді. «أَنْ أَفْدَا تَوْرُ» Ol evde turug: Ол евде тұрұр — Ол үйде тұр-дүр». Ол үйде тұр дегенді аңғартады. Керісінше «түрегелді, өре тұрды» деген мағынаны білдірмейді.

«عَرُ سَكَلُ تَوْرُ» Er sækel turug: Ер сөкел тұрұр» деген сөздер «адам ауырып тұр-дүр; адам ауырды» деген мәнді білдіреді. Керісінше, «түрегелді, өре тұрды; бой көтерді» деген мағыналарды білдірмейді.

توردی TURĐY ТҰРДЫ: арықтады; (Тұрық болды. — А.Е.)

«آت توردی At turdy: Ат тұрды - Ат арықтады». Басқаларға да сондай. (تورار - تورماق) Turar-turmak: Тұрар-тұрмақ – Арықтар-арықтамақ).

تيردى TERDI TERDI: терді; жиды.

«ال تمار تيردى Ol tavar terdi: Ол табар терді - Ол мал жиды». Басқаларға да сондай.

(تيرار - تيرماق) Terer-termek: Терер–Термек – Жияр-жимак).

ساردي SERDI SERDI: кейітті.

«ال انى ساردي Ol any serdi: Ол аны серді - Ол оны кейітті; Ол ащы, дөрекі сөздермен оны ренжітті». (سرار - سرماق) Serer-sermek: Серер-сермек – Кейітер-кейітпек).

سوردي SORDY SORDY: сорды; сұрады.

«كنج سوت سوردي Kench sýt sordy: Кенч сүт сорды - Бала сүт сорды». Басқалары да осындай. «ار سوز سوردي Er söz sordy: Ер сөз сорды - Ер сөз (хабар) сұрады». «ار يتك سوردي Er jityk sordy: Ер ийтүк сорды - Ер жоғалған нәрсені сұрады; Ер жоқ сұрастырды».

(سرار - سرماق) Sorar-sormak: Сорар-сормақ – Сорар-сормақ).

قاردي QARDY QARDY: қақалды;

«أَرَّ سُوْفًا قَارْدِي» Er suvqa kardı: Ер сувқа қарды - Адам суға қақалды».

قَارْدِي ҚАРДЫ ҚАРДЫ: тасыды; тығылды.

«سُوْفِي اَرَقْتِي قَارْدِي» Suv arıqtın kardı: Сув арықтың қарды: Сув арықтың қарды - Су арықтан тасыды». Арыққа қар, мұз қатып су тасқыны мұздың үстіне асып бұрқырап төгілді дегенді білдіреді.

(قَرَارٌ - قَرْمَاقُ) Karar-karmaq: Қарар-қармақ - Тасыр-тасымақ).

تُوْزْدِي ТӨЗДІ ТӨЗДІ: ашықты*.

«أَرَّ تَمَلُّفًا تُوْزْدِي» Er tumluƣka tözdi: Ер тұм-лұғқа төзді - Ер суықтан ашықты».

(تُوْزَارٌ - تُوْزْمَاكُ) Tözär-tözmek: Төзер-төзмек - Ашығар-ашықпақ). (Қыпшақша).

سِيْزْدِي СЫЗДЫ СЫЗДЫ: еріді.

«يَاغٌ سِيْزْدِي» Jaƣ sizdy: Иағ сызды - Май еріді».

سِيْزْدِي СЫЗДЫ СЫЗДЫ: сызды; (сорғалады. А.Е.).

«اَلْمَاذِنُ سُوْفِي سِيْزْدِي» Olmazın suv sizdy: Олмадзын сув сызды - Күбі, не сондай ыдыстардан су сызды». (Су сыздықтап ақты. А.Е.).

سِيْزْدِي СЫЗДЫ СЫЗДЫ: сызды; (көтерілді, шықты - А.Е.)

* Біздің ойымызша: «Ер суыққа төзді» деген өз түзілімі де түсінікті-ақ. Әйтсе де, «تُوْزْدِي tözdi: төзді - ашықты» деп түсіндірілген, «Көне түрік сөздігінде» де солай. (Қараныз: ДТС., Стр. 582).

«كُون سِزْدِي» Күн сызды: Күн сызды - Күн көрінді». Күннің шығыстан көтеріліп көріне бастауы. (سِزْمَاق - سِزَار - سِزَار) Сызар-сызмақ: Сызар-сызмақ – Көрінер-көрінбек).

قىشىدى ҚЫШДЫ ҚЫШДЫ: қайтты; кисайды.

«أر يولدن قيشدى» Erjoldan қышды: Ер иолдан қышды - Адам жолдан қайтты». Күн көктің ортасынан ауып еңкейсе де осы сөз қолданылады. (قىشمار - قىشمار) Қышаг-қыштак: Қышар-қышмақ – Қайтар-қайтпак).

توغدى TUҒДЫ ТҰҒДЫ: туды; шықты; көтерілді.

«توغ توغدى» Тоғ tuғды: Тоғ тұғды - Тозаң көтерілді». (توغماق - توغار - توغار) Туғар-туғмақ: Тұғар-тұғмақ – Туар-тумақ).

Жырда былай деп келеді:

«اغدى قزل بىراق

توغدى قرا تىراق

يتشو كلب اغراق

تقشب انن كيجتمز

*Ағды қызыл байрақ
Тұғды қара топрақ
Жетіу келіп оғрақ
Тоқшыр апын кештіміз:*

*Ағды қызыл байрақ
Тұғды қара топрақ
Иетшү келіп оғрақ
Тоқшып анын кештіміз –*

*Тұрды қызыл байрақ,
Шықты қара топырақ,
Жетті келіп Оғрақ,
Соғысып, содан кешіктік!»*

(Қызыл байрақ желбіреп көтерілді; Қара топырақ, шаң-тозаң шықты; Оғрақтың аттылары келіп жетіп бізге қосылды; Біз бірігіп тоғысып, ұрыс салдық. Содан кешігіп қалдық).

ايفدى EVDI

ЕВДІ: әбдіреді; састы, асықты.

«ار ايفدى» Er evdi: Ер ебді - Адам әбіреді».

«ايغار - ايتماك» Ever-evmek: Евер-евмек – Әбдірер-әбдіремек).

قوڧدى QOVĐY

ҚОВДЫ: қуды; шаптырды.

«ار اتن قوڧدى» Er атын қовды: Ер атын қобды - Адам атын шаптырды».

Қандай да бірдеңені қуаласа да осылай дейді.

چيڧدى ШЫҚДЫ ШЫҚДЫ: дымқылданды; суланды.

«تون چيڧدى» Ton шықды: Тон шықды - Тон суланды; тон су болды». Бір нәрсе жерден сыз тартып, дымқылданып қалса да осылай дейді.

شۈيقۈر - شۈيقۈر شۈيقۈر-شۈيقۈر: Шықағ-шықтақ: Шықар-шық-
мақ – Дымқылданар-дымқылданбақ).

قوڭدى كۆڭدى كۆڭدى: коқыды, коқсыды.

«آت قوڭدى» Et коқыды: Ет коқыды - Ет коқсыды,
яғни еттің коқсып күйген иісі бұрқырап шық-
ты». Шырақты өшіргеннен кейін иісі коқсып
шықса да осылай дейді.

قوڭدى كۆڭدى كۆڭدى: қайтты; тыншыды; басылды.

«سۈق قوڭدى» Suv коқыды: Сув коқыды - Су қайт-
ты. Сел басылғанан кейін су әуелгі арынынан
қайтып, тыншыды». (قوڭماق - قوڭماق Қоқағ-
коктак: Қоқар-кокмақ – Басылар-басылмақ).

تۈڭدى تۈڭدى تۈڭدى: түйді.

«ار تۈز تۈڭدى» Er tuz tųgdi: Ер тұз түгді - Ер
тұз түйді». Басқалары да сондай.

«تۈكار - تۈكار» Tųger-tųgmek: Түгер-түгмек –
Түйер-түймек).

سۈكدى سۈكدى سۈكدى: сөкті; тілді.

«ان انى سۈكدى» Ol any sėkdi: Ол аны сөкді -
Ол оны сөкті». (سۈكار - سۈكار Sėker-sėk-
mek: Сөкер-сөкмек – Сөгер-сөкпек).

تاندى تاندى تاندى: танды; (танып кетті. – А.Е.).

«ال المني تاندى» Ol alymny tandy: Ол алымны

танды - Ол алымнан танды; Ол қарыздан танды». Басқа да әртүрлі нәрселерден танса да осылай дейді. (تَانَرُ - تَانِمَاقُ) Танар-танмақ: Танар-танмақ – Танар-танбақ).

تُونْدِي TÖNDI ТӨНДІ: қайтты.

«أَلْ أَيْنِكَا تُونْدِي» Ol eviñe tøndi: Ол ебиңе төнді - Ол үйіне қайтты». (تُونَمَاقُ - تُونَارُ) Төнер-төнмек: Төнер-төнмек – Қайтар-қайтпақ). (Оғызша.)

قَانْدِي ҚАНДЫ ҚАНДЫ: қанды.

«أَلْ سُوْقُ دِيْنِ قَانْدِي» Ol suvdyñ qandy: Ол сувдын қанды - Ол суға қанды». (قَانِمَاقُ - قَانَرُ) Қапағ-қаптақ: Қанар-қанмақ – Қанар-қанбақ).

قُونْدِي ҚОНДЫ ҚОНДЫ: қонды.

«قُش قُونْدِي» Қуш қонды: Құш қонды - Құс қонды». «بَدْن قُونْدِي» Bодзун қонды: Бодзүн қонды – Жұрт қонды. (Көшіп келген халық қонды, қоныстанды)». (قُونِمَاقُ - قُونَارُ) Қонағ-қонпақ: Қонар-қонмақ – Қонар-қонбақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يِيرْدِي JIRDI ИЙРДІ: жиіркенді; жиренді.

«عَرَّ اَشِيغُ يِيرْدِي» Ер ашығ jirdi: Ер ашығ ийрді - Ер астан жиіркенді; Ер астан жиренді».

يِرَر-يِرْمَاكُ Jiger-jirmek: Ийрер-ийрмек – Жи-
іркенер-жиіркенбек). (Оғызша).

يِرْدِي JIRDI

ИІРДІ: тілдеді; жекірді.

«أَلْ أَرِكُ يِرْدِي» Ol erig jirdi: Ол еріг ийрді - Ол
ерге жекірді». (يِرَر-يِرْمَاكُ Jiger-jirmek: Ийрер-
ийрмек – Жекірер-жекірмек). (Оғызша).

يِرْدِي JÖRDI

ИӨРДЫ: шешті.

«أَرَاغُتُ أَوْلَانُ بَشِكْتِنِ يِرْدِي» Urağut oğın
beşiktin jördi: Ұрағұт оғлын бешіктін иөрдi -
Қатын баласын бесіктен шешті». Байлаудан
шешілген нәрсенің бәріне де қолданылатын сөз.
(يِرَر - يِرْمَاكُ Jöger-jөгmek: Иөрер-иөрмек –
Шешер-шешпек).

يِرْدِي JELDI

ИЕЛДІ: желінді.

«أَشْ يِرْدِي» Aş jeldi: Аш иелді - Ас желінді». Басқасы да осындай. (يِرْلُور - يِرْلِمَاكُ Jelyğ-jel-
mek: Иелүр-иелмек – Желінер-желінбек).

Бұл тек қана екі әріпті, не үш әріпті бөлім емес. Біз екеуін де қосып қойдық.

Өйткені айтқанда, сөйлегенде ықшам әрі өдемі. Бұл сөздер араб әріптерімен жазылғанда екі әріпті болады. Ал, түрк әріптерімен жазғанда жоғарыда көрініп тұрғандай созып оқылатын лин әріптері қосылады.

فَعَّلَدِي ФӨӨЛДИ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ ҮШ ӘРІПТІ СӨЗДЕР

بِيرِدِي BUJURDY БҮЙҮРДЫ: бұйырды.

«اَلْ اَنْكَرُ اَيْلَا بِيرِدِي» Ol аңар ajla bujurdy: Ол аңар айла бұйырды - Ол оған солай бұйырды.
 (بِيرِدِي - بِيرِدِي Bujurgur-bujurmak: Бұйырғұр-бұй-
 ырмақ - Бұйырағ-бұйырмақ). (Оғызша).

بَاقِرِدِي БАҚЫРДЫ БАҚЫРДЫ: бақырды.

«تَفِي بَاقِرِدِي» Tevej bakydy: Тевей бақырды -
 Түйе бақырды». (Оғызша). (بَاقِرِدِي - بَاقِرِدِي Baqyrar-baqyrmak: Бақырағ-бақырмақ - Бақ-
 ырағ-бақырмақ).

تَاتِرِدِي TATURDY ТАТҮРДЫ: татырды.

«اَلْ مَنَا اَشْ تَاتِرِدِي» Ol меңа аш taturdy: Ол
 меңа аш татұрды - Ол маған ас татырды». Басқалары да сондай. (تَاتِرِدِي - تَاتِرِدِي Taturug-
 taturmak: Татұрғұр-татұрмақ - Татырағ-татыр-
 мақ).

تَيْتِرِدِي TETYRDI ТЕТҮРДІ: дегізді.

«اَلْ اَنْدَغْ تَيْتِرِدِي» Ol andaғ tetyrди: Ол андағ те-
 түрді - Ол андай дегізді; Ол солай айтқызды». (تَيْتِرِدِي - تَيْتِرِدِي Tetyrug-tetyrmek: Тетүрғұр-те-
 түрмек - Дегізғ-дегізбек).

توزردى TOZARDY TOZARDY: тозандатты; тозаң шықты.

«توز تواردى» Toz tozardı: Тоз тозарды - Тоз тозы шықты; Тозаңның тозаңы шықты».

توزار - توزماق Tozar-tozmaq: Тозар-тозмақ – Тозаң шығар – тозаң шықпақ).

ساتردى SATURDY SATURDY: санатты.

«ان انكر قوی ساتردى» Ol anağ koj saturdy: Ол анағ қой сатурды - Ол оған қой санатты».

Басқасы да осындай. (ساترر - ساترماق) Saturur-saturmaq: Сатурұр-сатурмақ – Санатар-санатпақ).

سیتردى SYTURDY SYTURDY: сындыртты; кестірді; бұтатты.

«ال اتنك سیتردى» Ol otun syturdy: Ол отүн ситұрды - Ол отын кестірді». Басқалары да

осындай. (سیترر - سیترماق) Syturur-syturmaq: Сытұрұр-сытұрмақ – Сындыртар-сындыртпақ).

قیچردى QYCHURDY QYCHURDY: қаралады; жалалады.

«ان انكر قیچردى» Ol anağ qychurdy: Ол анағ қычурды: Ол анағ қычұрды - Ол оны қаралады; Ол оған келген

жамандықтан ләззат алды». (قیچرار - قیچرماق) Qychurur-qychurmaq: Қычурағ-қычигмақ: Қычұрар-қычұрмақ – Қаралар-қараламақ).

كوتیردى KYTTYRDI KYTTYRDI: күткізді; бақтырды; күттірді.

«**اَنْ كَوْتُرْدِي** Ol анағ қой күттүрді: Ол

анар қой күттүрді - Ол оған қой бақтырды».

Баскасы да осы секілді. **كُوْتُرْ - كُوْتُرْمَاكْ** Күт-
түгүг-күттүгмек: Күттүрүр-күттүрмек – Күтті-
рер-күттірмек).

كِيْتَرْدِي KITERDI КІТЕРДІ: кетірді.

«**اَل تَاشِغْ يُولْدَن كِيْتَرْدِي** Ol ташығ joldan kiter-
ді: Ол ташығ иолдан кітерді - Ол тасты жолдан

кетірді; Ол тасты жолдан алып тастатты». Бір
нәрсені орнынан жылжитқанда да, көшірген-
де де осы сөз қолданылады. **كِيْتَرْ - كِيْتَرْمَاكْ**

Китерүг-китермек: Кітерүр-кітермек – Кетіпер-
кетірмек).

كِيْجُرْدِي KESHYRDI КЕШҮРДІ: кешіктірді.

«**اَل ايشِغْ كِيْجُرْدِي** Ol ышығ кешүрді: Ол ышығ

кешүрді - Ол істі кешіктірді». **كِيْجُرْ - كِيْجُرْمَاكْ**

Кешүгүг-кешүгмек: Кешүрүр-кешүрмек – Ке-
шіктірер-кешіктірмек).

كۆيْتُرْدِي KÖJTYRDI КӨЙТҮРДІ: күйдірді*.

«**اَر اوتنك كۆيْتُرْدِي** Er otuñ көjtүрді: Ер отуң

көйтүрді - Ер отын күйдірді». Басқалары да

осындай. **көйр - көйрмәк** Көјгүг-көјүгмек:

Көјрүр-көјүрмек – Күйдірер-күйдірмек).

* Келер шақ пен тұйық райдағы бітіміне карағанда **көйрді** Көјүрді: көйүрді» деген дұрыс болар еді. А.Е.

تَيْشِدِي تAJЫШДЫ ТАЙЫШДЫ: тайысты; тайғанасты.

«اِنَّ اَنْكَ بَرَلَا تَيْشِدِي» Ol аның birle tajышды: Ол аның бірле тайышды - Ол онымен бәсекелесіп тайғанасты». (تَيْشَمَاق - تَيْشُورُ Tajышug-tajыш-мақ: Тайышұр-тайышмақ – Тайысар-тайыспақ).

سَيْشِدِي SOJУШДЫ СОЙҰШДЫ: сойысты; сылысты.

«اِنَّ مَنكَا تَرِي سَيْشِدِي» Ol меңе teri sojышды: Ол меңе тері сойұшды -Ол маған тері сылысты; Ол маған қой терісін сылуға көмектесті». Басқасы да осындай. Сондай-ақ бұл сөз жұмыртқаның қабығын, ағаштың қабығын аршығанда да қолданылады. (سَيْشَمَاق - سَيْشُورُ Sojышug-sojышмақ: Сойұшұр-сойұшмақ - Сойысар-сойыспақ).

قَيْشِدِي ҚAJЫШДЫ ҚAJЫШДЫ: күйіністі; жаны ашысты.

«اَلار اِكْتِي بِيْر بِيْر كَا قَيْشِدِي» Olar ikki bir birige қайышды: Олар еккі бір біріге қайышды - Олар екеуі біріне-бірі жаны ашысты; Олар екеуі біріне-бірі жанашырлық қылысты».

(قَيْشَمَاق - قَيْشُورُ Қайышug-қайышмақ: Қайышұр-қайышмақ –Жаны ашысар- жаны ашыспақ).

Жырда былай деп келген:

تلك انكر بليشتم
 قجشب تقي قشتم
 تزناكن قيشتم
 القتي منك يايمي

*Nelyk aңar biliştim
 Қишишр тақы қавиштит
 Түзүнлүкин қайыштым
 Алқты менің јайыты:*

*Нелүк аңар біліштім
 Құшишүп тақы қавүштүм
 Түзүнлүкин қайыштым
 Алқты менің иайымы —*

*Онымен несін білістім,
 Құшысып тағы қауыштым;
 Түзу көңілмен күйіністім,
 Құртты менің жазымды!..»*

(Несіне ғана онымен танысып, білістім; Қауышып, тағы құшыстым, араластым; Несіне ақ көңіл, оң қабақпен жанашырлық жасадым; Ол менің жазымды, жаз күндерімді текке құртты).

قىشىدى KUJUSHDY ҚҰЙҰШДЫ: құйысты.

«ال انكر سوقي قيشدى» Ol анағ суv қиј ишды: Ол аңар сув қүйұшды - Ол оған су қүйысты; Ол оған су құюға жәрдемдесті». Басқасы да осындай.
 (قىشور - قيشماق) Қиј ишиг-қиј иштак: Қүй-үшүр-қүйұшмақ — Қүйысар-қүйыспақ).

قىشىدى قЫЛЫШДЫ ҚЫЙЫШДЫ: қиысты.

«ال منكا يغاج قيشدى» Ol теңе жығаш қыжышды: Ол теңе йғаш қыйышды - Ол маған ағаш қиысты». Ол маған иіп, бүктеп, ағаш сындыруға жәрдемдесті. Бәстескенде де осы сөз қолданылады. (قىشماق - قيشور Қыжышиг-қыжыштак: Қыйышұр-қыйышмақ – Қиысар-қиыспак).

ميشدى МАЛЫШДЫ МАЙЫШДЫ: жабысты*.

«ار بير كا ميشدى» Er jerge majышды: Ер иерге майышды - Адам (жалқаулықтан) жерге жабысты». (ميشماق - ميشور Majышиг-majыштак: Майышұр-майышмақ – Жабысар-жабыспак). Бір іс тапсырғанда, ол істен тартынып, жатып алғанды білдіреді.

يماشدى ЈАМАШДЫ ИАМАШДЫ: «ميشدى Majышды: майышды»

сөзінің басқаша айтылатын бір түрі, мұнда әріптері орын алмастырып түскен. (يماشور - يماشماق) Јамашиг-јамаштак: Иамашұр-иамашмақ – Жабысар-жабыспак).

سيقتى SOJУҚТЫ СОЙҰҚТЫ: таланды; тартып алынды; сойылды.

«ار سيقتى» Er sojуқты: Ер сойұқты - Адамның малы таланды; адамның малы сойылды». (سيقتار - سيقتماق) Sojуқар-sojуқтак: Сойұқар-сойұқмақ – Сойылар-сойылмақ).

* «Майысты, майысып-қайысты» мөнін де еркін білдіріп тұр. А.Е.

سَيِّقْتِي SAJYQTY Сайықты: сайланды; сайға айналды.

«يِر سَيِّقْتِي Jer sajyqty: Иер сайықты - Жер сайланды; Жер сайға айналды». (سَيِّقْمَاقْ - سَيِّقْمَاقْ Sa-jyqaq-sajyqmaq: Сайықар-сайықмақ - Сайланар-сайланбақ).

سَيُّجُلْدِي SUJULDY Сүйұлды: сұйылды; сейілді.

«بُلْت سَيُّجُلْدِي Bulut sujuldy: Бұлұт сүйұлды - Бұлұт сейілді». Бұлұт сұйылды, аспан ашылды.

سَوُّجُلْدِي SOJULDY Сойұлды: сылынды; сойылды.

«قَوِي تَرِيْسِي سَوُّجُلْدِي Qoj terisi sojuldy: Қой терісі сойұлды - Қой терісі сылынды».

سَوُّجُلْدِي SOJULDY Сойұлды: шешілді; шешіп алынды.

«أَرْدِنْ تُونْ سَوُّجُلْدِي Erdin ton sojuldy: Ердін тон сойұлды - Адамнан тон шешіп алынды».

(سَوُّجُلْمَاقْ - سَوُّجُلْمَاقْ Sojulur-sojulmaq: Сойұлұр-сойұлмақ - Шешіп алынар-шешіп алынбақ).

قَوُّجُلْدِي ҚОЈУЛДЫ Қойұлды: қоюланды.

«يُغُرْتْ قَوُّجُلْدِي Joğurt qojuldy: Иоғұрт қойұлды - Қатық қоюланды». Кез-келген сұйық нәрсе қоюланғанда осы сөз қолданылады.

(قَوُّجُلْمَاقْ - قَوُّجُلْمَاقْ Qojulur-qojulmaq: Қойұлұр-қойұлмақ - Қоюланар-қоюланбақ).

قَيُّجُلْدِي ҚЫЈУЛДЫ Қыйылды: өтті; кесілді; қиылды.

«كُونُ قِيْلِدِي» Күн қыжылды: Күн қиылды - Күн қиылды». «اُوذُ قِيْلِدِي» Өз қыжылды: Өз қиылды - Уақыт өтті». «يَغَاجُ قِيْلِدِي» Жығаш қыжылды: Иығаш қиылды - Ағаш қиылды».

«سُوْزُ قِيْلِدِي» Sөz қыжылды: Сөз қиылды - Сөзден (уәдеден) танды; сөзден қайтты».

«قِيْلُوْرُ - قِيْلِمَاقُ» Қыжылғ-қыжылмақ: Қиылғур-қиылмақ - Қиылар-қиылмақ).

«مَيْلِدِي» МАЙЫЛДЫ МАЙЫЛДЫ: бұзылды.

«قَاغُونُ مَيْلِدِي» Қағун майылды: Қағун майылды - Қауын бұзылды. (әдемі, таза қауын бұзылды).» Бұл қауынның іші түсіп, бұзылып жарамсыз болып қалғаны. Басқа жемістерге де осы сөз қолданылады.

«مَيْلُوْرُ - مَيْلِمَاقُ» Майылғ-майылмақ: Майылғур-майылмақ - Бұзылар-бұзылмақ).

«تَيَنْدِي» ТАҢАНДЫ ТАЙАНДЫ: таянды.

«اَلْ مَنِكَا تَيَنْدِي» Ol менә тајанды: Ол менә тайанды - Ол маған таянды». Бір нәрсеге таянғанда, сүйенгенде осы сөз қолданылады.

«تَيَنْوْرُ - تَيَنْمَاقُ» Тајанур-тајанмақ: Тайанғур-тайанмақ - Таянар-таянбақ).

«قَيْنِدِي» ҚАҢНАДЫ ҚАЙНАДЫ: қайнады.

«اَشِيْحُ قَيْنِدِي» Ашыч қайнады: Ашыч қайнады - Қазан қайнады». Басқасы да осындай.

قَيْنَارُ - قَيْنَمَاقُ Қайнар-қайнамақ: Қайнар-қайнамақ – Қайнар-қайнамақ).

Мақалда былай деп келген: قَيْنَارُ اُكْزُ كَجِكْ سِزْ. Қайнар өкүз кечіксіз болмас: Қайнар өкүз кечіксіз болмас - Қайнар тасыған өзен өткелсіз болмас». Бұл мақал қайғылы, уайымы мол іске қатысты айтылған, яғни оның да бір амалы, өтетін жолы бар деген мағынаны білдіреді.

قَيْنُدَى ҚУJUNDЫ ҚҰЙҰНДЫ: құйынды.

اَلْ اَوْزُنْكَ سُوْفِ قَيْنُدَى Ol өзүңе сув қуjунды: Ол өзүңе сув құйынды - Ол өзіне су құйынды.»

قَيْنَمَاقُ - قَيْنُورُ Қуjунуғ-қуjунмақ: Құйұнұр-құйұнмақ – Құйынар-құйынбақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

بِيَقْتَى ЈАЈЫҚТЫ ИАЙЫҚТЫ: көктемге айналды; көктемденді.

اَوْذُ بِيَقْتَى Өз жаықты: Өдз иайықты - Мерзім

көктемге айналды». بِيَقْمَاقُ - بِيَقَارُ Јајықағ-јајықтақ: Иайықар-иайықмақ – Көктемге айналар-көктемге айналмақ).

بِيَلْدَى ЈАЈЫЛДЫ ИАЙЫЛДЫ: ырғалды; кимылдады, жайылды.

بِيَلْدَى Јығач јайылды: Иығач иайылды - Ағаш ырғалды; самал желден, не басқалардан

ағаш шайқалды». Өзінен өзі қимылдап қозғалысқа түскен нәрсенің бәріне осы сөз қолданылады. ^{سَو} جَیْیَلْدِ Jajылды sy: Иайылды сү - Қол жайылды; қосын таралып жайылды». Бұл сөздің «ذ - з(дз)» әрпімен жазылатын «يَذَلْدِي» Jазылды: иадзылды» секілді түрі де бар.

(يَيْلُمَاقُ - يَيْلُورُ Jajылuғ-jajылмақ: Иайылұр-иайылмақ – Жайылар-жайылмақ).

Бұл бөлімдегі ортасы сүкүнді етістік түрлері төрт әріпті секілді көрінгенімен, шындығында

олар үш әріптілер. Мысалы, «ال قُوَيْغُ بَاتُرْدِي»

Оl қойығ baturды: Ол қойығ батұрды - Ол қойын байлатты», «ساترْدِي» Saturды: сатұрды – санатты» дегендер секілді. Басқалары да осындай.

ТӨРТТІКТЕР БӨЛІМІ

فَعَلَّدى ФӨЛӨЛДИ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ

ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَيْتُرْدى TAJTURDY ТАЙТҮРДЫ: тайдырды.

«Ol anı suvqa tajturdy: Ol anı suvqa tajturdy - Ol onı suğa tajturdy». Басқасы да осындай. (تَيْتُرْدى * Tajturug-tajturmak: Тайтүрүр-тайтүрмақ – Тайдырар-тайдырмақ).

تُيْتُرْدى TUJTURDY ТҮЙТҮРДЫ: түйдірді; білдірді; (Түйсіндірді – А.Е.).

«Ol mañan söz tujturdy: Ol mañan söz tujturdy - Ol mañan söz tujturdy. Ol mañan söz bilirdi». (تُيْتُرْدى - تُيْتُرْمَاق) Tujturug-tujturmak: Түйтүрүр-түйтүрмақ – Түйдірер-түйдірмек).

قَيْتُرْدى QAJTURDY ҚАЙТҮРДЫ: жанашырлық жасатты; қамқорлық көрсеткізді.

«Ol añaq kajturdy: Ol añaq kajturdy - Ol oñaq janashyrlyq jasattı; Ol qarındasına, aǵayınǵa qamqorlyq kórsetkizdi». (قَيْتُرْدى - قَيْتُرْمَاق) Kajturug-kajturmak: Қайтүрүр-қайтүрмақ – Қамқорлық істер-қамқорлық істетпек).

* Жазба, баспа нұсқаларында осылай. Дұрысы: «تَيْتُرْمَاق»

قَيْتَرْدِي ҚАЈТАРДЫ ҚАЙТАРДЫ: қайтарды.

«أَلْ أَاتَغْ قَيْتَرْدِي» ОI атығ қайтарды: ОI атығ қайтарды - ОI атты (жолынан) қайтарды».

Қайтарғу-қайтармақ: Қайтарғу-қайтармақ - Қайтарар-қайтармақ). Бұл оғыздардың сөзі, түркілер мұны «قَاتَرْدِي қатарды: қатарды» дейді.

قَيْتُرْدِي ҚУЈТУРДЫ ҚҰЙТУРДЫ: құйдырды.

«أَلْ مَنِكْ أَلْكَكَ سَوْقِ قَيْتُرْدِي» ОI менің елікке суv қујturды: ОI менің елікке сув құйтұрды - ОI менің қолыма су құйдырды».

Қујturғу-қујturмақ: Құйтұрғу-құйтұрмақ - Құйдырар-құйдырмақ).

قَيْتُرْدِي ҚЫЈТУРДЫ ҚЫЙТУРДЫ: қыйдырды.

«أَلْ أَانْكَرْ قَمِشْ قَيْتُرْدِي» ОI анағ қатыш қыјturды: ОI анағ қамыш қыйтұрды - ОI оған қамыс қыйдырды». Басқалары да осындай.

Қыјturғу-қыјturмақ: Қыйтұрғу-қыйтұрмақ - Қыйдырар-қыйдырмақ).

كَيْتُرْدِي КӨЈТҮРДІ КӨЙТҮРДІ: күйдіртті; күйгіздіртті.

«أَلْ أَانْكَ تُونِنْ كَيْتُرْدِي» ОI аның тонын көјturді: ОI аның тонын көйтүрді - ОI оның тонын күйдіртті». Басқалары да сондай.

Көйтүрғу-көйтүрмек: Көйтүрғу-көйтүрмек - Көйтүртер-көйтүртпек). Бұл көркем сөз емес.

سایغردی SAJFYRDY САЙҒЫРДЫ: тастактала жаздады; тастакқа

айналғалы қалды.

«ایر سایغردی» Jer sajғырды: Иер сайғырды - Жер тастакқа айнала жаздады». (سایغرماق - Сайғырмақ).

Sajғырағ-sajғырмақ: Сайғырар-сайғырмақ - Тастакталар-тастакталмақ).

قایغردی QAJFYRDY ҚАЙҒҰРДЫ: қайғырды.

«آر قایغردی» Er qajғырды: Ер қайғұрды - Адам қайғырды». Бұл сөз «з - з(дз)» әрпімен де айтылады.

بیماشدی BUJMAŞDY БҰЙМАШДЫ: шиеленісті; шиеленді.

«ایش قمغ بیماشدی» Ыш қамұғ bujмашды: Ыш қамұғ бұймашды - Іс түгелдей шиеленісті». Ба-

сқалары да осындай. (بیماشور - Бймашшор). Bujмашшиг-bujмашшмақ: Бұймашшұр-бұймашшмақ - Шиеленер-шиеленбек).

سایراشدی SAJRAŞDY САЙРАШДЫ: сайрасты; ауызға келгенді айтысты.

«الار تلیم سایراشدی لار» Olar telim sajрашдылар:

Олар телім сайрашдылар - Олар көп сайрасты; Олар ауызға келгенді көп сөйлесті».

«قش لار سایراشدی» Qushlar sajрашды: Құшлар сайрашды - Құстар сайрасты».

Жырда былай деп келген:

يَرْقُ يَلْدُزْ تَغْرَدَا
 اذْنُو كَلْبِ بَقْرَمَنْ
 سَاتُولِيُو سَيْرِشَبْ
 تَتَلْعُ اُونُنْ قَشْ اِتَارُ

*Jarıq, juldız tuğarda
 Özni kelip baqarmen
 Satulajı sajrashıp
 Tatlyg ünün qısh öter:*

*Иарұқ үлдіз туғарда,
 Одзнұ келіп бақармен.
 Сатұлайу сайрашып
 Татлыг үнүн құш өтер -*

*Жарық жұлдыз туарда,
 Оянып келіп қарармын.
 Шырылдасып сайрасып,
 Тәтті үнімен құс сайрап!»*

(Жарық жұлдыз туған шақта; Ұйқыдан оянып ағаштарға караймын; үздіксіз шұрқырасып сайраған құстардың төтті үнінің өуенін тыңдаймын). (سير شور - سير شماق) Sajrašur-sajraštak: Сайрашүр-сайрашмақ – Сайрасар - сайраспак).

قَيْرِ شَدِي كAJРЫШДЫ ҚАЙРЫШДЫ: қайырысты.

«الَار اِكِّي بِيُونْ قَيْرِ شَدِي» Olar ikki bojun kaj-
 gyşdy: Олар іккі бойүн қайрышды - Олар екеуі
 мойын қайырысты; Ол екеуі бір-бірінің мойнын
 қайырысып бакты». (قَيْرِ شَمَاقْ - قَيْرِ شُورْ) Қажы-

шиг-қайгыштак: Қайрышұр-қайрышмақ – Қайырысар-қайырыспақ).

قىلىشىدى كۈجۈلۈشىدى قۇيۇلۇشىدى: құйылысты; құйылды.

«تاغدىن سۇقلار قەمغ قىلىشىدى» Tağдын suvlar қаmuғ қүjлүшды: Тағдын сувлар қаmuғ қүйүлүшды - Таудан сулар түгел құйылысты». Сұйық нәрселердің төгілгендігіне қатысты әманда осы сөз қолданылады. (قىلىشور - قىلىشماق) Қүjүлүшиг-қүjүлүштак: Қүйүлүшұр-қүйүлүшмақ – Құйылысар - Құйылыспақ).

قىلىشىدى كوچۈلۈشىدى قوئۇلۇشىدى: қойылды; қоюланды.

«سۈتلەر سۈتلەر قىلىشىدى» Sütler қоjүлүшды: Сүтлер қойүлүшды - Сүт қоюланды». Баска да сұйық нәрселер қойылса осы сөз қолданылады. (قىلىشور - قىلىشماق) Қоjүлүшиг-қоjүлүштак: Қойүлүшұр-қойүлүшмақ – Қоюланар-қоюланбак).

قىتىشىدى قايتىشىدى: қайтысты.

«اىككى قىتىشىدى» Olar ikki қайтышды: Олар іккі қайтышды - Ол екеуі қайтысты, яғни бірінен кейін бірі кетісті». (قىتىشور - قىتىشماق) Қайтышиг-қайтыштак: Қайтышұр-қайтышмақ – Қайтысар-қайтыспақ).

تۇيسۇقىدى تۇيسۇقىدى: түйсінді; түйсініп қалды.

«ار تۇيسۇقىدى» Er түйсүкды: Ер түйсүкды - Ер түйсінді; Адам өзіне жасаған айла-өрекетті түйсі-

ніп қалды». (تُجْسِقَارُ - تُجْسِقْمَاقُ) Tujsuqar-tujsuq-
мақ: Түйсұқар-түйсұқмақ – Түйсінер-түйсін-
бек).

كَيْجِلْدِي KEŞİLDİ KEŞİLDİ: кешіктірілді.

«ايش كَيْجِلْدِي» Ыш кешілді: Ыш кешілді - Іс ке-
шіктірілді». (كَيْجِلْمَاكُ - كَيْجِلْأَوْرُ) Keşilüg-keşil-
mek: Кешілүр-кешілмек – Кешіктірілер-кешік-
тірілмек).

بَيْلْدِي BELELDİ BELELDİ: малшынды; бөленді; батты.

«آر تَرْكَا بَيْلْدِي» Er terge beledi: Ер терге бе-
лелді - Адам терге малшынды; Адам терге бат-
ты». «اغلان بَيْلْدِي» Oflan beledi: Оғлан белелді -
Бала бөленді; Бала бесікке бөленді».

«بَيْلْمَاكُ بَيْلْأَوْرُ» Belelüg-belelmek: Белелүр-бе-
лелмек – Бөленер-бөленбек). Бұл етістіктердің
алдыңғысы - өтімсіз, кейінгісі өтімді етістік.
«آت قانقا بَيْلْدِي» At kanqa beledi: Ат қанқа бе-
лелді - Ат қанға батты». Яғни, ат қанға боялды.
Бұл өлтірілгендердің көптігінен болған жағдай.
Мұның мәсары алдыңғысының мәсарына
үксас.

كُيْفَنْدِي KUYFENDİ KUYFENDİ: (Құламады; берілмеді. Көңілі
көншімеді. – А.Е.).

«آر ايشقا كُيْفَنْدِي» Ер ышқа kuyfendi: Ер ышқа
күйфенді - Ер іске құламады, көңіл бермеді».

كُيْفَنُورٌ - كُيْفَنِمَاكُ Kүйfenүг-kүйfenmek: Күйфенүр-күйфенмек – Көңілі көншір-көңілі көншімек). Бұл сөздің әріптері орындарын алмастырып келген «كُفِينْدِي» Kүfjendi: күфиенді» секілді түрі бар.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІЛЕРДІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

قَاتَلَنْدِي ҚАТЛАНДЫ ҚАТЛАНДЫ: миуаланды; (жемістенді; жемістеді. – А.Е.)

«يَغَاشُ قَاتَلَنْدِي» Яғаш қатланды: Иығаш қатланды - Ағаш жемістеді». Қыпшақ, иемек, оғыз тілдерінде. قَاتَلَانُورٌ - قَاتَلَانِمَاكُ Qatlanug-qatlanmak: Қатланүр-қатланмак – Жемістенер-жемістенбек). Басқалардың тілінде бұл сөз тікенді ағаштардың жемісіне қатысты қолданылады. Қолда өсірген ағаштардың миуасына қатысты «يَمِشَلَنْدِي» Jemishlendi: Иемішленді -Жемістенді» дейді.

قَارَلَنْدِي ҚАРЛАНДЫ ҚАРЛАНДЫ: қарланды; қар жамылды.

«أَرْتُ قَارَلَنْدِي» Art қарланды: Арт қарланды - Асу қарланды; Тау асуы қар жамылды». قَارَلَانُورٌ - قَارَلَانِمَاكُ Qarlanug-qarlanmak: Қарланүр-қарланмак – Қарланар-қарланбак).

قُورَلَنْدِي ҚОРЛАНДЫ ҚОРЛАНДЫ: қорланды; ашынды.

«آر تَفَارِنَكَ قُورَلْنَدِي» Er tavaғына қорланды: Ер табарына қорланды - Ер малына қорланды. Ер малынан айрылғаны үшін қорланды, ашынды».

«قِمَز قُورَلْنَدِي» Қымыз қорланды: Қымыз қорланды - Қымыз қорланды; Қымыз (ашытқының әсерімен) ашыды». Айран, катық ұйыса да осылай дейді.

ТҮБІР СӨЗДЕН ЖАСАЛҒАН ЕТІСТІКТЕР

«تَيَقْلَانْدِي» ТАЈАҚЛАНДЫ ТАЙАҚЛАНДЫ: таяқты болды; таяктанды.

«آر تَيَقْلَانْدِي» Er tajақланды: Ер таяқланды - Ер таяқты болды». «تَيَقْلَانْمَاق - تَيَقْلَانْمَاق» Tajақlanur-tajақlanмақ: Тайақланұр-таяқланмақ - Таяқтанар - таяқтанбақ).

«تَيَقْلَانْدِي» ТАЈУҚЛАНДЫ ТАЙҰҚЛАНДЫ: зеректенді.

«يَگِيت تَيَقْلَانْدِي» Jigit tajуқланды: Иігіт тайұқланды - Жігіт зеректенді.» «تَيَقْلَانْمَاق - تَيَقْلَانْمَاق» Tajуқlanur-tajуқlanмақ: Тайұқланұр-тайұқланмақ - Зеректенер-зеректенбек).

«قَيَقْلَانْدِي» ҚАЈУҚЛАНДЫ ҚАЙҰҚЛАНДЫ: қаймақтанды.

«سُوت قَيَقْلَانْدِي» Syt қајуқланды: Сүт қайұқланды - Сүт қаймақтанды.» «قَيَقْلَانْمَاق - قَيَقْلَانْمَاق»

Қажуқлануғ-қажуқланмақ: Қайуқлануғ-қайуқланмақ – Қаймақтанар-қаймақтанбақ).

ЕРЕЖЕ:

Үш әріпті есімдерден жасалған бұл сипатты етістіктер осы кітапта әртүрлі мағыналарды білдіреді:

Біріншісі: айтылған нәрсемен бірге болғандықты, оған ие екендігін білдіреді. Мәселен, «*تَيَقْلَنْدِي* آر Ер таяқланды: Ер таяқланды - Ер таяқтанды; Ер таяқты болды». «*سُوت قَيْقْلَنْدِي* Sүт қажуқланды: Сүт қайуқланды - Сүт қаймақтанды; Сүт қаймақты болды».

Екіншісі: айтушының бір нәрсені айтылған нәрсенің қатарына санағандығын білдіреді. Мәселен, «*آر آتَغ قَيْزَلَنْدِي* Ер атығ қызланды: Ер атығ қызланды - Ер атты қымбатсынды; қымбат санады», «*اَل اَنِي قَيْزَلَنْدِي* Ол аны қызланды: Ол аны қызланды - Ол оны қызы қатарына санады; Ол оны қызындай санады».

Үшіншісі: межхул етістік мағынасын білдіреді. Мәселен, «*تَافَر جُوغْلَنْدِي* tavaғ шоғланды: табар шоғланды - мал шоғырланды; мал жиналды», «*بُوز جِغْلَنْدِي* Bөз шығланды: Бөз шығланды - Бөз өлшенді».

Төртіншісі: Аталған нәрсеге ұқсайтындықты білдіреді. Мәселен, «*تَيْقْلَنْدِي* آر Ер таяуқланды: Ер таяуқланды - Ер зеректенді, яғни Ер зерек адамға ұқсай қалды». Бұл жерде тенең, балаң айтатын тағы екі түрі бар: Біріншісі: айтушы айтқан нәрсемен бірге екендігін, яки оның иесі болғандығын білдіреді. Мысалы, «*تَيْتْلَنْدِي* تاغ Тағ тытланды: Тағ тытланды - Тау тік аршалы болды; яғни тауға тік арша ағашы өсті», «*قَابَلَنْدِي* آر Ер қапланды: Ер қапланды - Ер қаптанды; адам

қапқа ие болды». Екіншісі, Айтушы бір нәрсені айтылған нәрсенің қатарына қоса білдіреді. Мысалы, «**ال نَانِكْنِي قِيَزَلَنْدِي**» Ол неңні қызланды: Ол неңні қызланды - Ол нәрсені қымбат санады» деген сияқты.

Бұдан басқалары жоғарыда айтылғандар секілді. Теңеп, салыстырушы сөзді өзге де түрлер негізінде қолдануы мүмкін. Өйткені, есімдердің бәріне де қосымшалар қосу арқылы әртүрлі мағынада қолдануға болады.

Әйтседе күллі Түрк тілдерінде түгелдей кез-келген есімнен қалағанынша етістік жасау мүмкін емес. Мәселен: «**آر سافلاندی**» Er savlandı: Ер савланды - Ер мақалданды»; «**آر چاقلاندی**» Er çavlandı: Ер чавланды - Ер атактанды» деп айтпайды. Бірақ та, ереже бойынша барлық есімдерден етістік жасау мүмкін нәрсе. Бірді-екілі оны қолданса, айыпты болмайды.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

كُورْبَالَنْدِي KÖRPELENDİ КӨРПЕЛЕНДІ: көрпеленді.

«**اْت كُورْبَالَنْدِي**» Ot көрпеленді: От көрпеленді - Шөп көрпеленді; яғни орып алған соң жаңадан шөп шықты, жаңа шөп өсіп жетілді».

كُورْبَالَنْمَآكْ - كُورْبَالَنْوُرْ Kөрpelenүг-көрpelenмек: Көрпеленүр-көрпеленмек - Көрпеленер-көрпеленбек).

كُورْبِيلَنْدِي KIRPILENDİ КІРПІЛЕНДІ: кірпіленді; кірпідей жиырылды.

«**كِشِي كُورْبِيلَنْدِي**» Kişi кірпіленді: Кіші кірпілен-

ді - Кісі кірпіленді; яғни кірпідей жиырылды, быржиып-тыржиды». **كِرْبِيْلَنُورْ - كِرْبِيْلَنْمَاكْ** Kır-pilenüḡ-kırpilenmek: Кірпіленүр-кірпіленмек – Кірпідей жиырылар-кірпідей жиырылмақ).

بِرْتَلْنَدِي BERTYLENDI БЕРТҮЛЕНДІ: камзолданды.

«**بِرْتَلْنَدِي** ار Bertylendi: Ер бертүленді - Ер камзолды болды; Адам камзолданды».

بِرْتَلْنُورْ - بِرْتَلْنَمَاكْ Bertylenüḡ-bertylenmek: Бертүленүр-бертүленмек – Камзолданар-камзолданбақ).

بُرْتَالْنَدِي BURTALANDY БҰРТАЛАНДЫ; алтын тақташаланды.

«**بُرْكُ تَرْتَالْنَدِي** Bөрk burtalandy: Бөрк бұрталанды - Бөрік алтын тақташаланды; Бөрікке алтын тақташа өрнектер тағылды». (Шағын-шағын жалпақ алтын тілікшелер басылды. А.Е.)

بُرْتَالَانُورْ - بُرْتَالَانْمَاكْ Burtalanur-burtalanmak: Бұрталанүр-бұрталанмақ – Алтын тақта басылар – алтын тақта басылмақ). («Бұрталанды»—дұрыс).

بُغْرَالْنَدِي BUFRALANDY БҰҒРАЛАНДЫ: бураланды; бура болды.

«**تَڤِي بَغْرَالْنَدِي** Teve buḡralandy: Теве бұғраланды - Түйе бураланды; Түйе бура болды».

بُغْرَالَانُورْ - بَغْرَالْنَمَاكْ Buḡlalanur-buḡlalanmak: Бұғраланүр-бұғраланмақ – Бураланар-бураланбақ).

تُرْغُلْنَدِي TUZFULANDY ТҰЗҒҰЛАНДЫ: тұз-дәмденді; (Тұз-дәм берді – А.Е.).

«**تُزَغُنْدِي** Ol maña tuzfulandı: Ол мана түзғұланды - Ол маған түз-дәм берді; Ол маған дәм ұсынды». Басқалары да осындай.

«**تُزَغَانُور** - **تُزَغَانِمَاق** Tuzfulanur-tuzfulanmaq: Түзғұланұр-түзғұланмақ – Түз-дәм берер - түз дәм бермек).

«**قَدَغُنْدِي** QAZFULANDY QADZFULANDY: қайғыланды; қайғырды.

«**قَدَغَانِشِقَا** Ol bu ышқа қазғұланды: Ол бұ ышқа қадзғұланды – Ол бұл іске қайғыланды». Басқалары да осындай.

«**قَدَغَانُور** - **قَدَغَانِمَاق** Qazfulanur-qazfulanmaq: Қадзғұланұр-қадзғұланмақ – Қайғыланар-қайғыланбақ).

«**قُدَغُنْدِي** KUZFULANDY QUDZFULANDY: шыбындады.

«**قُدَغَانِدِي** At kuzfulandı: Ат күдзғұланды – Ат шыбынданды; Ат шыбынды қуды».

«**قُدَغَانُور** - **قُدَغَانِمَاق** Kuzfulanur-kuzfulanmaq: Күдзғұланұр-күдзғұланмақ – Шыбындар -шыбындамақ).

«**قُرَغُنْدِي** KURFULANDY QURFULANDY: жеңілтектенді.

«**قُرَغَانِدِي** Er kurfulandı: Ер құрғұланды – Ер жеңілтектенді; Ер жеңілтектік байқатты».

«**قُرَغَانُور** - **قُرَغَانِمَاق** Kurfulanur-kurfulanmaq: Құрғұланұр-құрғұланмақ – Жеңілтектенер-жеңілтектенбек).

تَلْقَىٰ TALKYLANDY TALQYLANDY: түйін байлады; түйін тастады.

«ازم تَلْقَىٰ» Yzum talkylandy: Үзүм талқыланды - Түйін байлады». تَلْقَانُورُ - تَلْقَانِمَاقُ Talqylanur-talkylanmaq: Талқыланур-талқыланмақ – Түйін тастар-түйін тастамақ).

بِرْكَعَلِنْدِي BERKELENDI BERKELENDI: білемденді; камшылы болды. («Беркеленді»— деген дұрыс).

«تَمُرُ بِرْكَعَلِنْدِي» Tamur berkelendi: Тамұр беркеленді - Тамыр білемденді; Тамыр қанға толды». Яғни, адамның тамырлары білемделіп, қанға толып кетті. Басқалары да осындай.

«اَرْ بِرْكَعَلِنْدِي» Er berkelendi: Ер беркеленді - Ер камшылы болды». بِرْكَعَلِنْمَاقُ - بِرْكَعَلِنْمَاكُ Berkelelyr-berkelenmek: Беркеленүр-беркеленмек – Білемденер-білемденбек).

بِرْكَعَلِنْدِي BYRGELENDI BYRGELENDI: бүргеленді.

«اَرْ بِرْكَعَلِنْدِي» Er byrgelendi: Ер бүргеленді - Адам бүргедей секірді». بِرْكَعَلِنْمَاقُ - بِرْكَعَلِنْمَاكُ Byrgelenlyr-byrgelenmek: Бүргеленүр-бүргеленмек - Бүргедей секіредер-бүргедей секірмек).

بِلْكَعَلِنْدِي BILGELENDI BILGELENDI: білгеленді: (білімдісінді. А.Е.).

«اَرْ بِلْكَعَلِنْدِي» Er bilgelendi: Ер білгеленді - Ер бі-

лімдісінді; Өзін білімді етіп көрсетті».

بَلِّغَلَنْمَکْ - بَلِّغَلَنْمَکْ Bilgelenyŷ-bilgelenmek: Білгеленyŷ-білгеленмек – Білімдісінер-білімдісінбек). Ең әдемісі: «بَلِّغَلَنْمَکْ bilgimsindi: білкім-сінді - білкімсінді» деген түрі. «Өзін білімді етіп көрсетті» дегені. Сондай-ақ, болмаған істі болғандай етіп көрсету үшін бұйрық райлы етістік түбіріне «م - м, س - с, ن - н» (مِسِن - msin / - mсын: - мсін/мсын) қосымшасы қосылады.

تَلْکُولَنْدِي TILKYLENDI ТІЛКҮЛЕНДІ: түлкіленді; түлкілі болды.

«تَلْکُولَنْدِي ار Er tilkylendi: Ер тілкүленді - Ер түлкілі болды». «تَلْکُولَنْمَکْ - تَلْکُولَنْمَکْ Tilkyleneyŷ-tilkylenmek: Тілкүленyŷ-тілкүленмек – Түлкіленер – түлкіленбек).

سِرْکَلَنْدِي SIRKELENDI СІРКЕЛЕНДІ: сіркеленді; сіркеледі.

«سِرْکَلَنْدِي اَغْلَان Oğlan sirkelendi: Оғлан сіркеленді - Баланың басы сіркеленді; бала сіркеленді». Басқалары да осындай.

«سِرْکَلَنْمَکْ - سِرْکَلَنْمَکْ Sirkelenyŷ-sirkelenmek: Сіркеленyŷ-сіркеленмек – Сіркеленер-сіркеленбек).

تُيْغَمَلَنْدِي TYGMELENDI ТҮЙМЕЛЕНДІ; түймеленді.

«تُيْغَمَلَنْدِي ار Er tygmelendi: Ер түгмеленді - Ер түймеленді; Ер киімінің түйме бауларын салды».

«تُيْغَمَلَنْمَکْ - تُيْغَمَلَنْمَکْ Tygmelenyŷ-tygmelenmek:

Түгмеленүр-түгмеленмек – Түймеленер-түйме-
ленбек).

كِسْمَلَنْدِي KESMELENDI КЕСМЕЛЕНДІ: кекілденді; кекілді
болды.

«كَيْز كِسْمَلَنْدِي» Қыз kesmelenди: Қыз кесмеленді
- Қыз кекіл қойды («كِسْمَلَنْمَک» Kes-
melenүg-kesmelenmek: Кесмеленүр-кесмелен-
мек – Кекілденер-кекілденбек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَقْرَلَنْدِي JAQRYLANDY ИАҚРЫЛАНДЫ: май алды; майланды.

«قوی يَقْرَلَنْدِي» Қој jaqrylandy: Қой иакрылан-
ды - Қой май алды; қой май жиды».

«يَقْرَلَنْمَاق - يَقْرَلَنْمَاق» Јақғылануg-јақғыланмак:
Иакрыланүр-иакрыланмак – Майланар-май-
ланбақ).

يُفْغَلَنْدِي JUVFALANDY ИҮҮҒАЛАНДЫ: бейбастактанды.

«اُغُلُّ يُفْغَلَنْدِي» Oғul juvfalandy: Оғұл иүвғалан-
ды - Бала бейбастактанды». («يُفْغَلَنْمَاق -

يُفْغَلَنْمَاق» Juvfalanuг-juvfalanмак: Иүвғаланүр -
иүвғаланмак – Бейбастактанар-бейбастактан-
бақ).

يُفْغَلَنْدِي JUFKALANDY ИУҒҚАЛАНДЫ: қошеметтенді.

«اُلُّ مَنكَا يُفْغَلَنْدِي» Ol maңa jufkalandy: Ол ма-

на иұфқаланды - Ол маған қошеметтенді; Ол маған қошемет, құрмет білдірді».

(يُفَقَلَنُورٌ - يُفَقَلَنُماق) Jufkalanur-jufkalanmaq: Иұфқаланұр-иұфқаланмақ – Қошеметтенер-қошеметтенбек).

يَغْمَلَنُدى JAҒMALANDЫ ИАҒМАЛАНДЫ: иағмаланды.

«يَغْمَلَنُدى» Er jaғmalandy: Ер иағмаланды - Адам йағмаланды; Адам иағма кейпіне кірді, олардың әдет-ғұрпын алды».

(يَغْمَلَنُورٌ - يَغْمَلَنُماق) Jaғmalanur-jaғmalanmaq: Иағмаланұр-иағмаланбақ – Иағмаланар-иағмаланбақ).

Бұл арабшадағы: «وَقَيْسٌ غِيْلَانٌ وَمَنْ تَقَيْسًا» деген секілді. «Олардың қылығына, әдетіне кірді, соларға ұқсады» дегені. Тағы да, «Адам өзін маад тұқымынан секілді көрсетті» дегенді білдіретін «تَمَعَّدَ الرَّجُلُ» сөздер сияқты. Мұндай сипатты етістіктер айтқанда емес, жазғанда соңындағы төртінші әрпі түсіп қалатын төрт әріпті есімдіктерден жасалады*. Мәселен,

* وَ هَذَا النَّوْعُ مِنَ الْأَفْعَالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْأَسْمَاءِ الرَّبَاعِيَّةِ فَيَنْقُصُ مِنْهُ:

«أَخْرَجَ الْكَلِمَةَ خَمْسَةً فِي اللَّفْظِ دُونَ الْخَطِّ» дейді. Басым Аталай оны түзетіп

« وَ هَذَا النَّوْعُ مِنَ الْأَفْعَالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْأَسْمَاءِ الرَّبَاعِيَّةِ فَيَنْقُصُ مِنْهُ أَخْرَجَ الْكَلِمَةَ

«رَبَاعِيَّةً فِي الْخَطِّ دُونَ اللَّفْظِ» деп жазған. Яғни, Махмұт Қашқари айтуында төрт әріпті сөздің орнына, бес әріпті сөз, үш әріпті сөз орнына төрт әріпті сөз ауысып түскен.

«قوی یقرلندی» Qoj jaqylandy: Қой иакрыланды – Қой майланды; кой май алды» дегендегі «یقری» jaqy: иакры» сөзінен — «ی - и» әрпінің, «ار یفقالندی» Er yufqalandy: Ер иүфқаланды – Адам жағымпазданды» дегендегі «یفا» Jufka: иүфқа» сөзінен «ا - I» әліп әрпінің түсіп қалғаны сияқты.

Басқа есімдер де осы ережелерде мен мегзеген мағыналар бойынша бағамдалып, өлшенеді.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ АЛТЫ ӘРІПТІЛЕР

«سراغچلندی» SARAFUŞLANDY САРАҒҰШЛАНДЫ: (бүркеніштенді; жаулықтанды. А.Е.)

«اراعت سراغچلندی» Urağut sarağuşlandy: Ұрағұт сарағұшланды -Қатын басына жаулық салды; Қатын бүркеніштенді».

«سراغچلانور-سراغچلنماق» Sarağuşlanur-sarağuşlanmaq: Сарағұшланұр-сарағұшланмақ – Жаулықтанар-жаулықтанбақ).

«بلاز گلندی» BILEZYKLENDİ БІЛЕЗҮКЛЕНДІ: білезіктенді.

«اشلار بلاز گلندی» İşler bilezyklendi: Ішлер білезүкленді - Қатын білезіктенді; Қатын білезік салды». «بلاز گلنور-بلاز گلنماك» Bilezyklenür-bilezyklenmek: Білезүкленүр-білезүкленмек – Білезіктенер-білезіктенбек).

Бұл түрдегі етістіктер төрт әріпті есімдерден жасалған. Бес әріпті, алты әріпті есімдерден де жасалуы мүмкін. Ереже күллі түрік тілдері үшін бірдей, бөріне ортақ.

Мысалы, «سَقَلْدُرُ قَلْنَدِي» Er saqaldurıqlandı: Ер сақалдүрүқланды - Адам сақалдырық байлады», «الْأَجُولْنَدِي» Er alashulandı: Ер алашұланды - Адам күркеленді; Адам күрке тікті», «خُمَارُلْنَدِي» Er xumarulandı: Ер хұмарұланды - Адам хұмарұланды (Адам досының, не басқа біреудің малынан үлес, мирас алды)», «كِرَاكُولْنَدِي» Er keregylendi: Ер керегүленді - Адам керегүленді; Адам үй тікті», дегендер сияқты.

سَيْرَمْلَنْدِي SAJRAMLANDY SAJRAMLANDY: (Жайдақтанды; таязданды — А.Е.)

«سُوْفِي سَيْرَمْلَنْدِي» Suv sajramlandı: Сув сайрамланды - Су таязданды». Су тобықтан аспастай жайдақталып, таяз болып қалды.

سَيْرَمْلَانُر-سَيْرَمْلَانْمَاق Sajramlanur-sajramlanmaq: Сайрамланұр-сайрамланмақ — Таязданар-таязданбақ).

قَاتُونْلَنْدِي QATUNLANDY QATUNLANDY: қатынданды. (Ханымданды дегені — А.Е.).

«أُرَاغُت قَاتُونْلَنْدِي» Uragut katunlandı: Ұрағұт қатұнланды - Әйел қатынданды; Әйел ханым-

данды; Ханымға ұқсады. Ханым мәртебесіне кірді». (قَاتُونْلَانُورُ - قَاتُونْلَانْمَاقُ) Катунланур-катунланмақ: Қатунланұр-қатунланмақ – Қатынданар-қатынданбақ).

قَاغُونْلَانْدِي ҚАҒУНЛАНДЫ ҚАҒҰНЛАНДЫ: қауынданды; қауынды болды.

«أَر قَاغُونْلَانْدِي» Ер қағунланды: Ер қағунланды -

Адам қауынды болды». (قَاغُونْلَانْمَاقُ - قَاغُونْلَانُورُ) Қағунланур-қағунланмақ: Қағунланұр-қағунланмақ – Қауынданар-қауынданбақ).

Ережелердің барлығы Сәлім сөздер кітабында көрсетіліп, түсіндірілді.

**ТӘҢІРГЕ ШҮКІР,
ҮШ ӘРІПТІ СӨЗДЕР КІТАБЫ БІТТІ.**

**ТӨРТ ӘРШТІ
СӨЗДЕР КІТАБЫ**

Аса мейірімді, ерекше қамқор Алланың атымен бастаймын!

ЕКІ ӨРІПТІ ЕСІМДЕРДЕН ЖАСАЛҒАН ТӨРТ ӨРІПТІЛЕР КІТАБЫ

ЕСІМДЕР БӨЛІМІ

با	БА	БА: МӘ-Ә. Қойдың маңырағаны. Қой маңырағанда шығатын дауыс. «قوی بالادی» Qoj beledi: Қой беледі - Қой маңырады».
بو	БУ	БУ: бу. «أشیح بوسی» Ашыч busы: Ашыч бусы - Қазанның буы». Басқаларға да осылай айтылады.
بو	БҮ	БҮ: бұл. «بو ار» Bu er: Бұ ер - Бұл адам».
بی	БИ	БИ: бие; байтал. Түркше. Оғызша емес.
بی	БИ	БИ: бүйі. Бұл сөздің «بوی» bөj: бөй» секілді түрі де бар. (Оғызша).
تو	ТҮ	ТҮ: түк. Денедегі түк. «بیر تو ساش» Бір тү саш: Бір тү саш - Бір тал саш» (Бір түк саш. — А.Е.) дегенде содан алып айтқан.

تُو	ТҮ	ТҮ: түс; рең. «تودش تونلار» Tüdeş tonlar: Түдеш тонлар - Түстес тондар; Бәрі бір реңді киімдер».
تُو	ТҮ	ТҮ: ат түсі; аттың реңі. «آتَنكُ نا تُولكُ» Атың не түлүг: Атың не түлүг - Атыңның түсі кандай? Атың қандай реңді?».
تُو	ТО	ТО: быламық секілді тағамның бір түрі. Ол ыдысқа салып ашытылады, содан соң ішіледі. (Жуан дауыспен айтылады).
جا	ЧА/ЧЕ	ЧА/ЧЕ: Ұқсату, баламалау қосымшасы. Бұл араб тіліндегі «لـ—г» сынды ұқсату мегзеу қосымшасына ұқсайды. Мысалы, «اَلْ مِنْكَ جَا» ОI менің че: Ол менің че - Ол менше; Ол мен секілді». «بُو اَنَّاكُ جَا» Би апың ча: Бұ аның ча - Бұл оныңша; Бұл сол секілді».
جِي	ЧІ	ЧІ: сыз; дым. «جِي يِر» Чі jег: Чи иер - Сыз жер».
جُو	ЧҮ/ЧҮ	ЧҮ/ЧҮ: бұйрық райлы етістіктердің болымды, болымсыз түрлерінің соңына қосылып, бұйрық мәнін күшейте түсетін қосымша. Мысалы, «كَلْ جُو» Kel чү*: Кел чү»; «بَرْمَا جُو» бармачи: бармачү», яғни «келсеңші, келсейші»,

* Қазіргі қазақ тіліндегі: «келші; баршы» дегеннің дәл балама бітімі. Тек қазіргі қазақ тілінде өтініш, сұрау арқылы күшейту сипаты басым. А.Е.

«бармасаншы, бармасайшы» (келсенші, сірә да; сірә бармашы — А.Е.), дегендердегі секілді. Бұл сөз екінші жақтан айтылады.

سا SA/SE

CA/CE: шарт мағыналық реңін білдіретін қосымша.

«Ol efge barsa: Ol efge barsa: Ол ефге барса - Ол үйге барса». «سَنَ قَجانَ بَرسا سَنَ Sen кашан barsa sen: Сен кашан барса сен - Сен кашан барсаң».

Бұл тек етістіктерге қосылады.

سا SA

CA: «сен» мөніндегі сөз.

«Sa ajurmen: Са айұрмен - Саған айтамын». Бұл жердегі «ا — I» әліп «سَنَ sen: сен» сөзіндегі «ن — н» әрпінің орнына түскен. Демек, «ساңа: саңа» сөзіндегі «نك — н» дыбысы түсіп қалған. «ا — I» әліптің «ن — н» әрпінің орнына түсуі араб тілінде де бар. Мысалы, Ұлы Төңірдің: «لَنَسْفَعًا» дегені секілді. Жыршы «اعشى» Ащаның: «والله ربك فاعبد» деген сөзі сияқты.

سو SY

CY: қосын; қол (әскери қол. — А.Е.).

Мақалда былай деп келеді:

«Oтағқа өрке-
ler сүге sözlemedük: Отағқа өкпелеп сүге сөзлемедүк - Отауға* өкпелеп, қосынға сөйлеспедік». (Шатырдағы ағайындарға өкпе-

* «Шатыр, үй» мағынасында айтылған. (ДТС., Стр. 373, т.б.). Шаңырақ, орда, үй мөнінде екені анық. Біз қазақ тіліндегі «отау» сөзін баламалап алдық. Қазақ тіліндегі «отау үй» дегеннің қазіргі өзгеше астарын біле тұра, үйлесімді сезілуін ескердік.

леп, қосынға қарамадық, бармадық). Бұл мақал біреудің ісіне, қылығына ашуланып, ренжіп, екінші бір достарына қарадай қырын қарап жүргендерге қарата айтылған.

Жырда былай деген:

سُوکَلْدِي يِيرِ يَا
 قَرَار قَر . . . مَا
 قَجْتِي اَنْكُرْ اَلْبَ اَيَا
 اُفْتُ بُلْبُ اَلْ بَشَارُ

«*Sy keldi jer jara*
*Қарар қар**
Қашты аңар алр аја
Уфут болур ол јашар:

Сү келді иер иана
*Қарар қар**
Қашты аңар алр аја
Ұфұт болұп ол иашар –

Қосын келді жерді жауып,
Қарлы тауды тозақ қауып.
Қатты содан Алып Аја,
Жасырынар ұялғаннан!»

(Жердің жүзін басып, қаптап қалың қол келді; Ат тұяқтарынан көтерілген қара тозақ қарлы тау, қыраттырды жауып кетті; содан Алып Аја деген адам қашты, Жеңілгендігінен ұялып, ұялғаннан жасырынды).

* Бұл жерде арабша жазылуынан көрініп тұрғандай екі-үш сөзі харакатсыз түскен де, енді бір сөздері жазылмай, орны ашық қалған. Б. Аталай бірнеше балама жасап талдаған. Бұл жерде араб мәтініндегі мағына ғана алынды.

سی
1
SY/SI

SY/CI : тәуелдік жалғауы. Есімдердің соңына қосылады. Сөздің соңы сүкүндік болса «سی -сы/ si – сы/сі» жалғанады. Харакатты болса, «ی – и» жалғасады. «آتا: ата» сөзінің соңындағы «ا – I» әліп сүкүндік болғанда, тәуелдік жалғауы

жалғанып «آنک اتاسی» Аның atasы: Аның атасы – Оның атасы» деп айтылады. «آنا: ана» сөзі де осындай. Мұның да соңындағы «ا – I» әліп сүкүндік. Тәуелдік жалғауында «آنک اناسی» Аның апасы: Аның анасы – Оның анасы» дейді.

Екі «ی – и» әрпімен «آنک اتایی» Аның atайы: Аның атайы - Оның атайы» демейді. Өйткені бір сөзге үш бірдей лин әрпі топтасқанда, үйлеспейді. Сөйлегенде жарасымды шығуы үшін ортаңғы лин әрпі «س – с» әрпіне алмастырылады. Соңғы әрпі харакатты сөздерге мысал: «أغل: oғul: оғұл - ұл» сөзі тәуелдік

жалғауы жалғанғанда «آنک اغلی» Аның oғлы: Аның оғлы – Оның ұлы» деп айтылады. Ақырғы «ل – л» әрпі тәуелдік жалғауы қосылғанда үндестікпен қабылдап харакаттанған. Сөйтіп, «س – с» әрпіне қажеттілік болмай қалған. «آت: At: Ат-Ат» сөзіне тәуелдік

жалғауы қосылғанда «آنک آتی» Аның аты: Аның аты – Оның аты» дейді. Бұл жерде «ت – t» әрпі харакатталып, үндескен де, «س – с» әрпіне қажеттілік тумаған.

Барлық түрік тіліндегі күллі есімдер үшін ортақ ереже осы. Яғни, сөздің ақырғы әріптерінің сүкүндік, не харакатты болып келгендігіне қарай жалғау жалғанады.

- شا ША ША: алашұбар бір құс. «مَالِكِ الْحَزِينِ» деп аталатын құсқа ұқсайды. Кейбір адамдарға лақап ретінде де қолданылады. «أَرْدَمَسِيزِ شَا» Erdemsiz ша: Ердемсіз ша» дейді, «пайдасыз құс» деген мағынада. Ол қашанда жер бауырлап ұшады.
- شُو ШУ ШҰ: етістікке қосылып, бұйрық райының мәнін күшейте түсетін «جو—шү» жалғауының орнында қолданылады. «شُو بَرَّغَلِ» Вағғыл шу: Барғыл шү — Барсаңшы; барсайшы», «كَلِ شُو» Kel шу: Кел шү: — Келсейші; келсеңші (келші - А.Е.)» дегендер сынды.
- شِي ШИ ШИ: Шын хакандарының сау-саламаттық сұрасқанда қолданатын сөзі. Бұл «Тәңір бәлекеттен сақтасын» деген мағынадағы «أَبَسَيْتَ اللَّعَنَ» деген араб сөздеріне ұқсас.
- شُو ФУ ФҰ: етістіктің бұйрық райлы түріне қосылып, мекен-жай, мерзім, құрал-жабдықты білдіретін есім сөздер туындайтын жалғау. «بَرَّغُو يِيرِ» Вағғи јер: Барғұ иер - Баратын жер, баратұғұн жер», «تُرَّغُو يِيرِ» Turғи јер: Тұрғұ иер - Тұратын жер; тұратығұн жер».

قا	ҚА	<p>ҚА: ыдыс; қап. Сұйық заттар құятын ыдыс-аяққа қолданылады. «قا قاجا» Қа каша: қа-каша» секілді қос сөз түрінде де айтылады. «Қап-қапшық», «ыдыс-аяқ», «аяқ-табақ» тәрізді.</p>
قا	ҚА	<p>ҚА: мекен-жайды білдіретін жалғау. Бұл түбінде «ق — қ» әрпі болған есімдерге, жуан дыбыстылары бар есімдерге жалғанады. Мысалы, «باغقا كير» бағқа кір: бағқа кір — баққа кір»; «تاغقا يوقلا» тағқа иокла: тағқа иокла — тауғашық» дегендер секілді.</p>
قا	ҚА	<p>ҚА: қа/ға. Бағыттаушы жолдаушы белгісіндегі жалғаулық*. (Оғызша). Мысалы, «اتامقا» Atamqa berdim jarmaq: Атамқа бердім иармак - Атама ақша бердім». «انامقا تavar» Anamqa tavar berdim: Анамқа табар бердім - Анама мал бердім». Бұл жалғау тәуелділікті білдіретін «ل — л» мәнінде де келеді**. «اتامقا سوز ايديم» Atamqa söz ajdım: Атамқа сөз айдым — Атама сөз айттым».</p>
قى	ҚЫ	<p>ҚЫ: «ай, ей» мәніндегі қаратпа сөз. Мысалы, «قى بر و كئل» Қы берү кел: Қы берү кел - Ей, бері кел!» Сөздегі «ق — қ» дыбысы мен «ى — ы» дыбысының арасы созылып айтылады.</p>
قى	ҚЫ	<p>ҚЫ: туысқандықты, ағайыншылықты білдіре-</p>

* Қазіргі қазақ тіліндегі ілік септігінің баламасындай.

** М.Қашқари бұл жерде де араб тілінің ережесіне сүйенген.

тін есімдерге қосылып, мейірімділікті, сүйіспеншілікті аңғартатын жалғау. «**اَتَاقِي**» Атақы: Атақы – Аташым», «**اَنَاقِي**» Анақы: Анақы - Анашым» секілді.

ك KE/GE

KE/GE: -ке/-ге. Барыс, келіс мәнді жалғауы. Түбірінде «**ك** — г» әрпі бар, жіңішке дыбысты сөздердің соңына қосылады. «**اَلْ اَفْكَ بَرْدِي**» Ol efge bardy: Ол ефге барлы - Ол үйге барды». Бұл жалғау мекен-жайды білдіретін мағынаға да сәйкес қолданылады. «**اَلْ اَفْكَ كَرْدِي**» Ol efge kirdi: Ол ефге кірді - Ол үйге кірді». Кейде тәуелдікті білдіретін «**ك** — л» мағынасында да жүреді. «**اَلْ تَرَكَ كَرْدِي**» Ol terge kirdi: Ол терге кірді - Ол іске кірді; Ол жалдамалы іске кірді».

كُو KY

KY: атак, даңқ.
«**كُولُكْ بِنَاكَا**» Kүlyg bilge: Күлүг білге - Атакты білге».

ل LA

ЛА: істің анық, біржола атқарылғандығын білдіру үшін етістіктердің соңына қосып қолданылатын дәлелділік мәніндегі жалғауы. Мұны оғыздар қолданады. Мысалы, «**اَلْ بَرْدِي لَا**» Ol bardyla: Ол бардыла - Ол анық барды», «**اَلْ كَلْدِي لَا**» Ol keldile: Ол келділе - Ол анық келді».

Бұл істің атқарылғандығын білмегендігі себепті, оны жоққа шығарып жатқан адамға, аңғарту

- ما MA/ME үшін айтылады. Басқа түркітер мұны білмейді.
 MA/ME: -ма-ме. Етістіктің бұйрық райына жалғасып, болымсыздық мәнді білдіретін жалғау. «قُلْ Қыл: Қыл-Істе», «قُلِّمًا Қылма: Қылма - Істеме». Бұл түбір және туынды етістіктердің беріне ортақ болымсыздықты білдіретін қағида.
- ما MA MA: «ما — мә». «Ал», («мә») мәнін білдіретін сөз. Кейде «ا — I» өліп әрпінің орнына «ه — h» әрпі ауысып түсіп, «مه — mäh: мәх» деп айтылады. Бұл арабшадағы «أَبْرِيَّةٌ هَبْرِيَّةٌ، أَرَاقٌ هَرَاقٌ» дегенге ұқсайды.
- ما ME ME: лак, қозылардың маңырағанын білдіретін сөз. Бұл арабшаға да үйлесімді шығады. Мәселен, «بِاسْمِ الْمَاءِ مَبْغُومٌ» сөзінің, «ذِي الرِّمَّةِ» тіркесінің ішінде келгені секілді.
- مو MU MҮ: есім мен етістік соңында келіп бір нәрсені сұрау мәнін білдіретін қосымша. «بُرْ اَيْتْمُو» Bu atmu: Бұ атмұ — Бұл ат па? «بُرْ اَيْتْمُو» Bu ыtmu: Бұ ыtmұ — Бұл ит пе? Етістіктерге мысал: «بُرْ دَنْكُمُو» Бардыңтми: Бардыңмұ — Бардың ба? «كَلْدَنْكُمُو» Keldінтми: Келдінмұ — Келдің бе? Оғыздардың кейбірі етістің үшінші жақтағы түрлеріне сауал-сұрақ қосымшасын қосқанда түркітерден өзгеше қолданады. Олар «م — m» әрпін кесрәлі жасап, «و — u» әрпін «ي — y» әрпіне ауыстырады. «أَلْ بُرْدِيْمِي» Ol bardymi:

Ол бардыми - Ол барды ма?». Есімдерге келсек, түрктерге ұқсас. «بُوَ اَتِّ سَنَنْكَ مَوْ» Bu at seniңmi: Бұ ат сеніңмү - Бұл ат сенікі ме?». «بُوَ اَوَّلُ سَنَنْكَ مَوْ» Bu oғul seniңmi: Бұ оғұл сенің мү - Бұл сенің ұлың ба? Бұл ұл сенікі ме?» тәрізді.

نا NE

NE: не? немене?

«نا تير سن» Ne tersen: Не терсен - Не дейсің? (Сен не дейсің?)»

نا NE

NE: Араб тіліндегі танданысты білдіретін «ما — та: ма» қосымшасының орнына келетін жалғау. «نا اذكو كشي ان» Ne me ezgü kişi ol: Не ме едзгү кіші ол — Неткен ізгі адам ол». Басқасы да осы сияқты. «نا يفز نانك ان بو» Ne me javuz peң ol bu: Не ме иавүз нең ол бұ - Не деген жаман (жауыз) нәрсе бұл».

نو NY

NY: «не», «немене» қосымшасының орнында қолданылатын сөз. «نو تير سن» Ny tersen: Ny терсен - Не дейсің?» Мұның негізі: «ناكو Negü: Негү - Неге» болып «ا — I» әліп пен «ل - g» әріптері түсіп қалған. (Яғни, «ل - /-eg - eg» буыны түсіп қалған. — А.Е.)

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

وا UA

UA: «Jай; jах - Иай; иах» мәнінде айтушының бұйрығын тәрк ету мағынасындағы қосымша сөз.

Ua ne tersen: Уа не терсен - Уай, не дейсің?!» Бұл сөз қайғы, зар, өкінішті де аңғартқанда айтылады. (Ах ұру мәнісінде. — А.Е.).

يا JA

ИА: садак.

Мақалда былай деп келген:

قَرْمِشْ كِرِشْ تَكْلَمَاسْ اَقْرُقُنْ تَاغْ اَكْلَمَاسْ

Құрғыш кіріш түгүлмес оқуқун тағ егілмес: Құрмыш кіріш түгүлмес оқрұқұн тағ егілмес - Құрылған кіріш түйілмес, құрықпен тау иілмес; (Құрылған, сіресе тартылған кіріш түйнектелмес, түйілмес, арқан, шалмамен тауды иіп иілдіріп болмас).

Бұл мақалда шама келмейтін іске текке әуре болмауды, әлжуаздықпен үлкен іске араласпауды мегзеп, өнеге етеді.

يا JA

ИА: «وا — Уа» сөзі секілді төрк ету, қарсылық мәндегі қосымша.

يو JU

ИУ: «Ииу»; Әйелдердің бірденеден қысылып, ұялғанда айтатын сөзі.

يي JI

ИІ: тігіс. Киімнің тігісі. Тігіншіні: «ييجي» Jіші: иіші» дейтіні осыдан шыққан.

يي ға. JI

ИІ: тау жылғасы. Таудағы кішкене жыра, жылға.

يي JI

ИІ: (қалың, жыныс. — А.Е.)

«ييا ج» Jі жығаш: Иі иығаш - Қалың ағаш; Қалың жыныс ағаш, бір-біріне шырмалып тұтасып өскен ағаш». Бұл сөздің негізі «ييجي» Jigi: Иігі - Жиі, қалың, тығыз» деген сөз еді, өріп қысқарып түсіп қалған. Арасы жақын, тығыз

өскен тісті де: «يېگي تېش» Jigi тыш: Иігі тыш - Жиі тіс» дейді.

فَعَلُ ФӨӨЛ, فَعُلُ ФӨУЛ, فَعِلُ ФӨИЛ СЕКІЛДІ ОРТАҢҒЫ ӨРШ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تَبَا ТАБА ТАБА: таман.
Барыс-келіс бағытын білдіретін қосымша сөз.
«مَنْكُ تَبَا كَلْدِي» Menің taba keldi: Менің таба келді - Маған таман келді».
- تَبَا ТАРА ТАПА: қарсы; теріс.
«أَنْكُ تَبَاسِي كَلْدِي» Ol аның tarасы қылды:
Ол аның тапасы қылды - Ол оған қарсы жасады; Ол оған қарсы іс қылды».
- تَبِي ТАРЫ ТАПЫ: бірдеңеге риза болушылық.
«بُوشْتَا أَنْكُ تَبَسِي كَرَاكُ» Bu ышта аның тарысы керек: Бұ ышта аның тапысы керек - Бұл істе оның ризалығы керек».
- تَبِي ТАРЫ ТАПЫ: орта.
«بُوزِي تَبِي آر» Vozы тары ег: Vодзы тапы ер - Орта бойлы адам».
- تَبُو ТӨРҮ ТӨПҮ: төбе.
«تَاغُ ТӨБҮСИ» Тағ төрүсі: Тағ төпүсі - Тау төбесі».

تَبُو	TӨPҮ	TӨPҮ: төбе. Адамның төбесі.
تَبِي	TҮPI	TҮPI: боран. Мақалда былай деп келген: قَلَنْ بَلْتَعُ تَبِي سَرَارُ قَرَانِكْفُو اِشِغُ ارْنَجُ اَجَارُ Қалын bulutuғ түпі сүгер қағанқи ышығ игунч ашаг: Қалын бұлұтұғ түпі сүрер қаранқұ ышығ ұрұнч ашар - Қалың бұлтты боран сүрер, қаранғы істі пара ашар». Яғни, көкті бүркеген қалың қара бұлтты боран қуады, падишалардың есігіндегі қараңғылықты пара ашады. Бұл мақал параға ниеті ауған адамға айтылады.
سَبِي	SҮBY	SҮBY: сопақ. Бас жағы сүйір біткен ұзыншақ нәрсе. Адамның басы домалақ болмаса да سَبِي باش Suby bash: Сұбы баш - сопақ бас» дейді.
قُبَا	ҚUBA	ҚҰБА: құла. قُبَا آتُ Quba at: Құба ат - Құла ат; сары мен ашық қызғылт арасындағы рең.» Осы түстес реңнің бөріне де солай дейді.
قَبَا	ҚAPА	ҚАПА: биік, көтеріңкі. قَبَا يُوْكُلُكُ اُقُ Qarajүklүg ok: Қапа иүклүг ок - Желегі биік ок; Желегі көтеріңкі жебе».
كُپَا	KҮPE	KҮPE: алқа, сырға.
كُبَا	KҮBE	KҮBE: «كُبَا يَرِقُ Kүbe jaгыk: Күбе иарык - Шынжыр сауыт; Темір сауыт».
كِبَا	KIBE	KIBE: сәт; қысқа мерзім.(Оғызша).

«كِبَا بُلْدِي» Kibe boldы: Кібе болды - Аз уақыт өтті».

بِتِي
بُتَا

BITI

BITI: Көктен түсірілген кітаптардың бірі.

BYTE

BYTE: көп; мол.

«مَنْ اَنْكَرَ بُتَا يَرْمَاقُ بِيْرْدِيْمَ» Мен аңағ бүтејағмақ бердим: Мен аңар бүте иармақ бердим - Мен оған көп ақша бердім». «بُو ايشقا بُتَا بُلْدِي» Bu ышқа бүте boldы: Вұ ышқа бүте болды - Бұл іске біраз мерзім өтті». Бұл сөз оғыздардың «كِبَا» Kibe: Кібе - Аз уақыт, аз мерзім» деген сөзіне үйлеседі.

بوتук

BOTUK

BOTUK: бота; ботақан.

چاتук

CHATUK

CHATUK: Шыннан әкелінетін бір түрлі теңіз балығының мүйізі. Кейбіреулердің айтуынша, бір түрлі ағаштың тамыры, одан пышаққа сап жасалады. Онымен тағамда удың бар, жоқ екендігін сынап біледі. Сорпа, не тамаққа у салынған болса, яғни улы ас болса, үстіне осы мүйізді қойғанда отсыз-ақ қозғалысқа түсіп, қайнай бастайды. От жақпаса да, қайнайды. Егер, мүйізді улы ыдысқа салса, бу шықпай-ақ ыдыс буланып, терлей бастайды.

ساتا

SATA

SATA: маржан.

شوتي

SHUTY

SHUTY: қырқаяқ, өрмекші, шаян секілді құрт-құмырсқа.
Бұл негізгі сөз емес.

قَنا	ҚАТА	ҚАТА: қайтара; мәрте. «بیر قَنا آیدم» Bir qata aйдым: Бір қата айдым - Бір қайтара айттым».
قَیو	ҚАУУ	ҚАУУ: қайсы? Бұл сөз «خَیو» хайу: хайу» деп те айтылады. «ق — қ» әрпі «خ — х» әрпімен алма-скан. Оғыз бен қыпшақтар «ق — қ» әрпін «خ — х» әрпіне ауыстырады. Олар «خَلَچ» халач: халач» жұртының бір атасы. Түркітер «قَیزم» қызым: қызым» десе, олар «خَیزم» хызым: хызым» дейді. Түркітер «قَندا آر دَنک» Qanda erdin: Қанда ердің — Қайда едің?» десе, олар «خَندا آر دَنک» Xanda erdin: Ханда ердің — Қайда едің?» дейді.
كَوتو	КӨТҮ	КӨТҮ: төбе.
كَتو	КЕТҮ	КЕТҮ: шолақ; (кетік? А.Е.) (Қыпшақша).
بَچی	БҰЧЫ	БҰЧЫ: сазы өзгеше бір әуезді аспап*.
سَچا	СЕЧА	СЕЧА: шымшық торғай. (Оғызша).
سَچو	САЧУ	САЧУ: тон, орамал секілділердің шашағы.
قَچو	ҚОЧҮ	ҚОЧҮ: Қочұ. Ұйғыр қаласының аталуы. Ол жердегі қалалардың бәрі солай айтылады.
كَچا	КЕЧӘ	КЕЧӘ: киіз, текемет. (Оғызша).
كَچی	КЕЧІ	КЕЧІ: ешкі. (Оғызша).

* «Вичы: бұчы - струнный шипковый музыкальный инструмент. (МК III 173).» (ДТС., Стр. 119).

كچا КЕЧЕ

КЕЧЕ: кеш, кешқұрым.

Жырда былай деп келген:

كچا تورب برر اردم

قرا قزل بري كردم

قتغ ياني قرا كردم

قيا كورب بقو اغدي

*Кече тұрып жорып ердім,
Қара қызыл бөрі көрдүм
Қатыс жаны қира көрдүм
Қаја көгүр бақи ағды:*

*Кече тұрып иорып ердім,
Қара қызыл бөрі көрдүм,
Қатыс ианы құра көрдүм,
Қайа көрүп бақұ ағды —*

*Кешке тұрып жортар едім,
Қара қызыл бөрі көрдім,
Қатты жайды құрып көрдім,
Қиғаш қарап, жотаға ақты».*

(Кешке тұрып түн жамылып жортар едім;
Қара қызыл бөрілерді көрдім, тегеуірінді бе-
рік садағымды атуға дайындалдым; бөрілер мені
байқап биікке салды, жоғары жотаға тартты...)

كچا КЕЧЕ

КЕЧЕ: кеже. Қарбыз, қияр, сол сияқты нәрсе-
лерді тасуға пайдаланылатын зембіл қап; кебе-
же.

نچا НЕЧЕ

НЕЧЕ: неше? «Қанша?» мағынасындағы сөз.

«نچا يرماق بردنك» Нече жағмақ бердің: Нече

иармақ бердің - Неше ақша бердің?» Кейде бұл сөз сұраулық жалғау мөнінде келіп, «қандай?» дегенді білдіреді.

- تَدُو TADU ТАДУ: адамның табиғаты.
- تَدَا TADA-TATA ТАДА-ТАТА: он қадам жерден көз жетер жерге дейінгі аралық.
- دَدَا DADA ДАДА: ата, баба. (Оғызша).
- قُدَى ҚУЗЫ ҚҰДЗЫ: қуыс, шұңқыр; (құдық).
«قُدَى الدى Ol қызы ылды: Ол құдзы ылды - Ол шұңқырға түсті».
- بَری BӨRI БӨРІ: бөрі.
Мақалда былай деп келген:
«بَری قشنىسن ييماس» Бөгі қошпысын жемес: Бөрі қошнысын иемес - Бөрі қоңсысын жемес; (Бөрі көршісін жемес). Яғни, бөрі екеш бөрі де өзінің іргелес көршілерін жемейді. Бұл мақал көршіні сыйластықпен құрметтеу қажеттігіне үндейді.
- بَری BORЫ БОРЫ: оқ басының жебе ұшына енгізілетін тұсындағы ойық, кертілген айылбасы. Соны «بشق برىسى» башақ боғысы: башақ борысы» дейді.
- بَری BORЫ БОРЫ: су ағып кетпес үшін ыдыстың аузына нығыздап тығындап қоятын ағаш тығын.
- تَری TYRI ТҮРІ: «تَری نانىك» түгі нең: түрі нең - дәмі кермек, қышқыл нәрсе». Діні қатты, құлқы қырсық адамға «كشى تَری түгі кіші: түрі кіші» дейді.

تُرَا	TURA	ТУРА: (бекініс – А.Е.)*. «تُرَا قَلْقَن» Tura қалқан: Тура қалқан - жаудан қорғану үшін қолданылатын қару-жарақ, жабдықтар».
تُورَا	TÖRE	ТӨРЕ: (жіңішке «ө» дыбысымен). Төр, үйдің төрі. «تُورَا يُقْلَادِي» Törejuqladı: Төре иүқлады - Төрге шығып отырды». Бұл сөз «تُور» төр» секілді де қолданылады.
تُورُ	TÖRY	ТӨРҮ: жосын; жөн-жосық, салт, әдет. Мақалда былай деп келген: «اَيْلُ قَلْبُرُ تُورُ قَلْمَاسُ» El қалыр төгү қалмас: Ел қалыр төрү қалмас -Ел калар, әдет қалмас; Яғни, мемлекет қалса да, қалыптасқан жөн-жосық, әдет қалмас». Бұл мақал алдыңғы адамдардың әдетін, салтын сақтауды дiттеген адамға қарата айтылады.
تُورِي	TERI	ТЕРІ: тері.
سُورُ	SERY	СЕРҮ: сөре. Үстіне үй жабдықтары қойылатын сөре.
قَرَا	ҚАРА	ҚАРА: қара. Хақанның хандары «قَرَا қага: қара» деп аталады. «بُغْرَا قَرَا خَاقَانُ» Buғға қага хақан: Бұғра қара хақан – Бура қара хан», деген сияқты. Бұл жөнінде бір хикая бар.
قَرَا قُش	ҚАРА ҚУШ	ҚАРА ҚҰШ: қарақұс.
قَرَا قُش	ҚАРАҚУШ	ҚАРАҚҰШ: Қарақұс. Мүштарий** жұл-

* «Tura I. укрепленное жилище, крепость.» (ДТС., Стр. 587.)

** Юпитер. «Есек қырған» деп жүрміз. Бұл жөнінде қазақ ішінде космологиялық аңыз да бар. Түнде де, таңда да, кеште де туа беретін жарық жұлдыз. А.Е. Енді бір жерде «Таразы» деп көрсеткен.

дызы. Бұл таң кезінде шығады. Кейде мұны:

«قَرَا قُشُّ يَلْنُزْ» Қарақушj ulduz: Қарақұш иүлдүз

- Қарақұс жұлдыз» деп те атайды.

قَرَا قُشُّ KARAQUŞ QARAQÜŞ: түйе табанының айналасы.

(Оғызша).

قَرَا اَرُنُّ KARA ORUN QARA OPUŃ: көр, кабір.

Мына бәйітте былай дейді:

بَرْمِشْ سَنِكَ بِلْ

يَلْنِكُنِّي تَبَرَّ قَرْنَقَا

قَلْمِشْ تَفَّرْ اَذْنَكْ

كِرْسَا قَرَا اَرْنَقَا

Bermiş seniñ bil

Jalyñıq tapar qarynqa,

Qalmyş tavar azyppnyñ

Kirse qara orunqa:

Bermiş seniñ bil,

Ilalyñuq tapar qarynqa

Qalmyş tabar adzynnyñ

Kirse qara orunqa –

Bil, bergeniñ seniki,

Tabynar adam qarynqa.*

Basqaniki – qalğan mal,

Kirseñ qara orynqa...»

(Білгін, бергенің, яки жегенің өзіндікі;
Өйткені адам қарны үшін табынар, қарны үшін
қызмет етеді; Адам көрге кіргеннен соң, қараң-

* «Табынар» бұл жерде түпнұсқа мәніне сәйкес қызмет істеу, қызмет атқару, құлшылық ету мағынасында алынды. А.Е.

ғы орынға жайғасқан соң, қалған малы басқаникі болады, өзгелерге бұйырады).

قَرَا أَرْنُ Қага оғун: Қара орұн» деген сөздің әуелгі түпкі мағынасы «Қараңғы жер» екендігін білдірмек.

قَرَا بَاشُ ҚАРА ВАШ ҚАРА БАШ: Қарабас. Құлдарға айтылатын, соларға тағылатын ат. Еркекке де, әйелге де, құлдың бәріне бірдей қолданыла береді. «Қара бас» дегені.

قَرَا اَتُّ ҚАРА ОТ ҚАРА ОТ: * Үндістаннан әкелінетін улы шөп.

قَرَا يَافُ ҚАРА ЯАҒ ҚАРА ИАҒ: қара май. Мұнай.

قَرَا سَنَكِرُ ҚАРА СЕҢІР: ҚАРА СЕҢІР: Қара сенгір. Барсған маңындағы жер аты.

قَرَا اَتْمَاكُ ҚАРА ЕТМЕК ҚАРА ЕТМЕК: Нан тағамының бір түрі.

Ол былай әзірленеді. Ет сүйектерінен ажырап түскенше қайнатылып, езілгенше пісіріледі. Содан кейін үстіне ұн, май, шекер салып қойылғанша қайнатады, содан кейін жейді.

Бұл قَرَا قُГА қага қуга: қара құра» деп қос сөз түрінде айтылады.

قَرِي ҚАРЫ ҚАРЫ: көп жасаған, көрі.

Мәселен, قَرِي آرُ Қагы ег: Қары ер - Қария

адам». قَرِي اَتُّ Қагы ат: Қары ат – Көрі ат» дейді. Басқалары да осы секілді.

* «Қага от: бот. Акони́т.(МК III. 222)». (ДТС., Стр. 423).

- قَرَى ҚАРЫ ҚАРЫ: қолдың қары. Шынтақтан қолдың басына дейінгі аралық.
- قَرَى ҚАРЫ ҚАРЫ: бөз өлшейтін өлшем, кез. (Ұзындық өлшемі — А.Е.) Бұл алдыңғы сөзден алынған ұғым. Бұл ұғым араб тіліне де үйлеседі. Қол өлшемімен, қолдың қарымен мата өлшейтін өлшем екі тілде бір сөзбен айтылады.
- قُرَى قُرَى ҚҰРЫ-ҚҰРЫ ҚҰРЫ ҚҰРЫ: құру-құру. Тай енесінен қалғанда шақырып алу үшін қолданылатын сөз. Кейде, сөз соңындағы «ی — и/ы» әрпі «ه — h» әрпіне ауыстырылып, «قُرَى قُرَى қуруh-қуруh: Құруh-құруh» түрінде де айтылады.
- قُورُ ҚОРУ ҚОРҰ: тікен; темір тікен. (Қыпшақша).
- نَرُو NARU НАРҰ: тарап, маңай мәнін білдіретін сөз. «نَرُو بار Nery bar: Неру бар - Бері (бар) кел».
- بِزَى BIZI БІЗІ: күйік. Күйгендіктен нанның бетінде пайда болатын күйген қабыршақ. «اتماك بزى بُلدى Etmek bizi boldy: Етмек бізі болды - Нан күйікті болды; Нан күйіп кетті».
- قَزَى ҚАЗЫ ҚАЗЫ: адамның ішінің қыртысты қазысы, қазы майы. «بند قزيسى ياغ Jund qazısy jağ: Иүнд қазысы иағ - Жылқы қазысы май». (Жылқының қазы майы. — А.Е.) Түрктердің ең жақсы көретін, жұғымды тағамы.
- قُوزَى ҚОЗЫ ҚОЗЫ: козы; қошақан.
- بَاسَا BASA БАСА: «соң, кейін» мағынасындағы сөз. «من آندان بَاسَا كَلدم Men andan basa keldim: Мен андан баса келдім - Мен одан соң келдім».

- بَسُو BASU БАСҰ: гүрзі. Темір тоқпақ. Бір тілде.
- تَسُو TUSU ТҰСҰ: шипа, дауа.
 Ol ot maңa tusu қылды: Ol ot maңa тұсұ қылды - Ол дәрі маған дауа қылды».
- قَسَى ҚАСЫ ҚАСЫ: қой, басқа да мал үшін талдан тоқылған қора. Басқасы да сондай.
- قَسَى بَادِم ҚАСЫ БАДЫМ ҚАСЫ БАДЫМ: қора, қотан салдым.
- قَسَى ҚАСЫ ҚАСЫ: бізге қарайтын бір жердің аты.
- تَشُو ТҮШҮ ТҮШҮ: «تَشُو تَشُو түшү түшү: түшү-түшү – есекті тоқтату үшін қолданылатын сөз». Айтқанда «ت — т» әрпі мен «ش — ш» әрпінің арасына «ر — р» дыбысы қосылып айтылады. Әйтсе де, оны жазу мүмкін емес.
- تَشَى ТІШІ ТІШІ: ұрғашы. Кез-келген жан-жануардың ұрғашысы.
- كَشَى КІШІ КІШІ: кісі, адам. Бұл сөз жалпыға да, жалқыға да бірдей, әйелге де еркекке де бірдей еш айырмасыз қолданыла береді.
- كَشَى КІШІ КІШІ: қатын. Мен мұны йағма елінде естідім.
 Ol al kishi aldimu. «ال كشي الاديمو» Олар «ол үйленді ме» дегенді.
 Ol kishi aldimu: Ол кіші алдымұ — Ол қатын алды ма?» дейді.
- بُغَا BUҒА БҰҒА: бұға. Үндістаннан әкелінетін бір дәрі.

Оның сарысына – «سارغ بۇغا» Saғығбуға: Сарығ бұға»; күл түстісіне «بوز بۇغا» boz buға: боз бұға» дейді.

توفا TOFA

TOFA: кесел, дерт.

«ايك توفا» Ig tofa:* Ig тоға - дерт».

چوغي ЧОҒЫ

ЧОҒЫ: жанжал; дау-дамай. Арғулар «ج — ч» әрпін фатхамен (чағы;) айтады. Өзге түркітердің бәрі зәммәмен (чиғы: чұғы) айтады.

قۇفۇ ҚУҒҰ

ҚУҒҰ: ку; акку.

سافو САҒҰ

САҒҰ: өлшем**

تەۋە ТЕВЕ

ТЕВЕ: түйе. Жалпыға да, жалқыға да бірдей қолданылады. Екі жақтың арасындағы «ف» әрпімен айтылады. Оғыздар оны «دۋا» dewe: дефе» дейді.

چاۋا ЧАВА

ЧАВА: жастарға берілетін есім.

چۈۋى ЧУВЫ

ЧУВЫ: котандықтардың жосынында хақаннан екі дәреже төмен тұрған кісіге берілетін мәртебе ат. Түркітерде бұл басқаша.

چىۋى ЧИВИ

ЧИВИ: жынның бір тобының аты.

Түркітер былай деп иланады; екі топ бірімен бірі ұрсысса, ол екі топтың жұртындағы жындар да өз иелерін қорғап ұрсысып, соғысып қалады. Жындардың қай жағы жеңсе, ертеңінде осы

* «Ig tofa: парн.заболевание, болезнь. (МК, III. 224-стр.) (ДТС., Стр. 203.)

** «Сағу: мера измерения для зерна. (МК III. 225)», (ДТС., Стр. 481)

жұрттың ханы, егелері жеңген деп саналады. Қайсы жұрт жеңілсе олардың ханы, егелері де жеңілген деп саналады. Түрк қосындары шайқастан шыққан түні жындардың оғы тиіп кетпесін деп, сақтанып, шатырларға кіріп жатады. Бұл түркітер ішінде кеңінен тараған әдет-ғұрып.

قوی
ҚОВЫ

ҚОВЫ: қуыс, кеуек.

قوی یغاش Қовы жығаш: Қовы иығаш - Кеуек ағаш». (Шіріп қурап кеткен іші қуыс ағаш. А.Е.) Кейде «و — у» әрпімен «قوی қоуы: қоуы» деп те айтылады.

قوی
ҚОВЫ

ҚОВЫ: (берекесіз, құтсыз, А.Е.). «قوی آر» Қовы ег: Қовы ер - бақытсыз, құты қашқан адам». (Арғуша). Мақалда былай деп келеді:

قوی آر قدغقا کرسا یل الیر
Қовы ег қудұғқа кірсе иел алыр -
Құтсыз адам құдыққа түссе, жел алып шығар». Демек, құты қашқан адам құдыққа кірсе де, жел оны қайта шығарып тастайды, сөйтіп ол қиналып машақатқа түседі.

باقا
БАҚА

БАҚА: бақа, құрбақа.

Осыдан барып, тасбақаны «منکوز باقا» Мүңүз бақа: Мүңүз бақа» дейді.

باقاشوق
БАҚАШУК БАҚАШҰК: бақашық*. Кішірейтіп айтылғаны.

Иық сүйегі мен қол арасындағы бұлшық ет.

* «Бакашик: II. Мышцы между ключицей и плечом. (МК I. 545/6)» (ДТС., Стр. 82.).

بَقُو	BAKU	БАҚҰ: белең, дөң, төбе. Дөңес жер.
بُقَا	BUQA	БҰҚА: бұқа.
تَقِي	ТАҚЫ	ТАҚЫ: тағы, және. تَقِي يَرْمَاقِ بِيرَ Тақы жармақ бер: Тақы иармақ бер - Тағы ақша бер». Оғызшада бұл сөз кейде «бірге, хәм» мағынасында кездеседі. أَلْ تَقِي أَنْدَا Ol тақы anda: Ол тақы анда - Ол да сонда; (Ол сонда бірге)».
تَقُو	ТОҚУ	ТОҚҰ: белбеудің айылбасы, белбеудің доғасы.
سَقَا	SAQA	САҚА: тау етегі.
سَقُو	SOKU	СОҚҰ: келі. Негізінде «ق — қ» әрпі екеу болған еді, жеңілдетіліп біреуі түсіп қалған. «Төбе, дөң» мағынасындағы «بَقُو» бақи: бақұ» сөзі де екі «ق — қ» әрпімен келетін, ол да жеңілдетіліп бір «ق — қ» әрпімен жазылған. «Сулық» мағынасындағы «جَاقُو» жақи: уақұ» да, негізінде «جَاقُو» жақи: иағқу» болатын. Бұл Ұлы Тәңірдің «فَطَّائِمٌ تَفَكَّهُونَ» деген сөзіне ұқсас. Бұның негізі «فَطَّائِمٌ» деп жеңілдетілген. Бұл да сол секілді.
أُرِي	УРЫ	ҰРЫ: (дау; алашапқын. А.Е.) «أُرِي قَتِي» Угы кыкы: ұры-кыкы — шапқын-сүрең; (айғай-сүрең)».

بُكَا
BҮКЕ

БҮКЕ: бүке; аждаха; үлкен әбжылан.

Мақалда былай деп келген:

«يَتِي بِشَلِغِ يَلِ بَكَا» Jети башлығ jel бүке: Иети башлығ иел бүке - Жеті басты аждаха». Иабак-ылардың ең ұлығ үлкендерін: «بُكَا بُدْرَجْ» Бүке budрач: Бүке бұдрач» деп атағандай, кейбір батырларды да осы атпен атайды. Онымен жеті жүз мыңдық қосыны болды. Мұсылмандардың қырық мың қолына басшылық жасаушы Арслан Тегін Қазимен соғысқанда Ұлы Тәңірі оларды босқынға ұшыратты. Махмұт айтушы еді: Мен ол шайқасқа қатысқан адамнан: «Кәпірлер соншама көп болса да неге жеңілді?» — деп сұрадым. Ол: «Біз де бұған қайран қалып, қолға түскен кәпірлерден: — Сендер соншалық көп бола тұрып неге жеңілдіңдер?» деп сұрадық» — деді. Сонда олар: «Шабуыл дабылы қағылып, керней ойнап, шайқасқа кірер кезде басымыздың үстінен, төбемізден көкті жауып кеткен жасыл тау көрдік. Сол таудың сансыз көп қақпалары бар екен, олардың бәрі ашық тұрды. Сол есік, қақпалардан бізге жаһаннам оттары жалындап жалаң қақты. Біз үрейіміз ұшып қорқып кеттік. Сөйтіп, бізді жеңдіңіздер», — деп жауап берді деді.

Мен де, бұл, пайғамбарымыздың мұсылмандар қосынын қолдаған құдыреті екен дедім.

БЕГІ: бегі. Ерлерге берілетін есім.

بِکِي
BEGI

بُكُو
BӨГҮ

БӨГҮ: дана, ақылды, білімді, хәкім.

«بَاكَا bilqe: білге» сөзімен қосып «بُكُو Bəgү bilge: Бөгү білге» деп те айтады.

Жырда былай деп келеді:

بَاكِنِي اِرْدَدِمْ
 بُكُونِي اَذْرَدِمْ
 اَزْمَنِي اَذْرَدِمْ
 بَلْغَلْ اَتَمْ يَزَانُورْ

*Bilikni irdedim
 Bəgүni əzürdүt
 Özүtmi aзырдыm
 Jalғыl атым jazыlnur:*

*Білікні ірдедім,
 Бөгүні өдзүрдүм,
 Өзүмні адырдым,
 Иалғыл атым иазлынұр –*

*Білімді іздедім,
 Дананы таңдадым;
 Өзімді айырдым (ел-жұрттан. – А.Е.),
 Ақ жал атым жазылды...»*

(Білім іздедім, біліктілікті іздедім; ақылды дана хакімдерді саралап таңдап, талдадым; Өзімді ел-жұрттың ортасынан бөліп айырып алдым; сол үшін де ақ жал атым созылып, жазылды).

تَكَا ТЕКЕ

ТЕКЕ: еркек киік. Оның мүйізінен садақ жасалады.

تَكَا ТЕКЕ

ТЕКЕ: теке. Сакалы текенің сакалына ұқсайтын көсе адамға «تَكَا سَقَانْ Teke saqal: Теке сақал» – дейді.

- تُكَا TYGE TYGE: екі жасар бұзау. Ұрғашы бұзауды:
«تُكَا تَشِي Tіshі tyge*. Тышы түге» дейді.
- تِكُو TIKY TIKY: бөлік.
«بِر تِكُو اَت Bir tiky et: Бір тікү ет - Бір бөлек ет». Негізінде «ا» — «ك» әрпі екі рет қайталанған болатын. Жоғарыда айтылған сөздер секілді жеңілдетілген.
- جِكِي ЧИГИ ЧИГИ: жиі; тығыз.
«جِكِي يِي Chigi ji: Чігі иі - Жиі тігіс». «ج — ч» әрпі «يِكِي تِكْتِي jigi tikti: жігі тікті — жиі тікті» дегендегі «ي — и» әрпімен алмасқан. Кітаптың бас жағында айтқанымыздай қыпшақ, тағы басқалардың тілдерінде «ي — и» әрпінің орнына «ج — ч/ж» әрпі ауыстырылады. Сөйтіп олар інжуді «جِنجُو чіпчу» дейді. Дұрысында «ي — и» әрпімен келеді.
- تِكُو تِكُو TҮКҮ TҮКҮ TҮКҮ TҮКҮ: күшім-күшім. Күшікті шақыру үшін қолданылатын сөз.
- تَكِي TӨGI TӨGI: ақталған тары. (Оғызша).
- تَكِي TIGI TIGI: кешкісін, түнде естілетін гу-гу дыбыс.
Түркітердің нанымында, үлкен ұлылардың аруақтары өздері тіршілік кешкен қалаға жылына бір рет түнде жиналып келіп, сол сахар жұртына зийарат етеді екен. Түн ішіндегі осы гу-гу

* Б.Аталай редакциясы алынды. (Қараңыз: ТДК. М.К. III жылт, 228-бет).

дауыстарды естіп қалған кісі өледі. Бұл түркерде кең тараған наным. Бұл сөздегі «ت — т» кесрамен жазылған. Менше, фатхамен оқыған дұрысырақ болар еді. Мәселен, қатындар тұрмысқа шыққаннан кейін, өз үйін көріп қайтуға

барғанда «تكدی كئدی» Tegdi keldi: тегді келді» яғни «зийарат етуші келді» дейді.

سَكُو SEKY
سُكَا SÖKE

SEKY: сәкі.

SÖKE: шөке.

«ار سكا التردی» Er söke olturdy: Ер сөке олтұрды - Адам шөкелеп отырды».

Жырда былай деген:

ارن ايدب سكا تردی
بشي بينن سكا تردی
افت بولب بكا تردی
اذو قما تبين تغدی

*Eren ызыр söke turdy
Bashy boyнын söke turdy
Ufut bolup böke turdy
Uzi қата тіpen тығды*:*

*Eren ыдып сөке тұрды,
Bashy бойнын сөке тұрды,*

* Бәйіттің төртінші тармағы харакатталмағандықтан анық шықпаған. Б.Аталай редакциясы, транскрипциясы алынды. А.Е.

Ұфұт балұп бөке тұрды
Үдзұ қама тінен тығды –

Ерлерін жолдап шөке тұрды,
Басы мойнына шөке (бұғып) тұрды;
Ұялғаннан бүгіліп тұрды,
Қума, қорлама деп басын иді»

(Жеңілген адамды аңғартып айтылған: Ол маған ерлерін жіберді, адамдарын жолдады; Олар алдыма жетіп шөкелеп шөгіп отырысты; Басшыларының қылығына ұялып, бойы бүгіліп, басы мойнына кіріп, бүгілді, жер болды. Естері шығып, маған келіп: қайта қума, – деп, бас ұрды; мен де оны мақұл көрдім».

كُكُو كӨКҮ

КӨКҮ: апа; көке**. Бұл сөзді «كُكُوِي كөкүі: көкүі» деп айтады. Дұрысы осы. «كُكُوِيْم كәді» Көкүіт келді: Көкүйүм келді - Көкем келді».

بَلَا БАЛА

БАЛА: құс баласы. Сол секілді жыртқыш аңдардың, басқа да хайуандардың кішкентай балаларына да осы сөз қолданылады.

قُش بَلَاسِي قُسْنَجِغِ اِتْ بَلَاسِي اُخْشَنْجِغِ Құш

баласы қусыншығ ыт balasu охшаншығ:

Құш баласы құсыншығ ыт баласу охшаншығ - Құс баласы жиренішті, ит баласы сүйкімді». Құс баласы құсқызардай жүрек айнытады, яғни канат, қауырсыны шығып, жүні жетілгенше сүйкімсіз жиренішті болады, ит баласы туған-

** «Күкү: тетя по отцу: Күкүіт келді – Моя тетя пришла. (МК III 232)» (ДТС., Стр. 325).

нан ойыншықтай сүйкімді, көрер көзге көркем болады. Өсіп, жетілгенде, үлкейгенде, керісінше болып шығады.

بَلُو	BALU	БАЛУ: арғулардағы шағын қаланың аты.
بَلُو	BALU	БАЛУ: балу-балу: әлди-әлди. Қатындардың балаларын бесікке бөлеп, ұйықтату үшін айта-тын сөздері.
بَلَا	BALA	БАЛА: көмекші. Адамның шаруасына, әсіресе диканшылықта жәрдем берген кезде қолданылады. Жәрдем беретін бала.
تَلُو	TELY	ТЕЛҮ: ақмақ; тентек. (Оғызша).
تَلُو	TALU	ТАЛУ: тандаулы, сара. «تَلُو نَانِكْ Talu нең: Талү нең - Тандаулы нәрсе».
تَلُو	TOLU	ТОЛУ: толы. «تَلُو اِدْشْ Tolu ізіш: Толу ідізіш – Толы ыдыс». Лық толып тұрған нәрселердің бәріне солай дейді.
تَلِي	TOLY	ТОЛЫ: бұршақ*. Көктен жауатын бұршақ.
تَلِي	ТЫЛЫ	ТЫЛЫ: оқтың басына (ұшына) байланатын (кигізілетін ? – А.Е.) қайыс.
چِلَا	ЧІЛЕ	ЧІЛЕ: шіле. Ат қорадағы жас тезек.
سَلِي	SALY	САЛЫ: қалақ**.

* «Град. (метеорол.) МК, МТW 212. Туркмен. Dolu. Турецк., азербайж. Dolu. Чагат. Toly (Zam., 354). Алт. Тош ледь, наледь. Монг. Тошык». (Қараңыз: С.Е.МАЛОВ, Памятники древнетюркской письменности. М., 1951 Стр.432).

** Salы: I. инструмент для обмазывания глиной, лопоточка. (МК III. 141). (ДТС., Стр.482).

سُلي SYLI

СҮЛІ: сүлі, Құлдарға берілетін есім.

Бұл сөз «سُلَيْمَانُ» Сүлеймен: Сүлеймен» сөзінің қысқарған түрі секілді.

قُولا QULA

ҚҰЛА: құла. قُولا ات قұла ат.

قَالِي QALY

ҚАЛЫ: қалай, егер, әгәрәкім секілді мағынада қолданылатын сөз.

Жырда былай деп келеді:

« كَلْسَا قَالِي قَتَغَلِقُ
 اَرْتَرُ تَبُو سَرِنِكَلُ
 اَذْلِكْ اِشِنُ بَلْبُ تَرُ
 اَنْجَا اَنْكُرُ تَرِنِكَلُ

*Kelse қалы қатығлық
 Erter teju seringil
 Özlek ышын bilip tur
 Анча аңар tirengil:*

*Kelse қалы қатығлық
 Ертер теуу серінгіл
 Өзлек ышын біліп тұр
 Анча аңар тіренгіл –*

*Қаталдық саған келсе, егер,
 Өтеді деп, сабыр қыл.
 Тағдырдың ісін біліп тұр,
 Сөйтіп оған қарсы тұр.*

(Егер, саған қатал күндер туса, қатыгездік басқа түссе; Оны өтпелі-кетпелі қиындық, өтіп

кетеді деп сабыр сақта; Тағдырдың ісін, уақыттың сынайын түсініп, солай болатындығын біліп тұр: Соған сөйтіп қарсы тұр, мойыма. Кезкелген қиындық, бейнетке бола қайғырып, қасірет шегіп,өзіңді жасытпа, қиындыққа бой алдырма).

«بُو سَن بُو ايشغ قاي قلدنك» Bu sen bu ышығ қалы қылдың: Бұ сен бұ ышығ қалы қылдың - Осы сен бұл істі қалай істедің?».

«سن قلی برسا سن» Sen қалы barsa sen: Сен қалы барса сен - Әгәрәкім, сен барсаң?»

كُلي

KYLI

КҮЛІ: жармай, дәнімен бірге кептірілген өрік. Кептірілген шабдалы.

تمو

TAMU

ТАМҰ: тамұк; тозақ.

«تمو قين اجار تمار» Tamu қаруғын ашар tavar:

Тамұ қаруғын ашар табар - Тозақ есігін мал ашар». (Пара, мал тозақ қақпасын ашар, басқаны неге ашпасын?!). Бұл мақал өзінің ісін тындырамын деген адамның пара беруі керек екендігін мегзеп айтылған.

تما

TUMA

ТҰМА*:

«تما بخرسن» Tuma buxсын: Тұма бұхсын - Тары шарабының ашып, көпіріп бұрқырап күбінің бетіне шыққан бөлігі».

جفی

ЧОҒЫ

ЧОҒЫ: жанжал; бақырып-шақыру.

«جفی چمی» Чоғы чаты: чоғы-чаты - бақырып-

* «Tuma: tuma buxsun - брожение и шипение (настоя просяной водки)». (МК III. 234). (ДТС., Стр 585).

шақыру»; «جَمِي قَلْدِي» Чоғы чаты қылды:
 Чоғы чамы қылды - Айғай-шу (жанжал) жаса-
 ды». «جَمِي» Чаты: чамы» - сөзі кос сөзде «جَمِي»
 чоғы-чоғы» сөзіне тіркеліп қана қолданылады.

سَمَا SYME

СҮМЕ: бөрттірілген бидай.

Оны кептіргеннен кейін түйеді. Сөйтіп талқан,
 не нан секілді тағамдар істейді.

Шәрбәт дайындауға арналған арпаға да осы сөз-
 ді колданады.

كَمِي KEMI

КЕМИ: кеме. (Оғыз бен қыпшақ тілдерінде).

كُومِي KYMI

КҮМИ: «كُومِي تالاس» Күмі talas: Күмі талас— Ұй-
 ғырлар шекарасындағы бір жердің аты».

كَمِي KIMI

КИМИ: кеме. Оғыздардан өзге Түрк жұрттарын-
 да колданылады.

Жырда былай деп айтылған:

كَمِي اجرا الدروب
 الا سُنْ كَجْتَمِيز
 ايغر تبا بشانْب
 مِنْكَلَق ايلن اجْتَمِيز

*Kiwi içre oldurup
 Blla suvın keçtimiz
 Uğur taba bawlanıp
 Мыңлақ elin ачытыыз:*

*Кіші ічре олдұрұп
Бла сувын кечтіміз.
Ұйғур таба башланып
Мыңлақ елін ачтымыз —*

*Кеме ішіне отырып,
Іле суын кештік біз.
Ұйғыр жаққа бет қойып,
Мыңлақ елін аштық біз».*

(Кемеге отырып, Іле суынан жүзіп өттік. (Іле — үлкен дария). Ұйғырлар тарапына бас қойып, бет бұрдық та; Мыңлақ атты елді аштық).

مَاМА MAMA МАМА: қырман бастырған кезде ортада жегілген өгіз. Басқа өгіздер соның маңында айналып жүреді.

مامو MAMU МАМУ: неке түні келінмен қосып жіберілетін қатын. Жеңге. Бұл, негізінде, түркше сөз емес.

نَما NEME НЕМЕ: «білмедім, білмеймін» мағынасындағы сөз. «نَما نا قلدی» Neme ne қылды: Неме не қылды - Не істеді, білмеймін!?».

تَنا TANA ТАНА: күнжіт дәні. (Ош пен арғулар тілдерінде).

يَتمو JEMU JENY* ИЕМУ ИЕНУ: «көр де тұр, келемін» мөніндегі қос сөз. «مَنْ بَرغای مَنْ يَمو» Men barğay men jemu: Мен барғай мен иему -Мен тез барармын, көр де тұр».

سُنَى SUNYI СҰНЫ: бөрене. Үйдің , тақтайдың астына салынатын түзу берік бөрене.

* Анық жазылмаған, оқылмайды. Нобаймен транскрипцияланды.

- قَنُو QANU ҚАНҰ: қане, қайсы?
 «قَنُو كَشِي Qanu кіші: Қанұ кіші – Қайсы кісі?»
 (Арғуша). Бұл сөздегі «ن – н» әрпі «ی – й» әр-
 пінің орнына ауысып түскен.
- قَانِي، قَنِي QANYI ҚАНЫ: қәні? қайда?
 «قَانِي عِلْمِ Oғlum қапы: Оғлұм қаны - – Ұлым
 қәні?».
- كُنِي KÖNI КӨНІ: түзу; тура.
 «كُنِي نَانِكْ Kөni нең: Көні нең - Түзу нәрсе».
 Оң ниетті адамға да «كُنِي أَرُهْ Kөni ег: Көні ер —
 Түзу адам» — деді.
- كُنِي KYNI КҮНІ: күндес.
 Мақалда былай деп келген:
 «كُنِي نَانِكْ كُنِي تَكُو يَغِي Kүнінің күline tegy жағы:
 Күнінің күline тегу йағы - Күндестің күлкісіне
 дейін жау». Яғни, күндес, бақталастар біріне-
 бірі жау. Жаулығы сондай, күлкілері де бір-бі-
 рінің көзіне түсіп, шамына тиіп тұрады.
- مُنُو MUNU МҰНҰ: «міне» мәніндегі сөз. «قَانِي Қапы: қаны-
 -қәні?» деген сөздің жауабы болып келеді.
- دَا DAVA ДАВА: жыңғылдың миуасы. Оны бояушылар
 колданады.
- دَا DAVA ДАВА: жүн бөлігі. Жүн түтіліп, білтеленіп, кол-
 ға өткізіледі де, содан жіп иіріледі.
- قَوَا ҚОВА: қауға. (Оғызша).
- قَوَا ҚОВА: түрк жүгендерінде жылқының танауы-
 на тиіп тұратын қайыс.

ТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ **فاعل** ФАЙЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

لَتُو	LETY	ЛЕТҮ: Сұйық тағамның бір түрі. Су, қар, мұз секілді нәрселерге қойып суытылады. Ішіне көк* салынады. Салқындау үшін желінеді.
قاجا	ҚАЧА	ҚАЧА: қалта, қалташа; қап. «قاجا قا قاجا: қа қача - қа қаша» деген сөз содан шыққан. Кейде қысқартып «قاجا қача: қаша» тәрізді де айтылады.
قوجو	ҚОЖУ	ҚОЖУ: Қожу. Ұйғыр шахарларының бірінің аты.
چوچو	ЧУЧУ	ЧУЧУ: Шушү: түрк шайырларының бірінің аты.
قىچى	ҚЫЧЫ	ҚЫЧЫ: қыша**.
اونو	UNU	ҮНҮ: оны.
مونو	MUNU	МҮНҮ: мұны. Бұл сөз көз алдындағы затқа байланысты айтылады.
سونو	SUNU	СҮНҮ: зере, зире***. (Эфирлі-майлы, бал шырынды өсімдік. — А.Е.)
قانى	ҚАНЫ	ҚАНЫ: қане? қайда, қай жерде?

* Бұл жерде түрлі өсімдіктер қосылатын дәм-татулар. А.Е.

** «Қычы бот. Горчица (МК III. 238)». (ДТС., Стр. 440). Қазіргі қазақ тілінде дала қапустасын (сурепица) «қышы» дейді. А.Е.

*** «Sunu бот. черный тмин. (Nigella sativa L.) (МК III. 238)». (ДТС., Стр. 514.)

لِيُو LIYU ЛИИУ: құмды лай. Кепкенде құрғақ балшық
күйіне түсетін құмды лай. (Құмы көп лай бол-
са керек. А.Е.).

أُوهُي УҢИ УҢИ: үкі. Түркітердің көбі «أُوهُي үкі: үкі» дейді.

ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ فَعَالُ ФӘАЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

خَتَائِي ХЫТАЙ ХЫТАЙ: қытай. Жоғарғы Шын.

تَغَاي ТАҒАЙ ТАҒАЙ: немере аға*.

جِغَاي ЧЫҒАЙ ЧЫҒАЙ: кедей; кембағал; (жоқ-жітік.)

Жырда былай деп келген:

كُنْكَلْ كِمْنِكَ بُلْسَا قَلْمِي يُوْقِي جِغَايِ
قَلْسَا كُجُنْ بُلْمَسْ اَنِي تَقْ بَايِ

*Көңүл кімің болса қалы жоқ чыгау
Қылса күчүн болмас аны тоқ бай:*

*Көңүл кімің болса қалы иоқ чыгай
Қылса күчүн болмас аны тоқ бай –*

*Кімнің көңілі болса егерде жоқ, шыгай,
Оны күшпен етіп болмас тоқ, һәм бай».*

* «Тағаж: дядя (МК III. 238)»... (ДТС., Стр.526). Негізінен әкесі тарапындағы немере ағаларға айтылатын болса керек. Қазіргі қазақ тіліндегі - «аға, ағай». А.Е.

(Кімнің жаны жұтан, жаратылысынан қам-көңіл, кедей, тегінен кедейліктің шырмауында қалған адам болса, егер жан дүниесі жұтан, көңілі кедей болса, оны күштеп (дүние-малды үйіп-төгіп. А.Е.) тоқ, бай маркасқа адам жасай алмайсың).

فَعْلَى ФӨ'ЛА СЕКІЛДІ ТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تُرْنَا TURNA ТҮРНА: тырна.

قَرَوَى ҚАРҰЫ ҚАРҰЫ: «قَرَوَى Қарғыja: Қарғы иа – Жіңішке

садақ». Осыдан шығарып «قَرَوَى قَشَلِغْ كِشِي»

Қарғы қашығ кіші: Қарғы қашлығ кіші - Жіңішке қасты кісі» дейді. Бұл сөз арабшаға сөйкес келеді. Мәселен, араб тілінде садаққа ұқсайтын нәрсенің бәріне «قَرَوَى қарға: қарға» дейді. Шәйір жырында былай:

رَوْبَةٌ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ
قَرَوَاءَ مَرْجَابِ فُنُقِ

деп жырға қосқан.

فَعْلَالُ ФӨ'ЛАЛ ТҮРІНДЕГІ ТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

شَنْبُوِي ШЕНБУЙ ШЕНБҰЙ: бір сый-сыйапаттан соң, кешкілік

берілетін қонақасының аты. (Кенжекше)*.

بُوخْتَايُ BOXTAJ БОХТАЙ: киім бокшасы. «بُوخْتُوِيُ» Boxtuj: бох-туй» деп те айтылады.

لُوخْتَايُ LOXTAJ ЛОХТАЙ: сары теңбіл гүлді қызыл түсті Шын жібегі.

قُنْجُوِيُ QUNCUJ ҚҰНЧҰЙ: құнжүй**. Қатыннан бір мәртебе төмен келетін ханым. (Хан тұқымынан, бегім. — А.Е.). «قَاتُونُ قُنْجُوِيُ» Qatun қунчүј: Қатұн құнжүй» — деген сөз содан шығарылған.

بُوغْدَايُ BUFDAJ БҰҒДАЙ: бидай.

Мақалда былай деп келген:

«بُوغْدَايُ قَتْنَدَا سَرْفَجِ سَفَالُورُ» Bırdaj қатында sarq-аш suvalur: Бұғдай қатында сарқаш сувалұр — Бидайдың қатарында қарамық су ішер». (Бидайдың береке-құты арқасында қарамық та су ішіп қалар)***.

Бұл мақал біреуге пікірлес, жақын болып жүріп, жақсылық көрген адамға қарата айтылады.

Барсғандықтар «بُوغْدَايُ» bufdaj: бұғдай» деп айта алмайды, «بُوغْدَايُ» budfaj: бұдғай» дейді. «Мен барсғандық емеспін» деген кісіге осы сөзді айтқызып сынайды.

* Бұл жерде бірінен-бірі келетін түрлі сый, дастарханнан кейін түнде берілетін түрлі шырын, ішімдіктер де коса жүретін қонақасыны мезгеп отырса керек. А.Е.

** «Қунчүј: I. (кит.чунчу, қоң-чу) принцесса, младшая родственница ханской крови». (ДТС., Стр. 466).

*** «Күріш арқасында күрмек су ішер». А.Е.

چِلْدَايُ ЧИЛДАЙ ЧІЛДАЙ: шілдай. Аттың омырауына шығатын жара. Күйдіріп емдейді.

سَمْدُوْیُ SAMDUJ САМДУЙ: самдүй. Ыстық та емес, суық та емес орташа күйдегі, жанға жағымды тағам.

قُرْدَايُ KORDAJ ҚОРДАЙ: құстың бір түрі.

Шәйірде былай деп келген.

قُرْدَى قَعُوْ اَنْدَا اَجْبُ يُمِغْنُ اُتَارُ
قُرْغُنُ يَنْكَانُ سَيْرَبُ اَنْ اُنِي بُتَارُ

*Қордај қуғи анда ичир јумчын өтер,
Қузғун јақан сайрап анын үні пүтер:*

*Қордай қуғу анда ұчұп ұмчын өтер
Құзғұн иақан сайрап анын үні пүтер -*

*Қордай, аққу онда ұшып жиылып өтер,
Құзғын, қарға сайрап содан үні бітер!»*

(Жаздың көркемдігін дәріптеп айтқан: Бұл ма-
найда қордай, аққулар топтасып су айналасын-
да жиылып, алуан түрлі өуезбен сайрасып өтер;
Құзғын, ала қарғалар қақылдап үні бітіп өшер.)

قَمْشُوْیُ КОМШУJ ҚОМШУЙ: қанға толған кене. Бұл сөз қуығы
тұтылып, сие алмай қалған адамға мысалдап
айтылады.

بُورْفُوْیُ BORFUJ БОРФУЙ: үрмелі керней.

جِرْغُوْیُ ШЫРҒУJ ШЫРҒҰЙ: Жебе басының қалың, жуантық
тұсы.

جَرَّغُوْیْ ШЫРҒУЈ ШЫРҒҰЙ: киімнің (тонның) екі жанындағы
белбеу өткізіп қоятын таспа түйме бауы.

جَلْغَايْ ЧАЛҒАЈ ЧАЛҒАЙ: шалғай, құс канатының ұштары.

قَرَّقُوْیْ ҚЫРҚУЈ ҚЫРҚҰЙ: қырғый.

جَبَكْ قَرَّغُوْیْ Чібек қығұј: Чібек қырғұй -
Тұйғын».

قَرَّغُوْیْ ҚАРҒУЈ* ҚАРҒҰЙ: таудың басына биік жерге мұнара
секілді орнатқан қарауыл. Оның басына от
жағып, жаудың келіп қалғандығын хабарлап
белгі береді. Содан карап жұрт хабарланып мал-
жанын сақтап қалуға қам-қаракет жасайды,
дайындалады.

مِنْغُوْیْ МЫНҒУЈ МЫНҒҰЙ: қағаз жапсыруға қолданылатын
қамыр; желім. Бөрік жапсыру үшін оны сумен
қосып қайнатып, қоюландырады.

جَلْقُوْیْ ЧҰЛҚУЈ ЧҰЛҚҰЙ:
چُلْقُوْیْ اتَاكْ Чулқуј етүк: Чұлқұй етүк – өкше-
сінің бір жағы желініп, жапырайған етік».

(Сірі тайған етік. – А.Е.). چُلْقُوْیْ اَلَكْ Чулқуј
elik: Чұлқұй елік - Шолақ қол».

* «Қағұј: Сигнальная сторожевая башня. (МК. III. 241)» (ДТС., Стр.426).

БЕС ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ

تَرْغَبِي تАРЫҒШЫ ТАРЫҒШЫ: тарышы.

سَرْغَبِي SORUҒШЫ СОРҰҒШЫ: жоқшы; жоғалған нәрсені сұраушы.

قَرْغَبِي ҚОРУҒШЫ ҚОРҰҒШЫ: қорықшы. Нәрсені қорғап-қоршаушы.

قَرْنَجِي ҚОРУНШЫ ҚОРҰНШЫ: шатырда, не басқа жерде түтіннен ыстанып қарайып кеткен кигіз. Басқаларға да сондай.

بَقْرَسِي БУҚУРСЫ БҰҚҰРСЫ: соқа темір. (Темір соқа).

БҰЛ БӨЛІМНІҢ АЛТЫ ӨРШТІЛЕРІ

جَنْجَرِغَا ШАНШАРҒА ШАНШАРҒА: шымшық, торғай.

سَكْلَنْجُو SӨKLYNШҮ СӨКЛҮНШҮ: қуырдақ.

قَمْلَنْجُو ҚАМЛАНЧУ ҚАМЛАНЧУ: Қамланшу.

«اِكِّي اَكُوْز» Jkki өgүz: Іккі өгүз - Екі өгіз» жанындағы кішкене қаланың аты.

كَزْلَنْجُو ҚЫZLENШҮ ҚЫZLENШҮ: жасырылған, (жасырып сақталған).

Мақалда былай дейді: «كَلْنِدَا» Қызленшү келінде: Қызленшү келінде - Жасырылған келінде». Яғни, жасырылған нәрсе келінде болады.

Өйткені, ол жақсы нәрсені жасырып еріне сақтап қояды.

كَسَلِنْشُ كESLINШҮ КЕСЛІНШҮ: сары кесіртке.

فُعُولَى ФӘУЛӘЛИ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

جَقُوبَرَى ХУҚУВАРЫ ХҰҚҰБАРЫ: * отқа төзімді ыдыс жасайтын кыш.

قَرَأْنَى ҚАРАФУНЫ ҚАРАҒҰНЫ: балалардың ақшамда ойнайтын ойындарының бірінің аталуы.

فَعْلَال ФӘӘЛЛАЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تُرْمَتَاЙ ТҰРЫМТАЙ: тұрымтай. Жыртқыш құстардың бірінің аталуы. Ер адамдарға да «تُرْمَتَاЙ» туримтай: тұрымтай» деп ат береді. Лақаб ат беріледі.

Төрт әріпті есімдер бөлімі бітті

* «Чуқубагы (вместо хуқубагы) огнеударная глина для изготовления тиглей. (МК 552/7)». (ДТС., Стр. 157).

ТӨРТ ӨРШТІ ЕТІСТІКТЕР БӨЛІМІ

ЕКІ ӨРШТІЛЕР

تایدی ТАЙДЫ

ТАЙДЫ: тайды.

«آر تایدی» Ер тайды: Ер тайды - Адам тайып кетті». Кез келген мал, жануардың аяғы жанбырда, не батпақта тайып кетсе де осылай дейді.
(تایار - تیماق) Тайар-таймақ: Тайар-таймақ — Таяр-таймақ).

تуйدی ТҮЙДЫ

ТҮЙДЫ: түйді.

«آر ایشن تуйدی» Ер ышын туйды: Ер ышын түйды - Адам ісін түйді; Адам өзіне беймәлім болған істі түйді, сезді». (تуйار - تیماق) Tujar-tujмақ: Тұйар-тұймақ — Түйер-түймек).

туйды ТЫЙДЫ

ТЫЙДЫ: тыйды.

«ال انی تуйدی» Ол аны тыйды: Ол аны тыйды - Ол оны тыйды». Бұл сөздің негізі «ن — з (дз)» өрпімен «تذتی» Тызты: Тызты-Тыйды» болатын, жеңілдетілген. (تуйار — تیماق) Тыjar-тыjмақ: Тыйар-тыймақ — Тыяр-тыймақ).

تويدى TOJDY TOЙДЫ: тойды.

«قارن تويدى» Қарын tojdy: Қарын тойды - Қарын тойды». Бұл сөз негізінде «ز — з (дз)» әрпімен

«توزتى tozty: тодзты: болған, жоғарыда айтқанымыздай «ز — з (дз)» әрпі «ى — и» әрпіне алмасқан. Бұл осылай сөйлейтін жұрттардың тілінде. (تويار - تويماق) Tojar-tojmaq: Тойар-Тоймак — Тояр-тоймак).

سويدى SOJDY СОЙДЫ: сойды.

«ار قويغ سويدى» Ер койуғ sojdy: Ер койуғ сойды - Ер қой сойды». Басқаларға да осылайша қолданылады. (سويار - سويماق) Sojar-sojmaq: Сойар-соймак — Сояр-соймак).

Мақалда былай деп келген:

«بیر تىلكو تریسین اکیلا سیماس» Bir tilky terisin ikile sojmas: Бір тілкү терісін ікіле соймас - Бір түлкінің терісін екі қайтара соймас». Яғни, бір түлкінің терісі екі қайтара сылынбас.

Бұл мақал бір адамнан жақсылық көріп, екінші қайтара тағы жақсылық жасауын күткен кісіге қаратып айтылады.

قایدی ҚАЙДЫ ҚАЙДЫ: қайыды; көңіл бөлді.

«قاداشنىكا قایدی» Қадашына қайды: Қадашына қайды - Өз жақынына көңіл бөлді».

Мақалда былай деп келген:

«قازاش قازاش قازاش قازاش قازاش» Қазаш Қазаш Қазаш Қазаш Қазаш

теміш қаймадық қазып теміш - қайтыш: Қад-
заш теміш қаймадық қадзын теміш-қаймыш —
Қарындас десе қарамадық, қайын десе қарадық
(Қарындас дегенге қарамаған, қайын дегенге
қарапты).»

Бұл мақал туған-туыстардың ішінде қайын,
құдаларды құрметтеу қажеттігін мегзеп айтыл-
ған.

Жырда былай деп жазған:

بَرْدَنِكَ نَلِّكَ اَيْمَدِنِكَ
كَيِّرُو كُرْبَ قَيْمَدِنِكَ
كَنْكَل بَرُو يَيْمَدِنِكَ
بَلْدَنِكَ اَرْنَجْ بَلْمَخُو

*Бардың нелүк аймадың,
Керу көгүр қаймадың,
Көңүл берү жаймадың,
Воидиң ерінч болмағи:*

*Бардың нелүк аймадың,
Керу көрүп қаймадың,
Көңүл беру иаймадың,
Болдұң ерінч болмағұ —*

*Неге кеттің, айтпадың,
Кейінге қарап қаймадың (қайырылмадың.—А.Е.)
Көңіліңді бері бұрмадың,
Болмағыр байғұс болып қалдың».*

(Кеттің, кеткенінді несіне айтпадың!? Кей-
ін, артына қайырылып қарамадың да; Көңілің-
ді бері бізге бұрмадың, пейілінді ашпадың; Енді,
сен болмағыр, бір бейшара байқұс болдың да
қалдың!).

قَيْدِي كAJDY ҚАЙДЫ:
 «كَيْرُ قَيْدِي» Керү қайды: Керү қайды - Артына қайырылды». (قَيْمَاقُ - قَيْارُ Қайағ-қаймақ: Қайар-қаймақ – Қайырылар-қайырылмақ).

قَيْدِي QAJDY ҚҰЙДЫ: құйды.
 «كُبْكَا سُوْقُ قَيْدِي» Ер күрке сув қйды: Ер күрке сув құйды - Ер күбіге су құйды ». Сұйық нәрселердің бәріне солай дейді. (قَيْمَاقُ - قَيْارُ Қујағ-қујмақ: Құйар-құймақ – Құяр-құймақ).

قَيْدِي QOJDY ҚОЙДЫ: үрікті.
 «آت قَيْدِي» At қойды: Ат қойды - Ат үрікті; (Ат үркіп қашты)». Басқаларға да осындай қолданылады. (قَيْمَاقُ - قَيْارُ Қујағ-қујмақ: Құйар-құймақ – Үркер-үркпек.).

قَيْدِي QYJDY ҚЫЙДЫ: қиды, кесті.
 «عَر سوزن قَيْدِي» Ер сөзің қйды: Ер сөзің қыйды - Ер сөзің қыйды, сөзінен қайтты, уәдесінен тайды». «اَل يَغَاج قَيْدِي» Ol жығаш қйды: Ол иығаш қыйды - Ол ағаш қыйды». (قَيْمَاقُ - قَيْارُ Қыјағ-қыјмақ: Қыйар-қыймақ – Қияр-қыймақ).

كَيْدِي KYJDI КҮЙДІ: күйді.
 «اُتُنْكَ كَيْدِي» Отың күйді: Отың күйді - Отын

күйді». Басқалары да сондай. (كُيَارُ - كُيْمَاكُ)
Күйер-күймек: Күйер-күймек – Күйер-күймек).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَيْدِي جAJДЫ

ИАЙДЫ: шайқады; шайды.

«أَلْ سُوْدَا تُوْنُغْ يَيْدِي» Ol suvda tonuǵ jajdy: Ол сувда тонұғ иайды - Ол тонын суда шайқады».

«أَلْ مَنِكْ كُوكُلْ يَيْدِي» Ol meniñ көңул jajdy:

Ол менің көңүл иайды - Ол менің көңілімді жайлады; Ол менің көңілімді бұрып алды».

Басқалары да осындай.

يَيْدِي جAJДЫ

ИАЙДЫ: қозғалтты; тербеді; шайқады.

«يَيْلُ يَغَاغُجُ يَيْدِي» Jel jығаш jajdy: Иел иығаш

иайды - Жел ағашты шайқады». (يَيْمَاقُ - يَيْمَارُ Ja-

jag-jajмақ: Иайар-иаймақ – Шайкар-шайқамак).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ БАСҚА БІР ТҮРІ

بَادِي BADЫ

БАДЫ: бағлады.

«أَلْ أَتَغْ بَادِي» Ol atyǵ baды. Ол атығ бады - Ол атты байлады».

Басқалары да осындай. Бірденені жіппен байласа, осы сөз қолданылады. (بَامَاقُ - بَارُ Baг-ba-
мақ: Бар-бамақ – Байлар-байламақ).

تودی TUDY

ТҰДЫ: жапты; жұмды.

«أَغْزَنُ تودی» Ol aғзын tudy: Ол ағзын тұды - Ол аузын жапты». Кез-келген тесікті бітегенде, жапқанда осылай дейді. (تور - توماق) Tur-tu-мақ: Тұр-тұмақ – Жабар-жаппақ).

تیدی TEDI

ТЕДІ: деді.

«أَنْ مَنكَ اَنْدَغُ تیدی» Ol маңа andaғ tedi: Ол маңа андағ теді - Ол маған андай деді». (تیر - تیماك) Ter-temek: Тер-темек – Дер-демек).

سادى SADY

САДЫ: санады.

«أَر قویغُ سادی» Er қойуғ saды: Ер қойуғ сады - Адам қойын санады». Басқаларда да осындай. (سار - ساماق) Sar-samaқ: Сар-самақ – Санар-санамақ).

Жырда былай деп келген:

قَرَا تُونُكْ كَجْرَسَادِمْ

أَغْرَ اُونِي اَجْرَسَادِمْ

يَتِيكَانُكْ قَجْرَسَادِمْ

سَقَشْ اَجْرَا كُنْمْ تَغْدِي

Қара түнүг кеуірседім
Ағыр ипы ишүрсәдім

*Jetikenig qasharsadım**
Сақыш ішре күнүт түгды:

Қара түнүг кешүрседім
Ағыр ұны ұшүрсадым.
Иетікеніг қашарсадым,
Сақыш ішре күнүм түгды —

Қара түннің өткендігін тіледім,
Ұйқы гафыл қашқандығын тіледім,
Жетігенді қайта-қайта санадым,
Күнім туды санақ санап жатқанда».

(Қараңғы түнек түннің өтіп кеткендігін тіледім; Гафыл ұйқыны қайткенде қашыруды тіледім; жеті қаракшы жұлдызының айналуын қайта-қайта санадым; Санақ үстінде жарқырап күндізгі күнім шықты).

سودی SUDY

СҰДЫ: ұсұнды; сұнды.

«^ال ^انكّر ^بي^ون ^سودي» Ol аңар bojun sudy: Ол аңар бойұн сұды - Ол оған бойұсынды».

«^ال ^منكّا ^بي^ونك ^سودي» Ol маңа jun sudy: Ол маңа иұң сұды - Ол маған (есу үшін) жүн ұсынды».
سور - سوماق) Sur-sumak: Сұр-сұмак – Ұсынар-ұсынбақ).

سيدي SYDY

СЫДЫ: сындырды.

«^ال ^اتنك ^سيدي» Ol отұң сыды: Ол отұң сыды -

* Араб тілінде «^قجرسادیم» қашarsadым: қашарсадым» сөзі «қайта-қайта санадым» мағынасында айтылғанын түсіндіріп, Б.Аталай осылай транскрипциялағанды дұрыс көреді. Дәлірек мәні «жетіген жұлдызының айналысын қайта-қайта санадым» дегенге саяды. Түпнұсқадағы жазылуы — «^قجرسادیم» Қашarsadым: қашүрсадым». Жетіген — жеті қаракшы жұлдызы. А.Е.

Ол отынды сындырды».

Басқасы да осындай.

سیدی SYDY SYDY: сындырды, жеңді.

«Ol süni sydy: Ол сүні сыды -

Ол қосынды жеңді». (سیر - سیماق Syg-symaq:

Сыр-сымақ - Сындырар -сындырмақ).

قادى QADY QADY: қалады; салды.

«Ol aşjka otuñ qady: Ол ашычка отуң қады:

Ол ашычка отуң қады - Ол қазанға отын қала-

ды». «Ol tonuñ qady: Ол тонұғ

қады - Ол тонын боқшаға салды».

(قار - قاماق Qar-qamak: Қар-қамақ - Қалар-

қаламақ). Бұл иағма тіліндегі сөз. Бұл сөздің дұрысырағы «قالادی» kalady: қалады» деген түрде айтылатыны.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يودی JUDY ИҰДЫ: жуды.

«Ol ton judy: Ол тон иұды - Ол тон жуды».

Басқалары да сондай. (يور - يوماق Jug-jumak:

Иур-иумақ - Жуар-жумақ).

يیدی JEDI ИЕДІ: жеді.

«Ol ash jedi: Ол аш иеді - Ол ас

жеді». Басқалары да сондай. Иабакұ жұртының тілінде «бек кісінің малын жеді, малын талан-таражға салып талап алды» дегенді

«كشيني ييدي بأك Beg kişini jedi: Бег кішіні

иеді - Бек кісіні жеді» дейді. (يبر - ييماك Jег-je-мек: Иер-иемек – Жер-жемек).

Етістіктің бұл түрін төрт әріпті деп атадық. Өйткені, бірінші жақты білдіретін сөз төрт әріптілер.

«آت بادم At badym: Ат бадым – Ат байладым»;

«قوى سادم Qoj sadym: Қой садаым – Қой санадым» дегендер секілді. Бұл арабшаға ұқсас.

Арабшада да «دَعَوْتُ ، غَدَوْتُ» сөздері төрт әріптілер. Осылардың арасындағы ұқсастыққа сәйкес осылай атадым.

فَعَّلَى ФӘӘЛДИ ТҮРІНДЕГІ ОРТАҢҒЫ ӘРПІ ҮШ ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ ҮШ ӘРІПТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَبَيَدَى АБЫДЫ АБЫДЫ: жасырды.

«أَلْ أَنِي كَشَيْدَنْ أَبَيْدَى Ol аны кішіден абыды:

Ол аны кішіден абыды - Ол оны кісіден жасырды». Бұл сөз біреуден бірденені жасырғанда

колданылады. (أَبِير - أَبِيمَاق) Абыг-абымак:

Абыр-абымак – Жасырар-жасырмак).

آتادی ATADY

АТАДЫ: атады.

«Ol аңар at atady: Ол аңар ат атады - Ол оған ат атады». Ат беріп, ат қойса да осы сөз қолданылады. (Atar-ataмақ: Атар-атамақ)

اتادی OTADY

ОТАДЫ: отады.

«Ol тағығ otady: Ол тарығ отады - Ол тарыны отады.» Егін бұзылып кетпесін деп, жапырақтарын кесті. Бастары (ұштары кекілденген) кесілген егінге де осы сөз қолданылады.

(Otar-otamaқ: Отар-отамақ – Кесер-кеспек).

اتادی ӨTEDI

ӨТЕДІ: өтеді; төледі.

«Ol аның алымын өtedi: Ол аның алымын өтеді - Ол оның алымын өтеді».

Ол оның қарызын төледі. (Өter-өtemек: Өтер-өтемек – Төлер-төлемек).

Жырда былай келген:

بلسا كيميڭ آلتن كۈمۈش ارلا اتار

اندا بولۇپ تەڭرىگەرۈ تاپغىن اتار

*Bolsa kimiñ altun күмүш erle eter,
Anda bolup теңригерү тапғын өтер:*

*Болса кімнің алтұн күмүш ерле етер
Анда болұп теңрігерү тапғын өтер –*

Үй-жай алар, болса кімнің алтыны мен күмісі,
Сонда отырып өтер хаққа құлшылығын, (күллі
ісін)»

(Кімнің алтын-күмісі болса, үй-жай салар,
сол үй-жайда онаша отырып, Тәңірге құлшылық
етіп, ибадатын өтейді).

أُتِیدِ

ҮТІДІ

ҮТІДІ: үтіктеді.

«ال تونغ اُتِیدِ Ol tonuғ ʔtidi: Ол тонұғ үтіді - Ол
тонын үтіктеді; Ол тонның бүріскен жерлерін

темірмен сылап жазды». اُتِیر - اُتِیمَاکْ ʔtir-ʔti-
mek: Үтір-үтімек — Үтіктер-үтіктемек).

اُتَادِ

ОТАДЫ ОТАДЫ: от жақты.

«ال اُتَاکْ اُتَادِ Ol otuң otadı: Ол отұң отады
- Ол от жақты». Бұл өзгеше бітімді сөз, оны йағ-
ма мен иемектер қолданады.

اُتَادِ

ОТАДЫ ОТАДЫ: емделі; дауалады.

«اُمجِ اُنکَر اُتَادِ Emші аңар ot otadı:
Емші аңар от отады - Емші оны дәрімен емде-
ді». «اُتَا - اُتَامَاکْ Otar-otamak: Отар-отамак —
Дауалар-дауаламак). (Оғызша).

اُجِیدِ

АШЫДЫ АШЫДЫ: ашыды.

«سِرکَا اُجِیدِ Sirke ашыды: Сірке ашыды - Сір-
ке ашыды». Жарақат ашып ауырғанда да осы сөз
колданылады. «اُجِیر - اُجِیمَاکْ Aшығ-ашымак:
Ашыр-ашымак — Ашыр-ашымак).

آریدی ARЫDЫ APЫDЫ: тазаланды; аршылды.

«آریدی نازك» Ағыды нең: Арыды нең - Нәрсе тазаланды». (آریر-آریماق) Агыг-агымак: Арыр-арымак – Тазаланар-тазаланбак).

آرودی ERYDИ EPYDИ: еріді.

«آرودی ياغ» Jaғ eγydi: Иағ ерүді - Май еріді». Басқалары да осындай. (آرور-آروماك) Eγyг-eγy-tek: Ерүр-ерүмек – Ерір-ерімек).

آریدی YRIDИ YRIDИ: іріді; шіріді.

«آریدی ياش» Jығаш yridi: Иығаш үріді - Ағаш шіріді». (Көп уақыт тұрғандықтан ағаш шіріп кетті). Сүйек шірісе де осылай дейді. (آریر-آریمак) Yrigr-yrimек: Үрір-үрімек – Шірір-шірімек).

آزیدی AZYDЫ AZYDЫ: су шықты; терледі.

«آزیدی كؤ» Kүр azydy: Күр азыды - Күбіден су шықты»; (Күбіндегі нәрсе сыздықтап шықты. А.Е.). Қыш ыдыстан бір нәрсе сыздықтап, шыпырлап терлегендей болып шыкса осылай дейді.

آزیدی AZYDЫ AZYDЫ: сарсыды; сарсылды.

«آزیدی قلاق» Qulaқ azydy: Құлақ азыды - Айғай-сүреннен құлақ сарсыды».

أَزِيمَاقْ - أَزِيرُ - أَزِيمَاقْ Azyg-azymaq: Азыр-азымақ – Сарсылар -сарсылмақ).

اِسِيْدِي ISIDI

ISIDI: ысыды; қызды.

«مُون اِسِيْدِي Mун isidi: Мун ісіді - Сорпа ысыды». Басқаларға да осылай қолданылады. «اِسِيْدِي

تَمْرُ Temүг isidi: Темүр ісіді - Темір ысыды; Темір қызды». Басқалары да осындай.

اِسِيْمَاكْ - اِسِيْرُ Jsir-isimek: Ісір-ісімек – Ысыр-ысымақ).

اَشَادِي АШАДЫ АШАДЫ: асады.

«اَشَادِي عر اَش اَشَادِي Ер аш ашады: Ер аш ашады - Адам ас асады». Хакания Түрктері бұл сөзді тек ұлықтарға лайықтап қолданады. Басқа түр-ктер парықтамай-ақ, әркімге қолдана береді. Бұлардікі қағидаға сәйкес. «اَشَارُ - اَشَامَاقْ Ашаг-ашатақ: Ашар-ашамақ – Асар-асамақ).

اَشَادِي ҮШЕДИ ҮШЕДІ: ақтарды; іздеді.

«اَشَادِي اَل يِيرِكْ Ol jerig үшеди: Ол иеріг үшеді - Ол жерді ақтарды; Ол жерден бірдеңені іздеді». Басқаларда да осындай. «اَشَارُ - اَشَامَاقْ Үшег-үшетек: Үшер-үшемек – Ақтарар-ақтармақ).

اَشُوْدِي ЕШҮДІ ЕШҮДІ: жапты; бүркеді.

«اَشُوْدِي اَل اَنْكِرْ يَغْرَقَانْ Ol аңағ жоғуқпап ешүді: Ол аңар жоғуққан ешүді - Ол оған жамылғы

жапты». Бір нәрсенің үстіне бірдеңе жапса да осы сөз қолданылады. (أَشْوَرُ - أَشْوَمَاكْ) Ешүг-ешүтек: Ешүр-ешүмек – Жабар– жаппак).

أَشِيدِي ҮШІДІ ҮШІДІ: үсіді.

«أَشِيدِي ارَّ» Ер үшіді: Ер үшіді - Адам үсіді».

أَشِيرُ - أَشِيمَاكْ Үшіг-үшімек: Үшір-үшімек – Үсір-үсімек).

أَقِيدِي ОҚЫДЫ ОҚЫДЫ: шақырды.

«أَقِيدِي اَلْ مَنْي» Ол мені оқыды: Ол мені оқыды - Ол мені шақырды».

أَقِيدِي ОҚЫДЫ ОҚЫДЫ: оқыды.

«أَقِيدِي اَرَّ بَتَاكْ» Ер бітік оқыды: Ер бітік оқыды - Адам кітап оқыды, (Адам жазбаны оқыды)».

أَقِيرُ - أَقِيمَاكْ Оқыг-оқытак: Оқыр-оқымақ – Оқыр-оқымақ).

أَقِيدِي УҚЫДЫ ҰҚЫДЫ: құсты.

«أَقِيدِي ارَّ» Ер уқыды: Ер ұқыды - Адам құсты». Бұл сөз жұмсақ «ك - г» әрпімен айтылады.*

أَقِيرُ - أَقِيمَاكْ Уқыг-уқытак: Ұқыр-ұқымақ – Құсар-құспақ).

* Бұл түсіндірме келесі сөзге қатысты секілді. Жанылыс, орны ауысып түскен. А.Е.

- اُكَيْدِي YGIDI ҮГІДІ: үгітті; ұн тартты.
 «اُكَيْدِي ار بۇغداي» Er burđaj Үgidi: Ер бұғдай үгі-
 ді - Адам бидай үгітті; ұн тартты». Басқалары да
 осындай. اُكَيْمَك - اُكَيْر Үgig-үgimek: Үgip-үгі-
 мек – Үгітер-үгітпек).
- اِكَادِي IGEDI ІГЕДІ: егеді; қышырлатты.
 «اِكَادِي اَل بَجَاك» Ol piшек igedi: Ол пішек ігеді -
 Ол пышақ егеді». Басқалары да осындай.
 «اِكَادِي بُغْرَا تِيشِن» Buğra тышын igedi: Буғра
 тышын ігеді - Бура тісін қышырлатты».
- اِكَامَك - اِكَار Jger-igemek: Ігер-ігемек – Егер-
 егемек).
- اِكَادِي IGEDI ІГЕДІ: егесті.
 «اِكَادِي اَل اَنَكْر» Ol аңар igedi: Ол аңар ігеді -
 Ол оған егесті; Ол оған қарсыласты».
- اِكَامَك - اِكَار Jger-igemek: Ігер-ігемек – Егер-
 егер-егеспек).
- اِلَادِي YLEDI ҮЛЕДІ: үлесті; үлестірді.
 «اِلَادِي اَل يَرْمَاق» Ol jarmaқ үledi: Ол иармақ
 үледі - Ол акша үлестірді». Басқаларға да осы
 секілді. اِلَامَاك - اِلَار Үler-үlemek: Үлер-үле-
 мек – Үлестірет-үлестіремек).

الادی ULADY ҰЛАДЫ: байлады; ұластырды. (Біріне бірін байлады, жалғады деген мәнде. А.Е.).

«ال یب ال Ol jыр uladı: Ол иып ұлады - Ол жіп жалғады». Басқалары да осындай.

«ال یغوق ال Ol jaғуқ uladı: Ол иағуқ ұлады - Ол жұртына ұласты; (Ол жақындарына жалғасты)». (الار - الاماق) Ular-ulamaқ: Ұлар-ұламақ – Ұласар-ұласпақ).

الیدی ULYDY ҰЛЫДЫ: ұлыды.

«بری الیدی Bөгі ulыды: Бөрі ұлыды». Түнде ит үрейленіп ұлыса да осылай дейді. Адам қатты қиналып бөрі секілді бақырса да осы сөзді қолданады. (الیر - الیماق) Uлыг-улымақ: Ұлыр-ұлымақ – Ұлыр-ұлымақ).

Мақалда былай деп келеді:

بزیدا بری الیسا آقدا ات بغری تارتشور Jazyda

bөгі ulыsa evde ыт бағғы тартышур: Иазыда бөрі ұлыса, ебде ыт бағры тартышұр - Далада бөрі ұлыса, үйде иттің бауыры сыздар».

Яғни, далада бөрі ұлыса, оған жаны ашып, үйдегі иттің бауыры сыздар. (бүйрегі бұрар - А.Е.) Бұл мақал жақын, туыс жандардың біріне-бірі жанашырлық жасап, жәрдемдесіп жүруі керектігін білдіреді.

الیدی ӨЛІДІ

ӨЛІДІ: су болды; ылғалданды.

«تون الیدی Ton өліді: Тон өліді - Тон су болды».

Басқаларға да сондай. (أَلِيمَاكَ - أَلِيمَاكَ) Öliр-өлimeк:

Өлір-өлімек – Ылғалданар – ылғалданбақ).

Мақалда былай деп келген:

«كَذُّكُلِكَ أَلِيمَاكَ كَفَجِّكَ لِكَ كُرِيمَاكَ» Кезүклүг

өлimes күфешліг күгімес: Кедзүклүг өлімес, күфешліг күгімес – Кебенекті су болмас, ауыздықты ат (жер) тарпымас». Сулық шекпені, бүркеншігі бар адам су болмайды, шекпенімен сақтанады; ауыздығы салынған ат қарғи алмайды, алып қашып, жер тарпымайды.

Бұл мақал әр іске де әзірлік керек екендігін ишара етеді.

أَنُودِي

ANUDY АНҰДЫ: әзірленді; дайындалды.

«أَنُودِي نَانَاكَ» Anudy neң: Анұды нең - Нәрсе әзірленді.» Бұл өтімсіз етістік. Арабша айтуға тура келсе «أَنْعَدَ» деп айтар еді. Әйтсе де, мұның арабшасы қолданылмайды.

(أَنْوَرُ - أَنْوَمَاقُ) Anur-unamaq:

Анур-анұмақ: Анұр-анұмақ – Әзірленер-әзірленбек).

أُنَادِي

UNADY ҰНАДЫ: разы болды; ұнады.

«أُنَادِي أُنَادِي» Ol bu ышығ unady: Ол бұ ышығ ұнады - Ол бұл істі ұнатты».

«سَنُ أُنَادِنَاكَ مُو» Sen unadyntu. Сен ұнадыңму

- Сен разы болдың ба?» (أُنَارُ - أُنَامَاقُ) Unar-unamaq: Ұнар-ұнамақ – Ұнар-ұнамақ).

أُنَادِي

ENEDI

ЕНЕДІ: ен салды.

«أَلْ قُوَيْنِ اِنَادِي» Ol қойып енеді: Ол қойын енеді
- Ол қойын ендеді; Ол қойына ен салды». Қой-
ының құлағының бір бөлігін кесіп, ен салды.
(اِنَار - اِنَامَاك) Енер-енемек: Енер-енемек – Ен
салар-ен салмақ).

سَیِّدِي SAPYDY SAPYDY: сипандады.

«أَتِ قُدْرُقِي سَیِّدِي» At қудруқы сарыды: Ат
қудруқы сапыды -Аттың құйрығы сипандады».
Басқалар да сондай. (سَیِّمَاق - سَیِّیر) Сарыг-сары-
так: Сапыр-сапымақ – Сипандар-сипандамақ).

سُوبِي SUBYDY SUBYDY: сүйірленді, ұзарды.

«نَانِكُ سُوبِي» Subыды нең: Субыды нең - Нәр-
се сүйірленді». Нәрсенің ұшы ұзарып сүйірлен-
ді. (سُوبِیر - سَیِّمَاق) Subыг-subытак: Субыр-су-
бырмақ – Сүйірленер-сүйірленбек).

كَپِي KEPIDI KEPIDI: кепті.

«تُونُ كَپِي» Ton kepidi: Тон кепіді - Тон кеп-
ті; Тонның үстіңгі жағы құрғады». Заттың кей-
бір жерлері құрғап, кепкенде де осылай дейді.
(كَپِیر - كَپِیْمَاك) Keriğ-kerimek: Кепір-кепімек –
Кебер-кеппек).

كُوبِي KÖBIDI KÖBIDI: жиілеп тікті.

«أَلْ تُونُ كُبِيدِي» Ol ton көбиді: Ол тон көбіді -

Ол тонды жиі (тігіспен) тікті.» (كُبَيْرُ - كُبَيْمًاكُ)

Kөбіг-көбімек: Көбір-көбімек – Жиілеп тігер-жиілеп тікпек).

تَتِيدِي ТАТЫДЫ ТАТЫДЫ: татыды.

«أَشْ أَغْزَا تَتِيدِي» Аш ағызда татыды: Аш ағызда татыды - Ас ауызға татыды; (Дәм ауызға

дәмді болды)». (تَتِيمَاقُ - تَتِيرُ) Татыг-татымақ:

Татыр-татымақ – Татыр-татымақ).

Мақалда былай деп келген:

«كِشِي عَتِي تِيرِغْلِي» Kişi eti tirigle татыр: Кіші еті тірігле татыр - Кісі еті тірлігінде татыр; Яғни адамның қадір-қасиеті тірісінде білінеді» демекші. Мұның мағынасы мынадай: Адам тіршілігінде мал-мүлік жияды, тәтті-дәмді тағамдарды табады, қолына ұстайды, солардан ләззәт тауып, рахаттанады.

سُجِيدِي SҮШІДІ СҮШІДІ: шырынданды; дәмі кірді.

«سُجِيدِي نَانِكُ» Sүшіді нең: Сүшіді нең - Нәрсе шырынданды; Нәрсенің дәмі кірді».

«سُجِيمَاكُ - سُجِيرُ» Sүшіг-сүшімек: Сүшір-сүшімек – Шырынданар-шырынданбақ).

سُشِيدِي SҮШЫДЫ СҮШЫДЫ: секірді; қарғыды.

«أَتْ سُجِيدِي» At sүшыды: Ат сүшыды - Ат

қарғыды». Басқаларға да осындай.

سجیر - سجیماق (Suшығ-suшытақ: Сұшыр-сұшымақ – Секіреp-секіpмек).

كُجَادِي كۈچеді Кۈчеді: күштеді; күш көрсетті.

Ol انك تڧارن كُجَادِي «Ol аның тавағып күchedі:

Ol аның табарын күchedі - Ol оның малына күш көрсетті». (Оның малын зорлап, күштеп алып

алды, – А.Е.). كُجَار - كُجَامَاك (Kүчег-kүчемек:

Kүчер-kүчемек – Kүштер-kүштемек).

Oғланғ كُجَادِي «Oғланығ күchedі: Oғланығ кү-

chedі - Ұланды күштеді; Балаға күш көрсетті басынды». Күн, құлға басынғандық көрсетсе де осылай дейді. Жырда былай деп келген:

أذْكَ مَنِي كُجَايِرُ
تَنْ كَنْ تَرْبُ يَغْلِيوُ
كُرْدِي كُزْمُ تَقْرَقِنُ
يُرْتِي قَلْبُ اَغْلِيوُ

*Үзік мені күчейүр
Түн күн тұрүп жылају
Көрдi көзүм таврақын
Журты қалып аглају:*

*Үдзік мені күчейүр,
Түн күн тұрүп иыглаиү.
Көрдi көзүм таврақын
Иүрты қалып аглаиү –*

*Құштарлық мені күштеді,
Түн-күн тұрып жылаймын,
Көзім көрді тездетіп,
Қаңырап жұрты қалғанын».*

(Ғашықтық, құштарлық сезімі маған күш көрсетті, зорлық-зомбылық істеді; Күндіз-түні жылаймын; жұртын қаңыратып қалдырып жедел, тездетіп көшіп кеткенін көзім көрді).

كچیدی KİCHIDI KİCHIDI: қышыды.

«آتیم كچیدی» Etim kichidi: Етім кічиді - Денем қышыды». Жануарлардың денесі қышыса да

осылай дейді. (كچیر - كچیماك) Kіchir-kіchimek: Kіchir-kіchimek - Қышынар-қышынбақ).

بدودی BEDYDI BEDYDI: ұлғайды; үлкейді.

«اغلان بدودی» Oflan bedüdi: Оғлан бедүді - Бала ұлғайды». Бір нәрсе кішкене күйден үлкен болғанда осы сөз қолданылады. (بدور - بدوماك) Bedür-bedümeк: Бедүр-бедүмек – Ұлғаяр-ұлғаймақ).

بүзیدی BYZIDI BYZIDI: биледі.

«قىز بۇزیدی» Qыз büzidi: Қыз бүзиді – Қыз биледі». Басқалары да осы секілді.

(بۇزير - بۇزيماك) Büzir-büzimeк: Бүзир-бүзімек – Билер-билемек). Мақалда былай дейді.

«قۇرتغا بۇزىك بىلماس يىرىم تارتير» Kurtğa büzik bilmas yırım tartır

bilmes jerim tar ter: Құртға бүдзік білмес иерім тар тер - Кемпір билей білмес, жер тар дер». Бұл мақал іс жайында білгірлік көрсетіп мақтанған, ал бір істі істеуді өтінгенде жоқты-барды себеп қылып, істемейтін адамдарға қарата айтылған.

اُذِيْدِي UZYDY ҰДЗЫДЫ: ұйықтады.

«ار اُذِيْدِي» Ер узыды: Ер ұдзыды – Адам ұйықтады». Басқалары да осындай. (اُذِيْمَاق - اُذِيْمَاق) Узыг-узымақ: Ұдзыр-ұдзымақ – Ұйықтар-ұйықтамақ).

بُؤُودِي BOZUDY БОДЗҰДЫ: бояды.

«ال بُؤُودِي» Ol tonuғ bozudy: Ол тонұғ бодзұды – Ол тонын бояды». Басқалары да сондай.

بُؤُودِي BOZUDY БОДЗҰДЫ: жапсырды.

«ال بُؤُودِي كِيكِنِي يَغَاشِقَا» Ol oqyn urdy kejkіnі yғашqа bozudy: Ол оқын ұрды кейікні иығашқа бодзұды – Ол оқын ұрды, киікті ағашқа жапсырды». Басқалары да осындай. (بُؤُور - بُؤُورِماق) Возиг-возитмақ: Бодзұр-бодзұмақ – Жапсырар-жапсырмақ).

قَؤُودِي QAZUDY ҚАДЗҰДЫ: көктеді, (қайып тікті)

«ال قَؤُودِي» Ol tonuғ qazudy: Ол тонұғ қадзұды – Ол тонын көктеп тікті». (قَؤُور - قَؤُورِماق) Қазиг-қазитмақ: Қадзұр-қадзұмақ – Көктер - көктемек).

يَزِيدِي ҰЗЫДЫ ИЫДЗЫДЫ: жидіді; сасыды.

«يَزِيدِي نَا نَا» Ұзыды нең: Иыдзыды нең –
Нәрсе сасыды».

Аз қолданылатын сөз.

تَرَادِي TARADY TAPADY: тарады; таратты.

«تَرَادِي قِيَز سَجِن» Қыз сашын тарadı: Қыз сашын
тарады - Қыз шашын тарады».

«تَرَادِي سُوْسِن اَنَّا» Аның сүсин тарadı: Аның
сүсин тарады - Оның қосынын таратты».

Бұл сөздің негізі «تَرَادِي» тарды – айырды, ажы-
ратты» болады. Көрініп тұрғандай, бұл екі етіс-
тіктің келер шақ түрлері бірдей.

«تَرَادِي» Тарды: тарды – айырды» дегендегі етістіктің келер шақ
түрі «تَرَارِي» тарар», «تَرَادِي» тарadı: тара-
ды» етістігінің де келер шақ түрі «تَرَارِي» тарар:

тарар - тарар». Әйтсе де, бұл ереже етістіктер-
дің бәріне бірдей ортақ емес. Екі әріпті, үш әріпті
етістіктердің келер шақ түрлері бір сипатты
болып, өткен шақ түрлері өзгеше қолданыла-
ды.

Мәселен, «تَرَارِي اَشْدِي» Ер арт ашды: Ер
арт ашды - Адам асудан асты» мен
«تَرَارِي اَشْدِي» Ол аш ашады: Ол аш ашады -
Ол ас асады» дегендегі екі етістіктің өткен шақ
түрлері екі түрлі болса да, «تَرَارِي» ашды: ашды –

«تَرَارِي» ашды: ашды –

«تَرَارِي» ашды: ашды –

«تَرَارِي» ашды: ашды –

асты» етістігі мен «أَشَادِي» ашады: ашады – асады» етістігінің келер шақ түрлері бір сипатта, «أَشَارُ» ашаг-ашар» болады. Сол секілді, «أَنْ سَفَقَا قَنْدِي» Ol сувқа қанды: Ол сувқа қанды - Ол суға қанды» дегендегі «قَنْدِي» қанды: қанды» етістігінің келер шақтағы түзілімі «قَنْبَارُ» қапаг: қанар» болады да, мәсдары «قَنْمَاقُ» қапмак: қанмак» болады. Осы тәріздес «أَنْ أَتَنَ قَنْدِي» Ol атын қанады: Ол атын қанады - Ол атынан қан алды» дегендегі «قَنْدِي» қанады: қанады» етістігінің келер шақ түрі де алдыңғы сөздердегі етістік секілді «قَنْبَارُ» қапаг-қанар» болады. Мұның мәсдары - «قَنْمَاقُ» қапмак: қанамак». «قَنْمَاقُ» Қапмак: қанмак» пен «قَنْمَاقُ» қапмак: қанамак» етістіктері келер шақ түрінде бірдей. Басқаша айтқанда, өткен шақ пен тұйық райда өзгешеленіп шығады.

تَرُودِي TARUDY ТАРҰДЫ: тарылды.

«أَنْ تَرُودِي» Ev tarudy: Еб тарұды - Үй тарылды». Көкірек, не тағы басқа нәрселер тарылса да солай дейді. «أَنْ بَشَدِي تَرُودِي» Er ruşdy tarudy: Ер пұшды тарұды - Адам ашуланып тарылды». «تَرُومَاقُ - تَرُورُ» Tarur-tarumak: Тарұр-тарұмак - Тарылар-тарылмак).

تَرُودِي TƏRYDI TƏRÜDİ: жаратылды.

«تَرُودِي بِلَنُكُنِّي Jalyñuk tərüdi: Иалыңұқ төрүді - Адам жаратылды». Бұл өтімсіз етістік.

تَرُودِي - تَرُودِي (تَرُودِي - تَرُودِي) Təryg-tərymek: Төрүр-төрүмек - Жаратылар-жаратылмақ).

تَرِيدِي TARYDY TARYDY: екті.

«تَرِيدِي اَل تَرِيغِ Ol tağy tağydy: Ол тағығ тағыды - Ол тары екті; Ол егін екті». Басқаларға да сондай. تَرِيدِي - تَرِيدِي Tağy-tağymaq: Тарыр-тарымақ - Егер-екпек).

تَرَادِي TIREDI TIREDI: тіреді.

«تَرَادِي اَل تَبِيغِ Ol qaruy tiredi: Ол қапұғ тіреді - Ол қақпаны тіреді» Бірденеге тірек қойып тірегенде осылай дейді. تَرَادِي - تَرَادِي Tirer-tiremek: Тірер-тіремек - Тірер-тіремек).

سَرِيدِي SYRYDY SYRYDY: сиді; сарқты.

«سَرِيدِي اَت It syrydy: It сырыды - Ит сиді».

سَرِيدِي SYRYDY SYRYDY: сырыды; сырып тікті.

«سَرِيدِي اَل كِزِي Ol kiziz syrydy: Ол кідзіз сырыды — Ол киіз сырыды; яғни ол түркмендердің шатырының үстіңгі жамылғы перде-

сіндей етіп, немесе көш кезіндегі теңдер секілді кигізді берік, сырып тікті».

(سَریماق - سَریر Sarıg-sarıgmaq: Сырыг-сырымақ – Сырыр-сырымақ).

سَرودی SARUDY SAPYDY: орады; түйді.

«السُّوْلُقُ سَرودی Ol suwluq sarudy: Ол сувлык сарұды - Ол сулық орады».

Бір нәрсенің үстінен бір нәрсені салып ораса, осылай дейді. (سَروماق - سَروز Sarug-sarugmaq: Сарұр-сарұмақ – Орап-орамақ).

قَریدی ҚАРЫДЫ ҚАРЫДЫ: картайды.

«أَر قَریدی Er қағыды: Ер қарыды - Ер картайды». Басқалар да сондай. (قَریماق - قَریر Qarımacaq - Qarır).

Қағыг-қағытақ: Қарыр-қарымақ – Қартаяр-картаймақ). Мақалда былай деп келген:

«أَرسلان قَریسا سَجغان اُتِن كُندانور» Arslan қағыса ышшаған өтін көзезүг: Арслан қарыса ышшаған өтін көдзезүр – Арыстан қартайса тышқанның інін күзетер; (Арыстан қартайса тышқанның інін андиды)».

Бұл мақал ірі істерге қарымы жетпей, шама-сына шақ жеңіл-желпі істерді атқарғанға қанағаттанып, разы болған қарттарға қаратып айтылады.

قَریدی ҚҰРЫДЫ ҚҰРЫДЫ: құрғады.

«قَریدی تون» Ton қиғыды: Тон құрыды - Тон

кұрғады». Басқаларға да осындай.

قُرَيْرٌ - قُرَيْمًاق Қуғыг-қуғымақ: Құрыр-құрымақ — Құрғар-құрғамақ).

قُرَيْدِي ҚОРЫДЫ ҚОРЫДЫ: құрғады.

أَتَيْغٌ قُرَيْدِي Отығ қоғыды: Отығ қорыды - Шөп құрғады». Басқалары да сондай.
 قُرَيْرٌ - قُرَيْمًاق Қоғыг-қоғымақ: Қорыр-қорымақ — Құрғар-құрғамақ).

كُرَادِي KYREDI КҮРЕДІ: қашты.

قُلٌ كُرَادِي Құл күреді: Құл күреді - Құл қашты». Басқаларға да осындай. (كُرَامًاق Күрег-күгемек: Күрер-күремек — Қашар-қашпақ).

كُرَيْدِي KYRIDI КҮРІДІ: күреді; тарпыды.

أَتٌ كُرَيْدِي Ат күріді: Ат күріді - Ат күреді; ат алдыңғы аяқтарымен жер тарпыды».
 أَلٌ قَارِغٌ كُرَيْدِي Ол қағығ күріді: Ол қарығ күріді - Ол қар күреді». (كُرَيْمًاق Күгіг-күгітек: Күгір-күгімек — Күрер-күремек).

بَزَادِي BEZEDI БЕЗЕДІ: безеді.

أَلٌ أَعِينٌ بَزَادِي Ол ерін безеді - Ол үйін безеді». Басқаларға да сол секілді.
 بَزَارٌ - بَزَامًاق Bezeg-bezemek: Безер-беземек — Безер-беземек).

تُزَادِي TUZADЫ TҮZADЫ: тұзады*.

«أَلْ أَاتُ تُزَادِي» Ol et tuzady: Ол ет тұзады - Ол ет тұзады». Бұл сөз «تُزَادِي» tuzlady: тұзлады» сөзінің орнына қолданылады.

قَزِيدِي ҚАЗЫДЫ ҚАЗЫДЫ: қазды.

«أَلْ يِيرِكُ قَزِيدِي» Ol jerig kazady: Ол иеріг қазды - Ол жерді қазды».

Жара, тағы да сондай нәрселерді копарса, ашса да осы сөзді қолданады. (قَزِيمَاقُ - قَزِيرُ Қазыг-қазымақ: Қазыр-қазымақ – Қазар-қазбак).

قُرِيدِي ҚҰРЫДЫ ҚҰРЫДЫ: құрғады.

«أَنْلِكَ بَغْزِي أَشَقَا قُرِيدِي» Аның боғзы ашқа қузыды: Аның боғзы ашқа құзыды - Оның тамағы асқа (жете алмай) құрғады». Қолда-нылатын түрі осы. Дұрысырағы ноқатсыз, «ر» — р»

әрпімен келгені. «سُوتُ أَمْزِدِي» Syt emuzdi: Сүт емүзді – Сүт емізді» тіркесіндей сирек қолданылады. (قُرِيمَاقُ - قُرِيرُ Қуыг-қуымақ: Құрыр-құрымақ – Құрғар-құрғамак).

قَزُودِي ҚЫЗУДЫ ҚЫЗҰДЫ: қымбаттады; бағасы өсті.

«تَفَارُ قَزُودِي» Tavaг kyzudy: Табар қызұды - Мал

* Бұл сөздің келер шағы мен тұйық райы көрсетілмеген.

қымбаттады». (قُزوماق - قُزور Қызур-қызумақ;
Қызұр-қызұмақ – Қымбаттар-қымбаттамақ).

قُزادی

ҚЫЗАДЫ ҚЫЗАДЫ: қыздығын алды.

«ال قُزغ قُزادی» Ol қызығ қызады: Ол қызығ
қызады - Ол қыздың қыздығын алды».

(قُزار - قُزاماق Қызар-қызатақ: Қызар-қыза-
мақ – Қыздығын алар-қыздығын алмақ).

كُزادی

КӨЗЕДІ КӨЗДЕДІ: көзеді; көседі.

«ال ات كُزادی» Ol ot көзеді: Ол от көзеді - Ол
от көседі; (Ол көсеумен отты көседі)».

(كُزار - كُزاماك Көзер-көземек: Көзер-көзе-
мек – Көсер-көсемек).

كُزادی

КӨЗЕДІ КӨЗЕДІ: көседі.

«ال اُزمني كُزادی» Ol үзүмні көзеді: Ол үзүмні
көзеді - Ол жүзімді собығынан үзіп алды». (Ол
жүзімді көседі).

كُزادی

КҮЗЕДІ КҮЗЕДІ: күзеді; күзді өткізді.

«ال ِبِلاغدا كُزادی» Ol jajlarǵa күзеді: Ол иайлағ-
да күзеді - Ол жайлауда күзеді; Ол жайлауда
күзді өткізді». Басқалары да сондай.

(كُزار - كُزاماك Күзер-күземек: Күзер-күземек
– Күздер-күздемек).

سَسیدی

SASYDY SASYDY: сасыды.

«نَانِكْ سَسِدِي Sasıdy neñ: Сасыды нең - Нәрсе сасыды». (سَسِيْمَاقْ - سَسِيْرْ Sasıg-sasımaq: Сасыр-сасымақ.)

كُؤَسَدِي KÖSEDI KÖSEDI: аңсады; іздеді.

«اَلْ اَنِي كُرْمَاكِنِ كُؤَسَدِي» Ol аны көгтекин көседі: Ол аны көрмекін көседі - Ол оны көруді аңсады». Бірнәрсені көруді тілеп, іздесе де осы сөзді қолданады. (كُؤَسَاْمَاكْ - كُؤَسَاْرْ Kөser-kөsetek: Көсер-көсемек — Іздер-іздемек).

بَؤَاْدِي BASHADY BASHADY: жонды; кертті.

«اَلْ اِيْغَاجِيْغْ بَؤَاْدِي» Ol жығашығ башады: Ол иығашығ башады - Ол ағашты жонды; Ағашты кесіп, кертіп белгі салды».

Ағаштарды біріне-бірін тіреп қойса да осы сөзді қолданады. (بَؤَاْمَاقْ - بَؤَاْرْ Башаг-башамақ: Башар-башамақ — Жонар-жонбақ).

بُؤُؤُدِي BOŞUDY BOŞUDY: босатты.

«اَنِكْ اُوْزِيْ بُؤُؤُدِي» Аның өзі бошуды: Аның өзі бошуды - Оның өзі босатты».

بُؤُؤُدِي BOŞUDY BOŞUDY: босады; шешілді.*

«تُكُونْ بُؤُؤُدِي» Tүgүн бошуды: Түгүн бошуды -

Түйін босады». «اَتْ بُؤُؤُدِي» At бошуды: Ат бошуды - Ат шешілді; Ат байлаудан босады».

* Көдімгі «босты; босып кетті» дегендегі «босудын» түп-тамыры осы. А.Е.

بشودي BOŞUDY BOŞUĐDY: босатты, рұқсат етті; қоя берді (бос жіберді).

«خان يلاوجغ بشودي» Хан jalawашығ boşudy:

Хан иалавашығ бошұды - Хан елшіні босатты;

«ار ار اغتن بشودي» Ер Ер ұрағұтын бошұды - Ер қатынын босатты; Ер қатынын қоя берді».

Бұл әрі салт, әрі сабақтас етістік.

Бұл әрі салт, әрі сабақтас етістік.

«بشور - بشوماق» Вошиг-бошимақ: Бошұр-бошұмақ - Босатар-босатпақ).

تاشودي TAŞUDY TAŞUĐDY: тасыды.

«ال افكا يرماق تاشودي» Ol ebge jarмақ tашudy:

Ол ебге иармақ ташұды - Ол үйге ақша тасыды». Басқаларға да осы секілді.

«تاشور - تاشوماق» Ташиг-ташимақ: Ташұр-Ташұмақ - Тасыр-Тасымақ).

تَشَادِي TŪŞEDI TŪŞEĐI: түс көрді; түсіне енді.

«ال توش تَشَادِي» Ol tŷş tŷşedi: Ол түш түшеді - Ол түс көрді». Ұйықтап жатып ұйқысыраса да осылай дейді.

Жатқанда шәухеті шығып кетсе де солай дейді.

«تَشَامَاك - تَشَار» Түшер-түшемек: Түшер-түшемек - Түсіне енер - түсіне енбек).

تَشَادِي TŌŞEDI TŌŞEĐI: төседі.

«تَشَاكُ تَشَادِي» Tөшек төшеді: Төшек төшеді - Тө-
сек төседі; Төсек салды».
Басқасы да сондай.

تَشَادِي TИШЕДИ TИШЕДИ: тіседі; қайрады, егеді.

«تَكْرِمَان تَشَادِي» Tegirmen тішеді: Тегірмен тіше-
ді - Диірмен тісін қайрады; Диірмен тісін өткір-
леп шығарды». Бұл орайда анықталушы түсіп
қалады да, анықтауыш алынған. Өйткені
«تَكْرِمَان Tegirmen: Тегірмен - Диірмен» диірмен
атаулының ортақ атауы. Яғни, бұл жерде өткір-
ленетін, қайралатын диірменнің өзі емес,

диірменнің тісі. «اَرَاقُ تَشَادِي» Ol орақ тіше-
ді: Ол орақ тішеді - Ол орақты өткірледі». (Ол
орақтың тісін қайрады – А.Е.).

«تَشَارُ - تَشَامَاكُ» Тішер-тішемек: Тішер-тішемек
– Қайрар-қайрамақ).

جَشَادِي ЧИШЕДИ ЧИШДДИ: дәрет сындырды. (кіш етті – А.Е.)

«اَغْلَان جَشَادِي» Oғлан чішеді -
Бала кіш етті». Бұл сөз тек кішкене балаларға
ғана қатысты айтылады.

سَشُوْدِي СЕШҮДИ СЕШҮДИ: шешілді; шешіле жаздады.

«تُكُونُ - سَشُوْدِي» Tүгүн сешүді: Түгүн сешүді -
Түйін босап, шешіліп кете жаздады».

«سَشُوْرُ - سَشُوْمَاكُ» Сешүг-сешүмек: Сешүр-се-
шүмек – Шешілер-шешілмек).

قَشِيدِي

ҚАШЫДЫ ҚАШЫДЫ: қасыды; қасылады.

«أَلْ مَنْي قَشِيدِي» Ol meni қашыды: Ол мені қашыды - Ол мені қасыды; Ол менің денемді

қасыды». (قَشِيمَاقْ - قَشِيرْ Қашығ-қашымақ:

Қашыр-қашымақ — Қасыр-қасымақ).

Мақалда былай деп келген:

«الْدَجِي سَجْعَانْ مَوْشْ تَشَقْنْ قَشِيرْ» Öldeshi

сышған тиш ташакып қашығ: Өлдеші сышқан мүш ташакын қашыр - Өлетін тышқан мысықтың тасағын қасыр».

Бұл мақал берекесіз, еш нәтиже шықпайтын іске ұрынған адамға қатысты айтылады.

كُشِيدِي

КӨШІДІ КӨШІДІ: көлеңкеледі; көлегейледі.

«تَامْ كُونُكْ كُشِيدِي» Tam күнүг көшіді: Там күнүг көшіді - Там күнді көлегейледі».

Кез-келген нәрсе жарықты жапса да, көлегейлесе де осылай дейді. (كُشِيمَاكْ - كُشِيرْ Көшіг-көшітек: Көшір-көшімек — Көлегейлер-көлегейлемек).

كِشَادِي

КІШЕДІ КІШЕДІ: кісендеді; шідерледі.

«أَلْ أَتَغْ كِشَادِي» Ol атығ кішеді: Ол атығ кішеді - Ол атын кісендеді». «أَرْ قُولَنْ كِشَادِي» Er қулып кішеді: Ер құлын кішеді - Ер құлын кісендеді».

(كِشَامَاكْ - كِشَارْ Кішер-кішемек: Кішер-кішемек - Кісендер-кісендемек).

سغیدی SOҒЫДЫ СОҒЫДЫ: суыды.

«سوغی سوغی» Suv soғыды: Сув соғыды - Су суыды». Басқаларға да осындай. (سغیر - سغیماق) SOҒЫГ-СОҒЫТАҚ: СОҒЫР-СОҒЫМАҚ - Суыр-суымақ)

تقیدی ТОҚЫДЫ ТОҚЫДЫ: тоқылдатты; қақты; соқты.

«ال قَبْعُ تُقِیدی» Ol қауғ тоқиды: Ол қауғ тоқиды — Ол қақпаны тоқылдатты:

«ال قَوْلانِ تُقِیدی» Ol қулып тоқыды: Ол қулын тоқыды - Ол қулын соқты». (Оғызша). Түркітер

бұл сөзді қос сөз етіп «اردي تُقِیدی» urdy тоқыды: ұрды-тоқуды — ұрды-соқты (ұрып-соқты.

А.Е.) түрінде қолданады. «تارجي قلیج تُقِیدی»

Темүрші қылыш тоқыды: Темүрші қылыш тоқыды -Темірші қылыш соқты; демек, темірші қылыш, пышақ, тағы басқа заттарды жасады».

«ار بوز تُقِیدی» Er bez тоқыды: Ер бөз тоқыды - Адам бөз тоқыды». Басқалары да осындай.

«انې سف تُقِیدی» Аны suv тоқыды: Аны сув тоқыды - Оны су соқты; яғни оны ағынды су

жұлып әкетті». «ارني يیل تُقِیدی» Erni jel тоқыды: Ерні иел тоқыды - Адамды жел қақты;

адамды жын соқты». (Жел ұрды). (تَقِيمَاقُ - تَقِيرُ)
Тоқыг-тоқымақ: Тоқыр-тоқымақ — Соғар-соқпақ).

سَقِيدِي

SAҚЫДЫ САҚЫДЫ: елестеді.

«Ol менің көзіме
اَلْ مِنْكَ كُوْرْمَا سَقِيدِي»
сақыды: Ол менің көзіме сақыды — Ол менің
көзіме елестеді». «ساقِغِ سَقِيدِي» Сақығ сақыды:
Сақығ сақыды — сағым судай көрінді; сағым су-
дай елестеді». (سَقِيمَاقُ - سَقِيرُ) Сақыг-сақымақ:
Сақыр-сақымақ — Елестер-елестемек).

سُقِيدِي

SUҚЫДЫ СУҚЫДЫ: қытықтады.

«Ol аны суқыды: Ол аны сұкы-
اَلْ اَنِي سُقِيدِي»
ды - Ол оны қытықтады; Ол оны саусағымен
қытықтады». (سُقِيمَاقُ - سُقِيرُ) Суқыг-суқымақ:
Сұқыр-сұқымақ — Саусағымен қытықтар-сау-
сағымен қытықтамақ).

سِقَادِي

SYҚАДЫ SYҚАДЫ: сылады; сипады.

«Ol аның башын сықады:
اَلْ اَنِكَ بَشِنِ سِقَادِي»
Ол аның башын сықады — Ол оның басын сы-
лады; яғни ол оған мейірленіп басын сипады». Кез-келген нәрсені қолмен сылап-сипаса да
осылай дейді. (سِقَامَاقُ - سِقَارُ) Сықаг-сықамақ:
Сықар-сықамақ — Сылар-сыламақ).

قَقِيدِي

ҚАҚЫДЫ ҚАҚЫДЫ: ашуланды; ренжіді.

«Ol анын қакыды: Ол анын
اَلْ اَنَدِنِ قَقِيدِي»

қақыды - Ол одан ашуланды». Оның істеген ісіне, қылығына ренжіді. (قَقِيمَاقْ - قَقِيْرْ Қақыг-қақымақ: Қақыр-қақымақ – Ашуланар-ашуланбақ).

Бұл сөз арғулар тілінде «قَقِيْرْ қақығу: қақыиұр» секілді айтылады. Арғулар осы бөлімдегі барлық келер шақтағы етістіктерді етістік түбірінде зәммә келмегендігіне қарамастан, зәммәлық етіп сөйлейді. Бұл қағидаға үйлеспейді. Бұл олардың тіліндегі кемістік.

بَكُوْدِي BEKYDI БЕКУДИ: бекіді; қатайды.

«تَكُوْنُ بَكُوْدِي Түгүн beküdi: Түгүн бекүді - Түйін бекіді». Бір нәрсе бекісе, қатайса осы сөз колданылады. (بَكُوْرْ - بَكُوْمَاكْ Bekүг-bekүмек: Бекүр-бекүмек – Бекір-бекімек).

تَكَاْدِي TYGEDI ТҮГЕДИ: түгесілді; таусылды.

«ايشش تَكَاْدِي Ыш tygedi: Ыш түгеді - Іс түгесілді».

تَكَاْدِي TYGEDI ТҮГЕДИ: жетті. (Түгел жетті; түгенделді – А.Е).
«بُو اَشْرُ قَمْعَقَا تَكَاْدِي Bu аш қамуғқа түgedi: Вү аш қамуғқа түгеді - Бұл ас бәріне жетті». Бұлар қарама-қарсы мағынадағы сөздер.

بِلَاْدِي BELEDI БЕЛЕДИ: беледі; маңырады.

«قَوِيْ بِلَاْدِي Қой beledi: Қой беледі - Қой маңырады».

بَلَرُ - بِلَامَاكُ Beler-belemek: Белер-белемек –
Маңырар-маңырамак).

بُلَادِي BULADY БУЛАДЫ: пісірді; бұқтырып, булап пісірді.

«بُلَادِي قُوزِي Қозы bulady: Қозы булады - Қозы-
ны пісірді». (Қозы етін булап пісірді). Басқала-
ры да осындай. (بُلَامَاق - بُلَارُ Bular-bulamaq:
Булар-буламак – Пісірер-пісірмек).

بِلَادِي BILEDI БЛЕДИ: біледі.

«بِلَادِي اَلْ بِيَاكُ ОI рышек beledi: ОI пішек бі-
леді - ОI пышак біледі». (ОI пышакты білегіне
жаныды). «بِلَادِي اَلْ تِيَشْ ОI тыш beledi: ОI
тыш біледі - ОI тіс біледі». (ОI тісін қайрады).
«بِلَامَاكُ - بِلَارُ Biler-bilemek: Білер-білемек –
Білер-білемек).

بِلَادِي BELEDI БЕЛЕДИ: бөледі.

«بِلَادِي اَلْ كَنْجِنْ ОI kenşin beledi: ОI кеншін
беледі - ОI баласын бөледі; Демек, ол баласын
бесікке бөледі». «بِلَادِي اَلْ اَنِي قَانِكَا ОI апы
қапына beledi: ОI аны қаныңа беледі - ОI оны
қанға бөледі; ОI оны қанға бөктірді»*.
«بِلَامَاكُ - بِلَارُ Beler-belemek: Белер-белемек –
Бөлер-бөлемек).

* «Bele-III. Измазатъ: ОI апы қапына beledi: Он измазал его в кровь. (МК 563/11)». (ДТС., Стр. 93)

تۈلدى TYLEDI ТҮЛЕДІ: түледі.

«آت تۈلدى At tyledi: Ат түледі - Ат түледі; Жылқы қысқы жүнін тастады». Басқаларға да осындай. Қысқы жүнін түсіріп, жаңа жүн өсіп шықты деген мөнде. تۈلر - تۈلمەك Tüler-tylemek: Түлер-түлемек – Түлер-түлемек).

Бұл сөздің түпкі негізі «تۈلدى» кейін «و — у» өрпі түсіп қалған.

تۈلدى TÖLEDI ТӨЛЕДІ: төлдеді.

«قوی تۈلدى Qoj töledi: Қой төледі - Қой төледі». (Оғызша). تۈلر - تۈلمەك Töler-tölemek: Төлер-төлемек – Төлдер-төлдемек).

تۈلدى TILEDI ТІЛЕДІ: тіледі; қалады.

«Ol аны тۈлدى Ol аны тіледі - Ол оны тіледі». «تۈنگۈرى انداغ تۈلدى Tөngi andağ tiledi: Төңрі андағ тіледі - Төңрі сондайды тіледі, қалады». تۈلر - تۈلمەك Tiler-tilemek: Тілер-тілемек).

چۈلدى ЧІЛЕДІ: шылады; дымкылдады.

«تونۇغ چۈلدى Tonuğ çiledi: Тонұғ чіледі - Тоннын шылады». Басқалары да сондай. چۈلر - چۈلمەك Çiler-çilemek: Чілер-чілемек - Шылар-шыламақ).

Негізінде «جیلادی» *çiledi*: чиледі» болып, кейін «ی — и» әрпі түсіп қалған.

سِلادی SYLEDİ СҮЛЕДІ: қосын жіберді; (әскери күш қосты, қолданды — А.Е.)

بَكْ بَغِيقَا سِلادی Begjaғықа syledi: Бег иағықа сүледі — Бек жауға қосын жіберді; Яғни ұрыс салды, жауға қарсы қол шаптырды». Әуелінде

«سولادی» *syledi*: сүледі» болып, кейін «و — у» әрпі түсіп қалған.

سولاماك سولار سُولەر-سُولَمەك Süler-sülemek: Сүлер-сүлемек — Қосын салар — қосын салмақ).

Жырда былай деп келген:

يَعْنُكَ تَبَا تَتْرُو بَقَبْ بَكْدَنُكَ بِلَا
اَغْرَبْ قَلِي كَلْسَا سَنَكَا قَرَشُو سَلَا

Jaғың taba tetry baқыp bөkдең bile

Oғарп қалы kelse саңа қарши syle:*

Иағың таба тетру бақып бөкдең биле,

Oғарп қалы келсе саңа қаршү сүле —

Дұшпан жақты жіті бағып, биле қанжар,

Жиылып, егер, келсе саған, қарсы қол сал».

(Жауың жақты жіті көзбен қарап, сақ бол, Қаруынды білеп, сай ұста; Егер саған қарсы топтанып келсе, қарсы қол, қосын шығарып, ұрыс сал).

* «قَلِي» қалы: қалы-егер» сөзінің тұсына жазба нұскасында «قَاشَان» қашап: қашан» деген сөз де жазылған. Екі сөзді де қолдануға болады, мәні бірдей дегендей. А.Е.

قَلِيدِي

ҚАЛЫДЫ ҚАЛЫДЫ: шапшыды; қарғыды.

«آت قَلِيدِي» At қалыды: Ат қалыды - Ат қарғы-

ды». (قَلِيمَاق - قَلِير قалығ-қалытақ: Қалыр-
қалымақ – Қарғыр-қарғымақ).

كُلِيدِي

КӨЛІДІ КӨЛІДІ: көмілді.

«أَلْكَ كَلِيدِي» Ölüg көліdi: Өлүг көліdi - Өлік кө-

мілді». Басқалары да сондай. (كَلِيمَاك - كَلِير Көліг-көлімек: Көлір-көлімек – Көмілер – кө-

мілмек).

قَمَادِي

ҚАМАДЫ ҚАМАДЫ: камалды; қарықты.

«كُوز قَمَادِي» Kөz қамады: Көз қамады - Көз

қарықты». (قَمَار - قَمَامَاق Қамар-қаматақ:
Қамар-қамамақ – Қарығар-қарықпақ).

«أَنكَ تِيشِي قَمَادِي» Аның тышы қамады: Аның
тышы қамады - Оның тісі қамады; Ащы нәрсе
жегендіктен оның тісі камалды». Мақалда бы-
лай деп келген:

«أَتَاسِي أَنَاسِي أَجِيغُ أَلْمِلَا يِيسَا أَغْلِي قَبِيزِي»

Atасы anасы ащығ алмыла jесе оғлы

қызы тышы қамар: Атасы anасы ащығ алмыла
иеce оғлы қызы тышы қамар - Атасы-anасы ащы
алма jесе, ұл-қызының тісі қамалар».

Бұл мақал ата-анасының істеген қиянаты үшін балалары бейнет шегеді, солар жауап береді дегенді мегзейді.

قَمِيدِي

КОМЫДЫ ҚОМЫДЫ: сағынды; (кам жеді – А.Е.).

«أَقْنِكَ قَمِيدِي» Er eviңe qomydy: Ер ебиңе қомыды - Адам үйінің қамын жеді». Адам бір нәрсені сағынып, көңілінде содан алаң туса да,

құлазып қам жесе де солай дейді. (قَمِير - قَمِيمَاق)

Қотыг-қотытақ: Қомыр-комымақ – Сағынар-сағынбақ).

تَنُودِي

TANUDY TАНҰДЫ: айтты; (білдірді, тапсырды А.Е.).

«أَلْ مَنِكَ سَوْز تَنُودِي» Ol maңa söz tanudy: Ол маңа сөз таңұды - Ол маған сөз айтты.»; (Ол маған сөз айтып, бұйырды).

Кез-келген бір нәрсені нұсқаса, тапсырса да осылай дейді. (تَنُور - تَنُومَاق) Tanur-tanumak: Танұр-танұмақ – Тапсырар-тапсырмақ).

تَنَادِي

TYNEDI TҮНЕДІ: түнеді.

«أَلْ مَنَدَا تَنَادِي» Ol munda tynedi: Ол мұнда түнеді - Ол мұнда түнеді; Демек, осында, менің жанымда түнеп шықты». (تَنَامَاك - تَنَار) Tüner-tünetek: Түнер-түнемек).

سِنَادِي

SYNADY CЫНАДЫ: сынады.

«أَلْ أَنِي سِنَادِي» Ol any synady: Ол аны сынады - Ол оны сынады». Ол оны қандай да бір істе сынады.

سِنَارٌ - سِنَامَاقُ Syнар-сыпатақ: Сынар-сынамақ).

قِنَادِي

ҚАНАДЫ ҚАНАДЫ: қан алды.

«الْ اَنْ قِنَادِي» Ol атын қанады: Ол атын қанады - Ол атынан қан алды». «قِنَامَاقُ - قِنَارٌ Қанаг-қапатақ: Қанар-қанамақ — Қан алар - қан алмақ).

قِنَادِي

ҚЫНАДЫ ҚЫНАДЫ: қинады; кындады.

«بَكَّ اَنِي قِنَادِي» Бег апы қынады: Бег аны қинады - Бек оны қинады». «تَنْكِرِي اَنِي قِنَادِي» Тәңгі апы қынады: Тәңгі аны қынады - Тәңгі оны қинады; жазалады». «الْ اِنْ بِجَاكِنْ قِنَادِي» Ol пішакін қынады: Ол пішакін қынады - Ол пышағын кындады; қынаптады». «قِنَارٌ - قِنَامَاقُ Қыпаг-қыпатақ: Қынар-қынамақ — Қинар - кинамақ).

قِنَادِي

ҚАНАДЫ ҚАНАДЫ: қанады.

«بُرُون قِنَادِي» Бұрын қанады: Бұрын қанады - Мұрын қанады». Адам денесінің бір жері қанаса да осылай дейді. Әуелінде: «قَانِيدِي» қаниды: қаниды» болған еді, кейін өріп түсіп қалған.

«قَانِيْرٌ - قَانِيْمَاقُ Қаныг-қапытақ: Қаныр-қанымақ — Қанар-қанамақ).

مِنَادِي

МҮНЕДІ МҮНЕДІ: мінеді; кесті; қырықты.

«الْ تُونُغُ مِّنَادِي» Ol тонұғ мүнеді: Ол тонұғ мү-

неді - Ол тонын қырықты; яғни олпы-солпы жерлерін түзетіп тегістемекке етегін дөңгелендіре кесті». Басқалары да осындай.

مُنەر-مُنهمек: Мүнер-мүнемек
— Кесер-кеспек).

سنادی

SANADЫ САНАДЫ: санады.

«ال قوین سنادی Ol қойун санады: Ол қойұн санады - Ол қойын санады». (سَناماق - سانار-سانامак: Санар-санамак). Әуелінде, «سانادی sanadı: санады» болып, кейін алғашқы «ا-а» әрпі түсіп қалған.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

بیودی

BAJUDЫ БАЙҰДЫ: байыды.

«ار بیودی Er bajudy: Ер байұды - Адам байыды». Басқаларға да осындай. (بیوماق - بیور-بیوماق: Bajur-bajumak: Байұр-байұмак — Байыр-байымак).

تیادی

TAJADЫ ТАЙАДЫ: таяды; таянды.

«ال انی تیادی Ol аны tajady: Ол аны тайады - Ол оған таянды; Ол оған таяныш таяды». Үстіне шықты. (Тірек, таяныш қойды. А.Е.).
(تایاماق - تیار-تایامак: Tajar-tajamak: Тайар-тайамак — Таяндырар-таяндырмак).

Үш әріптілер бөлімі бітті.

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ ОРТАСЫ СҮКҮНДІК БОЛАТЫН

فَعْلَلَدِي ФӨ'ЛӨЛДИ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

بُرْبَادِي BURBADY БҮРБАДЫ: ысырды; кейінге қалдырды.

«أَرَّ اِيْشَغُ بُرْبَادِي» Ер ышығ бигбады: Ер ышығ бұрбады – Адам істі кейінге қалдырды».

(بُرْبَاو - بُرْبَارُ) Бурвар – бурбатақ: Бұрбар-бұрбатақ – Ысырар-ысырмақ).

تُرْبِيْدِي TYRPIDI ТҮРПІДІ: жонды.

«أَرَّ يَغَاشُ تُرْبِيْدِي» Ер жығаш түрпиді: Ер иығаш түрпиді – Адам ағаш жонды». Басқаларға да

осылайша. (تُرْبِيْمَاكُ - تُرْبِيْرُ) Түрпіг – түрпімек: Түрпір-түрпімек – Жонар-жонбақ).

سَيْفَتَادِي SYFTADY СЫҒТАДЫ: жылады.

«أَعْلَانُ سَيْفَتَادِي» Oflan syftady: Oflan syftady – Бала жылады». Басқаларға да сондай.

(سَيْفَتَاو - سَيْفَتَارُ) Syftar – syftataқ: Сығтар-сығтатақ – жылар-жыламақ).

Бұл сөз «خ – h» әрпімен де айтылады.

Арабшадағы «غَمَارُ النَّاسِ وَخُمَارُهُمْ وَغَدَارُ» «غَمَارُ النَّاسِ وَخُمَارُهُمْ وَغَدَارُ» деген секілді. Мұндай алмасу тек етістіктерде ғана болады, есімдерде бола қоймайды. Есімдерде «غ – ғ» әрпінің орнына «خ – h» әрпін қолданып, «سَيْحَتُ» сыһыт: сыһыт» деуге болмайды.

تَرْجِيْدِي تӨРШЫДЫ ТӨРШЫДЫ: шығарды; бастады.

«أَرَأَيْتُ تَرْجِيْدِي» Ер ыш төгшыды: Ер ыш төр-шыды – Адам іс шығарды». (تَرْجِيْمَاكُ - تَرْجِيْمَاكُ) Төгшіг – төгшімек: Төршір-төршімек – Шығарар-шығармак)*.

تَفْجِيْدِي تЕВШІДІ ТЕВШІДІ: тепшіді; тікті.

«أَلْ تَوْنُغُ تَفْجِيْدِي» Ol tonuғ tevşidi: Ол тонұғ тепшіді – Ол тонын тепшіп тікті». Бір нәрсені қайып емес, тепшіп тігу. Сиректеп тігу. (تَفْجِيْمَاكُ - تَفْجِيْمَاكُ) Tевшіг–тевшімек: Тевшір-тевшімек – Тепшір–тепшімек).

تَنْجِيْدِي ТЫНШЫДЫ ТЫНШЫДЫ: көгерді (бұзылды).

«أَتَّ تَنْجِيْدِي» Et тыншыды: Ет тыншыды – Ет көгерді.» (تَنْجِيْمَاكُ - تَنْجِيْمَاكُ) Тыншыг–Тыншымак: Тыншыр-тыншымак – Көгерер-көгермек).

قُرْجَادِي ҚҰРШАДЫ ҚҰРШАДЫ: құрғатты; қатты.

«يُمَشَاقُ نَانِكُ قُرْجَادِي» Jımşaq peң қуғшады: Иўмшак нең құршады - Жұмсақ нәрсе құрғады; (Жұмсақ нәрсе кеуіп қатып қалды)».

«قُرْجَامَاكُ - قُرْجَامَاكُ» Қуғшаг-қуғшамак: Құршар-құршамак – Құрғар-құрғамак).

قَرِجَادِي ҚЫРШАДЫ ҚЫРШАДЫ: қиғаштады. (Сүре тиді – А.Е.)

«أَلْ أَمَاجِمَا قَرِجَادِي» Ol оқ аташқа қығша-

* Қазіргі қазақ тіліндегі «өнер бастады», «қылық көрсетті», «қылық шығарды» деген мәндерге үндес пе деп ойлаймыз. А.Е.

ды: Ол оқ амашқа қыршады - Ол оқ нысанаға жанай тиіп, қиғаш сүріп өтті». (قِرْجَارُ - قِرْجَامَاقُ)
 Қығшаг-қығшатақ: Қыршар-қыршамақ - Қиғаштар-қиғаштамақ).

قَشْجِيدِي ҚАҰШЫДЫ ҚАҰШЫДЫ: атылды. (Шапшыды, ұмтылды - А.Е.)

«كَشِيكَا قَشْجِيدِي» Ағы кішіге қаушыды: Ары кішіге қаушыды - Ара адамға атылды. (Ара кісіні шақпаққа атылды). Сондай-ақ, адам ашуланып біреуге ұмтылса да осылай дейді.

قَشْجِيرُ - قَشْجِيمَاقُ Қавшыг-қавшымақ: Қавшыр-қавшымақ - Атылар-атылмақ).

بَغْدَادِي БАҒДАДЫ БАҒДАДЫ: шалды; шырмады.

«اِنْ اَنْكَ اَذَاقِنْ بَغْدَادِي» ОI апың азақын бағдады: Ол апың адзақын бағдады - Ол оның аяғын шалды. (Ол күрескенде оның аяғын шалды).

بَغْدَارُ - بَغْدَامَاقُ Бағдар-бағдамақ: Бағдар-бағдамақ - Шырмар-шырмамақ).

قَنْدِيدِي ҚҰНДЫДЫ ҚҰНДЫДЫ: жалтыратты.

«اِنْ قَلِجْ قَنْدِيدِي» ОI қылыш құндыды: Ол қылыш құндыды - Ол қылышын жалтыратты». (Ол жалтыратқышпен қылышын жалтыратты).

قَنْدِيمَاقُ - قَنْدِيرُ Құндыг-құндымақ: Құндыр-құндымақ - Жалтыратар-жалтыратпак).

تَبْرَادِي ТЕБРЕДИ ТЕБРЕДИ: тербелді; қыбырлады.

«تَبْرَادِي نَانْكَ» Tebredi нең: Тебреді нең - Нәрсе

тербелді». تَبْرَارٌ - تَبْرَامَاكُ Tebrer-tebremek:
Тебрер-тебремек – Қыбырлар-қыбырламак).

تَبْرَادِي TOPRADY TOPRADY: кепті; қурады.

«تَبْرَادِي Ot toprady: От топрады - Шөп

қурады». تَبْرَارٌ - تَبْرَامَاقُ Toprar-topramak:
Топрар-топрамак – Қуарар-курамак).

تَبْرِيْدِي TAPRYDY TAPRYDY: тапырақтады.

«تَبْرِيْدِي Teye taprydy: Теве тапырыды - Түйе
тапырақтады». Бұл сөз түйеден басқаға қолда-

нылмайды. تَبْرِيْمَاقُ - تَبْرِيْمَاقُ Tarгыг-таргымак:
Тапыр-тапырмак – Тапырактар-тапырақта-
мак).

سَڭْرَدِي SEZREDI SEDZREDI: селдіреді; сиреді.

«سَڭْرَدِي Kishi sezredi: Кіші сездреді – Кісі
сиреді». تَوْنُ سَڭْرَدِي Ton sezredi: Тон сездреді

– Тон селдіреді». سَڭْرَارٌ - سَڭْرَامَاكُ Sezger-
sezremek: Сездрер-сездремек – Селдірер-сел-
діремек).

بُغْرَادِي BOFRADY BOFRADY: жарды.

«بُغْرَادِي Ol jығашығ bofrady: Ол
иығашығ боғрады - Ол ағашты жарды».* Басқа-

ларға да сондай. بُغْرَارٌ - بُغْرَامَاقُ Boғrag-boғra-
мак: Боғрар-боғрамак – Жарар-жармак).

* «Ол ағашты буын-буындап кесті». (Б.Аталай.). (ІІІ. 277-бет).

تَغْرَادِي تЫҒРАДЫ ТЫҒРАДЫ: катайды; қайсарланды*.

«أَر تَغْرَادِي» Er тығрады: Ер тығрады - Адам қайсарланды». (تَغْرَامَاق - تَغْرَارُ Тығрағ-тығрамақ: Тығрар-тығрамақ — Қатаяр-қатаймақ).

تَوْغْرَادِي ТОҒРАДЫ ТОҒРАДЫ: турады.

«أَت تَوْغْرَادِي» Et тоғрады: Ет тоғрады - Ет турады; Тұтмаш үшін ет турады». Басқалары да осы сияқты. (تَوْغْرَامَاق - تَوْغْرَارُ Тоғрағ-тоғрамақ: Тоғрар-тоғрамақ — Турар-турамақ)

يَجْرَادِي ЈАВРАДЫ ИАВРАДЫ: катайды; әлденді; қуаттанды.

«أَر يَجْرَادِي» Er javraды: Ер иаврады - Адам қуаттанды». Бұл «تَغْرَادِي тығрады: тығрады» сөзімен ұқсас сөз. (يَجْرَامَاق - يَجْرَارُ Javraғ-javрамақ: Иаврар-Иаврамақ — Қатаяр-қатаймақ). Жырда былай деп келген:

قَشْ يَايَغْرُو سَمْلَنُورُ
أَرَّ آتْ مِنْ يَجْرِيُورُ
اَكْلَرُ يَمَا سَجْرِيُورُ
آتْ يَنْ تَقِيْ بَكْرَشُورُ

*Қыш jajgaru sөvlenүr
Er at menin javrajur*

* «Тыңайды», «сергіп, әлденді» дегенге жақын секілді. А.Е.

Jgler jeme savryjur
Et jin taqy bekrіshyr:

Қыш иайгарұ сөвленур
Ер ат менін иаврайұр
Іглер иеме саврышұр
Ет иін тақы векрішұр —

Қыс жазға айтады:
Ер, ат менен әл жиар;
Ауру-сырқау азаяр,
Тән-жаны да қатаяр».

(Қыс жазға бәсекелесіп сыбырлап айтады: Адам, ат бәрі менен тыңайып, әл жияды, Күш алады; Ауру-сырқау да азайып, жоғалады; Адамдардың жан, тәні қайтадан ширап, бекиді).

تُقْرَادِي TUVRADY TҮВРАДЫ: үлкейді; ұлғайды.

«اُشَاقُ نَانِكُ تُقْرَادِي Uшак пең tuvrady: Ұшак нең түврады - Ұсақ нәрсе ұлғайды». Қозының өсіп-жетілгені секілді. (تُقْرَارُ - تُقْرَامَاقُ) Tuvrag-tuvramaq: Тұврар-тұврамақ — Ұлғаяр-ұлғаймақ). Бұл сөз «кесек меруерт, үлкен інжу» мәніндегі «تُقْرُ يِنْجُو» tuvug jinju: Түвүр иінжү» сөзіндегі «تُقْرُ» tuvug: түвүр» - дан алынған.

بُقْرِيْدِي BUKRYDY BҮҚРЫДЫ: мөңкіді.

«اَتُ سَجِيْدِي بُقْرِيْدِي At suшыды вукгыды: Ат сұшыды бүкрыды - Ат секіріп мөңкіді». Бұл сөз тек кос сөз түрінде қолданылады, сыңар айтылмайды. (بُقْرَارُ - بُقْرَامَاقُ) Bукrag-вукramaq: Бұқрар-бұкрамақ — Мөңкір-мөңкімек).

تِكْرَادِي TIGREDI ТІГРЕДІ: дүбірледі; дүсірледі.

«آت آذاقی تگرادی» At азақы tigredi: Ат адзақы тігреді – Аттың аяғы дүсірледі».

تگرادی TIGREDI ТІГРЕДІ: үлкен болды.

«اغلان تگرادی» Oğlan tigredi: Оғлан тігреді - Бала үлкен болды». («Бала аяғын басты, баланың аяғы шықты» деген мәнде ме дейміз. А.Е.).

تگرار - تگراماك Tigrer-tigremek: Тігрер-тігремек – Дүбірлетер-дүбірлетпек).

جغرودی ШЫҒРУДЫ ШЫҒРУҰДЫ: қатты, тақырланып катайды.

«ير جغرودی» Yer шығуды: Иер шығұды - Жер қатты; Жер үстінен таптап көп жүргендіктен тақырланып қатты». Жұмсақ зат кейін катайып кетсе де осылай дейді.

جغروماق - جغرو شығуғ-шығуғмақ: Шығұрұ-шығұрмақ – Қатаяр-катаймақ).

جقرادی ШУҚРАДЫ ШҰҚРАДЫ: қайнады.

«اشج جقرادی» Ашыч шукрады: Ашыч шұкрады - Қазан қайнады.» Қазандағы ботқа секілді қою нәрсе шұркылдап қайнады. Сұйық тағамның қайнауына бұл сөз қолданылмайды. Оларға, осы мағынадағы «قیندی» қайнады: қайнады» сөзі қолданылады.

جقرادی ШОҚРАДЫ ШОҚРАДЫ: қайнады.

«منگر جقرادی» Мыңағ шоқрады: Мыңағ шоқрады - Бұлақ қайнады; Қайнар суы қазан қайнағандай шымырлап қайнады».

شوقراغ-شوقراماқ Шокраг-шокрамақ: Шокраг-шокрамақ – Қайнар-қайнамақ).

جقرادى ШЫҚРАДЫ ШЫҚРАДЫ: шықырлады; шырқырады.

«تېش جقرادى» Тыш шықғады: Тыш шықғады -

«قىغ جقرادى» Қаруғ шықғады: Қапұғ шықғады - Қақпа шықырлады».

Адам жаулықпен, не басқадай себеппен
ышқынып, бақырса да осылай дейді.

شوقراغ - جقراماқ Шықраг-шықрамақ: Шықраг-шықрамақ – Шықырлар-шықырламақ)

جكردى ШИКРЕДІ ШИКРЕДІ: қышырлады.

«تاش جكردى» Etmekte tash şikredi: Etmekte tash şikredi - Нанда тас қышырлады.»
Яғни нандағы тас тіске түсіп қышырлады.

شیکرەر - جكراماқ Шікрег-шікрегемек: Шікрег-шікрегемек – Қышырлар-қышырламақ).

جىلرادى ШЫЛРАДЫ ШЫЛРАДЫ: шылдырлады. (Шылдыр-шылдыр етті. А. Е.)

«اوق كيش تا جىلرادى» Оқ кіште шылрады: Оқ кіште шылрады - Оқ садақта шылдырлады».
Соған ұқсас әуездің бәріне осы сөз қолданылады. (جىلراماқ - جىلرار Шылраг-шылрамақ: Шылрар-шылрамақ – Шылдырлар-шылдырламақ).*

* Баспа нұсқада «جىلرادى» шалдады», жазба нұсқада «جىلرادى» шалрады» деп жазылған. Дұрысы: «جىلرادى» шылғады: шылрады». А.Е.

سَفْرَادِي SAFRADY САФРАДЫ: босады; құтылды.

«ايش سَفْرَادِي Ыш safrady: Ыш сафрады - Істен босады, істен босатылды». Адам істен босатылса да, істеген ісін тастап шықса да осылай дейді. (سَفْرَامَاق - سَفْرَار Safrar-saframak: Сафрар-сафрамак – Босар-босамак).

«سَكَل اِيْگِدِن سَفْرَادِي Sokel igdin safrady: Сөкел ігдін сафрады - Наукас дертінен құтылды».

سَكْرِيْدِي SEKRIDI СЕКРІДІ: секірді.

«اَر سَقْقا سَكْرِيْدِي Er suvqa sekridi: Ер сувға секірді - Адам суға секірді». Басқалары да сондай. (سَكْرِيْمَاك - سَكْرِيْر Sekrir-sekrimek: Секрір-секрімек – Секіреп-секіремек).

سَمْرِيْدِي SEMRIDI СЕМРІДІ: семірді.

«قوی سَمْرِيْدِي Qoj semridi: Қой семірді - Қой семірді». Басқалар да сондай. (سَمْرِيْمَاك - سَمْرِيْر Semrig-semrigmek: Семріп-семрімек – Семіреп-семіремек).

سَانْرِيْدِي SANRYDY САНРЫДЫ: сандырақтады;

«اَسْرُك سَانْرِيْدِي Esruk sanrydy: Есрүк санрыды - Мас сандырақтады». Негізінде: «سَانْدِر يَلْدِي Sandirydy: Сандрыды» болады.

«سَانْرِيْر - سَانْرِيْمَاق Sanгыг-sanгымак: Санрыр-санрымак – Сандырактар-сандырақтамак».

تَنْرِيْدِي TENRIDI ТЕНРІДІ: айналды.

«أَنْكَ بَشَى تَنْرِيدِي» Аның вашы tenridi: Аның башы тенріді - Оның басы айналды».

Бұл ұйқы басқанда, ұйқыны қашырмақ болғанда, мәңгіргендіктен болатын күй.

«تَنْرِيمَاكْ - تَنْرِيرْ» Tenrigir-tenrimек: Тенрір-тенрі-мек - Айналар-айналмақ).

كُفْرَادِي KUVREDI KEVREDI: кеміді.

«أَنْكَ كُوْجِي كُفْرَادِي» Аның күші kevredі: Аның күші кевреді - Оның күші кеміді». Кез-келген қуатты нәрсе күш-қуатынан айырылғанда осылай дейді. «كُفْرَامَاكْ - كُفْرَارْ» Kevreg-kevremек: Кеврер-кевремек - Кемір-кемімек).

كُكْرَادِي KÖKREDI KÖKREDI: күркіреді.

«أَرْسَلَانْ كُكْرَادِي» Arslan көкреді: Арслан көкреді - Арыстан күркіреді. «بُغْرَا كُكْرَادِي» Буғра көкреді: Бұғра көкреді - Бура күркіреді».

«بُلُتْ كُكْرَادِي» Bulыt көкреді: Бұлыт көкреді - Бұлт күркіреді». Шайқаста батырлардың бақырысқаны да осыған ұқсайды. Мақалда мынадай деп келген: «تُغِشْ سِجْغَانْ»

«تُغِشْ سِجْغَانْ» Tegirmende туғмыш сышған көк көкгекіңе қоғқмас: Тегіргенде туғмыш сышған көк көкрекіңе қорқмас - Диірменде туған тышқан көктің күркірегенінен қорықпас.»

Бұл мақал басынан көп қиыншылық кешкен пісіп-қатып шираған адамды болымсыз

кішкентай әрекеттермен қорқытпақшы болған адамға мегзеп айтылады. (كُكْرَارُ - كُكْرَامَاكُ) Көкгер-көкгемек: Көкрер-көкремек – Күркірер-күркіремек).

كُكْرَادِي KYLREDI КҮЛРЕДІ: күлдірледі.

«تاش قۇدۇدا كُكْرَادِي» Таш қудуғда күлреді: Таш құдұғда күлреді - Тас құдықта күлдірледі». (كُكْرَامَاكُ - كُكْرَارُ) Kylger-kylgemek: Күлрер-күлремек – Күлдірлер-күлдірлемек).

تَبَزَادِي TERZEDI ТЕПЗЕДІ: көре алмады; қызғаныш қылды.

«Ol апы тepzedi: Ол аны тepзеді - Ол оны көре алмады; Ол оған қызғаныш қылды». (تَبَزَارُ - تَبَزَامَاكُ) Terzer-terzemek: Тepзер-тепземек – Қызғаныш етер – Қызғаныш етпек).

سِغْزَادِي SYFZADY CЫҒЗАДЫ: сызық салды; шұқыды.

«Ol тыш сьғzady: Ол тыш сьғzady - Ол тіс шұқығышпен тіс шұқыды».

«Ol etik jisin сьғzady: Ол етік иісін сьғzady - Ол етік тігісінің арасына сызық, жолақ жол солды». Бір нәрсені кез-келген екі нәрсенің арасына сыналап кіргізсе де осылай дейді. (سِغْزَامَاقُ - سِغْزَارُ) Syfzar-syfzamaq: Cығзар-сығзамақ – Cызық салар – сызық салмақ).

قَبْزَادِي QOBZADY ҚОБЗАДЫ: шалды; тартты.

«Ol қобыз қобzady: Ол қобыз қобzady - Ол қобыз тартты».

قُبْزَامَاقْ - قُبْزَارْ - قُبْزَاقْ Қобзағ-қобзатақ: Қобзар-қоб-
замақ — Қобыз тартар — Қобыз тартпақ).

تَبْسَادِي TEPSEDI ТЕПСЕДИ: көре алмады; қызғаныш етті.

«أَنْ أُنِي تَبْسَادِي» Ol аны tepsedi: Ол аны тепседі -
Ол оны көре алмады», (Ол оған қызғаныш етті).

تَبْسَامَاكْ - تَبْسَارْ Tepsar-tersemek: Тепсер-тепсе-
мек — Қызғанар-қызғанбақ). Бұл сөздің «з — з»
әрпімен келетін түрі де бар.

بُطْسَادِي PУTSEDI ПУТСЕДИ: бітейін деді, бітуге айналды.

«بَاشْ بُطْسَادِي» Баш pұtsedi: Баш пүтседі - Жара

бітейін деді». «بُطْسَارْ - بُطْسَامَاكْ» Pұtser-pұtsemek:
Пүтер-пүтсемек — Бітуге айналар — Бітуге ай-
налмақ).

بُخْسَادِي BUXSADЫ БҰХСАДЫ: тартынды; (бас тартты: А.Е.)

«أَنْ أَانَكُرْ بُخْسَادِي» Ol аңар vuxsady: Ол аңар
бұхсады - Ол одан тартынды; демек, оның өмі-
рін қабыл алмай, істі істемей тастады».

بُخْسَامَاقْ - بُخْسَارْ Buxsar-buxsataq: Бұхсар-
бұхсамақ — Тартынар-тартынбақ).

جَبْسَادِي ШАРSADЫ ШАПСАДЫ: жүзгісі келді.

«أَنْ سَفْدَا جَبْسَادِي» Ol suvda шарsady: Ол сувда
шапсады - Ол суда жүзгісі келді».

جَبْسَامَاكْ - جَبْسَارْ Шарsar-шарsataq: Шап-
сар-шапсамақ — Жүзгісі келер-жүзгісі келмек).

سَتْسَادِي SATSADЫ САТСАДЫ: сатқысы келді.

«أَنْ أَاتِنْ سَتْسَادِي» Ol атын satsady: Ол атын сат-

сады - Ол атын сатқысы келді». Басқаларға да осындай. (سَتْسَامَاقْ - سَتْسَارْ Satsar-satsamaq: Сатсар-сатсамақ – Сатқысы келер – Сатқысы келмек).

سُرْسَادِي SYRSEDI СҮРСЕДІ: қуғысы келді.

«أَلْ أَاتَغْ سُرْسَادِي» Ol атығ сырседі: Ол атығ сүрседі - Ол атын қуғысы келді». Басқаларға да осындай. (سُرْسَارْ - سُرْسَامَاكْ) Syrser-syrsemek: Сүрсер-сүрсемек – Қуғысы келер-Қуғысы келмек).

سُفْسَادِي SUVSADY СУВСАДЫ: сусады.

«أَرْ سُفْسَادِي» Er suvsady: Ер сувсады - Адам сусады». (Адам су ішкісі келді). Басқаларға да осындай. (سُفْسَارْ - سُفْسَامَاقْ) Suvsar-suvsamaq: Сувсар-сувсамақ – Сусар-сусамақ). Бұл сөздің негізінде үміт пен тілек мағыналары қатар келеді.

سُفْسَادِي SUVSYDY СУВСЫДЫ: суланды; су татып кетті.

«سِرْكََا سُفْسَادِي» Sirke suvsydy: Сірке сувсыды - Сірке суланды; Сірке су татып кетті»; (Сіркеде су көбейіп кетті; Суы көбейіп су татып кетті. — А.Е.). (سُفْسِيمَاقْ - سُفْسِيرْ) Suvsyg-suvsymaq: Сувсыр-сувсымақ – Су татыр-су татымақ).

قَبْسَادِي QAPSADY ҚАПСАДЫ: қаптады.*

«أَنْكَ تَغْرَا كَشِي قَبْسَادِي» Аның tegre кіші қарсады: Аның тегре кіші қапсады - Оның маңайына адамдар қаптады». (قَبْسَامَاقْ - قَبْسَارْ) Qapsar-

* Қазақша «Қоршады» сөзі ме деп те ойлаймыз. А.Е.

қарсамақ: Қапсар-қапсамақ – Қаптар-қаптамақ).

قَبْسَادِي ҚАРСАДЫ ҚАПСАДЫ: тартып алғысы келді.

«أَلْ أَانِكْ تَقَارِنُ قَبْسَادِي» ОI аның таварын қарсады: ОI аның таварын қапсады – ОI оның малын тартып алғысы келді».

قَبْسَادِي ҚОРСАДЫ ҚОПСАДЫ: тұрғысы келді.

«أَلْ يُقَارُو قَبْسَادِي» ОI жоқағу қорсады: ОI жоқары қопсады – ОI жоғары тұрғысы келді».

قَبْسَارُ قَبْسَامَاقْ Қорсар-қорсамақ: Қопсар-қопсамақ – Тұрғысы келер – Тұрғысы келмек).

كُورْسَادِمُ КӨРСЕДИМ КӨРСЕДИМ: көргім келді.

«مَنْ أَانِي كُورْسَادِمُ» Мен аны көрседім: Мен аны көрседім – Мен оны көргім келді». Бұл сөздің негізі «كُورُوسَادِمُ көргүседім: көрүгседім» болады. Түбірінде *زلاقه әріптері болған сөздерде бір нәрсені аңсағанды, тілегенді аңғарту мақсатында етістіктің түбіріне «(ك.с.ا.)» «к, с, ө/е» әріптері қосылады. Бұл ереже. «كُورْسَارْمَنْ - كُورْسَامَاكْ Көрсермен-көрсемек: Көрсермен-көрсемек – Көргім келер – Көргім келмек).

كَلِغْسَادِمُ КЕЛІГСЕДИМ КЕЛІГСЕДИМ: келгім келді.

«مَنْ سَانِكَا كَلِغْسَادِمُ» Мен сеңе келігседім: Мен сеңе келігседім – Менің саған келгім келді».

* Бұл «м – м, ى – ф, ن – н, ر – р, ل – л» дыбыстарын білдіретін араб сөзі. Тіл ұшымен айтылатын әріптер.

Бұл сөз «**كَلَسَدِم**: Kelsedim: келседім»* секілді де колданылады. (**كَلَسَا مَنَاك** - Kelsermen-kelsemek: Келсермен-келсермек – Келгім келер – келгім келмек).

قَقْسَدِي

ҚАҚСЫДЫ ҚАҚСЫДЫ: қактанды. (Қак болып қатты. А.Е.).

«**اَت قَقْسَدِي** Et қаксыды: Ет қаксыды - Ет қактанды; (Ет қок болып қатты)**. **قَقْسِير - قَقْسِمَاق** Қаксыг-қаксымак: Қаксыр-қаксымак – Қактанар-қактанбак).

تۈۋشەدی

ТҮҮШЕДІ ТҮҮШЕДІ: моншақтады.

«**اِنَّكَ تَرِي تۈۋشەدی** Апың тері түвшеді: Аның тері түвшеді - Оның тері моншақтады». (Яғни оның тері моншак-моншак болып акты).

(**تۈۋشەر - تۈۋشەمەك** Түвшер-түвшемек: Түвшер-түвшемек – Моншақтар-моншақтамак).

تۈۋشەدی

ТЕҮШЕДІ ТЕҮШЕДІ: шиеленді. (Шатасты, шырмалды – А.Е.).

«**يَب قَمۡغ تۈۋشەدی** Ып камұғ теүшеді: Ып камұғ теүшеді - Жіп түгел шиеленді». (Яғни, бірі-бірімен шатасып, ұшығын тауып ала алмайтындай шиеленді.)

(**تۈۋشەر - تۈۋشەمەك** Тевшер-тевшемек: Тевшер-тевшемек – Шиеленер-шиеленбек).

* Жазба нұскасында бұлар «**كَلَسَدِم**: kelisedim: келіседім», «**كَلَسَا مَنَاك**: kelisermen: келісермен», «**كَلَسَا مَنَاك**: kelisemek: келісемек» деп жазылған.

** «Қаксы-быть разрезанным на доли, ломтики для сушки: Ет қаксыды - Мясо было разрезана на ломтики для сушки. (МК III. 286)» (ДТС., стр. 422).

جَشَادِي ЧАХШАДЫ ЧАХШАДЫ: шақылдады.

«تاش جَشَادِي» Таш чахшады: Таш чахшады - Тас шақылдады; тас шақ-шақ еткен дыбыс шығарды.» Зергерлік бұйымдар да бір-біріне тиіп сылдыраған, шылдыраған дыбыс шығарса осылай дейді. (جَشَامَاق - جَشَار - Чахшаг-чахшатак: Чахшар-чахшатак - Шақылдар-шақылдамак.)

جُشَادِي ЧУВШАДЫ ЧУВШАДЫ: көпірді; көпіршіді; ашыды.

«جغر جُشَادِي» Шағыг чувшады: Шағыр чувшады - Ішімдік көпіршіді. Ішімдік көпіршіп ашыды.» «قَرِن جُشَادِي» Қағын чувшады: Қағын чувшады - Қарын ашты, яғни тағам қарынды ашытты.» (جُشَامَاق - جُشَار - Шувшаг-Шувшатак: Шүвшар-шүвшатак - Ашытар-ашытпак).

سُفَشَادِي СУФШАДЫ СҮФШАДЫ: сыбырлады; сүфледі, сүфлеп дұға оқыды.

«ال قُلاَقَا سُفَشَادِي» Ол қулаққа сүфшады: Ол қулаққа сүфшады - Ол қулаққа сыбырлады; демек бірдеңелерді жасырып қулаққа ғана сыбырлап айтты.» (سُفَشَامَاق - سُفَشَار - Sufшаг-sufшатак: Сүфшар-сүфшатак - Сыбырлар-сыбырламак). «سَكَلْجَا سُفَشَادِي» Sökelge сүфшады: Сөкелге сүфшады - Наукаска сүфледі; Наукаска сүфлеп дұға оқыды.»

Бұл сөз «с - с» әрпімен де айтылады.

قَرَشَادِي ҚАРШАДЫ ҚАРШАДЫ: қарыстады.

«ال تُونُغ قَرَشَادِي» Ол тонығ қаршады: Ол тонығ

қаршады - Ол тонды қарыстап өлшеді». Басқаларға да осылай. (قَرَشَامَاقُ - قَرَشَارُ Қаршаг-қаршатақ; Қаршар-қаршамақ — Қарыстар-қарыстамақ).

قَرَشَادِي ҚURШАДЫ ҚҰРШАДЫ: байлады. (Бау байлады; баулады. А.Е.)

«أَل قَفْتَان قَرَشَادِي» Ol қаftan қигшады: Ол қаftан құршады - Ол қаftан* бауын байлады».

(قَرَشَامَاقُ - قَرَشَارُ Қигшаг-қигшатақ; Құршар-құршамақ — Байлар-байламақ).

قَغَشَادِي ҚOҒШАДЫ ҚOҒШАДЫ: босады; жұмсарды.

«قَتَمَغ نَانَاكُ قَغَشَادِي» Қатығ нең қоғшады: Қатығ нең қоғшады - Қатты нәрсе жұмсарды».

(قَغَشَامَاقُ - قَغَشَارُ Қоғшаг-қоғшатақ; Қоғшар-қоғшамақ — Жұмсарар-жұмсармақ).

قَشَّشَادِي ҚOVШАДЫ ҚOVШАДЫ: жалтыратты. (Сылап-қырнап жып-жылмағай жылтыратты. А.Е.)

«عَر اَتْنِي قَشَّشَادِي» Ер оқны қовшады: Ер оқны қовшады - Адам оқты жылтыратты; Адам оқты ұзаққа ұшатын етіп жалтыратты».

(قَشَّشَامَاقُ - قَشَّشَارُ Қовшаг-қовшатақ; Қовшар-қовшамақ—Жалтыратар - Жалтыратпақ). «ع—F» әрпімен де айтылатын сөз.

كَشَّشَادِي KEVШЕДИ KEVШЕДИ: күйседі; жұмсарды.

«تَفِّي اَت كَشَّشَادِي» Teye ot kevshedі: Teye ot kevshedі - Түйе шөп күйседі».

* Сөздіктерде «тон, киім» деп жазылған. Түп нұсқасында бар сөз болғандықтан сол күйі алынды. Қазір де қолданылып жүрген сөз.

«قُرْجُ نَانَكَ كَشَدِي» Құрғш нең кевшеди: Құрш
нең кевшеди - Қатты нәрсе жұмсарды».

(كَشَارُ .. كَشَامَاكُ) Кевшег-кевшемек: Кевшер-
кевшемек – Күйсер-күйсемек). Дәмдеп пісір-
ген, жұғымды майлы нанды «كَشَاكُ اَتْمَاكُ» Кев-
шек етмек: Кевшек етмек» дейтіні осыдан алын-
ған.

تَسْغَادِي TASFADЫ TASFADЫ: шапалақтады.

«اَلْ اَنِي تَسْغَادِي» ОI аны тасға-
ды - Ол оны шапалақтады; Ол оны бетінен ша-
палақтап ұрды». (تَسْغَارُ - تَسْغَامَاقُ) Tasғar-tas-
ғатақ: Тасғар-тасғамақ – Шапалақтар-шапа-
лақтамақ).

سَتْغَادِي SATFADЫ SATFADЫ: басты, ездi. (Қорлады. А.Е.) Қиды.

«اَلْ اَنَّاكُ بِيْمَنُ سَتْغَادِي» ОI аның воjнын satғады: Ол
аның бойнын сатғады - Ол оның мойнын бас-
ты; Ол оның мойнын езіп, қорлады». «Кемсіт-
ті» - деген мәнді айтпақ.

سَتْغَادِي SATFADЫ SATFADЫ: кесіп өтті.

«بِيرُ يُولُ بِيرُكُ سَتْغَادِي» Біг jol birig satғады:
Бір иол біріг сатғады - Бір жол бір жолды кесіп
өтті; Жанұбтан келген жол Ғарұбтан келген
жолды қиып өтті». «اَلْمُ بَيْرِمْنِي سَتْغَادِي» Алым
berimni satғады: Алым берімні сатғады - Алым-
берімді сай қылды; яғни алатынын беретініне
сәйкес есептеп, бірінің орнына бірін мәс кел-
тірді».

Жырда былай деп келген:

أَزُنْ تُنِي كُنْدُوْزِي يَلْكَنْ كَجَارُ
كِمْنِي قَلِي سَتَغَسَا كُوْجِنْ كَثَارُ

*Ажун түні күндызи желкін кешер
Кімні қалы сатғаса күшін кевер:*

*Ажун түні күндүзі иелкін кешер
Кімні қалы сатғаса күшін кевер –*

*Дүниенің түн-күні жолаушыдай өтеді,
Кімді егер де кемсітсе, күші кеміп кетеді».*

(Дүниенің күні мен түні бейне бір орнында тұрмайтын жолаушыдай өте береді; Ол кімді езіп, жаншып кемсітсе, соның күші кеміп кете береді. (Оғыз сөзі.) Қарыз, не жол хақында айтылады.)

سِتْغَادِي SYTFADY SYTFADY: сыбанды. (Женін қайырды. А.Е.).

«أَلْ قَوْلُنْ سِتْغَادِي» Ол қолын сытғады: Ол қолын сытғады – Ол қолын сыбанды; (Ол білегін сыбанды)». (سِتْغَامَاقْ – سِتْغَارُ Sytғar-сытғармақ: Сытғар-сытғармақ – Сыбанар-Сыбанбақ).

بَدْغَادِي BADFADY BADFADY: байлады; шалды.

«أَلْ أَزَاكْ أَدَاقُنْ بَدْغَادِي» Ол аның азақын badғады: Ол оның адзақын badғады – Ол оның аяғын шалды». Бұл сөз «بَدْغَادِي» badғады: бағдады» деп өріп алмастырылып та айтылады.

(بَدْغَامَاقْ – بَدْغَارُ Badғar-badғармақ: Бадғар-бадғармақ – Шалар-шалмақ).

بُلْغَادِي BULFADY BULFADY: былғады; лайлады.

«**اِنْ سُوْفُعْ بُلْغَادِي**» Ol suvuf bulʒadı: Ол сувуғ бұлғады - Ол суды былғады». (Ол суды лайлады).

بُلْغَادِي BULʒADY BҮЛҒАДЫ: бұлғады; араластырды.

«**اِنْ تُوْتْمَاجْ بُلْغَادِي**» Ol tutmaş bulʒadı: Ол тұтмаш бұлғады - Ол тұтмашты араластырды; Ол қазандағы тұтмашты араластырды».

Басқаларға да осы сияқты. Ботқа, тағы басқа тағамдарды біркелкі жете пісіру үшін қазандағы сол тағамды бұлғап, аударыстырып тұрады, сонда қолданылатын сөз.

«**اِنْ اَرَّ اَنَّا كُنْكَانْ بُلْغَادِي**» Ol er aның көнlin bulʒadı: Ол ер аның көнлін бұлғады - Ол адам оның көнілін бұлғады; Көнілін бұзды». Бұл сөздің өуелгі мәні жайсыз, жақпайтын тағам жегендіктен жүрегі айныды, көңілі бұзылды дегенді білдірген.

تُلْغَادِي TOLʒADY ТОЛҒАДЫ: тақты; орады.

«**قِيْزْ يَنْجُوْ تُلْغَادِي**» Qız jinju tolʒadı*: Қыз иінжу толғады - Қыз інжу тақты». Яғни, қыз інжу, не басқа заттардан жасалған сырға, алқа тақты.

«**اِنْ يُوْنُكْ تُلْغَادِي**» Ol juñ tolʒadı: Ол иуң толғады - Ол жүн орады». (**تُلْغَارْ - تُلْغَامَاقْ** Tolʒar-tolʒamaq: Толғар-толғамақ – Тағар-тақпақ).

تُلْغَادِي TOLʒADY ТОЛҒАДЫ: (Бұрады; толғатты? А.Е.).

«**اَنْكْ قَرْنِي تُلْغَادِي**» Аның қарны tolʒadı: Аның қарны толғады - Ауырғаннан, не сол секілді жағдайлардан оның қарны бұрады».

* Жазба нұсқасында «**ي تُلْغَادِي** талғады» секілді жазылып, мысалдарында «**ي تُلْغَادِي** толғады» деп харакатталған.

قَرغَادِي ҚАРҒАДЫ ҚАРҒАДЫ: қарғады.

«تَنْكُرِي أَنِي قَرغَادِي» Төңгі аны қарғады: Төңгі аны қарғады - Төңгі оны қарғады».

(قَرغَامَاق - قَرغَار - Қарғар-қарғатақ: Қарғар-қарғатақ).

قُرغَادِي ҚУРҒАДЫ ҚУРҒАДЫ: құрғады.

«يِير قُرغَادِي» Јер құрғады: Јер құрғады - Жер құрғады». (Жаңбырдың аздығынан жер құрғап кетті). (قُرغَامَاق - قُرغَار - Қуғар-қуғатақ: Қуғар-қуғатақ).

قِزغَادِي ҚЫЗҒАДЫ ҚЫЗҒАДЫ: дөрекі сөкті; сазайын тартқызды; жасқады.

«بَلْكَ أَنِي قِزغَادِي» Бег аны қызғады: Бег аны қызғады - Бек оны жасқады». (Қуды).

(قِزغَامَاق - قِزغَار - Қызғар-қызғатақ: Қызғар-қызғатақ - Сөгер-сөкпек). Түрктер Төңірдің қарғысынан бөлектеп, пенделердің өзара бір-бірімен ұрыс-керісін айту үшін осы сөзді қолданады. Алғашқысында - «قِزغَامَاق» қарғатақ: қарғатақ», екіншісінде «قِزغَامَاق» қызғатақ: қызғатақ»* түрінде қолданады.

قَرغَادِي ҚАРВАДЫ ҚАРВАДЫ: қармады; (Қармалап іздестірді.

А.Е.) «قَر نَكْمُودَا قَرغَادِي» ОI қағанқуда қарва-

* Махмұт Қашқари алдыңғы «қарғады» сөзіне салыстырып отыр. Бірі - «фатхалық», кейінгісі «кесрәлік» харақаттармен жазылған. Түсіндірме бойынша, «қызғады: қызғады» емес, «қығғады: қырғады» болса керек. А.Е.

ды: Ол қараңқуда қарвады - Ол қараңғыда қармады; (Ол қараңғыда бір нәрсені қолымен қармалап іздестірді). قَرْفَارُ - قَرْفَامَاتِي Қағвар-қағватақ: Қарвар-қарвамақ – Қармар-қармамақ). Бұл сөз «قَرْوَادِي» секілді де қолданылады. Жоғарыда айтқандай, «ق — ф» дыбысымен келетін сөздерді әмәнда, «و — у» дыбысымен ауыстырып айтуға болады.

تَلْكَادِي TELGEDİ TELГЕДІ: тергеді; жәбірледі, қысты.

«اَلْ اَتَاسِنِ بُلْغَادِي» Ol atasın bulғady*: Ол атасын бұлғады - Ол атасын тергеп жәбірледі». «تَلْكَادِي telgedi: телгеді» сөзі жеке-дара қолданылмайды. Қос сөз түрінде «بُلْغَادِي bulғady: бұлғады» сөзімен тіркесіп келеді. «تَلْكَامَاكْ - تَلْكَارْ Telger-telgemek: Телгер-телгемек –Тергеп қысар тергеп қыспақ).

بَتْلَادِي BATLADY БАТЛАДЫ: баттады.

«اَلْ بُوْزْنِي بَتْلَادِي» Ol bəzni batladı: Ол бөзні батлады - Ол бөзді баттады**». «تَلْكَامَاكْ - تَلْكَارْ Batlar-batlamak: Батлар-батламақ – Баттар-баттамақ).

بُتْلَادِي BUTLADY БҮТЛАДЫ: аяғынан алды.

«اِتْ اَرِكْ بُتْلَادِي» It erig butladı: Ит еріг бүтлады - Ит адамды аяғынан алды; Ит адамды

* Махмұт Қашқари талдауы бойынша «تَلْكَادِي bulғady telgedi: Бұлғады телгеді» болса керек-ті.

** Крахмалдады. Бөзді, матаны ерітінді, сөлмен қатырмалады мәнінде. А.Е.

аяғынан қапты». Сол секілді біреу-біреудің аяғына ұрса да, шалса да осы сөз қолданылады.
 (بُتْلَارْ - بُتْلَامَاقْ) Butlar-butlamak: Бұтлар-бұтла-
 мақ — Аяғынан алар - аяғынан алмақ).

بُتْلَادِي BITLEDI БИТЛЕДІ: биттеді; бит қарады.

«أَرَّ بَتُّ بَتْلَادِي» Er vit bitledi: Ер вит витледі -
 Адам бит биттеді». (بِتْلَارْ - بُتْلَامَاكْ) Bitler-bitle-
 mek: Битлер-битлемек — Биттер -биттемек).

بُزْلَادِي BOZLADY БОЗЛАДЫ: боздады.

«تَتِرْ بُزْلَادِي» Titir bozladı: Тітір возлады - Инген
 боздады». Баскасы да осындай. (بُزْلَارْ - بُزْلَامَاقْ)
 Bozlar-bozlamak: Бозлар-бозламақ - Боздар-боз-
 дамақ).

بِشْلَادِي B AŞLADY БАШЛАДЫ: баштады.

«أَرَّ ايشْ بِشْلَادِي» Er ыш башлады: Ер ыш башла-
 ды - Адам іс баштады». «أَلْ يُولُ بِشْلَادِي» Ol yol
 vashladı: Ол иол башлады - Ол жол баштады; Ол
 жол көрсетті». «أَلْ سُوْ بِشْلَادِي» Ol sy bashladı;
 Ол сү башлады - Ол қол баштады; Ол әскер бас-
 тады». (بِشْلَارْ - بِشْلَامَاقْ) Başlar-başlamak: Баш-
 лар-башламақ — Бастар-бастамақ).

بِغْلَادِي BAĞLADY БАҒЛАДЫ: байлады; баулады.

«أَلْ اَتْنَكْ بِغْلَادِي» Ol otuң bağladı: Ол отуң бағ-
 лады - Ол отын баулады». Баскасы да осындай.
 (بِغْلَارْ - بِغْلَامَاقْ) Bağlar-bağlamak: Бағлар-бағла-
 мақ—Байлар-байламақ).

بَغْلَادِي BOĖLADY BOĖLADY: боқшалады.

«أَلْ تُونُ بَغْلَادِي» Ol ton boĖlady: Ол тон боғлады - Ол тонды боқшалады; Ол тонды боқшалап байлады». «بَغْلَارُ - بَغْلَامَاقُ» BoĖlar-boĖlamak: Боғлар-боғламақ - Боқшалар-боқшаламақ). Тонды боқшалап түйіп байлау мен басқа заттарды байлаудың мәнін парықтап айырып айтады. Байламақшы мәнінде «ب - б» әрпінің - фатхалық, ал боқшалау мәнінде кесрәлік болып қолданылатыны сол үшін.

بَوْغْلَادِي БОҚЛАДЫ БОҚЛАДЫ: боқ тастады; тезектеді.

«يَلْقَى بَوْغْلَادِي» Јықы боқлады: Иылқы боқлады - Мал тезек тастады». (Оғызша). «بَوْغْلَارُ - بَوْغْلَامَاقُ» Боқлар-боқламақ: Боқлар-боқламақ - Боқ тастар - Боқ тастамақ).

بَكْلَادِي BEKLEDI BEKLEDI: сақтады. Бекітті. (Беріктеді, берік етті: - А.Е.)

«أَلْ نَانَكُنْ بَكْلَادِي» Ol nәңin bekledi: Ол нәңін бекледі - Ол нәрсесін сақтады; Ол нәрсесін күзетті». «أَلْ قَبُغُنْ بَكْلَادِي» Ol қарығын bekledi: Ол қапұғын бекледі - Ол қақпасын бекітті». Бір нәрсені қатты байласа да солай дейді.

«بَكْلَارُ - بَكْلَامَاقُ» Bekler-beklemek: Беклер-беклемек - Бекітер-бекітпек).

بَغْلَادِي BEGLEDI BEGLEDI: бектеді; бек деп таныды.

«أَلْ أَنِي بَغْلَادِي» Ol аны begledi: Ол аны бегледі - Ол оны бектеді. Ол оны бек деді».

بَکَلَارْ - بَکَلَامَاکْ Begler-beglemek: Беглер-бег-
лемек — Бек дер — бек демек).

تَبَلَادِي تAPLADY TAПЛАДЫ: құп көрді; Ұнатты.

«أَلْ تُونُغْ تَبَلَادِي» Ol tonuғ tapлады: Ол тонұғ
таплады - Ол тонын ұнатты». (Ол тонын жарат-
ты). Басқалары да осындай. (تَبَلَارْ - تَبَلَامَاکْ)
Taplar-taplamak: Таплар-тапламақ — Ұнатар-
ұнатпақ).

تُبَلَدِي TYPLEDI ТҮПЛЕДІ: түптеді; түп-тегін тексерді.

«أَلْ ایشِغْ تُبَلَدِي» Ol ышығ түpledі: Ол ышығ түп-
леді — Істің түбін тексерді». (تَبَلَارْ - تَبَلَامَاکْ)
Tүpler-tүplemek: Түплер-түплек — Түптер-
түптемек).

تَاتَلَادِي TATLADY ТАТЛАДЫ: тат деп санады; тат деп білді.

«أَلْ أَنِي تَاتَلَادِي» Ol аны tatлады: Ол аны татлады
- Ол оны тат деп санады. Ол оны парсылардан
деп білді». (تَاتَلَارْ - تَاتَلَامَاکْ) Tatlar-tatlamak: Тат-
лар-татламақ — Тат деп білер — тат деп білмек).

تَرَلَدِي TERLEDI ТЕРЛЕДІ: терледі.

«أَتْ تَرَلَدِي» At terledi: Ат терледі».

تَرَلَدِي TERLEDI ТЕРЛЕДІ: терледі.

«أَلْ أَتَنْ تَرَلَدِي» Ol атын terledi: Ол атын тер-
леді - Ол атын тазалады; яғни атын тарап, онда-
ғы тер қақтарын, тағы басқаларды түсіріп, та-
залады».*

* Қараңыз: «Terlet-побуд. от terle-: Ol атын terletti — Он вогнал в пот своего коня.
(МК/ II.342)». (ДТС., стр. 555.)

تەرلەر-تەرلەمەك Terler-terlemek: Терлер-терлемек – Тазалар-тазаламак). Бұлар қарама-қарсы мәндегі сөздер. Әрі өтімді, әрі өтімсіз етістік.

تَزَلَدِي TAZLADY TAZLADY: таз деп санады; таз деп білді.

«Ol anı tazladı: Ол аны тазлады - Ол оны таз санады.» تَزَلَار - تَزَلَامَاق Tazlar-tazlamak: Тазлар-тазламак – Таздар-таздамак).

تُزَلَدِي TUZLADY TҰЗЛАДЫ: тұздады.

«Ol et tuzladı: Ол ет тұздады - Ол ет тұздады». Басқаларға да сондай.

تُزَلَار - تُزَلَامَاق Tuzlar-tuzlamak: Тұзлар-тұзламак – Тұздар-тұздамак).

تِزَلَدِي TIZLEDI TІЗЛЕДІ: тізеледі.

«Buғra erig tizledi: Бұғра ерігі тізеледі - Бура адамды тізеледі; Бура адамды тізесімен жаншып езді».

Біреу бірдеңені үстінен тізесімен ексе де осы сөз қолданылады. تِزَلَار - تِزَلَامَاق Tizler-tizlemek: Тізлер-тізлемек – Тізелер-тізелемек).

تَشَلَدِي TASHLADY TАШЛАДЫ: тастады; таспен ұрды.

«Ol ытығ tashladı: Ол ытығ ташлады - Ол итті таспен ұрды».

تَشَلَدِي TASHLADY TАШЛАДЫ: шеттеді; тастады. (Сырттады, тысқары шықты. А.Е.)

«Er tashladı: Ер ташлады - Адам шет-

теді; Адам жұртын тастап шеткері кетті».

(تَشْلَامَقْ تَشْلَارْ - Tashlar-tashlamak: Ташлар-ташламақ – Тастар-тастамақ).

تُشْلَادِمُ

TUŞLADIM TŪŞLADIM: қарсысында тұрдым; тұсында тұрдым.

«مَنْ أَنِي تُشْلَادِمُ Мен апы tuşladım: Мен аны тұшладым - Мен оны тұстадым; Мен оған тұспа-тұс тұрдым». (تَشْلَارْمَنْ - تَشْلَامَقْ Tuşlar men-tuşlamak: Тұшлармен-тұшламақ – Тұстармын-тұстамақ).

تِشْلَادِي

TIŞLEDİ TIŞLEDİ: тістеді.

«أَلْ أَنِي تِشْلَادِي Ol апы tişledi; Ол аны тішледі - Ол оны тістеді». Сол секілді біреуді біреу тісінен ұрса да осылай дейді. (تِشْلَاوَأَكْ - تِشْلَارْ Tişler-tişlemek: Тішлер-тішлемек – Тістер-Тістемек).

تَغْلَادِي

TAFLADY TAFLADY: * таңба басты; таңбалады.

«أَتْنِ تَغْلَادِي Ol атын taflady: Ол атын тағлады - Ол атын таңбалады». (تَغْلَامَقْ - تَغْلَارْ Tağlar-tağlamak: Тағлар-тағламақ – Таңбалар-таңбаламақ). Аттан басқа малға таңба басқанда да осы сөзді қолданады. Бұл сөз негізгі түбір емес.

تُغْلَادِي

TUFLADY TŪFLADY: тығындады; бітеді.

«أَلْ يَارَغْ تُغْلَادِي Ol jarağ tuflady: Ол иарағ тұғ-

* Қазіргі қазақ тіліндегі «тағалады» сөзіне де сәйкес.

лады - Ол жарықты тығындады». (تُغْلَارُ تُغْلَامَاقُ)
Tuǵlar-tuǵlamaq: Тұғлар-тұғламақ - Бітер-біте-
мек).

تُمْلَىدَى تُمْلَىدَى: тонды; мұздады.

«سُوقُ تُمْلَىدَى Suvtumlydy: Сувтұмлыды - Сумұз-
дады». Басқалары да осындай. (تُمْلِمَاقُ)
Tumlyg-tumlymaq: Тұмлыр-тұмлымақ - Мұз-
дар-мұздамақ).

Жырда былай деп келген:

كُردِي مَنِي اَمَلِيُو
بَقْتِي مَنكا اَمَلِيُو
قَلْدِمُ كُنْكُلُ تَمْلِيُو
قَدْعُو مَنِي تَرْغُرورُ

Kördi meni emleju
Бақты таңа imleju
Қалдым көңүл tumlyju
Қадғи мені турғурur:

Көрдi менi емлеу
Бақты маңа imлеу
Қалдым көңүл тұмлыу
Қадғу мені тұрғурұр -

Көріп мені емдеді,
Маған қарап ымдады.
Қалдым, көңіл мұздады,
Қайғы мені меңдеді».

(Сүйіктім мені бір қарап ишарат етіп-ақ,
Мені көріп емдеді; Енді оның соңындағы уай-

ым, қайғыдан көңілім мұздап, тонып қалдым;
Қайғы-уайым мені мендеп, жаралады).

جَرَلَادِي SHARLADY SHARLADY: шырқырады, шарылдап жылады.

«اَغْلَان جَرَلَادِي» Oǵlan sharladı: Оғлан шарлады - Бала шарылдап жылады».

«جَرَلَادِي يَنْكَاڭ» Janǵan sharladı: Ианған шарлады - Піл шарлады - Піл бақырды». (جَرَلَامَاق) Jarlar-sharlamak: Шарлар-шарламак - Шырылдар-шырылдамак).

جُغْلَادِي SHUFLADY SHUFLADY: бұл сөз «جَرَلَادِي» Sharladı: шарлады» сөзіне ұқсас, пілдің бақырғанын білдіреді. (جُغْلَامَاق) Shuflar-shuflamak: Шұғлар-шұғламак - Бақырар-бақырмак).

جُغْلَادِي SHOFLADY SHOFLADY: шоктады; бокшалады.

«اَل تُونُغ جُغْلَادِي» Ol tonuǵ shofladı: Ол тонығ шоғлады - Ол тонды жиып байлады». (Ол тонды бокшалап байлады). Басқалары да осындай.

(جُغْلَامَاق) Shoflar-shoflamak; Шоғлар-шоғламак - Бокшалап байлар - бокшалап байламак)

جُغْلَادِي SHYFLADY SHYFLADY: өлшеді; кездеді.

«اَل بُوْز جُغْلَادِي» Ol vöz shyfladı: Ол бөз шығлады - Ол бөзді (Түрік кезімен) кездеді.»

(جُغْلَامَاق) Shyflar-shyflamak: Шығлар-шығламак - Кездер-кездедек).

جُفْلَادِي ШУVLADЫ ШҰVLADЫ: шала пісті.

«آت جُفْلَادِي Et shuvladı: Et шұвлaды - Et шала пісті; Et елжіреп піспей, шала пісіп қатты болып қалды». (جُفْلَارُ - جُفْلَامَاقُ) Шuvlar-шuvlа-тақ: Шұвлар-шұвлaмақ – Шала пісер-шала піс-пек).

جِنْلَادِي ШЫNLADЫ ШЫNLADЫ: растады; тиянақтап тексерді.

«اَلْ اِشِيخ جِنْلَادِي Ol ышығ шынлады: Ol ышығ шынлады - Ol істі растады». (جِنْلَارُ - جِنْلَامَاقُ) Шынlar-шынлaмақ: Шынлар-шынлaмақ – Рас-тар-растамақ).

سَبْلَادِي SAPLADЫ САPLADЫ: саптады.

«اَر قَلِج سَبْلَادِي Ol қылыш sapлады: Ol қылыш саптады - Ol қылыш саптады». Бірдеңені саптағанда солай дейді. (سَبْلَامَاقُ - سَبْلَارُ) Saplar-saplamaқ: Саплар-сапламақ – Саптар-саптамақ).

سَرْلَادِي SARLADЫ CAPLADЫ: орады.

«اَلْ سَمْلُوق سَرْلَادِي Ol сувлук sarлады: Ol сувлук сарлады - Ol сәлде орады».

«اَذَاقِنِكا يِرْ كَانْجُو سَرْلَادِي Азақыңа jөггеншү sarлады: Азaқыңа иөргеншү сарлады – Аяғына шылғау орады». Сол секілді бір нәрсе бірдеңеге оралса да осылай дейді. (سَرْلَامَاقُ - سَرْلَارُ) Sarlar-sarlamaқ: Сарлар-сарламақ – Ораp-орамақ).

سِيرْلَادِي SYRLADЫ CЫPLADЫ: сырлады.

«اَيَاقْجِي اَيَاقْ سِيرْلَادِي Ајақшы ајақ сырлады:

Айқшы айақ сырлады - Ыдышы айақ сырлады; Ыдышы ою-өрнек салу үшін ыдыс-аяқ бетіне сыр жақты». (سرلاماق - سرلار Sızlar-sızlamak: Сырлар-сырламақ – Сырлар-сырламақ).

سوزلادی SÖZLEDİ СӨЗЛЕДІ: сөйледі; сөзледі.

«أول منكا سوز سوزلادی Ol maña söz sözledi: Ол маңа сөз сөзледі - Ол маған сөз сөйледі».

سوزلار - سوزلاماك Sözlər - Sözlemek: Сөзлер-сөзлемек – Сөйлер-сөйлемек).

сызлады СЫЗЛАДЫ: сыздады; сырқырады.

«آنك تيشی بوزدن سوزلادی Аның тышы buzdun sızladı: Аның тышы бұздұн сыздады - Оның тісі мұздан сыздады». (Оның тісі мұз, суық су тиіп сыздап, сырқырады). (سزلار - سزلاماق) Sızlar-sızlamak: Сызлар-сығламақ – Сыздар-сыздамақ).

сырқырады; каксады.

«ارنك سنكوکی سوزلادی Ернің сөнүкі sızladı: Ернің сөнүкі сыздады - Адамның сүйегі сырқырады».

сұқты; қол тықты.

«ار قوینکا سغلیدی Ер қойна суғлыды - Адам қойнына қолын сұқты.» Яғни бірдеңені іздеп қойынға қол тықты.

سغلیماق - سغلیر Suğlyg-suğlymak: Сұғлыр-сұғлымақ – Қол сұғар-қол сұқпақ). Басқалар да сондай.

سَڤلادی SAVLADY САВЛАДЫ: сөйледі; (Сарнады – А.Е.)

«اَل تَلِم سَڤلادی» Ol telim savladı: Ол телім савлады - Ол көп сөйледі». Біреулер мақалдап, мәтелдеп сөйлесе де осылай дейді.

سَڤلار - سَڤلاماق Savlar-savlamak: Савлар-савламақ – Сөйлер-сөйлемек).

سۈڤلادی SUVLADY СҮВЛАДЫ: сулады; су ішті.

«اَت سۈڤلادی» At suvladı: Ат сувлады - Ат су ішті». Басқалары да сондай. «اَر تَتِك سۈڤلادی» Er titik suvladı: Ер тітік сувлады - Адам лай сулады; Адам батпаққа су құйды». Басқасы да осы секілді. «سۈڤلار - سۈڤلاماق» Suvlar-suvlamak: Сувлар-сувламақ – Сулар-суламақ).

سَملادی SAMLADY САМЛАДЫ: емдеді; дауалады.

«اَن اَملادی سَملادی» An emledi samladı: Ол аны емледі самлады - Ол оны емдеді домдады». (Ол оны емдеді; дауалады.) Бұл сөз жеке дара қолданылмайды, осылай «اَملادی» Emledi: Емледі» сөзімен бірге қос сөз түрінде айтылады. «سَملار - سَملاماق» Samlar-samlamak: Самлар-самламақ – Емдер-домдар – емдеп-домдамақ).

سۈملىدی SUMLYDY СҮМЛЫДЫ: (Шүлдірледі; қауқылдады – А.Е.)

«اَر سۈملىدی» Er sumlydı: Ер сұмлыды - Адам түрк тілінен бөтен бір тілде қауқылдасты, (сөйлесті)». «سۈملىر - سۈملىماق» Sumlyg-sumlymak:

Сұмлыр-сұмлымақ – Шүлдірлер-шүлдірлемек).

سَنَلَدِي SENLEDI СЕНЛЕДІ: сен деді.

«أَلْ أَنِي سَنَلَدِي» Ol any senledi: Ол аны сенледі - Ол оны сендеді; Ол оған жастарға, өзінен кейінгілерге айтатын сөзді әдейі айтты».

سَنَلَارْ - سَنَلَامَاكْ Senler-senlemek: Сенлер-сенлемек – Сен дер – сен демек).

Бұл «сен» мағынасындағы сөз. Ұлық санап, құрметтеу үшін «سَزَلَدِي» Sizledi: Сізледі» дейді.

Оның түпкі мәнісі «سِزْ» Siz: Сіз» болады. Бұл хақандарға қарата да құрметтеп айтылады. Ұлы Тәңірдің «أَنَا أَنْزَلْنَاهُ» деген сөзіне ұқсайды.

قَرَلَدِي ҚАРЛАДЫ ҚАРЛАДЫ: қарлады; қар жаудырды.

«بُلْتْ قَرَلَدِي» Bulıt karladı: Бұлыт қарлады - Бұлт қар жаудырды». (قَرَلَامَاقْ - قَرَلَارْ) Karlar-karlamak: Қарлар-қарламақ – Қар жаудырар – Қар жаудырмақ).

قُرَلَدِي ҚURLADЫ ҚҰРЛАДЫ: құрлады; құр байлады.

«أَلْ قَفْتَانِغْ قُرَلَدِي» Ol kaftanıғ kurladı: Ол қафтанығ құрлады - Ол қафтанына белбеу байлады». (قُرَلَامَاقْ - قُرَلَارْ) Kurlar-kurlamak: Құрлар-құрламақ – Белбеу байлар - белбеу байламақ).

قِيرَلَدِي ҚЫRLADЫ ҚЫРЛАДЫ: қырлады; желі қазды.

«أَلْ يِيرِكْ قِيرَلَدِي» Ol jerig kırladı: Ол иеріг қырлады - Ол жерді қырлады; Ол қауын-қарбыз, тағы басқа көкөністер егу үшін жерде арық, желілер қазды».

Жерді егіске әзірлегенде де осы сөз қолданылады. (قَرْلَاماق - قَرْلار Қығлағ-қығламақ: Қырлар-қырламақ – Желі қазар – желі қазбақ).

قَشْلادی ҚАШЛАДЫ ҚАШЛАДЫ: кашады; кастады.

«أرق قَشْلادی» Ағығ кашлады: Арығ кашлады - Арық кашады; Арыққа кабақ жасады». (Яғни, арықты жиектеді, кабақтады). Біреу біреуді қабағынан қакса да солай дейді.

(قَشْلار - قَشْلاماق Қашлағ-қашламақ: Қашлар-қашламақ – Қабақ жасар – қабақ жасамақ).

قُشْلادی ҚУШЛАДЫ ҚҰШЛАДЫ: құс аулады.

«بَك قُشْلادی» Бег қушлады: Бег құшлады - Бек

құс аулады». (قُشْلار - قُشْلاماق Қушлағ-қушламақ: Құшлар-құшламақ – Құс аулар – құс ауламақ).

قِشْلادی ҚЫШЛАДЫ ҚЫШЛАДЫ: қыстады.

«أر أفندا قِشْلادی» Ер евинде қышлады: Ер ебінде қышлады - Адам үйінде қыстады».

Басқаларға да осындай. (قِشْلاماق - قِشْلار Қышлағ-қышламақ: Қышлар-қышламақ – Қыстар-қыстамақ).

قِنْلادی ҚЫНЛАДЫ ҚЫНЛАДЫ: қындады; қынаптады.

«أل بجاك قِنْلادی» Ол пішек қынады: Ол пішек қындады - Ол пышақ қындады».

Басқалары да осындай. (قِنْلار - قِنْلاماق Қып-лағ-қыпламақ: Қынлар-қынламақ – Қынаптар-қынаптамақ).

كُتِلَدِي KÖTLEDİ KÖTLEDİ: көттеді; көт етті.

«أَغْلَانِغْ كُتِلَدِي» Oğlanıy kötleđi: Оғланығ көт-леді - Баланы көт етті». Басқалары да осы секілді. كُتِلَارْ - كُتِلَامَاكْ Kötler-kötlemek: Көтлер-көтлемек – Көттер-көттемек).

كُتِلَدِي KEZLEDİ KEDZLEDİ: тырысты.

«أَرْ كُتِلَدِي» Ер kezledi: Ер кедзледі – Адам тырысты; яғни, тырысып күштілердің ісін істеді». كُتِلَارْ - كُتِلَامَاكْ Kezler-kezlemek: Кедзлер-кедземек – Тырысар-тырыспақ).

كُتِلَدِي KEZLEDİ KEZLEDİ: кездеді; кез шығарды.

«أَلْ أَقِنْ كُتِلَدِي» Ол оқын kezledi: Ол оқын кездеді - Ол оғына кез шығарды; Яғни ол оғының ұшын түзеп ұшқырлады». كُتِلَارْ - كُتِلَامَاكْ Kezler-kezlemek: Кезлер-кеземек – Кез шығарар-кез шығармақ). Қазанның қаспағын қырса да осылай дейді.

كُتِلَدِي KÖZLEDİ KÖZLEDİ: көзге ұрды.

«أَلْ أَنِي كُتِلَدِي» Ол аны көзледі - Ол оны көзге ұрды». كُتِلَارْ - كُتِلَامَاكْ Kөzler-kөzlemek: Көзлер-көземек – Көзге ұрар – көзге ұрмақ).

كُتِلَدِي KIZLEDİ KIZLEDİ: жасырды.

«أَلْ كُتِلَدِي نَانِكِنِي» Ол kızledi неңні: Ол кізледі неңні - Ол нәрсені жасырды».

كزلامانك كزلامانك Kizler-kizlemek: Кізлер-кізлемек – Жасырар-жасырмак.)

كسلادي KESLEDI КЕСЛЕДИ: кесектеді; кесек лақтырды.

«Ol ытығ kesledi: Ол ытығ кеследі - Ол итті кесектеді». (Ол итті кесек лақтырып қуды. А.Е.)
 Kesler-keslemek: Кеслер-кеслемек – Кесек лақтырар-кесек лақтырмак).

كوكلادي KÖKLEDI КӨКЛЕДІ: көктеді.

«Ol езер көкledi: Ол едзер көкледі – Ол ер (ертоқымды – А.Е.) көктеді».
 Kөклер-көклемек: Көклер-көклемек – Көктер-көктемек).

كوكلادي KÖKLEDI КӨКЛЕДІ: көктеді; көк жеді. (Көкке шықты. А.Е.)

«Yыкы көкledi: Иылқы көкледі - Мал көктеді; Мал көк жеді».

Көклер-көклемек: Көклер-көклемек – Көк жер – көк жемек).

كوكلادي KYGLEDI КҮГЛЕДІ: күйледі; күй-өуез айтты. (Күй шертті. – А.Е.)

«Er күgledi: Ер күгледі - Адам күйледі; яғни мұңлы өуенмен әндетті».

Күглер-күглемек: Күглер-күглемек – Күйлер-күйлемек).

كَمَلَدِي KEMLEDI КЕМЛЕДІ: кеселге ұшырады; ауырды.

«آت كَمَلَدِي At kemledi: Ат кемледі - Ат кеселге ұшырады, ауырды». «كَمَلَانْدِي Kemlendi: кемленді» деп те айтады. (كَمَلَامَاكْ - كَمَلَارْ Kemler-kemlemek: Кемлер-кемленбек - Ауырар-ауырмак).

مُنَلَدِي MYNLEDI МҮНЛЕДІ: сорпалады; сорпаланды.

«آر مُنَلَدِي Er mynledi: Ер мүнледі - Ер сорпаланды.» «مُنَلَارْ - مُنَلَامَاكْ Mynler-mynlemek: Мүнлер-мүнлемек - Сорпаланар-сорпаланбак).

بُلْنَادِي BULNADY БҮЛНАДЫ: тұтқындады.

«آر يَغِينِي بُلْنَادِي Er jaғыпы bulnadı: Ер иағны бұлнады - Ер жауды тұтқындады.» «بُلْنَارْ - بُلْنَامَاكْ Bulnar-bulnamak - Бұлнар-бұлнамак - Тұтқындар-тұтқындамак).

تُغْنَادِي TYGNEDI ТҮГНЕДІ: емдеді.

«اَلْ بَاشِنْ تُغْنَادِي Ol bашын tygnedi: Ол башын түгнеді - Ол жарасын емдеді». (Ол жарасын отпен емдеді).

«تُغْنَارْ - تُغْنَامَاكْ Tygner-tygnemek: Түгнер-түгнемек - Емдер-емдемек).

جِكْنَادِي SHEKNEDI ШЕКНЕДІ: кестеледі.

«قِيز جِكْنَادِي Qыз shekin shekpedi: Қыз шекін шекнеді - Қыз кесте шекті; Қыз алтын

зерлі жіппен жібек матаның бетіне кесте кестеледі».

جگنادی ШIGNEDI ШІГНЕДІ: тырмалады; сүргіледі.

«ار جگنا جگنادی» Er shigne shignedi: Ер шігне шігнеді - Адам тырма тырмалады; Адам жыртылған жерді тегістеу үшін тырма салып тырмалады». (جگنار-جگناماك) Шigner-shignemek: Шігнер-шігнемек - Тырмалар-тырмаламак).

سگنادی SÖGNEDI СӨГНЕДІ: сүйелдеді; сүйелді емдеді.

«ار سگل سگنادی» Er søgyl søgnedi: Ер сөгүл сөгнеді - Адам сүйелді емдеді». (سگنار-سگناماك) Sөгner-sөгnemek: Сөгнер-сөгнемек - Сүйелдер-сүйелдемек).

قینادی ҚAJNADЫ ҚАЙНАДЫ: (Қарсыласты; қарсы шықты -

А.Е.)
«ار انکر قینادی» Er aңaғ қajnadы: Ер аңар қайнады - Адам оған қайнады; Яғни адам оның бұйрығынан бас тартып, айтқанына қарсы шықты».
(قینار-قیناماق) Қajnar-қajnamak: Қайнар-қайнамак - Қарсыласар-қарсыласпақ).

قسنادی ҚASNADЫ ҚАСНАДЫ: сақылдады; (Қалшылдады -

А.Е.)
«ار تملغقا قسنادی» Er tomluғқа kasnadы: Ер томлұғқа қаснады -Адам суыққа қалшылдады; (Суықтан адамның тістері сақылдады). Ит суыққа шыдамай дірдектесе де осы сөз қолданылады. (قسنار-قسناماق) Kasnar-kasnamak: Қаснар-қаснамак - Қалшылдар-қалшылдамак)

قَلْنُوْدِيْ KALNUDY ҚАЛНҰДЫ: қалындады.

«يُفْكَا نَانِكُ قَلْنُوْدِيْ» Jufka neң kalnudy: Иүфка нең қалнұды - Жұқа зат қалындады».

(قَلْنُوْمَاق - قَلْنُوْر Kалnuғ-қалnuмақ: Қалнұр-қал-нұмақ — Қалындар-қалындамақ).

قُلْنَاْدِيْ KULNADY ҚҰЛНАДЫ: құлындады.

«قَلْنَاْدِيْ قَلْنُوْمَاق» Қысғак kulnady: Қысрақ құлнады - Қысрақ құлындады, туды». (قُلْنَاْر - قُلْنَاْمَاق) Қулнағ-қулнамақ: Құлнар-құлнамақ — Құлындар-құлындамақ)

КІШНАДИ KISHNEDI КІШНЕДІ: кісінеді.

«اَت كِشْنَادِيْ» At kishnedi: Ат кішнеді - Ат кісінеді». «قَتْر كِشْنَادِيْ» Қатығ kishnedi: Қатығ кішінеді — Қашыр аңырады; Яғни қашыр кісінеді».

(كِشْنَاْمَاك - كِشْنَاْر Kішіner-кішіnemek: Кішінер-кішінемек — Кісінер-кісінемек).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يَاسْتَاْدِيْ JASTADY ИАСТАДЫ: жастады.

«اَلْ اَنْكُرْ يَسْتَقْ يَسْتَاْدِيْ» Ol aңar jastuқ jastady: Ол аңар иастуқ иастады - Ол оған жастық жастады».

يَاسْتَاْدِيْ JASTADY ИАСТАДЫ: (Сөзбен қағытты мәнінде. А.Е.)

«ال منكا سوز يستادی» Ol мене sөzjastadı: Ол мене сөз иастады - Ол маған сөз жастады; яғни ол маған қағыта сөйледі» «استار - يستاماق» Jastar-jastamak: Иастар-иастамак – Жастар-жастамак).

«ينجيدى» JUNЖЫДЫ ИҮНЖЫДЫ: жүнжиді.*

«ار ينجيدى» Erjunжыды: Ер иүнжыды - Ер жүнжиді. Яғни, жоқшылықтан, кедейліктен адамның хал-ахуалы жаман болды. Жырда былай деп келген:

«بلكا بگو ينجيدى»
 «ارن اتى ينجيدى»
 «اردم اتى تنجيدى»
 «يركا تكب سرتلور»

Bilge wöğy junжыды
Aжun eti janшыды
Erdem eti тыншыды
Jerde tegip syrtylyr:

Білге бөгү иүнжыды
Ажун еті ианшыды
Ердем еті тыншыды
Иерде тегіп сүртүлүр –

* Бұл сөзге «жоқшылықтан адамның хал-күші нашарлауы» деп түсіндірме берген. Қазіргі қазақ тіліндегі «жүнжиді» сөзімен балама сипатта келгендіктен «жүнжиді» деп алдық. А.Е.

*Білге, дана жүнжіді,
Оларды заман жаншыды.
Абырой тәні жидіді,
Жерге тиіп тапталар».*

(Заманның сыңайын сипаттап айтқаны: Білікті даналардың халі нашарлап, жүнжіп кетті; Замана оларды езіп-жаншып жіберді; Ар-абырой, кісілік қасиет ақлықат-әдептің тәні бұзылды, жидіді; Енді жерге тиіп сүйретілер, тапталып, жер басып қалар). «تَنْجَادِي تانшады:

Таншады» сөзінің негізі «تَنْجَاْدِي تانшғады: Таншғады» еді*. Оғыз, қыпшақтар есімдер мен етістіктердің ортасында келген «غ — ғ» дыбысын түсіріп айтады.

يَقْرِيْدِي JAVRYDY ИАВРЫДЫ: әлсіреді; тұралады.

«يَقْرِيْدِي ار Ерjavгыды: Ер иаврыды - Ер тұралады! Адам аурудан, немесе жоқшылықтан тұралап, арықтады». (يَقْرِيْر - يَقْرِيْمَاق) Javгыг-javгытақ: Иаврыр-Иаврымақ — Тұралар-тұраламақ).

يَيْسَادِي JEJSEDI ИЕЙСЕДИ: (Жеуді аңсады); жегісі келді.

«يَيْسَادِي اَلْ اَلْ OI etmek jejsedi: Ол етмек иейседі - Оның нан жегісі келді».

Басқалары да сондай. (يَيْسَامَاكْ - يَيْسَارْ Jejser-jejsemek: Иейсер-иейсемек — Жегісі келер — жегісі келмек).

* Жазба нұсқада да, баспа нұскасында да осылай «تَنْجَادِي tanшады: таншады», «تَنْجَاْدِي tanшғады: таншғады» деп жазылған. Мағнасы жиду мөніндегі «تَنْجَادِي тыншыды: тыншыды» сөзімен бір. Көшіруші қатесі секілді. А.Е.

يَبْسَادِي JAPSADY ИАПСАДЫ: жапқысы келді; қойғысы келді.

«أَرَّ اَتْمَاكُ يَبْسَادِي» Er etmek japsady: Ер етмек иапсады - Адам нан жапқысы келді». Есікті жапқысы келсе де осылай деп білдіреді.

«أَرَّ تُوْزَاقُ يَبْسَادِي» Er tuzak japsady: Ер тұзақ иапсады - Ер тұзақ қойғысы келді». (Тұзақ жапқысы келді деген мәнде, тұзақ, торды құс үстінен жапқысы келді дегенді білдіруі әбден мүмкін. А.Е.) (يَبْسَارُ - يَبْسَامَاقُ) Japsar-japsamak: Иапсар-иапсамак - Жапқысы келер - жапқысы келмек).

يَبْسَادِي JATSADY ИАТСАДЫ: жатқысы келді.

«أَرَّ يَبْسَادِي» Er jatsady: Ер иатсады - Адам жатқысы келді». (يَبْسَارُ - يَبْسَامَاقُ) Jatsar-jatsamak: Иатсар-иатсамак - Жатқысы келер-жатқысы келмек).

يَبْسَادِي JETSEDI ИЕТСЕДИ: жеткісі келді; Жетіп алғысы келді.

«أَلُّ مَنِي يَبْسَادِي» Ol menе jetsedi: Ол меңе иетседі - Ол маған жетіп алғысы келді». (يَبْسَارُ - يَبْسَامَاقُ) Jetser-jetsemek: Иетсер-иетсемек - Жеткісі келер - жеткісі келмек).

يَبْسَادِي JAZSADY ИАДЗСАДЫ: жайғысы келді; салғысы келді.

«أَلُّ تَشَاكُ يَبْسَادِي» Ol төшек jazsady: Ол төшек иадзсады - Ол төсек салғысы келді».

«أَلُّ سُوْسَيْنِ يَبْسَادِي» Ol süsin jazsady: Ол сүсін

иадзсады — Ол қосынын жайғысы келді; Оның қосынын таратып жайғысы келді». Басқалары да осындай. Бұл сөзді «камыр жайды» дегенге де қолданады. (يَدْسَا مَاقُ - يَدْسَا رُ Jazsar-jazsataq: Иадзсар-иадзсамақ — Жайғысы келер — жайғысы келмек).

يَدْسَادِي JOZSADЫ ИОДЗСАДЫ: өшірмек болды; өшіргісі келді.

«اَلْ بَتِكُ يَدْسَادِي OI bitik jozsady: Ол бітік иодзсады - Ол жазуды өшірмек болды». Сол сияқты бұл сөзді қылыштан қанды тазаламақ болғанда да қолданады. Басқаларына да сондай.

(يَدْسَا مَاقُ - يَدْسَا رُ Jozsar-jozsataq: Иодзсар-иодзсамақ — Өшірмек болар — өшірмек болмақ).

يَرْسِيدِي JARSЫДЫ ИАРСЫДЫ: жиіркенді; сескенді.

«اَلْ يَرْسِيدِي نَانْ كِنِي OI jarsydy nenni: Ол иарсыды неңні - Ол бір нәрседен жиіркенді».

(يَرْسِي مَاقُ - يَرْسِي رُ Jarsyg-jarsymaq: Иарсыр-иарсымақ — Жиіркенер-жиіркенбек).

يَزْسَادِي JAZSADЫ ИАЗСАДЫ: жазғысы келді; ағытқысы келді.

«اَلْ قُورِيْنُ يَزْسَادِي OI kugyn jazsady: Ол құрын иазсады — Ол белбеуін ағытқысы келді».

Басқаларына да осындай. (يَزْسَا مَاقُ - يَزْسَا رُ Jazsar-jazsataq: Иазсар-иазсамақ — Жазғысы келер — жазғысы келмек).

يَشْسَادِي JAШSADЫ ИАШСАДЫ: жасырынғысы келді; жасырынбақ болды.

«**مَنْدِنْ يَشَادِي** Ol mendin jashsady: Ол мен-
дің иашсады - Ол менен жасырынғысы келді».

(**يَشَار - يَشَامَاق** Jashsar-jashsamac: Иашсар-
иашсамак – Жасырынғысы келер – жасырын-
ғысы келмек).

يَغْسَادِي JAFSADY ИАФСАДЫ: майсырады.

«**اَرَّ يَغْسَادِي** Er jafsady: Ер иағсады - Ер майсы-
рады».

(**يَغْسَار - يَغْسَامَاق** Jafsar-jafsamac: Иағсар-
иағсамак – Майсырар-майсырамак).

يَغْسِيدِي JAFSYDY ИАФСЫДЫ: (Май татыды — А.Е.)

«**يَغْسِيدِي نَانِكْ** Jafsydy nen: Иағсыды нең -
Адам май дәмін татты»* Мақалда былай деп ке-
леді:

(**يَغْسِيمَاسْ يَاقْرِي يَاقْرِي** Jafgy jafgy jafsy-
mas: Иақры иағы иағсымас - Іш майы майдың
орнын баса алмас». («Іш майы сары май таты-
мас». А.Е.).

(**يَغْسِير - يَغْسِيمَاق** Jafsyg-jafsymac:
Иағсыр-иағсымак – Май татыр – май татымак).

Бұл сөздің әуелгі түрі «**يَاغْسَادِي** Jafsady: Иағса-
ды». Кейін ықшамдалған, жеңілдетіп оқығанда
осылай болып шыққан.

يُغْسَادِي JUWSADY ИҰФСАДЫ: домалатқысы келді.

«**اَل تَبِقْ يَغْسَادِي** Ol tobyk juwsady: Ол тобык
иұфсады - Ол топық домалатқысы келді». Бас-
қалары да осындай.

* «Нәрсе май татыды» деген мәнде екені айқын аңғарылады. Арабша түсіндірмеде,
мәтін бойынша, осылай: «Адам май дәмін татты» деп жазылған.

يُفْسَارُ - يُفْسَامَاقُ Juwsar-juwsamaq: Иүфсар-Иүфсамақ – Домалатқысы келер-домалатқысы келмек).

يُفْسَادِي JAWSADY ИАФСАДЫ: жәрдемдескісі келді.

«أَنْ مَنَا تَفَارُ يُفْسَادِي» OI mena tavar jawsady: Ол менә табар иафсады – Оның маған мал (беріп) жәрдемдескісі келді». *
 يُفْسَارُ - يُفْسَامَاقُ Jawsar-jawsamaq: Иафсар-иафсамақ – Жәрдемдескісі келер – жәрдемдескібі келмек).

يُقْسَادِي LYKSA DY ИЫҚСАДЫ: жыққысы келді; жықпақшы болды.

«أَنْ تَامُ يُقْسَادِي» OI tam jyksady: Ол там иыксады – Ол тамды жықпақшы болды». Басқаларына да осы секілді.
 يُقْسَارُ - يُقْسَامَاقُ Jyksar-jyksamaq: Иықсар-иықсамақ – Жыққысы келер – жыққысы келмек).

يُكْسَادِي JYKSEDI ИҮКСЕДИ: биіктеді; көтерілді.

«نَانِكُ يُكْسَادِي» Jyksedi neñ: Иүкседі нең - Нәрсе биіктеді». *
 يُكْسَارُ - يُكْسَامَاقُ Jyksar-jyksesmek: Иүксер-иүксемек – Биіктер-биіктемек).

يُمْشَادِي JUMSHADY ИҮМШАДЫ: жұмсады.

«نَانِكُ يُمْشَادِي» Jumshady neñ: Иүмшады нең - Нәрсе жұмсарды». *
 يُمْشَارُ - يُمْشَامَاقُ Jumshar-jumshamaq: Иүмшар-иүмшамақ – Жұмсарар – жұмсармақ).

* «Jawsa-желать задобрить, приблизить: OI mena tavar jawsady: Он хотел задобрить меня (т.е. приблизить к себе) имуществом. (МК III. 306)». (ДТС. Стр.249). Осы мәні дұрыстау секілді. А.Е.

يَلْغَادِي JALFADY ИАЛҒАДЫ: жалады.

«أَبَاقُ يَلْغَادِي Ajak jalғady: Айак иалғады - Аяқты жалады». Басқалары да осы секілді.

(يَلْغَامَاقُ - يَالْغَارُ Jalғar-jalғamaқ: Иалғар-иалғамақ - Жалар-жаламақ).

Мақалда былай келеді:

يَقَادَاقِي يَلْغَاغَالِي الْكَدَاكِي اجْغَنُورُ Жақадақы

jalғағалы eligdegi ышғынұр: Иақадақы йалғағалы елігдегі ышғынұр - Жағадағыны жалаймын деп, қолындағысынан айырылар». Адам жағасындағы жұғынды жаламақшы болып, қолындағы ыдысын түсіріп алып, құр қалар.

Бұл мақал басқа нәрседен дөметіп, қолындағысынан құр қалған адамға қарата айтылған. Жоқ нәрсеге үміттеніп, алданбауды, қолдағыны қанағат тұтып, берік ұстауды өсиет етеді.

يَلْغَادِي JALWADY ИАЛҒАДЫ: жалады.

«يَاغُ آرُ Eгjaғ jalwady: Ер иағ иалғады - Ер май жалады».

Басқалары да осындай. Бұл сөз алдыңғы сөзден,

«يَلْغَادِي Jalғady: иалғады» сөзінен гөрі жиірек

қолданылады. (يَالْغَامَاقُ - يَالْغَارُ Jalwar-jalwamaқ:

Иалғар-иалғамақ - Жалар-жаламақ).

يَرْكَادِي JÖRGEDI ИӨРГЕДІ: орады.

«أَنْ أَذَاقَنْ يَرْكَادِي Ol азакын jörgedi: Ол адзакын иөргеді - Ол аяғын орады». Басқасы да осындай. Бір нәрсені ораса, осы сөз қолданы-

лады. (يَرْكَارُ - يَرْكَارُ مَاكُ Jörger-jörgemek: Иөргер-иөргемек - Орап-орамақ).

يِبْلَادِي جЫPLADЫ ИЫPLADЫ: жіптеді. (Жіп салды, жіпті қолданды мағынасында. А.Е.).

«يوزن يِبْلَادِي ارَاغْت Urağut jüzin jырлады: Ұрағут иүзін иыплады - Қатын бетінің түгін жіптеді; (Қатын бетінің түгін жіппен тергізіп, тазартқызды).» (يِبْلَامَاق - يِبْلَارْ Jырлар-жырламақ: Иыплар-иыпламақ - Жіптер-жіптемек).

يِتْلَادِي JATLADЫ ИATLADЫ: жадылады; дұғалады.

«يَاتَجِي يِتْلَادِي Jatшы jatлады: Иатшы иатлады - Бақсы жауын жаудыру үшін жадылау тасымен жадылады». (Таспен дұға оқыды.)

يِتْلَادِي JATLADЫ ИATLADЫ: жатсынды.

«أَنْي يِتْلَادِي Ol аны jatлады: Ол аны иатлады - Ол оны жатсынды; (Ол оны жатқа санады).» (يِتْلَامَاق - يِتْلَارْ Jatлар-jatламақ: Иатлар-иатламақ - Жатсынар-жатсынбак)

يِبْلَادِي JЫPLADЫ ИЫPLADЫ: (Арқанда жүріп ойнады мәнінде. А.Е.)

«أَر يِبْلَادِي Er jырлады: Ер иыплады - Адам арқанда ойнады». (يِبْلَامَاق - يِبْلَارْ Jырлар-жырламақ: Иыплар-иыпламақ - Арқанда ойнар - арқанда ойнамақ).

يِذْلَادِي JЫZLADЫ ИЫDЗLADЫ: аңқытты; бұрқыратты.

«أَل يِبَار يِذْلَادِي Ol jырағ jызлады: Ол иыпар иызлады - Ол жұпар аңқытты». Басқалары да осындай. (يِذْلَامَاق - يِذْلَارْ Jызлар-jызламақ:

Иыдзлар - иыдзламақ – Аңқытар-аңқыт-пақ).

يِرْلَادِي JARLADY ИАРЛАДЫ: түкірді.

«أَلْ أَنْكَ يُوْرِنَكَ يِرْلَادِي» ОI аның жүзіне jarla-
ды: Ол аның жүзіне иарлады - Ол оның жүзіне
түкірді». (يِرْلَامَاق) Jarlar-jarlamak: Иар-
лар-иарламақ – Түкірер-түкірмек).

يِرْلَادِي JYRLADY ИЫРЛАДЫ: жырлады.

«أَرْ يِرْلَادِي» Eгjыrlady: Ер иырлады - Адам жыр-
лады». (يِرْلَامَاق) Jыrlar-jыrlamak: Иырлар-иыр-
ламақ – Жырлар-жырламақ).

يِشْلَادِي JAШЛАДЫ ИАШЛАДЫ: көк жеді; (балауса шөп жеді.

А.Е.)

«أَت يِشْلَادِي» At jashlady: Ат иашлады - Ат көк
шөп жеді». Басқалары да осы секілді. Бұл сөз-
дің әуелгі бітімі «يِاشْلَادِي» Jashlady: иашлады»
болатын, «I» әліп түсіріліп, жеңілдетілген. Бұл
сипат басқа сөздерде де кездеседі.
(يِشْلَامَاق) Jashlar-jashlamak: Иашлар-
иашламақ - Көк жер - көк жемек).

يِغْلَادِي JAҒЛАДЫ ИАҒЛАДЫ: майлады.

«أَلْ قُغْشُ يِغْلَادِي» ОI қоғуш jaғlady: Ол қоғуш
иағлады - Ол қайыс майлады».

Басқалары да сондай. (يِغْلَامَاق) Jaғlar-jaғ-
lamak: Иағлар-иағламақ - Майлар-майламақ).

يُغْلَدِي JOFLADY ИОҒЛАДЫ: жоқтады.

«الْكُكَا يُغْلَدِي» Ol ölygke jofladı: Ол өлүг-ке иоғлады - Ол өлікті жоқтады».

(Ол өлікке ас берді). Бұл түріктердің дәстүрі.

(يُغْلَا مَاقُ - يُغْلَا رُ - JOғlag-joғlataқ: Иоғлар-иоғла-мақ - Жоктар-жоктамақ).

يُجْلَدِي JYFLADY ИЫҒЛАДЫ: жылады.

«أَغْلَانُ يُجْلَدِي» Oғlan jyғladı: Оғлан иығлады - Бала жылады». Басқаларына да осы секілді. Жырда былай деп келген:

يَلِكِنْ بَلْبُ بَرْدُقِي كُنْكَامُ أَنْكَارُ بَغْلِيوُ
قَلْدِمُ أَرَنْجُ قَدَغْمَا أَيَشْمُ أَدُو يَغْلِيوُ

*Jelkin bolıp vardıқы көңлүт аңар бағлаји
Қалдым ерини қадғиқа ышыт изи жығлаји:*

*Иелкін болұп бардұқы көңлүм аңар бағлаиұ
Қалдым ерини қадғұқа ышым ұдзұ иығлаиұ -*

*Жолаушы болып кеткенді, көңілім соған байлаулы,
Қалдым реніш, қайғыда, ісім - соңынан жылаймын»*

(Сүйіктім жол жүріп, жолаушы болып кетті, көңілім соған байланған еді; Реніш-қайғы, уайымда қалдым; Барлық істерім - соңынан тоқтаусыз жылаймын.)

يُكْلَدِي JYKLEDI ИҮКЛЕДІ: жүктеді; артты.

«تَهْيُ كَا يُوْكَ يُكْلَدِي» Ol tevejge jük jükledi: Ол тевейге иүк иүкледі - Ол түйеге жүк артты». Басқаларға да осылай.

يُكَلِّمَانِ - يُكَلِّمَانِ Jükler-jüklemek: Иүклер-иүклемек – Жүктер-жүктемек).

يُكَلِّدِي JIGLEDI ИГЛЕДИ: таптады.

«يُكَلِّدِي اَلْ اَلْ Ol jerig jigledi: Ол иеріг иігледі - Ол жерді таптады.»

Бұл « ی — и» әрпін « ا — I» әліп әрпіне алмастыратын сөздерден. «يُكَلِّدِي Igleđi: Игледі» деп айтқан жақсырақ әрі дұрысырақ.

يُكَلِّمَانِ - يُكَلِّمَانِ Jigler-jiglemek: Иіглер-иіглемек – Таптар-таптамақ).

يَمْلَادِي JAMLADY ИАМЛАДЫ: сыпырды.

«يَمْلَادِي اَلْ اَلْ Ol evin jamlady: Ол евін иамлады - Ол үйін сыпырды». (يَمْلَادِي - يَمْلَادِي Jam-lar-jamlamak: Иамлар-иамламақ – Сыпырар-сыпырмақ).

يَمْلَدِي JIMLEDI ИИМЛЕДИ: ымдады.

«يَمْلَدِي اَلْ اَلْ Ol menajimledi: Ол меңа иімледі - Ол маған ымдады.» (يَمْلَدِي - يَمْلَدِي Jim-ler-jimlemek: Иімлер-иімлемек – Ымдар-ымдамақ). Бұл сөздің негізі «يَمْلَدِي ымлады: ымлады-ымдады».

يَشْنَادِي JAŞNADY ИАШНАДЫ: шақты; шағылды.

«يَشْنَادِي يَشْنَادِي Jaşın jaşnadı: Иашын иашнады - Шақпақ шағылды». Жалтырақ ыдыс (леген, табак), айна секілді заттар жарқылдаса да осы сөз колданылады.

يَشْنَارُ - يَشْنَامَاقُ Jashnar-jashnataq: Иашнар-иашнамақ – Шағылар-шағылмақ).

يَلْنَادِي JELNEDI ИЕЛНЕДИ: желіндеді.

«يَلْنَادِي بِي Bi jelledi: Би иелнеді - Бие желіндеді». Бие, тағы басқа мал туар алдында желіндеп, желініне сүт бітсе солай дейді.

يَلْنَارُ - يَلْنَامَاكُ Jelner-jelnemek: Иелнер-иелнемек – Желіндер-желіндемек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МЕНҚҰСТАР

بِيْبَادِي BUJBADY БҮЙБАДЫ: кейінгі ысырды; кейінге қалдырды.

«بِيْبَادِي اَلْايشِغْ Ol ышығ buj bady: Ол ышығ бүйбады - Ол істі кейінге ысырды».

«بِيْبَارُ - بِيْبَامَاقُ» Bujbar-bujbataq: Бүйбар-бүйбатақ - Кейінге ысырар - кейінге ысырмақ).

سَيْبَادِي SAJRADY САЙПАДЫ: ысыраптады.

«سَيْبَادِي اَلْاَوَارِنِ Sairady: Ол тавағын sajrady: Ол малын ысыраптады».

«سَيْبَارُ - سَيْبَامَاقُ» Sajrar-sajrataq: Сайпар-сайпамақ – Ысыраптар-ысыраптамақ).

سَيْرَادِي SAJRADY САЙРАДЫ: сайрады.

«سَيْرَادِي سَندوآج Sanduvash sajrady: Сандуваш сайрады - Сандуғаш сайрады». «سَيْرَادِي اَرْتَلِيمْ Er telim sajrady: Ер телім сайрады - Ер көп сай-

рады; (Адам беталды көп сөйледі)». Бұлар қарама-қарсы мағынадағы сөздер.

(سَیْرَارٌ - سَیْرَامَاتٌ Sajrag-sajramak: Сайрар-сайрамақ).

يَیْلَادِي JAJLADY ИАЙЛАДЫ: жайлады.

«آر تَاغْدَا يَیْلَادِي» Er tağda jajladı: Ер тағда иайлады - Адам тауда жайлады; Адам жазды тауда өткізді». (يَیْلَارٌ - يَیْلَامَاتٌ Jajlar-jajlamak: Иайлар-иайламақ - Жайлар-жайламақ).

ЕРЕЖЕ:

Бұл бөлімдегі бұйрық райлар төрт әріпті. Сондықтан да, бұл бөлімді «Төрт әріптілер» деп атадық.

Мысалы, «آتُ تَغْرَا» Et tuğra: Ет тұғра - Ет тура» ;

«اَوْكَأ اَغْرَا» Evge oğra: Евге оғра - Үйге бар» дегендегі «تَغْرَا» tuğra: тұғра - тура», «اَوْكَأ اَغْرَا» oğra: оғра - бар» сөздері секілді. Бұл сөздерді «تَغْرَاغْلٌ» туғрағыл: тұғрағыл - турағыл, турағын», «اَوْكَأ اَغْرَاغْلٌ» oğraғыл: оғрағыл - барғын» десе де болады.

Бұл сөздер үшінші жақтағы бұйрық рай түрінде айтылса: «تَغْرَا سُونٌ» tuğrasun: тұғрасұн - турасын», «اَغْرَا سُونٌ» oğrasun: оғрасұн-барсын» дейді. Бұйрық райдың болымсыз түрі соңына «-ma/me - ма/ме» қосымшасы қосылып жасалады. Мәселен: «اَغْرَا مَاتَا» oğramata: оғрама - барма», «تَغْرَا مَاتَا» tuğramata: тұғрама - турама» дегендер секілді.

Бұл сөздердің үшінші жақтағы болымсыз түрі мынадай болады: «تَغْرَا مَاتَا سُونٌ» oğramatasun: оғрамасұн-бармасын», «تَغْرَا مَاتَا سُونٌ» tuğramatasun: тұғрамасын - турамасын».

Істің келешекте, жақын арада атқарылмақ екендігін білдіргенде, түбірі жуан дауысты сөздерде, түбірінде «ғ - ғ» әрпі бар сөздерде

бұйрық райлы сөздің соңына «غای — ғāj: -ғай» қосымшасы қосылады; жіңішке дауысты, яғни жұмсақ «ك — г» әріпті сөздердің соңына «كای — gej: -гей» қосымшасы қосылады. Мәселен: «مَنْ آتٌ — مَنْ تَغْرَاغَائِي مَنْ Men et tuғрағайmen: Мен ет тұғрағаймен - Мен ет турамақпын, мен ет турамақшымын», «مَنْ أَنْكَرٌ اُغْرَاغَائِي مَنْ Men анағоғрағайmen: Мен анағоғрағаймен - Мен сонда бармақпын; Мен сонда бармақшымын» дегендегі сияқты.

Осы бөлімдегі хәм басқа бөлімдердегі етістіктер де осы ережеге сәйкес. Араб тілінде түрлі мән-мағналар сөздің алдына қосылатын қосымшалар арқылы жасалады. Олар - келер шақты және сұрақты білдіретін қосымшалар, таяу келер шақты білдіретін «س — с (син)» қосымшасы, бұйрықты аңғартатын «ا — I» әліп қосымшасы, байланыстырушы сипатта келетін «و — у» қосымшасы, тағы басқа сол секілді жалғаулар.

Түрк тілдерінде сөздердің түбірі өзінің түрін сақтап қалады. Түрлі мән-мағыналарды білдіретін қосымшалар бұл тілде сөздің соңына қосылады. Жоғарыда көрсеткенім секілді.

Істі атқарушыны анықтап білдіретін сөздерде қосымша араб тілінде сөз ортасына қосылады. Мәселен, «غَافِرٌ، غَفَّارٌ، غَفُورٌ» дегендер секілді. Түрк тілдеріндегі сөздер өз тұлғасын сақтайды, қосымшалар сөздердің соңына жалғанады. Бұл жөнінде жоғарыда айттым. Төменде баяндаймын.

Болымсыз етістіктің келер шақтағы түрі болымсыз етістіктің соңына «س — с» әрпі қосылып жасалады. Мәселен, «أَلْ آتٌ تَغْرَامَاسٌ Ol et tuғramas: Ол ет тұғрамас - Ол ет турамас», «أَلْ سَنَكَا اُغْرَامَاسٌ Ol сеңа оғрамас: Ол сеңа оғрамас - Ол саған бармас» дегендегі сияқты.

Келер шақтағы болымсыз етістіктің үшінші жақтағы болымсыз түрі:

«أَلْ آتٌ تَغْرَامَاسُونٌ Ol et tuғramasun: Ол ет тұғрамасұн - Ол ет турамасын»;

اَلْاِنْكَارُ اَغْرَامَاسُونُ Ol анағ оғғамасун: Ол анағ оғрама сүн - Ол оған бармасын» – тәрізді.

Көптік ережесіне келсек, ол жоғарыда айтылған. Ол ереже мынадай: Оғыз, Қыпшақтарда бұйрықтың жекеше түрінің соңына ғұнналы «**ن** — н» қосылу жолымен жасалады. Мәселен: «**اَتُغْرَانَاكُ** — н» Et туғған: Ет туғраң - Ет турандар», «**اَفُكَا اَغْرَانَاكُ** Evge оғған: Евге оғраң - Үйге барындар» дегендер секілді. Бұл дұрыс қағида, әйтсе де, түркітер құрметтеген, не жасы келген үлкен адамдарға айтқанда да бұйрықтың жекеше түрінің соңына ғұнналы «**ن** — н» әрпін қосып қолданады. Өзге түркітер көпше түрінде «**تُغْرَانَاكُ لَارُ** tuғраңлар: тұғраңлар - турандар», «**اَغْرَانَاكُ لَارُ** оғраңлар: оғраңлар - барындар» дегенді жөн санайды. Ғұнналы «**ن** — н» қосымшасын екінші жақтағы жекеше түрде құрметтеу, сыйластық лебізінде айтып, қолданады. Сөйтіп, бірі екіншісінің орнына келе қоятын екі көптік қосымшасының бірдей қолданылуы қате де саналмайды. Дұрыс деп біледі. Оғыздар мен қыпшақтар бірінші тәсілді құп көреді. Қағидасы солай. Бұл бөлімдегі істі атқарушыны білдіретін түрі бұйрықтың соңына «**عُجِي كُجِي** - ғишы/-гүші — ғұшы/гүші» қосымшалары жалғанып жасалады. «**اَتُغْرَاغُجِي** Et туғрағишы: Еп тұғрағишы - Ет тураушы», «**اَفُكَا اَغْرَاغُجِي** Evge оғрағишы: Евге оғрағишы - Үйге барушы» дегендер секілді. Оғыздар мен қыпшақтар, олармен бірге тіршілік ететін сахара көшпенділері мен суварлар мұны: «**تُغْرَادَاجِي** Tuғрадашы: тұғрадашы», «**اَغْرَادَاجِي** оғрадашы: оғрадашы» сияқты қолданады. Бұған қатысты ереже жоғарыда айтылды.

Істің ұзаққа созылғандығын, дүркінділігін аңғартатын сипат: «**تُغْرَاغَانُ** tuғраған: тұғраған»; «**اَغْرَاغَانُ** оғраған: оғраған» болып шығады. Яғни, дәйім турайтқығұн, дәйім баратығұн, бара жататын демекші. Бұл бәріне бірдей ортақ ереже.

Істеушінің іс-әрекетті атқармақ ниетінде екендігін білдіретін сипат (есімше А.Е.) түрі жуан дауысты сөздерге және «**زَلَاة**» әріптері-

нің бірі болған, яки түбірінде «غ — ғ» әрпі бар сөздерге «غ، س، ا، ق - ғ, с, а, қ» қосымшасы қосылып (яғни ... غَسَاقُ -ғсак), түбірінде дауыссыз, жұмсақ дыбыстар (ك — г,к) бар сөздерге «ك، س، ا، ء، ك - г, с, а, к» қосымшасы қосылып (яғни ... كَسَاكُ -гсак) жасалады. Мәселен, «أَنْ أَلِ اتُّ تُغْرَاغْسَاقُ» Ol et tuğrağsак ol: Ол ет туғрағсак ол - Ол ет турамақ ол, (оның ет турағысы бар)» «أَنْ أَلِ تَوَيْكَا يَلُكُ يُكَلْكَسَاكُ أَنْ» Ol tewege juk juklegsek ol: Ол тевеге иүк иүклегсек ол - Ол түйеге жүк артпақ ол, (Оның түйеге жүк артқысы бар)» дегендер секілді. Әйтсе де, бұл ереже басқа бөлімдерге қарағанда, төрт әріптілерде аз қолданылады.

Істеушінің іс-әрекетті атқармақ ниеті бар екендігін, бірақ әлі бас-тамағандығын білдіретін есімше төмендегідей.

«أَنْ أَلِ اتُّ تُغْرَاغْلِي أَنْ» Ol et tuğrağly ol: Ол ет туғрағлы ол - Ол ет турамақшы ол, яғни ол ет турамақ ниетте ол»; «أَنْ أَلِ سَنَكَا أُغْرَاغْلِي أَنْ» Ol саңа оғрағлы ol: Ол саңа оғрағлы ол - Ол саған бармақшы ол, яғни ол саған бармақ ниетте ол.»

Қалғандары осы үлгіде жасалады.

Белгілі бір іс-әрекетті атқару істеушінің борышы екендігін білдіретін есімше төмендегідей.

«أَنْ أَلِ اتُّ تُغْرَاغْلِيكَ اَرْدِي» Ol et tuğrağlyқ erdi: Ол ет туғрағлық ерді - Ол ет турағылық еді; яғни ол ет турауы тиіс еді», «أَنْ أَلِ سَنَكَا أُغْرَاغْلِيكَ اَرْدِي» Ol саңа оғрағлық erdi: Ол саңа оғрағлық ерді - Ол саған баруға тиіс еді» дегендер секілді болады.

Оғыз, қыпшақ тілдерінде бұл есімшедегі «ل — л» әрпінің орнына «س — с» әрпі ауыстырылып қолданылады. Мысалы: «أَنْ أَلِ اتُّ تُغْرَاغْسِيكَ اَرْدِي» Ol et tuğrağсық erdi: Ол ет туғрағсық ерді - Оның ет турауы керек еді», «أَنْ أَلِ سَنَكَا أُغْرَاغْسِيكَ اَرْدِي» Ol саңа оғрағсық erdi: Ол саңа оғрағсық ерді — Оның саған баруы керек еді», тағы сол сияқты. Көпшілігі өзге түркілердің қағидасына сәйкес қолданады.

(Яғни, түрк жұрттарының көпшілігі басқа түркілердің ережесіне сай сөйлейді. А.Е.) Бұл есімшелердің болымсыз түрлері бұйрықтың соңына «(м) ما -ma/-ма» қосылу арқылы жасалады. Мысалы:

«أَلْ أَرَّ اَتْ تُغْرَامَدَجِي تَرُور» Ol er et tuğramadaşı turug: Ол ер ет туғрамадашы тұрұр - Ол ет турамайтығұн адам»,

«أَلْ يَكْلَامَدَجِي تَرُور» Ol jykjyklemedeşi turug: Ол иүк иүклемеші тұрұр - Ол жүк артпайтығұн адам». Қалғандары осы үлгімен жасалады. Басқа бір тілде: «تُغْرَامَغْلِي أَلْ» Tuğramağly ol: Тұғрамағлы ол»,

«يُكْلَامَغْلِي أَلْ» Jyklemegli ol: Иүклемеглі ол» деген түрде қолданады. Мұндайда, жуан дауысты түбірге «م، ف، ل، ي - м, ф, л, ы»

(«مَغْلِي -мағлы: -мағлы») қосылады, жінішке дауысты түбірге «مَكْلِي - мәгли: - мәгли») қосылады.

Бұл бөлімдегі (істің тындырылғандығын білдіретін А.Е.) есімше, «تُغْرَامِشْ اَتْ» toğramış et: тоғрамыш ет - туралған ет»,

«أَيْرْغَامِشْ يَغَاج» ығғатыш|жығаш: ырғамыш иығаш - ырғатылған ағаш» дегендер секілді болады. Мұның ережесі түбір сөздер бөлімінде баяндалды.

Масдарларға келер болсақ, оларды негізінен етістіктерді талдап түсіндіргенде баяндап өткен едік. Бұл жерде негізінде масдар болмағанымен, басқа бір сөздермен байланыстылық, қатыстылық нәтижесінде масдарға айналатын жайды айтамын.

Бұл сипаттағы масдарлар түбірдің соңына «(ك) ك - г,к», не «غ - ғ» әріптері қосылу арқылы жасалады. Мысалы: «أَنْكْ اَتْ تُغْرَاغِي كُر» Аның ет туғрағы көг: Аның ет туғрағы көр - Оның ет турасын қара», «أَنْكْ أُوغْرَاغِي كُر» Аның оғрағы көг: Аның оғрағы көр - Оның барғанын көр» дегендердегідей. Бұл масдарлар есім орнына да келе береді. Бұлар жиі қолданылады. Сондықтан да

атап-нұсқап көрсеттім.

Мекен-жай, мерзім, құрал-жабдық есімдері осындай түрде де жасалады. Мысалы: «بُوَاتٌ تُغْرَاغُو» Bu et tuғғағу: Бұ ет туғғағу - Бұл туралатын ет»,* «بُوَاتٌ تُغْرَاغُو أُغْرُ الْ» Bu et tuғғағу оғуғ ол: Бұ ет туғғағу оғұр ол - Бұл ет турайтын уақыт бұл», «بُوَاتٌ تُغْرَاغُو يِيرُ الْ» Bu tuғғағу јег ол: Бұ туғғағу иер ол - Бұл турайтын жер ол; яғни Бұл ет турайтын орын ол»; «تُغْرَاغُو نَانَاكٌ» Tuғғағу нең: Туғғағу нең - Турайтын нәрсе» дегендер сияқты.

Мұның болымсыз түрі мынадай: «بُوَاتٌ تُغْرَاغُو أُغْرُ اَرْمَاسٌ» Bu tuғғағу оғуғ егмес: Бұ туғғағу оғұр ермес - Бұл турайтын уақыт емес», осы секілді, қалғандары да осыған сәйкес жасалады.

Бұдан басқа, мынаны біліп алғын, мен өткен шақ, келер шақ пен масдарларды бірге түсіндіріп, сөз еттім. Өйткені, өткен шақ пен келер шақ етістіктерінің ортасындағы харакаттар мен сүкіндер бірде бір-біріне сәйкес келсе, бірде бір-біріне сай келмейді. Оларды қағидаға сыйғызып, сол арқылы біліп болмайды. Тек қана әрқайсысын жеке-жеке атап-түстеп көрсету шарт.

Мәселен, «يِيرُ قُرْغَادِي» Јег қуғады: Иер құрғады - Жер құрғады» (قُرْغَادِي قُرْغَارٌ—قُرْغَامَاق) Қуғар-қуғатақ: Құрғар-құрғатақ). Бұл тұста өткен шақ, келер шақ пен масдар өзара сәйкес келеді.

«يَا قُرْدِي» Ја қурды: Иа құрды - Садақ құрды» (قُرْمَاقٌ—قُرَارٌ) Қураг-қуғатақ: Құрар-құрмақ). Бұл жерде сәйкес, үйлеседі**. Сәйкес

* Келтірілген мысал аталған (мекен-жай, мерзім, т.б.). есімдерге сәйкес келмейді А.Е.

* Махмұт Қашқари алғашқы мысал бойынша келетін «قُرْغَادِي قُرْغَارٌ—قُرْغَامَاق» қуғады-қуғар - қуғатақ» сөздерінің бәрінде «ر — ғ» әрпі сүкінді болып келеді, ал екіншідегі «قُرْدِي قُرَارٌ—قُرْغَامَاق» қурды-қураг - қуғатақ» мәнінде ортадағы «ر — ғ» әрпі екі жерде сүкінді, «қураг» деген түрінде сүкінді емес, сөйтіп әртүрлі болып келген деген байқауын ұстанып отыр. Сонда, «үйлеседі» емес, «үйлеспейді» деген оң секілді. А.Е.

келмейтіндерін жоғарыда айтқанмын. Бұл бөлім бірнеше сипатты білдіреді. Біріншіден, екі не үш әріпті менқұс етістіктерімен түзіліп, айтылған зат арқылы атқарушының бір іс-әрекетті істегендігін аңғартады. Мысалы: «**اَر اَق كَز لَادِي** Er oq kezledi: Ер оқ кезледі - Ер оқ кезеді». Түбірі «**كَز kez: *кез - құйрық**» болатын. «**لَادِي -lady/-ledi**»

қосымшасы қосылып, етістік құралған. «**اَر تَفَار كَز لَادِي** Er tavar kizledi: Ер табар кізледі - Ер мал жасырды». Сөздің түбірі «**كَز kiz:kiz - жасыру**» болатын, «**لَادِي -ledi/-lady**» қосымшасы қосылып, етістік туындаған. Менқұс қатарындағы сөздер мынадай болып келеді:

«**بُوت قَر لَادِي** Bulut qarladı: Бұлыт қарлады - Бұлт қарлады».

(Бұлттан қар жауды дегені. А.Е.). «**قوْش يَغْلَادِي** Қоғуш jaғлады: Қоғуш jaғлады - Былғарыны майлады».

Бұл етістіктердің әуелгі түбірлері «**قار каг: қар**», «**ياغ jaғ: иағ - май**» еді, жеңілдету үшін иллет әріптері түсіріліп қолданылған. (Бұл жерде түбірдегі «I» өліпті айтып отыр).

Илет әріптерінсіз болатын үш әріптік есімдерден етістік жасағанда, есім сөздің соңына бір «**ا — I**» өліп дыбысы қосылып жазылды. Мұндай сипатты есімдерге өліппен коса «**ل — л**» әрпін (яғни, «**لا — la/le - ла/ле**». А.Е.) тіркеудің қажеті жоқ. Мысалы: «жасын» мәніндегі «**ياش يَشِن** жашын: иашын» сөзінен етістік жасау үшін, соңына бір «**ا — I**» өліп қосып, «**ياش يَشِن يَشِنَادِي** жашын jашнады: иашын иашнады - жасын жасындады» дейді.

Сол секілді: «**قِسْرَاق قَلْنَادِي** Қысрақ құлнады: Қысрақ құлнады -

* «Kez: хвостовая часть стрелы: Оқ kezi - жебенің құйрығы. (МК. I. 326)». (ДТС., стр. 305).

Қысрақ құлындады», «قِسْرَاقٍ يَلْنَادِي» Қысрақжелнеді: Қысрақ иелнеді - Қысрақ желіндеді» дейді. Бұл мысалдарда иллет әріптері болмағандықтан, бір «ا — I» өліп әрпін қосып жазса жетіп жатыр». Сонымен сөз толық етістікке айналады.

Түбірінде илет әріптері жоқ төрт әріпті есімдер де осы бөлімге жатады. Олардың соңындағы ақырғы әрпі түсіріліп, ескіге «ا — I» өліп қосылып етістік туындатылады. Соңғы әрпі түсірілгендіктен, үш әріпті сөзге айналып шығады. Оған «ا — I» өліп қосылғанда, төрт әріпті етістік түзіледі. Мысалы: жұмсақ нәрсе мағынасындағы «يُمشاقٌ» жұмшак: иүмшак» сөзінен жасалған етістік «يُمشَادِي» жұмшады: иүмшады — жұмсады» болады. Бір нәрсе жұмсады, жұмсарды деген мән-де.

«اَلْاَنكَرُ سَوْزِ يَسْتَادِي» Ol анар söz jastadı: Ол анар сөз иастады -

Ол оған сөз тигізді» дегендегі «يَسْتَادِي» jastadı: иастады» - сөзі де сондай. Жантайып жату үшін жастық төсесе де осылай дейді. «Жастады» дейді. Бұл сөздің түбірі «يَسْتَقٌ» jastық: иастық».

«سَوْفٌ بُلْغَادِي» Suv vulғады: Сув бұлғады — Суды былғады» дегендегі «بُلْغَادِي» vulғады:

былғады» етістігі де осы секілді. Мұның түбірі — «بُلْغَاقٌ» vulғак: бұлғак»*.

Бұл есім сөздерден «ق — k» әрпі түсірілген. Содан кейін «ا — I» өліп қосылып, етістік туындатылған. Демек бұл есімдер негізінде етістіктердің соңына әріп қосып жасалған есімдер болды. Менің көзқарасымда, дұрысы, жөні осы. Сөйтіп, есімдер етістіктен жасалады.

Мысалы: «سُوذْتِي» Suzты: Сүдзты — Түкірді», «سِيذْتِي» Sizты: Сидзты —

* Жазба нұсқасында, баспа нұсқасында «بُلْغَاقٌ» vulғажук» секілді жазылған. Мағынасына үнілсек, «بُلْغَاقٌ» vulғак» деген дұрысырақ.

сиді» етістіктерінен «ق — қ», «ل — к» қосымшалары қосылу арқылы «سُذِقُ Suzuk: сүдзүк, — түкірік», «سُذِکُ Sızük: сидзүк — сідік» есімдері жасалған. «ات بشدی» Et пышды: Ет пышды — Ет пісті» дегендегі «بشدی» пышды: пышды - пісті» сөзі де осындай. «بشغُ آت» Рышык et: Пышык et - Піскен et» дегендегі «بشغُ» Рышығ: пышығ - піскен» сөзі де «بشدی» пышды: пышды—пісті» етістігінен жасалған. Бұл араб пен түрк тілдеріне тән ортақ сипат. Басқа тілдерде мұндай жоқ, кездеспейді.

Екінші сипаты, етістіктің басқа мағынада келмей, өзінің бастапқы мәнін сақтайтындығы. Мәселен, «ار يغاشی» Er жығаш ығашы: Ер йғаш ырғашы - Ер ағаш ырғашы; Адам ағашты ырғашы». «ار يشقا اغرا دی» Er ышқа оғрады: Ер ышқа оғрады - Адам іске жөнелді» дегендегі етістіктер сияқты. Араб тіліндегі муфаәлә бабы секілді, істің екі, не одан да көп адамдардың ортасында ортақтаса атқарылғандығын білдіретін етістік жасау үшін, сөздің соңындағы иллет түсіріледі де, оның орнына «ش — ш» әрпі қосылады. Мысалы: «ال منک بر لا يغاشی» Ol meniң birle жығаш ығашы: Ол менің бірле йғаш ығашы - Ол менімен бірге ағаш ырғашты». (Ол менімен бірге ағаш ырғалтысты).» Бұл етістік жәрдемдесуді, бөсекелесу мағыналарын білдіреді. «کشی بر جا يغاشی» Kіші barша жығлашды: Кіші барша йғлашды - Адамдардың бәрі жыласты», - десе де сол сияқты. Өзге сөздердің барлығы осыған сәйкестендіріледі. Істелмеген істі істелгендей етіп көрсету соңындағы иллет әрпі түсіріліп, орнына «سین — msyn / -msin - msin» (س، م، ن әріптері) қосымшасы қосылып жасалады.

Мысалы: **أَنْ سَنَكَ أَغْرَمَسْنَدِي** Ol саңа оғрамсынды: Ол саңа оғрамсынды - Ол саған барғансыды; Яғни ол саған баратындай болып көрінді, шындығында бармаған еді».

«**أَنْ يَكْمَسْنَدِي** Ol жүк жүклемсінді: Ол иүк иүклемсінді - Ол жүк жүктегенсіді; Яғни, ол жүк жүктеп, артып алған секілді көрінді, шындығында жүк көтерген, жүк артқан жоқ еді».

Бұл ережелердің басқа бірін сәлім бөлімінде атап көрсеткен едім. Барлық сөздер осы қағидалар негізінде түзіледі.

Ұлығ Тәңір қаласа, бұдан танбайды.

فَعَالَادِي ФӘАЛАДЫ, **فَعُولَادِي** ФӘУЛАДЫ,

فَعِيلَادِي ФӘИЛАДЫ ТҮРІНДЕГІ ӘР ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ

СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَبَالَادِي TABALADY TABALADY: табалады. Таба қылды.

«**أَنْ أَنِي تَبَالَادِي** Ol аны tabalady: Ol аны табалады - Ол оны табалады», яғни оны таба қылды». (**تَبَالَامَاقُ - تَبَالَارُ** Tabalar-tabalamak: Табалар-табаламақ).

» **تَبَوَلَادِي** TƏPҮLEDI TƏPҮLEDI: төпеледі; басына ұрды.

«**أَنْ يَغِينِي تَبَوَلَادِي** Ol жағыны төпүледі: Ол иағының төпүледі - Ол жауын төпеледі».

تَبُولَامَاقُ - تَبُولَارُ Təpüleg-təpülemek: Төпүлер-топүлемек — Төпелер-төпелемек).

سَبِيلَادِي SƏBILEDI SƏBILEDI: ұзартты; (Сөбелендетті — А.Е.).

«سَبِيلَدِي نَانَكْنِي Sebileledi neñni: Сөбіледі неңні - Нәрсені ұзартты; яғни енді нәрсені ұзартты; енін қиып сопақша етіп ұзартты».
(سَبِيلَار - سَبِيلَامَاق Sebileler-sebilemek: Сөбілер-сөбілемек - Ұзартар-ұзартпақ).

جَتِيلَادِي ЧАТЫЛАДЫ ЧАТЫЛАДЫ: шартылдады.

«بِرْ كَا جَتِيلَادِي Berge chatyлады: Берге чатылады - Бишік шатырлады».
Бишіктің шатырлағанындай дыбыс шығарған нәрсенің бәріне қолданылады.
(جَتِيلَار - جَتِيلَامَاق Chatyлар-чатыламақ: Чатылар-чатыламақ - Шартылдар-шартылдамақ).

سَتُولَادِي SATULADЫ САТУЛАДЫ: балпылдады; (Беталды сөйледі. А.Е.).

«اَل تَلِم سَتُولَادِي Ol telim satuladı: Ол телім сатулады - Ол пайдасыз сөздерді көп сөйледі; (Ол пайдасыз сөздерді көп балпылдады)».
(سَتُولَار - سَتُولَامَاق Satular-satulamaқ: Сатулар-сатуламақ - Сөйлер-сөйлемек).

سَاشُولَادِي SASHULADЫ САШУЛАДЫ: шашулады; шашақтады.

«اَل سَاشُولَادِي Ol savluk sashuladı: Ол сувлұқ сашулады - Ол беторамалды шашақтады; Ол беторамал, тағы сол секілді нәрселерді шашақтады».
(سَاشُولَار - سَاشُولَامَاق Sashular-sashulamaқ: Сашулар-сашуламақ - Шашақтар-шашақтамақ).

قَبْجَالَادِي ҚАЧАЛАДЫ ҚАЧАЛАДЫ: ыдыстады; табақтады.

«أَلْ نَانَكْنِي قَبْجَالَادِي» Ol neңni qachaladı: Ол неңни қачалады - Ол нәрсені табақтады.

Ол нәрсені ыдысқа салды». (قَبْجَالَامَاق - قَبْجَالَارْ)

Қачалағ-қачаламақ: Қачалар-қачаламақ - Ыдысқа салар - ыдысқа салмақ). Бұл сөздің негізі:

«قَبْجَالَادِي» Қачалadı: қачалады» болатын. Кейін «I» әліп түсіріліп қалған.

قَبْجِيلَادِي ҚЫЧЫЛАДЫ ҚЫЧЫЛАДЫ: қытықтады; қытықтады.

«أَلْ مَنِي قَبْجِيلَادِي» Ol meni qıchıladı: Ол мені қычылады - Ол мені қытықтады; Ол мені қышылады». Бұл адамды қолтығынан, табанынан

қытықтағанды білдіреді. (قَبْجِيلَامَاق - قَبْجِيلَارْ)

Қычылағ-қычыламақ: Қычылар-қычыламақ - Қытықтар-қытықтамақ).

قَرَالَادِي ҚАРАЛАДЫ ҚАРАЛАДЫ: қарайтты; қаралады.

«أَلْ قَرَالَادِي نَانَكْنِي» Ol qaraladı neңni: Ол қаралады неңни - Ол нәрсені қарайтты».

Қаралағ-қараламақ: Қаралар-қараламақ - Қарайтар-қарайтпақ).

قَرِيلَادِي ҚАРЫЛАДЫ ҚАРЫЛАДЫ: өлшеді. (Қарыштады; Аршындады. А.Е.)

«أَلْ يِيرِكْ قَرِيلَادِي» Ol jerig qağıladı: Ол иеріг қағылады - Ол жерді өлшеді».

Басқасы да осындай.

قَرِيلَادِي ҚАРЫЛАДЫ ҚАРЫЛАДЫ: көрі санады.

«أَلْ أَرِكْ قَرِيلَادِي» Ol erig qağıladı: Ол еріг қағылады - Ол адамды көрі санады». (Көрі деп есеп-

теді). قَرِيْلَار - قَرِيْلَامَاق Қағылағ-қағыламақ:
Қарылар-қарыламақ - Көрі санар – көрі сана-
мақ).

قَرَالَادِي ҚАРАЛАДЫ ҚАРАЛАДЫ: тышты.

«ات قَرَالَادِي» Ыт қаралады: Ыт қаралады - Ит
тышты».

قَرِيْلَادِي ҚАРЫЛАДЫ ҚАРЫЛАДЫ: ұшырды.

«تَبِي قَارِيْغُ قَرِيْلَادِي» Түрі қағығ қағылады: Түрі
қарығ қарылады - Жел қарды боратып ұшырды;
(Жел қарды боздатып боратып ұшырды)».

قَرِيْلَار - قَرِيْلَامَاق Қағылағ-қағыламақ: Қарылар-
қарыламақ – Ұшырар-ұшырмақ).

جَوِيْلَادِي ЧОҒЫЛАДЫ ЧОҒЫЛАДЫ: бақырды, шақырды. (Шула-
ды. А.Е.)

«ار جَوِيْلَادِي» Ер чоғылады: Ер чоғылады - Адам

бақырды, шақырды). «جَوِيْلَار - جَوِيْلَامَاق» Чоғы-
лағ-чоғыламақ: Чоғылар-чоғыламақ – Бақырар-
бақырмақ). Бұл сөз кейде «ج - ч» әрпін фатха-
мен жазып, «جَوِيْلَادِي» — чағылады: чағылады» деп
те айтылады.

جَوِيْلَادِي ЧАҒЫЛАДЫ ЧАҒЫЛАДЫ: сарылдады.

«سَوِيْ سَوِيْ جَوِيْلَادِي» Суv чағылады: Суv чағылады
- Су сарылдады». Бұл сөз «رَوِيْلَادِي» жағылады:

жағылады», «شَوِيْلَادِي» шағылады: шағылады» деп

те айтылады. «شَوِيْلَار - شَوِيْلَامَاق» Шағылағ-шағы-

Іатақ: Шағылар-шағылмақ – Сарылдар-сарыл-
дамақ).

Жырда былай деп келген:

« قَتْنٌ سَيْنِي جَغِيلَادِي
تَنْكُتْ بَاكَنْ يَغِيلَادِي
قَنِي آقَبْ زَغِيلَادِي
بَيْن سَوْفِنْ قَزْل سَغْدِي

*Қатун сыны чигілады
Таңұт бегін жағылады
Қаны ақыр зағылады
Бойун сувып қызыл сағды:*

*Қатұн сыны шұғылады
Таңұт бегін иағылады
Қаны ақып дзағылады
Бойұн субын қызыл сағды –*

*Қатын сыны шарылдады,
Бегімен Таңғұт соғысты.
Қаны ағыт сарылдады,
Мойны қызыл суын сауды».*

(Қатын сыны – Таңғұт пен Шын арасындағы шағын шахардың атауы. Сол Қатын сыны жұрты мен Таңғұттар соғысты; Қатын сыны халқы бақырып, шақырып шуылдасты; Таңғұттар олардың бегімен соғысты, майдандасты; Қаны судай сарылдап ақты; Мойындар қызыл су сауды, яғни мойындарынан қан қызыл судай сарылдады).

سَغُولَادِي SAĞULADY SAĞULADY: өлшеді.

«أَرْ بَغْدَاي سَغُولَادِي» Er buğdaj sağulady: Ер

буғдай сағулады - Адам бидай өлшеді».
Басқасы да сондай.

(سَغُولَارُ - سَغُولَامَاقُ Sağular-sağulamaq: Сағулар-сағуламақ - Өлшер-өлшемек).

جَفِيلَادِي ЧЫҒЫЛАДЫ ЧЫҒЫЛАДЫ: шымырлады; быжылдады.

«كُوبُ جَفِيلَادِي Күб чығылады: Күб чығылады - Күбі шымырлады». Яғни, быжып қайнады. Шырын, ішімдік быжылдап қайнаса да осылай

дейді. (جَفِيلَارُ - جَفِيلَامَاقُ Чығылар-чығыламақ:

Чығылар-чығыламақ – Шымырлар-шымырламақ).

تَقُولَادِي ТОҚУЛАДЫ ТОҚУЛАДЫ: тоғалады, доғалады.

«أَرَقَدَشُ تَقُولَادِي Ер қазыш tokuladı: Ер қадзыш тоқұлады – Адам қайысты тоғылады; яғни адам қайысқа айылбас тақты». (تَقُولَارُ - تَقُولَامَاقُ

Toqular-tokulamaq: Тоқұлар-тоқұламақ – Тоғалар-тоғаламақ).

تَقِيلَادِي ТЫҚЫЛАДЫ ТЫҚЫЛАДЫ: тықылдады.

«نَانِكُ تَقِيلَادِي Тықылады нең: Тықылады нең – Нәрсе тықылдады». Қатты нәрсенің жалаң тактайға түскенде шығаратын дыбысы.

(تَقِيلَارُ - تَقِيلَامَاقُ Тықылар-тықыламақ: Тықылар-тықыламақ – Тықылдар-тықылдамақ)*.

تِكُولَادِي ТІКҮЛЕДІ ТІКҮЛЕДІ: тікті, берді; тартты.

* Жазба нұсқасында бұл етістіктің алғашқы әрпі астынан да, үстінен де харакатталған. Бірақ үстіңгі харакат (фатха белгісі) тік сызықпен сызылып тасталған. Яғни, түзету жасалған. Соған орай, «Тықылады: тықылады» деген дұрыс. А.Е.

«**اَلْ مَنكَا اَت تِكُولادى**» Ol меңе ет tikyledi: Ол меңе ет тiкүледi - Ол маған ет тартты». Басқасы да сондай.

تِكُولادى TIKYLEDI TIKYLEDI: паралап бердi; параға бердi.

«**اَلْ بَگكَا نَانَاك تِكُولادى**» Ol begke нең tikyledi: Ол бегке нең тiкүледi - Ол бекке параға нәрсе бердi; (Ол бекке нәрсенi параға бердi)». Бұл сөз алдыңғы сөзден алынған.

تِكُولار - تِكُولامَاك Tikyler-tikylemek: Тiкүлер-тiкүлемек - Параға берер-параға бермек).

تِكِيلادى TIKILEDI TIKILEDI: тiкiледi; нәзiк дыбыс шығарды.

«**تِكِيلادى نَانَاك**» Tikiledi нең: Тiкiледi нең - Нәрсе тiкiледi; нәрсе нәзiк дыбыс шығарды. »

تِكِيلار - تِكِيلامَاك Tikiler-tikilemek: Тiкiлер-тiкiлемек - Нәзiк дыбыс шығарар - нәзiк дыбыс шығармак).

تَلُولادى TALULADY TALULADY: тандады.

«**اَلْ تَلُولادى نَانَاكْنى**» Ol talulady неңнi: Ол талулады неңнi - Ол нәрсенi тандады».

تَلُولار - تَلُولامَاق Talular-talulamak: Талулар-талуламак - Тандар-тандамак).

تَمِيلادى TYMILEDI TYMILEDI: текiректедi.

«**اَشِيَاك تَمِيلادى**» Eshjek tymiledi: Ешиек түмiледi - Есек текiректедi».

Бұл есектiң секiрiп желгенi. Бұл сөз көбiнесе:

«**تَمِيلندي**» Tymilendi: түмiлендi» түрiнде қолданы-

лады. تُمِيلَارْ - تَمِيلَامَاكْ Tүmiler-tүmilemek:
Түмілер-түмілемек – Текіректер-текіректемек).

تَمُولَادِي TAMULADY TAMУЛАДЫ: бөгеді, бөген жасады.

«أَلْ سُوْفُغْ تَمُولَادِي» Ol suvug tamulady: Ол су-
вуғ тамулады - Ол суды бөгеді; Ол суға бөген
жасады». تَمُولَارْ - تَمُولَامَاقْ Tamular-tamulamaq:
Тамулар-тамуламақ – Бөгер-бөгемек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يُوبِيلَادِي JUBYLADY ИУБЫЛАДЫ: алдады.

«أَلْ أَنِي يُوبِيلَادِي» Ol any jubylady: Ол аны иубы-
лады - Ол оны алдады». Жырда былай деп келеді:

تَنَكْتُ خَانِي يُوبِيلَادِي
أَلْمُ بَرَلَا تَبُولَادِي
قَدَشْ لَارِي تَبَالَادِي
أَلْمُ كُورْبُ يَزِي آغْدِي

Таңұт ханы jubylady
Өлүт birle төpyledi
Қазашлары tabalady
Өлүт көрүр жүзи ағды:

Таңұт ханы иубылады,
Өлүм бірле төпүледі.

Қадзашлары табалады
Өлүм көрүп үзі ағды –

Таңғұт ханы алдады,
Өлімменен төпеледі.
Туғандары табалады,
Өлімді көріп, түсі қашты».

(Таңғұт ханы Қатын сыны ханын алдап соқты; Оның басын өліммен төпелеп ұрды; Жеңілген ерді қандастары, туғандары табалады; Дұшпандары рахаттанды; Өлімді көріп оның жүзі бұзылды; өңі қашып бозарды).

Бұл , оғыз , бен қыпшақ тілдерінде.
(بيلار - ييملامان Jubylar-jubylamak: Иубылар-иубыламақ – Алдар-алдамақ). Мұны басқа түркітер аз қолданады. Айла-амал мағынасында «ب ي ب Jar jur: Иап иүп» дейді. Бұл сөзден етістік жасалмайды.

يَسِيلَادِي JASYLADЫ ИАСЫЛАДЫ: жаймалады; жайды.

«ان يَسِيلَادِي نَانِكْنِي Ol jasyлады неңні: Ол иасылады неңні - Ол нәрсені жаймалады; Ол нәрсені тақта, не соған ұқсас нәрсеге жазып жайған қамырдай жаймалады». «ان سوزك يَسِيلَادِي»

Ol sөzig jasyлады: Ол сөзіг иасылады - Ол сөзін кең, ашық-жарқын, көшелі сөйледі».

(يَسِيلَاماق - يَسِيلَار Jasyлар-jasylamak: Иасылар-иасыламақ – Жаймалар-жаймаламақ).

يَغِيلَادِي JAҒЫЛАДЫ ИАҒЫЛАДЫ: жауласты; жауықты.

«ان اني يَغِيلَادِي Ol апы жағылады: Ол аны иағылады - Ол онымен жауласты». (Ол оған жаулық

істеді). «ار يَغِي Eg jaғы jaғылады: Ер

иағы иағылады - Ер жаумен соғысты».

يَغِيْلَارُ - يَغِيْلَامَاقُ Jaғылағ-jaғыламақ: Иағылар-иағыламақ – Жауласар-жауласпақ).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МЕНҚҰСТАР

أَيَالَادِي AJALADY АЙАЛАДЫ: шапалақтады*.

«قِيْزُ أَيَالَادِي Qыз ajalady: Қыз айалады - Қыз (алақанын) шапалақтады; яғни, қолдарының алақандарын бір-біріне ұрып қол шапалақтады.»

أَيَالَارُ - أَيَالَامَاقُ Ajalar-ajalamaқ: Айалар-айаламақ – Қол шапалақтар-қол шапалақтамақ). Бұл бейнелі сөз.

أَيَالَادِي UJALADY ҰЙАЛАДЫ: ұялады; ұя салды.

«قُشُّ أَيَالَادِي Құш ujalady: Құш ұйалады - Құс ұялады; Құс ұя салды». (أَيَالَارُ - أَيَالَامَاقُ) Ujalar-ujalamaқ: Ұйалар-ұйаламақ – Ұя салар – ұя салмақ).

كُيَالَادِي KYJELEDI КҮЙЕЛЕДІ: күйеледі; күйесін какты.

«عَرُّ كِيَالَادِي Er kiziz kyjeledi: Ер кідіз күйеледі – Ер киізді күйеледі; Ер кигізді қағып-сілкіп күйесін түсірді». Басқалары да осындай.

كُيَالَارُ - كُيَالَامَاقُ Kyjeler-kyjelemek: Күйелер-күйелемек – Күйесін түсірер-күйесін түсірмек).

Бұл бөлімнің ережесі алдыңғы бөлімде айтқандарымызға ұқсас. Бұл бөлім бірнеше түрлі сипаттарда қолданылады:

* Қазіргі қазақ тіліндегі «Аялады» сөзіне жақын секілді. А.Е.

Біріншісі, негізі төрт әріпті болған үш әріпті есімдерге «لادی -lady// -ledi - лады// -леді» қосылып барып етістік жасалады. Іс істеушінің түсіндірілген іс бойынша іс-әрекет тындырғандығын білдіреді.

Мысалы: «أَر تُونُ قَرَالَادِي» Er ton karalady: Ер тон қаралады - Ер тонды қарайтты», «يَر قَرِيلَادِي» Jer қағылады: Иер қарылады - Жер өлшеді» дегендер секілді.

Екіншісі, есімдерге «لادی -lady// -ledi - лады// -леді» қосымшасы қосылып жасалған етістік адамның сол етістікте еске алынған нәрсеге қатыстылық мәнісін бергендігін білдіреді. Мы-

салы: «أَل أَرِكُ أَقِيلَادِي» Ol erig aqylady: Ол еріг ақылады - Ол ерді мәрт, саки санады; (Ол ерді мәрттеді)».

«أَل أَنِي قَرِيلَادِي» Ol any қағылады: Ол аны қарылады - Ол оны көріге санады; (Ол оны қартайтты)», – дегендер сияқты.

Үшіншісі, басқа мағыналарды білдірмей, етістіктің өзіндік берік мәнін аңғартады. Мысалы:

«أَل أَنِي قَجِيلَادِي» Ol any қычылады: Ол аны қычылады – Ол оны қытықтады».

«أَشِيَاكُ تُمِيلَادِي» Eshjek түміледі: Ешиек түміледі – Есек текіректеді; Есек секіріп желді» – деген секілді.

Төрт әріптілер бөлімі бітті.

БЕС ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعْلَعَادِي ФӨӨЛ‘АДИ СЕКІЛДІ « Е » ӨРШ ӨРТҮРЛІ

ХАРАКАТПЕН ЖАЗЫЛҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَبْتَلَدِي ТҮБҮТЛЕДИ ТҮБҮТЛЕДІ: түбітледі; түбіт деп санады.

«أَلْ أُنِي تَبْتَلَدِي» Ol аны түбүтледі: Ол аны түбүтледі - Ол оны түбіт санады, Олар бір тайпа жұрт».

تَبْتَلَاتُ - تَبْتَلَاتُ Tүbүtler-tүbүtlemeK: Түбүтлер-түбүтлемек - Түбіттер-түбіттемек).

كِرِتْلَدِي KIRITLEDI KIPITLEDI: кілттеді.

«أَلْ كِرِتْلَدِي» Ol қауғ kiritledi: Ол қауғ кірітледі - Ол қақпаны кілттеді». (Құлыптады дегені. А.Е.) كِرِتْلَاتُ - كِرِتْلَاتُ Kiritler-kiritlemek: Кірітлер-кірітлемек - Кілттер-кілттемек).

چَانَاچْلادی ЧАНАЧЛАДЫ ЧАНАЧЛАДЫ: әлжуаз санады.

«أَلْ أُنِي چَانَاچْلادی» Ol аны чаначлады: Ол аны чаначлады - Ол оны әлжуаз санады».

چَانَاچْلَاتُ - چَانَاچْلَاتُ Чаначлар-чаначламак: Чаначлар-чаначламак - Әлжуаз санар - әлжуаз санамак).

قُلْجَلادی ҚҰЛАШЛАДЫ ҚҰЛАШЛАДЫ: құлаштады.

«أَلْ أُرُقْنِي قُلْجَلادی» Ol иҥкны қулашлады: Ол ұрұкны құлашлады - Ол арқанды құлаштады; Ол арқанды құлаштап өлшеді». Басқаларға да сондай. قُلْجَلَاتُ - قُلْجَلَاتُ Qulashlar-qulashlamak:

Құлашлар-құлашламақ.-Құлаштар-құлашта-мақ).

قَلَجَلَادِي ҚЫЛЫШЛАДЫ ҚЫЛЫШЛАДЫ: қылыштады.

«أَلْ أُنِي قَلَجَلَادِي» ОI аны қылышлады: Ол аны қылышлады - Ол оны қылыштады».

قَلَجَلَارُ - قَلَجَلَامَاقُ Қылышлар-қылышламақ: Қылышлар-қылышламақ - Қылыштар-қылыштамақ).

قَمَجَلَادِي ҚАМЫШЛАДЫ ҚАМЫШЛАДЫ: шөміштеді.

«أَلْ مُوْنُكُ قَمَجَلَادِي» ОI мүнүг қамышлады: Ол мүнүг қамышлады - Ол сорпаны шөміштеді».

قَمَجَلَارُ - قَمَجَلَامَاقُ Қамышлар-қамышламақ: Қамышлар-қамышламақ - Шөміштер-шөміштемек).

بَغْرَلَادِي БАҒЫРЛАДЫ БАҒЫРЛАДЫ: бауырлады; бауырынан ұрды.»

«أَلْ أُنِي بَغْرَلَادِي» ОI аны бағырлады: Ол аны бағырлады - Ол оны бауырынан ұрды».

بَغْرَلَادِي БАҒЫРЛАДЫ БАҒЫРЛАДЫ: бауырын жазды; түзеді.

«أَلْ يَاسِنُ بَغْرَلَادِي» ОI ясын бағырлады: Ол иасын бағырлады - Ол садақтың бауырын жазды; Ол садақтың бауырын түзетіп, созды.»

بَغْرَلَارُ - بَغْرَلَامَاقُ Бағырлар-бағырламақ: Бағырлар-бағырламақ - Бауырлар-бауырламақ).

جَغْرَلَادِي ЧАҒЫРЛАДЫ ЧАҒЫРЛАДЫ: шәрбөт етті.

«أَلْ أَزْمِنِي جَغْرَلَادِي» ОI үзүмні чағырлады: Ол

үзүмні чағырлады -Ол жүзімді шәрбәт етті».

جَغْرَلَارْ - جَغْرَلَامَاقْ Чағырлар-чағырламақ: Чағырлар-чағырламақ – Шәрбәт етер – шәрбәт етпек). Біреу шәрбәт, ішімдік ішсе де солай дейді.

جَغْرَلَادِي ЧЫҒЫРЛАДЫ ЧЫҒЫРЛАДЫ: шиырлады, шиырлап жол салды.

جَغْرَلَادِي يِرِيكْ Jerig чығырлады: Иеріг чығырлады - Жерді шиырлады; Жерді шиырлап жол салды». Жердің бетін қар жапқанда біреу аяғымен жол ашып, із салса да осы сөзді қолданып айтады. جَغْرَلَارْ - جَغْرَلَامَاقْ Чығырлар-чығырламақ: Чығырлар-чығырламақ – Шиырлар-шиырламақ).

سَغْرَلَادِي СЫҒЫРЛАДЫ СЫҒЫРЛАДЫ: сиыр санады; сиыр деп есептеді.

سَغْرَلَادِي اَلْ اَنِي Ol аны сығырлады: Ол аны сығырлады - Ол оны сиыр деп санады». (Сиырға теңеді. А.Е.) سَغْرَلَارْ - سَغْرَلَامَاقْ Сығырлар-сығырламақ: Сығырлар-сығырламақ – Сиырлар-сиырламақ).

بُكْرَلَادِي БҮГҮРЛЕДІ БҮГҮРЛЕДІ: бүйірледі; бүйірден соқты.

بُكْرَلَادِي اَلْ اَنِي Ol аны бүгүрледі: Ол аны бүгүрледі - Ол оны бүйірден соқты». Және, بُكْرَلَادِي اَلْ يَغْيِنِي Ol жағыны бүгүрледі: Ол иағыны бүгүрледі - Ол жауды бет-бет келмей, оң жағынан, не сол жағынан бүйірлеп ұрды».

بُكْرَلَارُ - بُكْرَلَامَاكُ Бүгүрлер-бүгүрлемек: Бүгірлер-бүгірлемек – Бүйірлер-бүйірлемек).

تَرَسْلَادِي TARASLADЫ ТАРАСЛАДЫ: таратып шашып жіберді.

«الْب جَرِكُ تَرَسْلَادِي» Alp шерік taraslady: Алп шерік тараслады -Батыр шерікті таратып шашып жіберді». «جَغْرِي قَازِغُ تَرَسْلَادِي» Шағғы казығ taraslady: Шағғы казығ тараслады - Қырғи каз (тобын) таратып шашып жіберді». Біреу бір нәрсені өз күшімен таратып, шашыратып жіберсе де осы сөз қолданылады.

تَرَسْلَارُ - تَرَسْلَامَاقُ Taraslar-taraslamak: Тараслар-тарасламақ –Таратар-таратпақ).

تَرُسْلَادِي TARUSLADЫ ТАРҰСЛАДЫ: төбесін жапты.

«الْ اَقْنُ تَرُسْلَادِي» Ol ewin taruslady: Ол ебін тарұслады - Ол үйінің төбесін жапты». «تَرُسْلَارُ - تَرُسْلَامَاقُ» Taruslar-taruslamak: Тарұслар-тарұсламақ – Төбесін жабар-төбесін жаппақ).

قُرْتَسَادِي KURUTSADЫ ҚҰРҰТСАДЫ: құртсырады; құртты аңсады.

«ار قُرْتَسَادِي» Er kurutsady: Ер құрұтсады - Ер құртсырады; яғни адам құрт жегісі келіп, аңсады». «قُرْتَسَارُ - قُرْتَسَامَاقُ» Kurutsar-kurutsamak: Құрұтсар-құрұтсамақ – Құртсырар-құртсырамақ).

بَغْرَسَادِي BAĞYRSADЫ БАҒЫРСАДЫ: бауырсырады; бауыр жегісі келді.

«**اَر بَغْرَسَادِي**» **Er baғыrsadı: Er baғыrsadı - Er**

бауырсырады». **بَغْرَسَارُ - بَغْرَسَامَاق** **Бағырсар-бағырсатақ: Бағырсар-бағырсамақ - Бауырсы-рар-бауырсырамақ)**

كُذِرْسَادِي **KEZYRSEDI KEDZYRSEDI: кигізгісі келді.**

«**اَل مَنكَا تُونُ كُذِرْسَادِي**» **Ol maңa ton kezүrsedi: Ол маңа тон кедзүрседі – Ол маған тон кигізгісі келді».** **كُذِرْسَارُ - كُذِرْسَامَاق** **Кезүрсер-кезүр-семек: Кедзүрсер-кедзүрсемек – Кигізгісі келер-кигізгісі келмек).**

تَتَغْسَادِي **TATYFSADY TATYFSA DY: тәттісіреді. Татымды, дәмді нәрсе жегісі келді.**

«**اَر تَتَغْسَادِي**» **Er tatyfsadı: Er tatyfsadı - Er tәт-тісіреді».** **تَتَغْسَارُ - تَتَغْسَامَاق** **Татыфсар-tatyfsa-мақ: Татыфсар-tatyfсамақ – Тәттісірер-tәттісіремек).**

سَتَغْسَادِي **SATYFSADY SATYFSA DY: сатқысы келді.**

«**اَر اَتْنِ سَتَغْسَادِي**» **Er atyn satyfsadı: Er atyn са-тыфсады - Адам атын сатқысы келді».**
Жырда былай депті:

«**اَفْنِ بَرَقِنِ سَتَغْسَادِي**
يَلُغُ بَيْرِبُ يَرِغْسَادِي
تَرِكُ اَرَسَا تَرِغْسَادِي
اَنَكْرُ سَاقِنِجُ كُنِي تَغْدِي»

*Evin varqın satıǵsadı
Julıǵ berip jarıǵsadı
Titig erse turuǵsadı
Aǵar saqınısh күні tuǵdı:*

*Ебін барқын сатығсады
Иұлғ беріп иарығсады
Тіріг ерсе тұрғсады
Аңар сақынш күні туғды —*

*Ол үй-жайын сатқысы келді,
Төлем беріп құтылғысы келді.
Тірі болып тұрғысы келді,
Оған мұңлы күндер туды».*

(Жау өзін құтқарып қалу үшін, төлем төлеп құтылғысы келіп, үй-жайын сатқысы келді: Тірі қалуды тіледі, әйтсе де оған мұңлы, қайғылы күндер туды). (ستغساماق - ستغسار Satıǵsak-satıǵsamak: Сатығсақ-сатығсамақ — Сатқысы келер — сатқысы келмек).

برغسادى BARıFSADY BARıFSADY: барғысы келді.

«Ol evge barıǵsadı: Ол ебге барығсады - Оның үйге барғысы келді.» Басқалары да осы секілді. (برغسار - برغساماق Barıǵsar-barıǵsamak: Барығсар-барығсамақ — Барғысы келер — барғысы келмек).

ترغسادى TURUFSADY TÜRÜFSADY: тұрғысы келді.

«Ol munda turuǵsadı: Ол мұнда тұрғсады - Ол мұнда тұрғысы келді.» (Ол осы жерде тұруды аңсады. А.Е.). (ترغسار - ترغساماق Turuǵsar-turuǵsamak: Тұрғсар-тұрғсамақ — Тұрғысы келер — тұрғысы келмек).

قرغسیدی KURUFSYDY ҚҰРҰҒСЫДЫ: құрғауға айналды.

قرغسیر - قرغسیماق Қуғуғсығ-қуғуғсымақ:
Құрұғсыр-құрұғсымақ – Құрғауға айналар –
құрғауға айналмақ). Сол себепті асқазанды
«قرغساق» қуғуғсақ: құрұғсақ-құрсақ» деп атаған.
Ол сағаттан сағатқа құрғап, ашып, содан барып
тағамға төбет ашылады.

بلقسادی BALYQSADY БАЛЫҚСАДЫ: балық аңсады; балық же-
гісі келді, балықсырады.

ار بلقسادی Ер балықсады: Ер балықсады - Ер
балықсырады; Адам балық жегісі келді».

بلقسار - بلقساماق Балықсар-балықсамақ: Балық-
сар-балықсамақ – Балықсырар – балықсыра-
мақ).

بلقسادی BILIGSEDI БІЛІГСЕДІ: біліксіреді; білікті болғысы кел-
ді.

اغلان بلقسادی Oǵlan biligseidi: Оғлан білігсе-
ді - Бала білікті болғысы келді».

بلقسار - بلقساماك Biligser-biligsemek: Білігсер-
білігсемек - Біліксірер-біліксіремек).

برقسادی BERIGSEDI БЕРІГСЕДІ: бергісі келді; бергісіреді.

ال منكا توار برقسادی Ol maña tavar berigseidi:
Ол маña табар берігседі - Ол маған мал бергісі
келді». Басқалары да осындай.

برقسار - برقساماك Berigser-berigsemek: Беріг-

сер-берігсемек – Бергісі келер – бергісі кел-
мек).

كُرْ كَسَادِي KÖRYGSEDI KÖRYGSEDI: көргісіреді, көргісі келді.

«أَلْ مَنْي كُرْ كَسَادِي» Ol meni көrygsedi: Ол мені
көрүгседі - Ол мені көргісі келді».

كُرْ كَسَارْ - كُرْ كَسَامَاكْ Kөrygser-kөrygsemek: Кө-
рүгсер-көрүгсемек – Көргісі келер – көргісі
келмек).

كِرِ كَسَادِي KIRIGSEDI KIRIGSEDI: кіргісіреді; кіргісі келді.

«أَلْ اَقْكَ كِرِ كَسَادِي» Ol evge kirigsedi: Ол ебге кі-
рігседі - Оның үйге кіргісі келді».

Басқалары да осындай. كِرِ كَسَارْ - كِرِ كَسَامَاكْ
Kirigser-kirigsemek: Кірігсер-кірігсемек – Кір-
гісірер-кіргісіремек).

كَلِ كَسَادِي KELIGSEDI KELIGSEDI: келгісі келді.

«أَلْ مَنْكَ كَلِ كَسَادِي» Ol maңa keligsedi: Ол маңа
келігседі - Оның маған келгісі келді».

كَلِ كَسَارْ - كَلِ كَسَامَاكْ Keligser-keligsemek: Келіг-
сер-келігсемек – Келгісі келер – келгісі кел-
мек).

بَغِشَلَادِي БАҒЫШЛАДЫ БАҒЫШЛАДЫ: бағыштады.

«أَلْ مَنْكَ أَتْ بَغِشَلَادِي» Ol maңa at baғыshladı:
Ол маңа ат бағышлады - Ол маған ат бағышта-
ды».

Басқалары да осындай. بَغِشَلَارْ - بَغِشَلَامَاقْ
Baғыshlag-baғыshlamak: Бағышлар-бағышламақ
– Бағыштар-бағыштамақ).

تَفْشَلَادِي TAVUŞLADY TABUŞLADY: дауыстады; дыбыс берді. Дыбыс шығарды.

«تَفْشَلَادِي نَانِكْ Tavuşladı neñ: Табуşлады нең - Нәрсе дыбыс шығарды».

تَفْشَلَارْ - تَفْشَلَامَاقْ Tavuşlar-tavuşlamak: Табуşлар- табуşламақ -Дауыстар-дауыстамақ).

سُرُشَلَادِي SURUŞLADY SÛRÛŞLADY: қуырды.

«اَلْ تَرِغْ سُرُشَلَادِي Ol tarıǵ suruşladı: Ол тарығ сұшлады - Ол тарыны қуырды».

سُرُشَلَارْ - سُرُشَلَامَاقْ Suruşlar-suruşlamak: Сұрұшлар-сұрұшламақ - Қуырар-қуырмақ).

قَدَشَلَادِي ҚАЗЫШЛАДЫ ҚАДЗЫШЛАДЫ: қайыстады; қайыс тілді).

«اَلْ كُونِكْ قَدَشَلَادِي Ol көнүг қазышлады: Ол көнүг қадзышлады - Ол көннен қайыс тілді».

قَدَشَلَارْ - قَدَشَلَامَاقْ Қазышлар-қазышламақ: Қадзышлар-қадзышламақ - Қарыстар-қарыстамақ).

بِشَغَلَادِي РЫШЫҒЛАДЫ ПЫШЫҒЛАДЫ: пісірді.

«اَلْ اَتْ بِشَغَلَادِي Ol et рышығлады: Ол ет пышығлады - Ол ет пісірді».

Басқасы да сондай. بِشَغَلَارْ - بِشَغَلَامَاقْ Рышығлар-рышығламақ: Пышығлар-пышығламақ -Пісірер-пісірмек).

سَاتِغَلَادِي САТЫҒЛАДЫ САТЫҒЛАДЫ: сатысты; сауда жасасты.

«اَلْ اَنْكَ بَرَلَا سَتَغْلَادِي» Ol аның бірге satyғлады:
 Ол аның бірле сатығлады - Ол онымен бірге са-
 уда жасасты». (سَتَغْلَامَاق - سَتَغْلَاوَار Sатығлар-sa-
 тығламақ: Сатығлар-сатығламақ - Сатысар-са-
 тыспак). Дұрысы: «سَتَغْلَاشْدِي Sатығлашды: сатығ-
 лашды» түріндегісі. Екі түрі де қолданыла бе-
 реді.

سَرِغْلَادِي SARЫFLADЫ SARЫFLADЫ: сарғайтты, (Сарыға бо-
 яды. А.Е.)

«اَلْ تُونِن سَرِغْلَادِي» Ol тонын сарығлады: Ол то-
 нын сарығлады - Ол тонын сарғайтты.» Басқа-
 сы да сондай. (سَرِغْلَامَاق - سَرِغْلَاوَار Sarығлар-sa-
 рығламақ: Сарығлар-сарығламақ - Сарғайтар-
 сарғайтпақ).

قَدْغْلَادِي ҚЫЗЫFLADЫ ҚЫДЗЫFLADЫ: (Қиықтады? – А.Е.).

«اَلْ بَرَكْ قَدْغْلَادِي» Ol бөрік қызығлады: Ол бө-
 рік қыздығлады.— Ол бөрікті жиектеді; - Ол
 бөріктің жиегін тікті». Басқасы да осындай.
 (قَدْغْلَامَاق - قَدْغْلَاوَار Қызығлар-қызығламақ:
 Қыздығлар-қыздығламақ — Жиектер-жиекте-
 мек).

قُرِغْلَادِي ҚURЫFLADЫ ҚҰРЫFLADЫ: құрғақтай қолданды; құр-
 ғақтай пайдаланды.

«قُرِغْلَادِي نَارَكْنِي» Құгығлады неңні: Құрығлады
 неңні - Нөрсені құрғақтай пайдаланды».

قُرغَلار - قُرغَلماق Құғығлануғ-құғығланмақ:
Құрығлануғ-құрығланмақ - Құрғақтай пайдаланар-құрғақтай пайдаланбақ).

قَسغَلادي ҚАСЫҒЛАДЫ ҚАСЫҒЛАДЫ: жағынан соқты.

Ol құлын қасығлады: Ол құлын қасығлады - Ол құлын жағынан соқты».

قَسغَلار - قَسغَلماق Қасығлағ-қасығламақ:
Қасығлар-қасығламақ* - Жағынан соғар - жағынан соқпақ).

بۇتاқلادي БУТАҚЛАДЫ БҰТАҚЛАДЫ: бұтақтады; бұтады;

Ol ал ығашығ бұтақтады: Ол ығашығ бұтақтады - Ол ығашты бұтақтады».

Butaqlar - Butaqlamaq Бұтақлар-бұтақламақ - Бұтақтар-бұтақтамақ).** Бұл сөздің дұрысырақ түрі:

Butydy: бұтыды - бұтады» болады.

تۇتۇقلادي TUTUQLADY TŪTŪQLADY: тұттырды; (Сүндеттеді - А.Е.)***

Ol оғлын тұтұқлады: Ол оғлын тұтұқлады - Ол ұлын сүндеттеді».

* Жазба нұсқасында да, баспа нұсқасында да осы сөздің алғашқы «к» әрпі асты, үстінен бірдей қаракатталған. Үстінгі қаракат алынды.

** Жазба нұсқасында да, баспа нұсқасында да «بۇتاқلادي: бұтақтады» дегендегі сөздің екінші «ت - т» әрпі асты-үстінен бірдей қаракатталған. Басқа жерлерде де М.Қашқари біресе «бұтақ...», біресе «бұтық...» деп колдана береді. Үстінгі қаракат бойынша транскрипцияланды. А.Е.

*** «Tutukla-кастрировать: Ol оғлын tutuqlady — Он кастрировал своего сына». (МК III. 337.)» «...кастрата, внуха... (МК II. 265)» (ДТС., стр. 593).

تَتُقَلِّدُ - تَتُقَلِّدُ (تَتُقَلِّدُ مَاق) Tutuklar-tutuklamak: Түтүк-
лар-түтүкламак - Сүндеттер-сүндеттемек).

بَشَقْلَادِي БАШАҚЛАДЫ БАШАҚЛАДЫ: ұштады; бас шығарды.

«أَلْ سُنْكَوْ بَشَقْلَادِي» Ol сүңі башақлады: Ол сүңі
башақлады - Ол сүңгіні ұштады; (Ол найзаға
темір бас (үш)бекітті). «بَشَقْلَادِي - بَشَقْلَادِي»
Башақлар-башақламак: Башақлар-башақламак —
Бас шығарар-бас шығармак).

تُرُقْلَادِي TURUQLADY TҮРҮҚЛАДЫ: тұрықтатты; арықтатты.

«أَلْ أَتِغْ تُرُقْلَادِي» Ol атығ turuqlady: Ол атығ
түрүқлады - Ол атын арықтатты».
Арық-тұрыққа ұшыратты. Басқалары да осын-
дай. «تُرُقْلَادِي - تُرُقْلَادِي» Turuqlar-turuqlamak:
Түрүқлар-түрүқламак — Арықтатар - арықтат-
пак).

جِبَقْلَادِي ЧЫВЫҚЛАДЫ ЧЫВЫҚЛАДЫ: шыбықтады; шыбыкпен
соқты.

«أَلْ أَتِنْ جِبَقْلَادِي» Ol атын чывықлады: Ол атын
чыбықлады - Ол атын шыбықтады».
«جِبَقْلَادِي - جِبَقْلَادِي» Чывықлар-чывықламак: Чы-
бықлар-чыбықламак - Шыбықтар-шыбықта-
мак).

جَرُقْلَادِي ЧАРУҚЛАДЫ ЧАРУҚЛАДЫ: шарықтады; шарық киді.

«أَلْ أَذَاقِنْ جَرُقْلَادِي» Ol азақын чағуқлады: Ол
азақын чаруқлады— Ол аяғын шарықтады; Ол
аяғына шарық киді».

جَرُّقْلَامَاقْ - جَرُّقْلَارْ Чагуклаг-чагукламак: Чаруқлар-чаруқламак – Шарықтар-шарықтамак)*
 «جَرُّقْ Чагук: Чаруқ - Жаруқ» деп аталатын тайпаға теліп айтқанда да осы сөз қолданылады.

قَبَقْلَادِي ҚАВАҚЛАДЫ ҚАБАҚЛАДЫ: кавақлады; қыздығын алды.

اَر قَبَقْلَادِي عَر قَبَقْلَادِي Ер қызығ кавақлады: Ер қызығ кавақлады – Ер қыздың қыздығын алды».
 قَبَقْلَارْ - قَبَقْلَامَاقْ Каваклаг-кавакламак: Кабақлар-кабақламак – Қыздығын алар—қыздығын алмак).

قُشَاқْلَادِي ҚҰШАҚЛАДЫ ҚҰШАҚЛАДЫ: құшақтады.

اَل بَرَجْن قُشَاқْلَادِي Ол вағшып құшақлады: Ол баршын құшақлады – Ол баршын жібекті құшақтады».
 قُشَاқْلَارْ - قُشَاқْلَامَاقْ Қушақлаг-қушақламак: Құшақлар-құшақламак – Құшақтар-құшақтамак).

قَرَقْلَادِي ҚАРАҚЛАДЫ ҚАРАҚЛАДЫ: тонады; мал тонады.**

اَل تَوَارِغْ قَرَقْلَادِي Ол тауағығ қарақлады: Ол табарығ қарақлады – Ол жол торып мал тонады».
 قَرَقْلَارْ - قَرَقْلَامَاقْ Қарақлаг-қарақламак: Қарақлар-қарақламак – Тонар-тонамак). (Иағма тілінде).

* Жазба нұсқада сөз түбіріндегі «р» әрпі асты, үстінен бірдей харақатталған. «جَرُّقْ чагук: чаруқ» деп, зәммә белгісі алынды. А.Е.

** Көдімгі «қарақшылық» мәніндегі сөз. А.Е.

قَشَقْلَادِي ҚАШЫҚЛАДЫ ҚАШЫҚЛАДЫ: қасықтады.

«أَلْ بِالِغِ قَشَقْلَادِي» ОI балығ қашықлады: Ол балығ қашықлады - Ол балды қасықтап жеді; Ол балды қасықтады». (قَشَقْلَادِي - قَشَقْلَادِي) Қашықлағ-қашықламақ: Қашықлар-қашықламақ - Қасықтар-қасықтамақ)*.

قَلَقْلَادِي ҚҰЛАҚЛАДЫ ҚҰЛАҚЛАДЫ: құлақтады; құлағына соқты.

«أَلْ اِغَانِ قَلَقْلَادِي» ОI оғын құлақлады: Ол оғын құлақлады - Ол ұлын құлақтады; Ол ұлын құлағына соқты». (قَلَقْلَادِي - قَلَقْلَادِي) Құлақлағ-құлақламақ: Құлақлар-құлақламақ - құлақтар-құлақтамақ).

قَمُقْلَادِي ҚҰМУҚЛАДЫ ҚҰМУҚЛАДЫ: құмалақтады.

«أَتِ قَمُقْلَادِي» Аt қумуқлады: Ат құмұқлады - Ат құмалақтады; (Ат тезек тастады). «قَمُقْ قَمُقْ» Қумуқ: құмұқ-құмық» жұртының адамына телісе де осылай дейді. Бұл бір кісінің есімі.

(قَمُقْلَادِي - قَمُقْلَادِي) Қумуқлағ-қумуқламақ: Құмұқлар-құмұқламақ - Құмалақтар-құмалақтамақ).

قَنُقْلَادِي ҚОНУҚЛАДЫ ҚОНУҚЛАДЫ: қонақ етті; қонақтатты.

«بَكَ مَنِي قَنُقْلَادِي» Бег мені қонуқлады: Бег мені қонуқлады - Бек мені қонақ етті». Басқаларда да осындай.

* «ش—ш» әрпі асты, үстілік харакатпен қатар таңбаланған. «Қасық» мағынасына қарай транскрипцияланды. А.Е.

قُنُقْلَارْ - قُنُقْلَامَاقْ Қонұқлар-қонұқламақ:
Қонұқлар-қонұқламақ – Қонақтатар-қонақтат-
пақ). Оғыздардан басқалардың тілінде бұл сөз
біреудің үй иесінің ризашылығынсыз, жақтыр-
мағанына қарамастан сол үйде қонақтау мәнін
андатады.

Жырда былай деп келген;

يَغْيِي بَكْدِنْ اَذْقَلَادِي «
كَرْبُ سُونِي اَذْقَلَادِي
الْمِ اَنِي قُنُقْلَادِي
اَغْزِ اَجْرَا اَغْوِ سَغْدِي

*Jaғы begdin izıqladı
Kөgүp sүni aзықladı
Өлүт аны қонұқлады
Ағыз ішpe ағи сағды:*

*Иағы бегдін үдзұқлады
Көрүп сүні адықлады
Өлүм аны қонұқлады
Ағыз ішpe ағұ сағды –*

*Бектен жауды ұйқы басты,
Қосынын көріп қатты састы;
Өлім оны қонақтатты,
Аузына у сауды, шашты».*

(Бектің өзі келгенде, оны көріп жау мәңгі-
ріп, ұйқы басты; Қосын жасақтарын көріп сас-
ты, аласапыранға түсті; Өлім оны қонақ етті;
Ауыз ішіне у сауды, сол удан өлді).

بِجَّكَلَادِي RYSHAKLADY PYSHAKLADY: пышақтады.

«أَلْ أَانِي بِجَّكَلَادِي» Ol any ryshaklady: Ол аны пышақлады - Ол оны пышақтады».

بِجَّكَلَارْ - بِجَّكَلَامَاكْ Рышаклар-рышақтамақ: Пышақлар-пышақтамақ – Пышақтар-пышақтамақ).

بِدُّكَلَادِي BEDÜKLEDI BEDÜKLEDİ: ұлықтады; Биік санады.

«أَلْ مَنِي بِدُّكَلَادِي» Ol meni bedükledi: Ол мені бедүкледі - Ол мені биік санады. (Ол мені үлкен санады)». بِدُّكَلَارْ - بِدُّكَلَامَاكْ Bedükler-bedüklemek: Бедүклер-бедүклемек – Ұлықтар-ұлықтамақ).

بَلَّكَلَادِي BELEKLEDI BELEKLEDİ: сый; сыбаға, тарту.

«أَلْ مَنِيكَ بَلَّكَلَادِي» Ol menе bekleledi: Ол меңе белекледі - Ол маған сыйлады; (Ол маған сыйсыбаға берді)». Бَلَّكَلَارْ - Бَلَّكَلَامَاكْ Belekler-beleklemek: Белеклер-белеклемек – Сый берер-сый бермек).

تَزَّكَلَادِي TEZEKLEDI TEZEKLEDİ: тезектеді.

«أَتْ تَزَّكَلَادِي» At tezekledi: Ат тезекледі - Ат тезектеді». Басқалары да осындай.

تَزَّكَلَارْ - تَزَّكَلَامَاكْ Tezekler-tezeklemek: Тезеклер-тезеклемек – Тезектер-тезектемек).

تَهَّجَّكَلَادِي TƏJİKLEDI TƏJİKLEDİ: тәжіктеді; тәжікке санады.

«أَلْ أُنِي تَرَكْلَادِي» Ol аны тәжікледі: Ол аны тәжікледі - Ол оны тәжікке санады; Ол оны тәжікке есептеді». (تَرَكْلَامَاكْ - تَرَكْلَارْ) Тәжіклер-тәжіклемек: Тәжіклер-тәжіклемек – Тәжіктер-тәжіктемек).

تَشْكُلَادِي TESHÜKLEDİ TESHÜKLEDİ: ашкөз санады; тесіктеді.

«أَلْ أُنِي تَشْكُلَادِي» Ol аны тешүкледі: Ол аны тешүкледі - Ол оны ашкөз санады; (Ол оны сүккөз сұғанак деп есептеді)».

(تَشْكُلَامَاكْ - تَشْكُلَارْ) Тешүклер-тешүклемек: Тешүклер-тешүклемек – Ашкөз санар – ашкөз санамақ).

چَرَكْلَادِي ЧӨРЕКLEDİ ЧӨРЕКLEDİ: тоқаш жасады; күлше жапты.

«أَلْ أُونُغْ چَرَكْلَادِي» Ol унуғ чөрекледі: Ол ұнуғ чөрекледі – Ол ұннан тоқаш жасады».

(چَرَكْلَامَاكْ - چَرَكْلَارْ) Чөреклер-чөреклемек: Чөреклер-чөреклемек – Тоқаш жабар-тоқаш жаппақ).

كِرَكْلَادِي KEREKLEDİ KEREKLEDİ: керексінді; керек етті; іздеді.

«أَلْ أُنِي كِرَكْلَادِي» Ol аны керекледі: Ол аны керекледі - Ол оны керек етті; Оны қажетсініп іздеді». (كِرَكْلَامَاكْ - كِرَكْلَارْ) Kerekler-kereklemek: Кереклер-кереклемек – Керексінер-керексінбек).

كُورَكْلَادِي KӨRYKLEDİ KӨRYKLEDİ: көріктеді.

«اَلْ اُوْتُغْ كُرُّ كَلَادِي» Ol otuғ көгүкledi: Ол отуғ көрүкледі – Ол отты көріктеді; Ол отты көрікпен үрді». «كُرُّ كَلَادِي - كُرُّ كَلَامَاكْ» Көгүклер-көгүклемек: Көрүклер-көрүклемек – Көріктер-көріктемек).

«كُجُكَلَادِي» KӨШҮКLEDI KӨШІКLEDI: шапалақтады; құйрығына соқты.

«اَلْ اُوغْلَانْ كُجُكَلَادِي» Ol oғлын көшүкledi: Ол оғлын көшүкледі - Ол ұлын шапалақтады».

«كُجُكَلَادِي - كُجُكَلَامَاكْ» Көшүклер-көшүклемек: Көшүклер-көшүклемек – Шапалақтар-шапалақтамақ).

«كِيШІКَلَادِي» KIШІKLEDI KIШІKLEDI: кіші санады.

«اَلْ اَنِي كِيШІКَلَادِي» Ol аны кішікledi: Ол аны кішікледі - Ол оны кіші санады».

«КІШІКَلَادِي - КІШІКَلَامَاКْ» Кішіклер-кішіклемек: Кішіклер-кішіклемек – Кіші санар – кіші санамақ).

«TҮRҮMЛАДИ» TURUMLADY TҮRҮMЛАDY: бойлады.

«اَلْ سُوغُغْ تَرُمَلَادِي» Ol suvuғ tuғumlady: Ол сувуғ тұрұмлады - Ол суды бойлады». Яғни, судың терендігін бойымен бойлап өлшеді.

«TҮRҮMЛАДИ - TҮRҮMЛАМАКْ» Turumlar-turumlamaқ: Тұрымлар-тұрұмламақ – Бойлар-бойламақ).

«TAPЫMЛАДИ» TAPЫMЛАDY: (тармағын кешіп өтті.).

«اَلْ اَكْزَنِي تَرُمَلَادِي» Ol өгүзні тағымлады: Ол

өгүзні тарымлады - Ол өзенді тармағынан кешіп өтті». (تَرِمْلَارُ - تَرِمْلَامَاقُ) Tarımlar-tarımlamak: Тарымлар-тарымламак – Тармақтан өтер – Тармақтан өтпек).

Батып кетуден сақтанып осылай істейді.

بُتْیُنْلَادِ БҮТҮНЛЕДІ БҮТҮНЛЕДІ: (бүгіндеді) сөздің шындығын тексерді.

«اُل سُوْزُكُ بُتْیُنْلَادِ» Ol sözüg bytynledi: Ол сөзүг бүтүнледі - Ол сөздің шындығын тексерді». Басқаларда да сол секілді. (بُتْیُنْلَارُ - بُتْیُنْلَامَاقُ) Bütynler-bytynlemek: Бүгінлер-бүгінлемек – Шындығын тексерер – шындығын тексермек).

بُرْیُنْلَادِ BURUNLADЫ БҮРҮНЛАДЫ: мұрындады; түмсығынан ұрды.

«اُل اَنِي بُرْیُنْلَادِ» Ol anyı burunladı: Ол аны бұрынлады - Ол оны мұрындады; Ол оны түмсығынан ұрды». (بُرْیُنْلَارُ - بُرْیُنْلَامَاقُ) Burunlar-burunlamak: Бұрынлар-бұрұнламак – Мұрындар-мұрындамак).

تَبَّانْلَادِ TABANLADЫ ТАБАНЛАДЫ: табандады; табанымен таптады.

«تَوِي تَبَّانْلَادِ» Tevej tabanladı: Тебей табанлады - Түйе табанымен таптады». (تَبَّانْلَارُ - تَبَّانْلَامَاقُ) Tabanlar-tabanlamak: Табанлар-табанламак – Табандар-табандамак).

سَبَّانْلَادِ SABANLADЫ САБАНЛАДЫ: сабан салды.

«اُل يِرِكُ سَبَّانْلَادِ» Ol jerig sabanladı: Ол иеріг

сабанлады - Ол жерді сабандады; Ол жерге сабан салды». (سَبَانْلَامَاق - سَبَانْلَارْ Sabanlar-sabanlamak: Сабанлар-сабанламақ – Сабан салар-сабан салмақ).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَغْرِلا دِي JAҒЫRLADY ИАҒЫРЛАДЫ: жауырлады; жауырын емдеді.

«اَلْ اَتَنْ يَغْرِلا دِي» Ol атын жағырлады: Ол атын иағырлады - Ол атының жауырын емдеді».

Егер атын жауыр қылды демекші болса,

«اَلْ اَتَغْ يَغْرِتِي» Ol атығ жағгытты: Ол атығ иағыртты - Ол атын жауыр қылды» дейді. Бұл

арабшадағы кедейленді дегенді - «تَرَبَّ taraba:

тараба», байыды дегенді - «اَتَرَبَّ atrava: атраба»;

зұлымдық істеді дегенді - «كَسَطَ kasata: қасата»,

әділдік істеді дегенді «اَقْسَطَ aksata: ақсата» де-

ген секілді. (يَغْرِلا مَاق - يَغْرِلا رْ Jaғыrlar-jaғыrlamak: Иағырлар-иағырламақ – Жауырын емдер - жауырын емдемек).

يَفْزُلا دِي JAVUZLADY ИАВҮЗЛАДЫ: жауыз деп санады; жаман деп есептеді.

«اَلْ يَفْزُلا دِي نَانْكَنِي» Ol javuzladı неңні: Ол иавұзлады ненні – Ол нәрсені жаман деп есептеді».

يَفْزُلَارُ - يَفْزُلَامَاقُ Javuzlar-javuzlamak: Иавүзлар-иавүзламақ — Жаман санар - жаман санамақ).

يَزُكْلَادِي JAZUKLADY ИАЗҰҚЛАДЫ: жазалады; айыптады.

«بَكْ اَنِي يَزُكْلَادِي» Beg аны jazukladı: Бег аны иазұқлады - Бек оны жазалады; Бек оны жазықты етті». (يَزُكْلَارُ - يَزُكْلَامَاقُ) Jazuklar-jazuklamak: Иазұқлар-иазұқламақ — Жазалар-жазаламақ).

يِتِكْلَادِي JITIKLEDY ИИТІКЛЕДІ: (жітіледі? — А.Е.) іздеді.

«اَلْ اَت يِتِكْلَادِي» Ol at jitikledi: Ол ат иітікледі - Ол ат іздеді». Басқалары да сондай.

يِتِكْلَارُ - يِتِكْلَامَاكُ Jitikler-jitiklemek: Иітіклер-иітіклемек — Іздер-іздемек).

يِرْمَلَادِي JARYMLADY ИАРЫМЛАДЫ: жарымдады.

«اَلْ يُولُغُ يِرْمَلَادِي» Ol joluғ jayımladı: Ол иолығ иарымдады - Ол жолдың жарымын асты; Ол жолды жарымдады».

Басқалары да сондай. (يِرْمَلَارُ - يِرْمَلَامَاقُ) Jayımlar-jayımlamak: Иарымлар-иарымламақ — Жарымдар-жарымдамақ).

يِلْمَلَادِي JELIMLEDY ИЕЛІМЛЕДІ: желімдеді.

«اَلْ اُقُ يِلْمَلَادِي» Ol oқ jelimledi: Ол оқ иелімледі — Ол оқ желімдеді; Ол жебеге қауырсын желімдеді».

يِلْمَلَادِي JELIMLEDY ИЕЛІМЛЕДІ: шарлады; шолды.

«اَلْ يُولُغُ يِلْمَلَادِي» Ol joluғ jelimledi: Ол

иолығ иелімледі - Ол жолды шолды, (Ол жол бойында жау шолғыншысының бар-жоғын білу үшін қосынынан озып, алдыға жол шарлап жөнелді)». ياملاماك - ياملامار Jelimler-jelimlemek: Иелімлер-иелімлемек – Желімдер-желімдемек).

يَغْرِنْلَادِي JAҒРЫНЛАДЫ ИАҒРЫНЛАДЫ: жауырындады; жауырынына какты.

«يَغْرِنْلَادِي Ol аны жағғынлады: Ол аны йағғынлады — Ол оны жауырынынан какты».
يَغْرِنْلَارُ - يَغْرِنْلَامَاق Jaғғынлар-jaғғынламақ: Иағғынлар-иағғынламақ — Жауырындар-жауырындамақ)*.

ЕРЕЖЕ

Бұл бөлімдегі бұйрық рай бес әріпті болып келеді.

Мысалы: «أَغْرِلَا مِنِّي Meni ағыгла: Мені ағырла — Мені құрметте»,

«مَنْكَآتٌ بَغْشَلَا Maңa at бағышла: Маңа ат бағышла — Маған ат арна;

немесе маған ат байла, сыйла» дегендегі «أَغْرِلَا ағыгла: ағырла - құрметте; сыйла», «بَغْشَلَا бағышла: бағышла - байла, арна» деген сияқты.

Түрлі етістіктердің болымсыз түрлері, етістіктен жасалған есімшелер, мекен-жай, уақыт-мерзім, құрал-жабдық есімдері жоғарыдағы бөлімдерде айтылған ережелерге сәйкес жасалады. Ереже барлық бөлімдерге бірдей ортақ. Бұл бөлімнен межхул етістік** жасау үшін бұйрық райлы түріне бір «ل — л» әрпі қосылады, сөйтіп, бұл ретте екі «ل — л» әрпі пайда болады. Мысалы:

* Баспа нұсқада бұл сөз «ғ» әрпінсіз түссе, жазба нұсқасында «ғ» әрпімен жазылған. Дұрысы жазба нұсқасындағыдай. Солай алынды. А.Е.

** Ырықсыз етіс.

«أَرَّ اغْرَلْتَدِي» Er aғыrlaldы: Ер ағырлалды - Ер құрметтелді»,

«آتَ بَغْشَلْتَدِي» At baғышlaldы: Ат бағышлалды - Ат сыйланды; Ат байланды,» дегендер секілді. Бұл етістіктерде «ل — л» қосымшасының орнына «ن — н» әрпін қолданып, «آتَ بَغْشَلْتَدِي» At baғышlan-

ды: Ат бағышланды - Ат тарту етілді; Ат байланды», «أَرَّ اغْرَلْتَدِي» Er aғыrlaldы: Ер ағырланды - Ер құрметтелді, яғни адам құрметтенді» десе де болады. Әйтсе де алғашқы түрі жиірек қолданылады. Істі екі кісі бірлесіп атқарғандығын білдіру үшін, етістікке «ش — ш» әрпін қосып туындату ережесі жоғарыда түсіндіріп айтылды.

Бұл бөлім алты түрлі сипатта келеді.

Біріншісі, етістік иллет әріптерінсіз, үш әріптік есімдерден жасалады. Мысалы:

«قَبَّ كَرْتَلَادِي» Qaruf kiritledi: Қаруғ кірітледі - Қакпаны кілттеді; қакпаны құлыптады». Негізі «كِرْت» Kirit: кіріт-кіліт» болатын, оған «لَادِي» -ledi/-леді» қосымшасы қосылып етістік жасалған.

«أَلْ أَنِي قَسْغَلَادِي» Ol аны қасығлады: Ол аны қасығлады - Ол оны ұртынан соқты». Бұл жағдайда «قَسْغ» қасығ: қасығ - ұрт» есім сөз еді, «لَادِي» -lady/-лады» қосылып етістік туындады.

Бұл бөлімдегі әрбір мағынаны аңғартқанда осы ереже сақталады.

Екіншісі, айтылған сөз, ол адам аты, не басқа сөз болсын, бір нәрсе қатарында балағандықты аңғартады. Мысалы:

«أَلْ أَنِي اغْزَلَادِي» Ol аны оғызлады: Ол аны оғызлады - Ол оны оғыз деп санады»;

«أَلْ أَنِي جِكَلَادِي» Ol аны шігілледі: Ол аны шігілледі - Ол оны ші-

гілдеді; Ол оны шігіл деп санады» дегендер секілді. Сол сияқты, адам қандай да бір нәрсеге санаса да осылай дейді. Мысалы: «اَلْ اَنِي سَرَنَلَادِي» Ol аны sарanлады: Ол аны саранлады - Ол оны сараңға санады». Арабшада да сондай. «ظَالِمْتَهُ فَسَقْتَهُ» дегеннің мәнісі «Сен оны залымға, пысыққа ұқсаттың» дегендегісі.

Үшіншісі, айтылған ағзаға соғу мағынасын аңғартады. Мысалы: «اَلْ اَنِي قَرَنَلَادِي» Ol аны қарынлады: Ол аны қарынлады - Ол оны қарындады; Ол оны қарынға соқты», «اَلْ اَنِي بَغُرَلَادِي» Ol аны бөгүрледі: Ол аны бөгүрледі - Ол оны бүйрегінен соқты» дегендер сияқты. Бұл сипат түрк тілдерінің ерекше дара қасиеті. Араб тілімен бөйгеге түскен аттай үзенгі қағыстырып тең түсіп отырады. Арабшада да есімнен етістік жасалады.

Мысалы: «Жанбасынан ұрды» дегендегі «жанбас» мағынасындағы «فَحْزٌ фахз: фахдз» есімінен етістік туындайтын «فَحَّزْتُ фаххазахи: фаххадзаху» дейді. «Жанбасына соқты; жанбастады» мәнінде. «Басына соқты» мағынасындағы «رَاسَهُ гаасахи: раасаху», «қуығына соқты» мағынасындағы «مَثْنَهُ төссанахи: төссанаху», «терісіне ұрды» мағынасындағы «جَلَدَهُ жалладахи: жалладаху» дегендер сияқты. Түрк тілдерінде де осы секілді есімдерден етістік жасалады. Мысалы: «تَوَشُّ تөш: төш-төс» деген есімнен туындаған «تَوَشَّلَادِي төшледі: төшледі-төстеді, төске ұрды» етістігі секілді.

Түрк тілдерінің бәрінде, осындай мәнде, есімдерден етістіктер жасалады.

Төртіншісі, атқарушының істі аталған құралмен істегендігін білдіреді. «اَلْ اَنِي قَالَجَلَادِي» Ol аны қылышлады: Ол аны қылышлады - Ол оны қылыштады». (Ол оны қылышпен шапты).

«اَلْ اَتَيْغُ جَبِقْلَادِي» Ol atıyғ шыбықлады: Ол атығ шыбықлады - Ол атын шыбықтады; (Ол атын шыбықпен ұрды)» дегендер секілді.

Бесіншісі, баяндалған нәрсенің өзінен бөлініп шыққандығын білдіреді. Мысалы: «بامق ارغلا دی» Рамуқ уғуғлады: Памұқ ұрұғлады - Мақтаны ұрықтады; Мақтаны ұрығынан ажыратты», «تالولادی نالکنی» Taluladı nenni: Талұлады ненні - Нәрсені тандады; (Нәрсені өзі секілділердің ортасынан саралап тандады) - дегендер секілді.

Алтыншысы, өз сипатын берік сақтап, жоғарыда аталған мағыналардың ешбіріне үйлеспейді. Мысалы: «اَلْ مَنكَا اَتْ بَغشَلادی» Ol maңa at baғышлады: Ол маңа ат бағышлады - Ол маған ат бағыштады; Ол маған ат байлады». «تەنگری مەنی اغرلادی» Tәңгі meni aғығлады: Тәңгі мені ағырлады - Тәңірі мені қадірлі етті» дегендер секілді.

Бұдан соң, мынаны білгін, есімдерден етістік жасалу ережесі жалпыға ортақ болса да, есімдердің барлығынан бірдей етістік жасала бермейді. «Жаңғақ» мағынасындағы «قشق» қосық: қосық» сөзінен «قسقلادی» қосықлады: қосықлады» секілді етістік жасалмайды.

Ал, «قشق» қашуқ: қашуқ - қасық» сөзінен «قسقلادی» қашуқлады: қашуқлады — қасықтады» секілді етістік жасауға болады.

«اَلْ مەنی قسقلادی» Ol meni konıqladı: Ол мені қонуқлады - Ол мені қонақ етті; Ол мені қонақтатты» деуге болғанымен, керісінше «اَت قسقلادی» At konakladı: Ат қонақлады - Ат қонақ жеді; Ат қонақтады» деуге болмайды. «قشق» қонақ: қонақ», «قشق» қонуқ: қонуқ» сөз-

дері үш әріпті болса да, бірінен етістік туындайды, бірінен етістік туындамайды. Егерде, біреу бұл есімдерден басқаларға сәйкес етістік жасап қолданса, тоқтатып болмайды. Қате деуге де болмайды. Жол беріледі.

Бұл бөлім мен «ن — н» -лық етістіктер бөлімі арасындағы айырмашылықтарды жоғарыда айттық. «ن — н» лық етістіктер әрекеттің істеушімен шектелмейтіндігін, істі істеушінің өзі атқарғандығын білдіреді. Бұл жөнінде жоғарыда айтылды. Бұл бөлімдегі етістіктерге келсек, мұнда әрекет істеушіден басқаға ауысады.

Мысалы, алдыңғы етістік түрі мынадай болады: «أَرَاتُكَ لَدِي»
Ер етүкләнди: Ер етүкленді — Ер етіктенді; Адам етікті болды»,

«أَرَاتُكَ لَدِي»
Яғаш етүкләнди: Ийғаш ерүкленді - Ағаш өрікленді;

ағаш өрікті болды» дегендер сияқты. Бұл бөлім арабшадағы: «أَنْفَعَالٌ»
бөлімімен бара-бар бірдей. «ل — л»-лық етістіктер бөліміне келсек,

бұл орайда «لَدِي» -ladı// -ledı: -лады// -леді» қосымшасымен жасал-

ған етістіктерді назарда ұстаймын, бұл бөлім арабшадағы «تَفَعُّيلٌ»
бөліміне сәйкес келеді де, үнемі өтімді болады.

Мысалы: «أَتَتْكَ لَدِي»
Ol ot көгүкләди: Ол от көрікледі -

Ол от көріктеді; Ол отты көрікпен үрді», «أَتَتْكَ لَدِي»
Ol қаруғ кіртіледі: Ол қаруғ кіртіледі - Ол қақпаны кіліттеді» дегендер секілді.

Егер атқарушы баяндалған есіммен тұтастықты білдірмекші болса, «ن — н» әрпімен келетін етістік бөлімдерінің барлығынан сол мағынадағы етістік жасауы мүмкін. Мұның ережесі жоғарыда айтылды. Бұл етістіктер жіктік жалғауларымен келгенде, ол етістіктерден

«лин» әріптері түсіп қалады. Мәселен: «مَنْ أَدَقَلَدِمَ» Мен ызықла-

дым: Мен ұдықладым — Мен ұйықтадым»; «أَدَقَلَدِنَكَ» Sen ызық-

лады: Сен ұдықладың - Сен ұйықтадың»; «أَذَقْتَدِي» Узықлады: ұдықлады - ұйықтады» — дегендер секілді.

Басқа етістіктер де соған сәйкес жасалады. Ұлы Тәңір қаласа!

Төрт әріпті етістіктер ішінде бір жерде іркес-тіркес екі сүкүн келген етістіктер табылмайды. Өйткені, ондай етістіктердің соңғы әрпі тіл ұшы әріптерімен (ذلاقة) бірге келеді. Бұл жерде мәні болмайды.

Мысалы: «أَرْمَكُورْدِي» Ермегүрді: Ермегүрді — Жалқауланды»,*

«أَرْمَكُورَار» Ермегүгер: Ермегүгер — Жалқауланар», «أَرْمَكُورْمَال» Ермегүгтек: Ермегүгтек — Жалқауланбак» деген секілді етістіктер

«و — у» түсіріліп, «أَرْمَكُورْدِي» Ермегүрді: Ермегүрді» түрінде де қолданылады. Сөйтіп, екі сүкүн бір жерде келмейді. Мұны жақсылап біліп алғын.

* «Жалқауланды» деген мәнде талдап көрсеткен. Түпнұсқа сөз тұлғасына карағанда «ерікті, ермек етті» дегенге де іш тартатындай. А.Е.

БЕС ӨРІПТІЛЕР

* فَعَلَعَلَادِي * ФӨ, ЛӨ, ЛДИ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ

ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР

تَفَعَّلَا دِي

TAVFAŞLADY T AVFAŞLADY: табғаш санады;
табғаш деп есептеді. Машындық санады.

«أَلْ أُنِي تَفَعَّلَا دِي» Ol аны tavfaşladı: Ол аны
тавғашлады - Ол оны машындық деп есептеді».

تَفَعَّلَا دِي - تَفَعَّلَا مَاقُ Tavfaşlar-tavfaşla-
mak: Тавғашлар-тавғашламақ – Машынлык
санар – машынлык санамақ).

سُرَّقُوا دِي

SURQUSHLADY CYPKYŞLADY: сұрғыштады.

«أَلْ بِجَاكْ سُرَّقُوا دِي» Ol бышак surqushladı: Ол
бышак сұрқұшлады - Ол пышақтың сабына кір-
гізілетін ұшын лак ағашының желімімен бекіт-
ті».

سُرَّقُوا دِي - سُرَّقُوا مَاقُ Surqushlar-surqush-
lamak: Сұрқұшлар-сұрқышламақ – Желімдер-
желімдемек).

قَلْبُزُوا دِي

QALBUZLADY QALBUZLADY: бөлшектеді.

«أَلْ قَلْبُزُوا دِي نَانِكْنِي» Ol kalvuzladı neñni: Ол
қалбұзлады неңні - Ол нәрсені бөлшектеді; Ол
нәрсені бөліп-бөліп жұтты».

قَلْبُزُوا دِي - قَلْبُزُوا مَاقُ Kalbuzlar-kalbuzla-
mak: Қалбұзлар – қалбұзламақ – Бөлшектер-бөл-
шектемек).

* Жазба нұсқасында осылай келтірілген. Мысалға алынған сөздерге орай
«فَعَلَعَلَادِي» деп транскрипцияланды.

قَرْتِشْلَادِي ҚЫРТЫШЛАДЫ ҚЫРТЫШЛАДЫ: қыртыстады;
Қырды, сылды.

«ال سَغْرِيْنِي قَرْتِشْلَادِي» ОI сағғыны қыгтышла-
ды: Ол сағрыны қыртышлады - Ол теріні
қырды»; Басқалары да осындай.

(قَرْتِشْلَامَاق - قَرْتِشْلَار Қыртышлар-қыгтышламақ:
Қыртышлар-қыртышламақ - Қырар-қырмақ).

بَغْمَقْلَادِي БОҒМАҚЛАДЫ БОҒМАҚЛАДЫ: түймеледі; бауын
байлады.

«كۆنلَكْ بَغْمَقْلَادِي» Көңлек боғмақлады: Көңлек
боғмақлады - Көйлекті түймеледі». Басқалары

да сондай. (بَغْمَقْلَانُور - بَغْمَقْلَانْمَاق) Боғмақлар-боғ-
мақламақ: Боғмақлар-боғмақламақ - Түйме-
лер-түймелемек).

تَمَغَقْلَادِي ТАМҒАҚЛАДЫ ТАМҒАҚЛАДЫ: тамақтады; тамағы-
на соқты.

«ال اَنِي تَمَغَقْلَادِي» ОI аны тамғақлады: Ол аны
тамғақлады - Ол оны тамағына соқты».

(تَمَغَقْلَار - تَمَغَقْلَامَاق) Тамғақлар-тамғақламақ:
Тамғақлар-тамғақламақ - Тамақтар-тамақта-
мақ).

قَرْلُقْلَادِي ҚАРЛУҚЛАДЫ ҚАРЛУҚЛАДЫ: қарлұқтады; қарлұқ
деп санады.

«ال اَنِي قَرْلُقْلَادِي» ОI аны қарлұқлады: Ол аны
қарлұқлады - Ол оны қарлұқ деп санады; Ол оны
қарлұқ деді».

Олар түркмендердің бір жұрты.

قَرْلُقْلَار - قَرْلُقْلَامَاقْ Қарлуқлар-қарлуқламақ:
Қарлұқлар-қарлұқламақ — Қарлұқ санар - қар-
лұқ санамақ).

قَفْجَاقْلَادِي ҚЫҒШАҚЛАДЫ ҚЫҒШАҚЛАДЫ: қыпшак деп са-
нады; қыпшак деді.

«الْأَنِي قَفْجَاقْلَادِي» Ol аны қығшақлады: Ол аны
қығшақлады - Ол оны қыпшак деп санады; Ол
оны қыпшак деді». (قَفْجَاقْلَار - قَفْجَاقْلَامَاقْ) Қығ-
шақлар-қығшақламақ: Қығшақлар-қығшақла-
мақ — Қыпшак санар-қыпшак санамақ).

قَوْلْتُقْلَادِي ҚОЛТУҚЛАДЫ ҚОЛТУҚЛАДЫ: қолтықтады.

«الْأَتْنِكْ قَوْلْتُقْلَادِي» Ol отуң koltukladı: Ол отуң
қолтұқлады - Ол отын қолтықтады». Қолтығы-
на ұрса да осылай дейді. (قَوْلْتُقْلَار - قَوْلْتُقْلَامَاقْ)
Қолтұқлар-koltukламақ: Қолтұқлар-қолтұқламақ
— Қолтықтар-қолтықтамақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

كُرْبَالَادِي КӨРПЕЛЕДІ КӨРПЕЛЕДІ: көрпеледі.

«آتْ كُرْبَالَادِي» At көрпеледі: Ат көрпеледі - Ат
көрпе шөп жеді; Ат жас шөп жеді».

كُرْبَالَار - كُرْبَالَامَاكْ Көрпелер-көрпелемек:
Көрпелер-көрпелемек — Жас шөп жер-жас шөп
жемек).

تُرْتَالَدِي TYRTELEDI* ТҮРТЕЛЕДІ: (зерледі, үкіледі мәнінде.

— А.Е.).

«تُرْتَالَدِي Ol bөрk түртеledi: Ол бөрк түртеледі - Ол бөрікке алтын ділдө, өшекейлер (қадайтын алпыншак-салпыншак зергерлік өшекейлер) қадады». Басқаларға да осындай.

تُرتالار - تُرتالاماق Türteler-türtelemek: Түртелер-түртелемек — Әшекей қадар-өшекей қадамақ).

قَفْتُوَلَدِي ҚЫFTULADЫ ҚЫФТУЛАДЫ: қайшылады.

«قَفْتُوَلَدِي Ol қыftulady бөзүг: Ол қыфтулады бөзүг - Ол бөзді қайшылады». Басқа нәрселерді қайшымен қырыкса да осылай дейді. قَفْتُوَلار - قَفْتُوَلاماق Қыftular-қыftуламақ: Қыфтулар-қыфтуламақ — Қайшылар-қайшыламақ).

كِرْتُولَدِي KIRTYLEDI КІРТҮЛЕДІ: қуәлендірді; растады.

«كِرْتُولَدِي Ol аны kirtyledi: Ол аны кіртүледі - Ол оны растады; Ол оның сөзін растады». كِرْتُولار - كِرْتُولامак Kirtylel-kirtylemek: Кіртүлер-кіртүлемек — Растар-растамак).

تَنْجُولَدِي TANÇULADЫ ТАНЧУЛАДЫ: шайнады.

«تَنْجُولَدِي Er etmek tançulady: Ер етмек танчулады -Ер нан шайнады». Басқалар да

* Бұл жерде «ت — т» әрпімен басталып тұр. Тұра осы мағынадағы сөз жазба нұсқасында «بُرْتا» burta: бұрта» (210-б.) «ب — б» әрпімен жазылған.

осындай. (تَنْجُولَارُ - تَنْجُولَامَاقُ) Танчулар-танчуламақ: Танчулар-танчуламақ – Шайнар-шайнамақ).

قَمْجِيلَادِي ҚАМШЫЛАДЫ ҚАМШЫЛАДЫ: қамшылады.

«الْأَتْنُ قَمْجِيلَادِي» Ер атын қамшылады: Ер атын қамшылады». Басқаларда да сондай.

قَمْجِيلَارُ - قَمْجِيلَامَاقُ Қамшылар-қамшыламақ: Қамшылар-қамшыламақ).

بُغْدَالَادِي БҮГДЕЛЕДИ БҮГДЕЛЕДИ: қанжарлады; қанжар салды.

«الْأَنِي بُغْدَالَادِي» ОI аны бүгделеді: ОI аны бүгделеді - ОI оны қанжарлады». (ОI оған қанжар салды). (بُغْدَالَارُ - بُغْدَالَامَاقُ) Бүгделер-бүгделемек: Бүгделер-бүгделемек – Қанжарлар-қанжарламақ).

سَغْرِيْلَادِي САҒРЫЛАДЫ САҒРЫЛАДЫ: сауырлады; сауыр жасады.

«الْكَوْنُكُ سَغْرِيْلَادِي» ОI көнүг сағғылады: ОI көнүг сағғылады - ОI көннен сағры* жасады».

سَغْرِيْلَارُ - سَغْرِيْلَامَاقُ Сағғылар-сағғыламақ: Сағғылар-сағғыламақ – Сауырлар-сауырламақ).

* 1. Сағры (сауры) — жылқының сауыр терісінен арнайы иленген көк түсті сактияң былғары. Жалпы, жылқының сауыр терісінен иленген жұмсақ, жұқа былғары.
2. «Сағғыла — дубить кожу: ОI көнүг сағғылады — Он дубил кожу. (М. К. III. 353)» (ДТС., Стр. 481).

تَمَغَالَادِي TAMĜALADY TAMĜALADY: тамғалады; таңбалады.

«أَنْ بِيَتَاكْ تَمَغَالَادِي» Ol bitik tamĝalady: Ол бітік тамғалады - Ол хатты тамғалады; Ол хатқа хан тамғасын басты». «تَمَغَالَاغْ - تَمَغَالَاقْ Tamĝalaĝ-tamĝalataq: Тамғалар-тамғаламақ - Таңбалар-таңбаламақ).

سُرْ كِيْلَادِي SYRGILEDI СҮРГІЛЕДІ: сүрді; қуды.

«أَيْتْ كَيْكِنِي سُرْ كِيْلَادِي» Ыт кейікні сүргіледі: Ыт кейікні сүргіледі - Ит киікті сүрді; Ол киікті қуды». Бұл киікті ұстау үшін ізіне түсті деген мағынада. Қандай да бір нәрсенің соңына түсіп, қуаласа да осы сөз қолданылады. «سُرْ كَلَارْ - سُرْ كَلَامَاكْ» Syrgiler-syrgilemek: Сүргілер-сүргілемек - Қуалар-қуаламақ).

سِرْ كَالَادِي SIRKELEDI СІРКЕЛЕДІ: сіркеледі.

«أَنْ أَوْغَلَنْ بَاشِنْ سِرْ كَالَادِي» Ol oĝlan başın sirkeledi: Ол оғлан башын сіркеледі - Ол баланың басын сіркеледі». Жәнесінде: «أَنْ سَوْفُغْ» Ol suvuf sirkeledi: Ол сувығ сіркеледі - Ол суды сіркеледі; Ол суға сірке қосты». Басқалары да осы секілді. «سِرْ كَالَارْ - سِرْ كَالَامَاكْ» Sirkeler-sirkelemek: Сіркелер-сіркелемек - Сірке қосар-сірке қоспақ).

Бұл бөлімнің ережесі жоғарыда көрсетілгендей болып, соған сәйкес қолданылады.

قَرْمَالَادِي ҚАРМАЛАДЫ ҚАРМАЛАДЫ: қармалады; талады;

жиып алды.

«أَنْ قَرْمَالَادِي نَانَكْنِي» ОI қармалады неңні: Ол қармалады неңні - Ол нәрсені қармалады».

(قَرْمَالَارُ - قَرْمَالَامَاق) Қармалағ-қармаламақ: Қармалар-қармаламақ – Талар-таламақ).

Төрт әріптілер кітабы бітті.

ҒҰННАЛЫЛАР КІТАБЫ

ҒҰННАЛЫЛАР КІТАБЫ

ЕКІ ӘРШТІ ЕСІМДЕР БӨЛІМІ

Махмұт айтады: ғұнналы сөздер екі түрлі. «ح — ч, ж» әрпімен келген ғұнналылар, «ج — г» әрпімен келген ғұнналылар. Бұдан әрі олардың әрбірі тағы екі түрлі болады. Бір бөлігінде сөз ортасында, бір бөлігінде сөз соңында келеді.

Оларды өз ретінде баяндаймыз.

بَنْكُ

БӨҢ

БӨҢ: бөкене; тайпак.

«بَنْكُ كِشِي» Бөң кіші: Бөң кіші - Бөкене кісі; Тайпак кісі.»

Бұл сөздің негізі «شَبَنْكُ» шебен: шебен» болып, кейін қысқарған. Темірден жасалған асатаяқ мағынасындағы сөз.

بَنْكُ

БОҢ

БОҢ: боңқ; баңқ.

«بَنْكُ آتِي» Боң etti: Боң етті - Боңқ етті». Ауыр нәрсе жерге түскенде шығатын дыбыс.

بَنْكُ

БАҢ

БАҢ: бажылдап.

«اَغْلَانُ بَنْكُ سَغْتَادِي» Oğlan baң syftady: Oğlan baң syftady - Бала бажылдап жылады».

تَنْكُ

ТЕҢ

ТЕҢ: тең; пара-пар.

«تَنْكُ تُوْشُ» Тең tuш: Тең түш - Тең-түс» содан алынған.

- تَنْكُ ТЕҢ ТЕҢ: сәт; кез; орын.
 Мақалда былай деп келген:
 تَنْكُسِيْزْدَا تَنْكِرْمَانْ تَرْغُرْسَا يَرْغُسِيْزْدَا يَارْ يَرْيَرْ
 Теңсизде тегірмен тұрғурса, ярағсызда яар бағыр:
 Теңсизде тегірмен тұрғурса, иарағсызда иар ба-
 рыр - Орынсыз жерге диірмен тұрғызса, күтпе-
 ген жерден жар пайда болар»; (Тегіс емес, сәт-
 сіз жерге диірмен салса, аяқ астынан жар шы-
 ғар). Бұл мақал істі уақытында тындырмай, сәт-
 тің өткізіп алған адамға айтылады.
- تَنْكُ ТАҢ ТАҢ: елек. (Елеуіш. – А.Е.), (Арғуша).
- تَنْكُ ТАҢ ТАҢ: танданыс; ғажаптану.
 «تَنْكُ تَانَكُ تَانُ пен: Таң нең - Таң (ғажайып)
 нәрсе». Осыдан шығарып: «تَانَكُ كَرْدُمُ» Таң көг-
 дүм: Таң көрдүм - Таң көрдім; Танданарлық зат
 көрдім» деп айтады.
- تَنْكُ ТАҢ ТАҢ: таң; таң атар шак.
 Жырда былай депті:
 تَنْكُ اَنَا يَرْتَلِمُ
 بَذْرَجُ قَنْنِ اِرْتَلِمُ
 بَسْمِلُ بَكْنِ اِرْتَلِمُ
 اَمْدِيْ يَكْتِ يَفْلُسُونُ

*Басмыл бегін өртелім
Емді жігіт жеуісүн.*

*Таң ата иорталым,
Бүдэрүж қанын іртелім,
Басмыл бегін өртелім,
Емді иігіт иевулсүн –*

*Таң атқанда жорталық,
Бүдэрүж қанын іздейік,
Басмыл бегін өртейік,
Жігіттер енді жиылсын».*

(Таң ата жолға шығайық, жортайық; Бүзрүж-дың қанын өтейік, қанының өтеуін іздейік, сөйтіп өш алайық; Бүзрүж иабакылардың адамы еді, жау қолынан қаза болды; Басмылдардың бегін өртейік; Енді жігіттер жиылсын, топтассын).

تَنَكْ ТАН

ТАҢ: таң.

«تَنَكْ اَتِي» Таң атты: Таң атты».

تُنَكْ ТОҢ

ТОҢ: дүңк

«تُنَكْ تُنَكْ اَتِي» Тоң тоң етті: Тоң тоң етті - Дүңк-дүңк етті; ауыр зат бір нәрсенің үстіне түсіп кеткенде шығатын дыбыс».

تُنَكْ ТОҢ

ТОҢ: толық; бүтін, бітеу.

«تُنَكْ نَانَكْ» Тоң пен: Тоң нең - Іші бос емес, толық нәрсе». «Іші қуыс емес, толық камыс» дегенді «تُنَكْ قَمِشْ» Тоң қатыш: Тоң қамыш» дейді.

تُنَكْ ТОҢ

ТОҢ: тоң. Суықтан аяздан мұздап, тоң болып қатқан.

«تُنَكْ اَت» Тоң ет: Тоң ет - Мұздап, тоң болып

қалған ет». Басқалары да осындай.

تَنَكْ	ТАҢ	ТАҢ: ескі жұрт; Қирап қалған ескі орын. Ежелгі қадым заман-дарда болған, кейін құлап, күйреген, тек ескі жұрты сақталған жер.
تَنَكْ	ТИҢ	ТИҢ: тік. «ار تَنَكْ تُردى» Er tiñ turdy: Ер тиң тұрды - Ер тік тұрды».
جَنَكْ	ЧАҢ	ЧАҢ: шаң; жан. Әуен аспабы.
حَنَكْ	ЧУҢ	ЧҰҢ: шоң. «جَنَكْ اَت» Чың ет: Чұң ет - Шоң ет; сом, ойын-ды ет». (Сұрпы ет.)
جَنَكْ	ЧЫҢ	ЧЫҢ: шың. «قَلا قِيم جَنَكْ اَتِي» Құлақым чың етті: Құлақым чың етті - Құлағым шың етті». (Құлағым шы-ныңдады). Қоңырау, аяқ-табақ, тағы сол секіл-ді нәрселердің дыбысына да осылай дейді. «قَلا قِيم جَنَكْ اَتِي» Құлақым чың етті:* Құлақым чың етті - Құлағым шың етті» деген өуелгіден жақсырақ.
جَنَكْ	ЧЫҢ	ЧЫҢ: лықа толы; лық толы. «جَنَكْ تَلُو كُول» Чың tolu көл: Чың толұ көл - Лық толы көл». Суы лық толы көл. Кез келген нәрсе лықылдап кемерінен асардай толып тұр-са: «جَنَكْ تَلُو» Чың tolu: Чың толұ - Лық толы» дейді.

* Жазба нұскасында осылай түскен. Өуелгі мысалдан айырмасы жоқ. А.Е.

- دَنْكُ DAҢ DAҢ: даң; даң-дүң.
 «دَنْكُ دَنْكُ اَتِي نَانِكُ Daң duң etti neң: Даң дүң етті нең - Нәрсе даң дүң етті». Яғни нәрсе даң-дүң еткен дыбыс шығарды. Бұл сөз «تَنْكُ تَنْكُ اَتِي taң-tuң etti: Таң-түң етті» дегенге ұқсас. «Таң туң etti: Таң-түң етті - Таң түң дыбыс шығарды» – дейді.
- سَنْكُ SAҢ SAҢ: саңғырық; Құс саңғырығы.
 «قُش سَنْكِي Қуш саңы: Құш саңы - Құстың саңғырығы».
- سَنْكُ SOҢ SOҢ: адамның әулеті; бір адамның (атаның) балалары.
 سَنْكُ SOҢ SOҢ: кейін; соң.
 «سَنُ مَنِكُ سُنْكَدَا كَلُ Sen менің соңда kel: Сен менің сонда кел - Сен менің сонымда кел; Сен менен соң кел».
- سَنْكُ SOҢ SOҢ: соңы. Бір жағдайдың, істің соңы.
 «بُو سُوْزُ سُنْكَدَا اَيْغَلُ Bu söz soңında aјғыl: Бұ сөз соңында айғыл - Бұл сөзді соңында айтқын».
- سِنْكُ СЫҢ СЫҢ: зың; шың.
 «قُلَاقِمُ سِنْكُ اَتِي Қулақым сың etti: Қулақым сың етті - Құлағым зың етті». Зыңылдады, шыңылдады.
 «كُْمِنْجَا سِنْكُ اَتِي Күмінше сың etti: Күмінше

сың етті - Маса ызындады; Шыбын зыңылдады». Шыбын ызындаса да осылай дейді.

قَنَكُ

ҚАҢ

ҚАҢ: қанқ.

«قاز قَنَكُ آتِي» Qaz қаң етті: Қаз қаң етті - Қаз қаңқ етті; Қаз қаңқ-қаңқ етті.» Бір нәрседен шыққан әуенге, үнге сол дыбыстың өзіне тән сипатынан алынып қойылған атау.

قُنُقُ

ҚУҢ

ҚҰҢ: қоң.

«قُنُقُ آت» Qunq et: Құң ет - Қоң ету».

كُنُقُ

КҮҢ

КҮҢ: күң.

كِنَقُ

КЕҢ

КЕҢ: кең.

Кең нәрсенің бәріне: «كِنَقُ نَانَقُ» Кең пен: Кең нең» дейді. Мақалда былай деп келеді:

كِنَقُ تُونُ اِبْرَامَسُ كِنَقَاشِ لِكُ بِلِكُ اَرْتَامَسُ

Кең тон ұпрамас кеңешлік билік артамас: Кең тон ұпрамас кеңешлік білік артамас - Кең тон тозбас, кеңескен білік азбас». Кең тон жыртылмайды, тозбайды, ақылдасып-кеңесіп істеген іс бүлінбейді. Бұл өзім білемдікке салынбай, басқалармен кеңесіп, ойласып іс атқарған жөн дегенді меңзейді.

مَنَكُ

МЕН

МЕН: құс жемі; дән.

Мақалда былай деп келеді.

«قُشُ تُوَزَقَا مَنَكُ اُجُنُ النُّورُ» Құш тұзаққа мен

үшүп іліну: Құш тұзаққа мен үшін іліну - Құс тұзаққа жем үшін ілінер». Бұл мақалда құлқын үшін қиындыққа түсіп қалған адамға қарата айтылады.

مَنْكُ

МЕН

МЕН: мен.

Жырда былай деп келеді:

«بیرنکُ مَنْکَا سوزِ کِیا»
 مَنْکُ لکُ قرا تَرْقِیا
 یَلقُنُ تَتار کُزِ کِیا
 مِنْکُمْ مَنْکُ بِلَنْکَا

Берің таңа sözkiye
*Меңліг қара туз қыя**
Jelvin tutar közkije
Миңит теңің біліңе -

Берің маңа сөзкіие
Меңліг қара тұз қыйа
Иелбін тұтар көзкіие
Мұңұм менің біліңе -

Маған уәде сөз бергін,
Қара меңді, сүйкімдім.
Сиқырлап тұтар көздерің —
Мұңымды менің (сіз) білгін!»

(Маған уәденді, сөзінді бер; Ай, кара менді, нұрлы жүзді, кішкентай сұлу қыз; Сиқырлы көзімен арбайтын, ару; Менің махаббат мұнымды түсініп, білгін.)

مَنْكُ

МУН

МУН: ақыл.

«مَنْكُ تَاغُ» Мун тағ: Мұң тағ - ақыл тіс; Көме-

* «Kija-уменьшительно-выделительная частица-аффикс; ofulkija-сынок, (МК. III. 170); kyzkija - дочка (МК. III. 170)» (ДТС., стр. 441).

летке келгенде, он алты, он жеті жасқа жеткенде шығатын тіс». «مُنْكَ تَاغٌ اَنْدَى» Muң taғ өнді: Мұң тағ өнді - Ақыл тіс шықты».

مُنْكَ

MUŃ

МҰҢ. мұң; зар; жапа-қиыншылық.

Мақалда былай деп келген:

«اَرْكَا مُنْكَ تَكْبِيرٌ تَاغٌ سَنْكِرِينْكَا يِيْلٌ نَكْبِيرٌ»

Erge muң tegir taғ seңiǵe jel tegir: Erge mұң tegir, taғ seңiriǵe iel tegir - Erge mұң tier, taу seңiriǵe jel tier».

Тау тұмсығына, басына жел тиген тәрізді, Erge mұң, қиыншылық tier, кездесер. Тау басынан жел соғып өтіп, тау қозғалмай қалғаны секілді, мұң, қиыншылық-бейнет те адам басынан өтеді де кетеді.

مُنْكَ

MYŃ

MYŃ: мың. Мыңыншы сан.

Мақалда былай деп келген:

«بِيرِنٌ بِيرِنٌ مِّنْكَ بُلُورٌ تَمَا تَمَا كَلُّ بُلُورٌ» Birin birin myң bolur tama tama köl bolur:

Birin birin myң bolur tama tama köl bolur - Бірлеп-бірлеп мың болар, тама-тама көл болар».

Бұл мақал аз болса да бір нәрсені аз-аздап қабылдап алуды үндеп айтылады.

نَنْكَ

NEŃ

NEŃ: нәрсе.

«بُو نَا نَانْكَ اَنْ» Bu ne neң ol: Бұ не нең ол - Бұл не нәрсе ол?».

نَنْكَ

NEŃ

NEŃ: дүние, мүлік.

Жырда былай деп келген:

بَلِّمِشْ نَنْكِكَ سَفَرَسِنْ «

اَقْرُنْ اَنْكِرْ سَقْنِكَل

بَرْمِشْ نَنْكِكَ سَقْنِمَا

اَزْرَاقْ اَنْكِرْ اَكْنِكَل

*Болмыш неңің seversen,
Ақрун аңар sevingil;
Вертіш неңің сақыпта
Азрақ аңар өкүнгіл:*

*Болмыш неңің северсен,
Ақрун аңар севінгіл;
Бертіш неңің сақынма,
Азрақ аңар өкүнгіл —*

*Бар малыңа сүйінерсің,
Ақырын оған сүйінгін.
Бұйырмас малға қайғырма,
Азырақ оған өкінгін!»*

(Бар малыңа сүйінерсің; Оған азырақ сүйінгейсің; Қолыңнан кеткен, қолға түспейтін нәрсе үшін мұнайма, қайғырма; Оған азырақ өкінгейсің; Қолдан кеткен қайтып келмейді).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

يَنْكِي

ИАҢ

ИАҢ: үлгі; қалып.

Бір нәрсенің үлгісі алынып, соған ұқсатып жасалған қалып.

Мәселен: «بَرْكُ يَنْكِي» Бөґкҗаңы: Бөрк иаңы - Бөрік үлгісі». Ол мынадай болады: Қағаздан

ұзыншақ, не дөңгелек түрде үш бұрышты қалып кесіледі, не ойылады. Немесе laidan құбыр, ыдыс секілді бір нәрсе жасалып, қалпақ төбесі соған өлшеніп, соған дәлдеп кесіледі. Әр нәрсенің қалыбы сондай.

يُنْكُ	ЈҮҢ	ИҮҢ: бауырға жақын жердегі, соған ұласқан безді ет. Оны еркектер жемейді; Қатындар жейді.
يُنْكُ	ЈҮҢ	ИҮҢ: жүн. Түйе, яки койдың жүні.
يُنْكُ	ЈҮҢ	ИҮҢ: мақта, (Арғулар тілінде). Йағма және карлұқ тілдерінде де осындай.
يَنْكُ	ЈЕҢ	ИЕҢ: жең. Киімнің жеңі.
يِنْكُ	ЈИҢ	ИИҢ: маңқа. Мұрынның суы.

Екі әріпті бөлім бітті

فَعَلَ ФӘИЛ, فَعُلَ ФӘУЛ, فَعَّلَ ФӘӘЛ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تَنْكُتُ ТАҢҰТ ТАҢҰТ: таңғұт. Шынға жақын мекен тепкен, бір тайпа ел түркердің аты. Олар араб нәсіліненбіз деп есептейді.
- كِنْكُتُ КІҢҰТ КІҢҰТ: ұйғыр шекарасындағы шахардың атауы.
- سِنْكُتُ СІҢҰТ СІҢҰТ: сауға. Қайтарып берілмейтін, не есесіне барабар нәрсе өтелмейтін тарту, сый.
«بو ات مانكا سِنْكُتُ بېردى» Bu at maңa siңyt berdi: Бұ ат маңа сиңүт берді - Бұл атты маған тарту етті».
- تَنْكُرُ ТҮҢҰР ТҮҢҰР: қатынның жақындары. Бұлар қатынның ата-ана, әке-көке, ағайын бауырлары.
- سَنْكِرُ СЕҢІР СЕҢІР: тау тұмсығы, тау сеңгірі, жотасы. Сол секілді там жотасының бөріне солай дейді.
- سِنْكِرُ СІҢІР СІҢІР: сіңір; тамыр.
- قَنْكُرُ ҚОҢҰР ҚОҢҰР: қоңыр.
«قَنْكُرُ اُون» Қоңиг үп: Қоңүр үн-Көмекейден шығатын үн».
- قَنْكُرُ ҚОҢҰР ҚОҢҰР: қоңыр.
«قَنْكُرُ قوئى» Қоңиг кој: Қоңүг кой - Қоңыр кой». Осы ренді нәрсенің барлығына осы сөз қолданылады.
- قِنْكِرُ ҚЫҢЫР ҚЫҢЫР: қыңыр; қыли.

«قَنَكْرَ آر» Қыңыг ег: Қыңыр ер - Қыли ер». Екі

көзі бірдей қыли адамды «كُوزِي قَنَكْر» iki көзі қыңыг: ікі көзі қыңыр - «көзі қыли» дейді.

مُنْكَرٌ

МУҢАР МУҢАР: бұған;

«مَنْ مَنَكْرٌ اَيْدِم» Мен муңағ айдым: Мен мұңар айдым - Мен бұған айттым».

Бұл жаңа ғана болып кеткен кісі хақында.

مِنْكَرٌ

МЫҢАР МЫҢАР: бұлақ; қайнар. (Оғызша).

تَنْكِزٌ

ТЕҢІЗ ТЕҢІЗ: теңіз.

تُونْزٌ

ТОҢУЗ ТОҢҰЗ: доңыз.

تُونْزٌ

ТОҢУЗ ТОҢҰЗ: түрктердің он екі жылының бірінің аты.

قَنْكِزٌ

ҚОҢУЗ ҚОҢҰЗ: қоңыз; Сасық қоңыз.

كَنْكِزٌ

КҰҢҰЗ КҰҢҰЗ: көң; қый. Ескі қираған жұртта, түйе, қой құмалағының араласып, қатталып жабысып біткен қыртыстары.

مَنْكِزٌ

МЕҢІЗ МЕҢІЗ: жүз; ажар. Адамның жүзі.

«قَزْلٌ مَنَكِزْلِكُ» Қызыл менізліг: Қызыл менізліг - Қызыл жүзді» сөздер түзілімі содан алынған. Бұл сөз көбінесе өңінің қызылына қарата айтылады.

مُنْكِزٌ

МҰҢҰЗ МҰҢҰЗ: мүйіз; малдың бөрінің мүйізі.

مُنْكِزٌ

МҰҢҰЗ МҰҢҰЗ: «مُنْكَزٌ مُنْكَزٌ» Мұңұз-мұңұз: Мұңұз-мұ-

нұз» деген балалар ойының бір түрі. Ол ойын мынадай болады:

Балалар дария бойында тізіліп отырады, аяқтарының арасын ылғал, су құм үйіп толтырады. Одан кейін қолдарымен құмды шапалақтайды.

Олардың бірі- «مُنْكُزُ مُنْكُزُ» түңүз-түңүз: мүңіз-мүңіз - мүйіз- мүйіз» – дейді.

Қалғандары «نَا مُنْكُزُ Ne түңүз: Не мүңүз - Неғылған мүйіз» деп сұрайды. Бірі сыртынан мүйізді малды санап кетеді. Қалғандары да оның айтқандарын қайталайды. Одан кейін ол сол малдың атаулары ішінде түйе, есек секілді мүйізі жоқ малдардың аттарын да атап жібереді. Бір бала соған ілесе айтып, байқамай мүйізсіз малды атап қалса оны суға итеріп жібереді.

Мақалда былай деп келген:

«اَوْذَقَا تَنْكُرِي مُنْكُزُ بَيْرِمَاسُ Sүsegen
uzka tәңгі түңүз бермес: Сүсеген ұзқа тәңгі
мүңүз бермес – Сүзеген сиырға тәңгі мүйіз бермес».

Бұл мақал бір істі атқармақшы болса да, сол іс адамдарға зиян келтіретіндіктен оны істемеген адамға қаратып айтылады.

كَنْكَسُ КЕҢЕС КЕҢЕС: тайыз.

«كَنْكَسُ سَوْفُ كَنْكَسُ сув: Кенес сув - Тайыз су».
Онай, жеңіл іске де осы сөз қолданылады.

سُنْكَشُ SUҢЫШ СҰҢЫШ: сүңгілесу, найзаласу.
Майдандасып, найзамен ұрыс.

سُنْكَشُ SUҢЫШ СҰҢЫШ: Ер адамдардың есімдері.

كَنْكَشُ КЕҢАШ КЕҢАШ: кеңес. Іс істегенде кеңесу.

مَنْكَغُ МАҢЫҒ МАҢЫҒ: адым, аяқ басу, маңу.

«مَنْكِفِي كُورُ» أَنْكَ Апың маңығы көг: Аның маңығы көр - Оның аяқ басуын қара».

تَنْكُ

ТАҢУҚ ТАҢҰҚ: хандар сапарға, не сол секілді жерлерге шыққанда оларға берілетін тарту. Тағам, жібек киім-кешектер.

تَنْكُ

ТАҢУҚ ТАҢҰҚ: шөген ойынында допты тартылған жіптен өткізген адамға берілетін жібек киімдік мата.

تَنْكُ

ТАҢУҚ ТАҢҰҚ: соғыста найзалардың, байрақтардың басына тағатын жібек белгі.

سِنْكُ

СЫҢУҚ СЫҢҰҚ: сынық.

«سِنْكُ نَانَا» Сыңуқ нең: Сыңуқ нең - Сынық нәрсе». Оғыздар бұл сөзді мұрын дыбысынсыз «سِنْقُ» сыпик: сынұқ-сынық» түрінде қолданады. Олардікі ерекше үйлеседі. Өйткені, бұл сөз «سِنْدِي» Сынды: сынды» етістігінен жасалған. Сөздің бастапқы тұлғасында мұрын дыбысы «نك — н» жоқ болатын.

تَنْكِل

ТЕҢІЛ ТЕҢІЛ: теңбіл.

«تَنْكِل كَيْك» Теңіл кейік: Теңіл кеік - Алдыңғы аяқтарында жол-жол сызық, жолақтары бар киік; Теңбіл киік». Басқалары да осындай.

جِنْكِل

ЧІҢІЛ ЧІҢІЛ ЧІҢІЛ ЧІҢІЛ: шыңғыр-шыңғыр.

«يَكُونُ جِنْكِلُ جِنْكِلُ آتِي» Jүгүн чіңіл чіңіл etti: Иүгүн чіңіл чіңіл etti - Жүген шыңғыр-шың-

ғыр етті; Жүген шыңғырлаған дыбыс шығарды». Осыған ұқсаған дауыстың барлығына тән осы сөз қолданылады.

سِنْجِلٌ SİŃIL СІҢІЛ: ерлердің өзінен кіші қыз қарындасы.

كُنْجُلٌ KӨҢҮЛ KӨҢҮЛ: жүрек, көңіл; зейінділік.

Зейінді, зерек адамды «كُنْجُلٌ لِّكَ آرُ» Көңүлліг ер: Көңүллүг ер» дейді. Мына мақалда былай деп келеді: «كُوزَدَنْ يِرَاسَا كُنْجُلُ دَنْ يِمَا يِرَارُ» Kөzden jыgasa көңүlden jeme jыgar: Көзден иыраса көңүлден иеме иыrap - Көзден жырактаса, көңүлден де жырақтар; (көзден кетсе, көңілден де кетер)». «كُنْجُلُكُ نَتَکُ» Көңлүң netek: Көңлүң нетек - Көңілің қандай?».

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МҮЗОАФТАРЫ

سِنَكٌ ТЕҢЕК* ТЕҢЕК: ауа.

سِنَكَاٌ SEҢЕК SEҢЕК: су ішетін ыдыс. Ағаштан ойылған тостаған. (Оғызша).

سِنَكَاٌ SİҢЕК СІҢЕК: сахардағылардың тілінде - қара шыбын, сахаралықтардың тілінде - шыбын. Жырда былай деп келген:

سِنَدَا قَبْرُ جَدَّنَلَارُ
قُدْغُو سِنَكَا يِلْنَلَارُ

* Харакатсыз жазылған сөз, (араб әліпбиіндегі түпнұсқасын қараңыз). Б.Атай талдауы дұрыс. (Түрік басылымы. III том. 366-бет). А.Е.

دُكْ مِنْكَ قِيُو تَمَنْ لَارُ
قَذْرُقْ تَكْبُ يُكْرُشُورُ

*Sende қорар қазанлар
Қызғи сиңек жыланлар
Дүк тың қойу түменлер
Қызриқ тiкiр жүгрүшүр:*

*Сенде қонар чадзанлар,
Құдзғу сиңек иыланлар,
Дүк мың қойу түменлер
Құдзрүқ тiкiп жүгрүшүр –*

*Сенде тұрар шаяндар,
Шыбын шіркей, жыландар;
Мыңдаған ине-тебендер*
Құйрық тiгiп жүгiрiсер».*

(Қыс пен жаздың тартысын дәрiптейдi.

Қыстың жазға айтқандары: Сенде шаян, шыбын-шiркей, көк шыбын жыландар түрегелiп өрiп шығады; жұрттың мазасын алып, жанын кинайтын түрлi жағдайлар болады; мың-мыңдаған тебен инелер ұмтылысады; жыландар құйрықтарын тiгiп жұртқа ұмтылысып айбат қылады).

سَنَكُ سӨНҮК СӨҢҮК: сүйек.

Мақалда былай деген:

«اَذْكُو اَرُ سُنْكُو كِي اَرِيَرُ اَتِي قَلِيَرُ» Езгү ер сөнүкі егір аты қалур: Едзгү ер сөнүкі ерiр, аты қалур – Iзгi ердiң сүйегi шiрiр, аты қалар».

* Дұрысы, мағыналық жағынан да үйлесiмдiсi «тебен» деген мөндегiсi. Б.Аталай тұжырымы бойынша алынды. А.Е.

Жақсы адамның сүйегі топырақта шіріп кетсе де, аты мәңгілікке қалар.

Бұл мақал адамды жақсылық жасауға, жақсы атын қалдыруға мегзейді.

ТӨРТ ӘРШТІЛЕР

- تُنْكَوُ TUNU ТҮҢҮ: керен.
- تُنْكَا TOҢА ТОҢА: жолбарыс тектес бір аң. Ол пілден күшті. Бұл сөздің түпкі мағынасы сол. Әйтсе де, бұл сөз түрктерде әуелгі мағынасы өзгерген күйде қолданылады. Бұл сөз көбінесе адамдарға лақап орнында айтылады.
Мысалы: «تُنْكَا خَان» Тоңахан: Тоңахан»,
«تُنْكَا تَغِيْن» Тоңа tegin: Тоңа тегін», тағы сондайлар секілді.
Түрктердің ұлы ханы Афрасиабты «تُنْكَا اَلْبُ اَر» Тоңа alp er: Тоңа алп ер - Тоңа алып ер» деп атаған.
Жолбарыс секілді күшті, қайратты, батыр адам дегендегісі.
- سُنْكَوُ SYNGY СҮНГҮ: сүңгі; найза.
- سُنْكَا SAҢА САҢА: саған.
«سُنْكَا اَيْدِيْمُ» Саңа айдым: Саңа айдым - Саған айттым».
- سُنْكَي SIҢИ СИҢИ: сіңімді.
«بُو اَشُّنْ اَل سُنْكَي» Бу аш ол сиңи: Бұ аш ол сиңи - Бұл тағам ол сіңімді».

БАСТАПҚЫ ЖӘНЕ СОҢҒЫ ӨРШІ ИЛЛЕТ ӨРШТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

يِنَا	JAҢA	ИAҢA: дарияның бойы; кандай да бір арықтың жағасы. (Оғызша)
يِنَكِي	JEҢI	ИEҢI: жаңа. «يِنَكِي نَانِكُ» Jeңi neң: Иeңi neң -Жаңа нәрсе».
يِنَكُو	JUҢU	ИҮҢҮ: Иүнү. «بَارْمَان» Барман: Барман» қалашығына ағатын үлкен дарияның атауы. Бұл қалашықты Афрасиабтың ұлы сол дарияның жағасына салған. Барман сол қалашықты салған адамның есімі еді. Қалашық соның атымен аталған. Бұл, «Rum: Рұм» еліндегі айтылатын «Rum: Рұм» атының берілгені секілді. Оған Тәңірі жарылқаған Ысқақ пайғамбардың ұлы Иса, сол Исаның ұлы Рұмның есімі берілген.

СОҢЫ ҒҰННАЛЫ (МҰРЫН ДЫБЫСТЫ) ӨРШТЕРМЕН КЕЛГЕН СӨЗДЕР

شَبِنَكْ	ШЕБИҢ	ШЕБИҢ: кішкене темір сойыл. (Шігілше). Темір таяк.
سِدْنَكْ	SIDIҢ	СІДІҢ: сідін. «سِدْنَكْ كُولُ» Sidin köl: Сідін көл» - «قوچنكار باشي» Қошңағ башы: Қошңар башы - Қошқар басыға» жақын көлдің атауы.

- قَدَنَكُ ҚАЗЫҢ ҚАДЗЫҢ: қайың; қайың ағашы.
 «قَدَنَكُ قاسِنَكَا سَكْتُ سَوَانَكَا» Қазың қасыңа сө-
 гүт сөліңе: Қадзың қасыңа сөгүт сөліңе». Бұл
 мақалдың мағынасы жоғарыда айтылды*.
- قَشَانَكُ ҚАШАҢ ҚАШАҢ: құлын сокқанда қолданылатын ұрсу,
 соғу мағынасындағы сөз. «Пасық, арам» мәнін-
 де.
- بُرُنَكُ BURUҢ БҰРҰҢ: бір оқ жетерлік жер қашықтығы.
 «بُرُنَكُ اَتِي» Бигуң атты: Бұрұң атты - Бір оқ же-
 терлік жерге атты».
- بُورُنَكُ БӨРҰҢ БӨРҰҢ: су ойып, орып кеткен жер жарықтары.
- تَرِنَكُ ТЕРІҢ ТЕРІҢ: терең, шұңқыр.
 «تَرِنَكُ تَنَكُز» Тегің теңіз: Тегің теңіз - Терең те-
 ніз». Оғыздар шұңқыр, зор нәрсенің бәрін
 «تَرِنَكُ Тегің: Терең» дейді. Содан шығарып, кең
 сайларды, үлкен ұзыннан ұзақ созылған тау аң-
 ғарларын «تَرِنَكُ اُورِي» Тегің игы: Терең ұры –
 (Терең ұра А.Е.)» дейді. Терең білімді, ғұлама
 адамды «تَرِنَكُ بِلْغَا» Тегің билге: Тегің билге - Те-
 рең билге» дейді.
- تَرِيْنَكُ ТІРІҢ ТІРІҢ: тірің (дыбыс). (Тырың. – А.Е.)

* Қараңыз: Осы басылымның I-томы, 413-бет. (М.Қашқари Түрік сөздігі. Қазақ т. Алматы, 1997 ж.)

«قَلَاقِم تَرِنِكَ اَتِي» Құлақым тігің etti: Құлақым тірің етті - Құлағым тірің етті; Құлағым дыңылдады; шыңылдады». Осыған ұқсайтын дыбыстардың бөріне қатысты қолданылады.

«يَاسِن تَرِنِكَ اَتَرْدِي» Ясын тігің ettyrdi: Иасын тірің еттүрді - Жайды тірің еткізді; Садақты дырың-ң еткізіп атты». Бұл кірішінен шыққан дыбысты білдіреді.

جِرِنِكَ ШІРІҢ ШІРІҢ: шірің-ң. Леген, табақ секілді заттардан шығарған дыбыс.

كُورِنِكَ КӨРҮҢ КӨРҮҢ:
«كُورِنِكَ كُورِنِكَ» Көгүн көл: Көрүң көл», Қашқарға жақын көлдің атауы.

بِزِنِكَ БІЗІҢ БІЗІҢ: біздің. Бұл сөз «بِزِنِكَ: biz: біз» сөзі мен «بِزِنِكَ — ң») қосымшасының қосылуынан жасалған. Бір нәрсенің «біз»-ге қарасты екендігін білдіреді.

«بِزِنِكَ اَتِي» Бізін ев: Бізін ев — Біздің үй».

تِغِنِكَ ТЕГІҢ ТЕГІҢ: тиін*.

بِلِنِكَ БЕЛІҢ БЕЛІҢ: белең; үрей; дүрбелең. Жау келіп қалғанда ел ішінде болған үрей, дүрбелең. Өлденеңден қашқан адамға: «بِلِنِكَ جِي كَشِي» Белінші кіші: Белінші кіші» — дейді.

بُلُونِكَ БҮЛҮҢ БҮЛҮҢ: бұрыш; (Мүйіс А.Е.)

تُلُونِكَ ТҮЛҮҢ ТҮЛҮҢ: құлақшеке. Көз бен құлақтың арасы.

* «Тегін - соболь (МК III. 370).» Яғни, «бұлғын». (ДТС., стр. 548).

- تُلُوْنُ TULUҢ ТҮЛҮҢ: түйін; шығыршық.
 Жүгеннің шығыршық түйіні. Ол ат құлағының астыңғы тұсына келеді. Аттың басы мен шеке-лігінен, сағағынан өтетін қайыстар соған бекі-тіледі. Соны «يُكُنُّ تُلُوْنِكِي» Jүgүп tuluңы: Иүгүн тұлұны - Жүгеннің түйіні» дейді. Шығыршық айылбасы деген мәнде.
- جَلَانُ ЖАЛАҢ ЖАЛАҢ: мылжың.
 «جَلَانُ بَاشِي» Жалаң башы: * Жалаң башы - Жа-лаң сөздің адамы; езбе».
- جَلِيْنُ ЖЕЛІҢ ЖЕЛІҢ: Шын.
 «جَلِيْنُ اَيَاقُ» Желің аяқ: Желің аяқ - Шын аяғы; Қытай ыдыс-аяғы».
- جَلَانُ ЖАЛАҢ ЖАЛАҢ: жалаң; жалаңаш.
 «جَلَانُ جِرُ» Жалаң jer: Жалаң иер – Жалаңаш жер; яғни, өрт тигендей қара тақыр, шөп шық-пайтын сортаң жер».
- خُلِيْنُ ХҮЛЫҢ ХҰЛЫҢ: Шыннан әкелінетін түрлі-түсті жібек мата.
- قَالِيْنُ ҚАЛЫҢ ҚАЛЫҢ: қалың мал.
 Мақалда былай дейді:
 «قَالِيْنُ بِيْرَسَا قِيْزُ اَلْبِيْرُ كَرَاكُ بُلْسَا قِيْزُ اَلْبِيْرُ» Қалың бeрse қыз алығ керек болса қыз алығ: Қалың бер-се қыз алыр, керек болса қыз алыр – Қалың бер-

* Қазақ тіліндегі «жалаң, жалаң бас» сөздерін еске түсіреді. А.Е.

се қыз алар, қажет болса қымбатқа алар». Қалың мал берсе қыз алар, керек болса қымбат алар. Қалың малын берсе қыз, келін алады. Мұқтаж болып, бірдеңені керек еткен адам зәру затын қымбат бағасына да сатып алады.

Жырда былай деп келген:

« بَرْدِمُ سَنَكَا قَلْنِكْ
 اَمْدِي مَنِي اَلْنِكْ
 اَمَكَاكْ مَنِكْ بِلْنِكْ
 اَغْرَرُ تَنْكِرُ بَرْغَلِي

*Berdim saqa qalyñ
 Emdi tyny alyñ
 Emgek meniñ bilñ
 Oǵrar tññyr barǵaly:*

*Бердім сақа қалың,
 Емді мұны алың.
 Емгек менің білің
 Оғрар түңүр барғалы —*

*— Бердім саған қалың,
 Енді мұны алғын.
 Еңбегімді білгін;
 «Жиналып тұр барғалы».*

(Күйеу баласы қайын атасына айтыпты: Саған қалың мал бердім; Енді сол қалың малды алғын; Менің бейнетімді, еңбегімді көріп біл! Қайын атасы: -«Жиналып жатыр, барғалы тұр» — деп жауап қатады).

كَلْنِكْ

KÖLYŇ

КӨЛҮҢ: көлшік. Жиналып, іркіліп қалған су. Оған құстар қонады.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

- يَبَنَكُ ЈАБАҢ ИАБАҢ: құмды*;
 «يَبَنَكُ يَبَنَكُ Јабаң јег: Иабаң иег - Құмды жер».
 Бұл сондайлық құмды жер, оған мал аяғы кіріп кетсе шығарып алу қиын.
- يَتَنَكُ ЖЕТИҢ ИЕТИҢ: жүн тарайтын құрал.
- يَدَنَكُ ЈАДЫҢ ИАДЫҢ: жайылма; жайылған.
 «يَدَنَكُ سُوْقُ Јадың сув: Иадың сув – Жер бетінде жайылған су».
- يُشَنَكُ ЈҮШЕҢ ИҮШЕҢ: жалпақ.
 «يُشَنَكُ تَاشُ Јүшең таш: Иүшең таш – Жалпақ тас».
- يَلَنَكُ ЈАЛЫҢ ИАЛЫҢ: жалаң.
 «يَلَنَكُ قَلِجُ Јаың қылыч: Иалың қылыч - Жалаң қылыш; қыннан суырылған қылыш».
- يَلَنَكُ ЈАЛЫҢ ИАЛЫҢ: жалаңаш.
 «يَلَنَكُ اَرُ Јаың ег: Иалың ер - Жалаңаш адам».
 Жалаңаш нәрсенің бөріне «يَلَنَكُ Јаың: иалың» дейді.
- يَلَنَكُ ЈЕЛІҢ ИЕЛІҢ: желді. Жел көп соғатын жер. (Желемік (?). А.Е)
 «يَلَنَكُ كُونُ Бу јелің күп: Бү иелің күн - Бүгін желді күн».

* «Јебаң. Сыпучий, топкий, вязкий: Јебаң јег - сыпучие пески, топкое место, трясина. (МК. III. 342)» (ДТС., стр. 252).

«ج — Ч» ӨРШТІ ҒҰННАЛЫЛАР

بِرِنَجْ BIRINÇ BİRİNÇ: бірінші.
 «بِرِنَجْ نَانِكْ» Бірінч нең: Бірінч нең - Бірінші нәрсе.» Ережеге сәйкес сөз, бірақ сирек қолданылады.

كُورِنَجْ KÖRYNÇ KӨRҮНÇ: бір нәрсені қарайтын, көруші адамдар.

بَزِنَجْ BEZINÇ БЕЗІНÇ: жібек, не жүн түйіншегі.

بَزِنَجْ BEZINÇ БЕЗІНÇ: сабағы мен жапырақтары қызыл өсімдік. Бауларда өседі. Ем-дом үшін жейді.

سَڤِنَجْ SEVINÇ SEVİNÇ; сүйініш; шаттық.

Мақалда былай деп келген:

«اَكُوشْ سَڤِنَجْ بِلْسَا قَتْنِجْ اَخْسُنُورْ» Үкүш sevinç

bolsa қатығ охсунур: Үкүш севинч болса қатығ охсұнұр - Көп сүйінші болса, қатты өкінер; (яғни сүйініш көп болса, өкініш қатты болар!). Көп сүйініп, шаттанып кеткен адам, соның есесіне бір нәрседен одан да қатты күйінер, өкінішке тап болар.

Бұл мақал әдеттен тыс масаттанып кетпеген жөн екендігін білдіреді.

Жырда былай деп келген:

«مَندا بُلنُرْ سَڤِنَجْ اُنِي قَدَغُو اَتَارْ
 قَرَشِي كُرْبْ سَغَدِجْ اُنِي اَجْمَقْ اَتَارْ»

Mende bulnur sevinç oty qazgu atar

Қаршы көрүр сағдыч аны ижтақ атар:

*Менде бұлнұр севінч оты қадзғу атар
Қаршы көрүп сағдыч аны ұрмақ атар —*

Менде сүйініш дауасы бар, кайғы содан тарайды.

Жақын досым ұрмақ дейді көріп анау сарайды».

(Менде сүйініш, қуаныштың дауасы бар, ол кайғы, мұнды қуады; жақын достар менің ғимарат сарайымды көріп, оны ұрмақ деп атайды).

سَقْنِجْ SAQYNCH SAQYNCH: сағыныш; кайғы, алаң.

قَلْنِجْ QALYNCH QALYNCH: қылық, күлік. Осыдан шығарып:

«اَذْ كُو قَلْنِجْ» Езгү қылыпч: Езгү қылыпч - Ізгі қылық; Жақсы қылық» дейді. Бұған мағынасы керісінше келсе, жаман қылыққа қарата қолданады.

قَلْنِجْ QALYNCH QALYNCH: Қатындардың қылығы, наздануы.

Сондықтан да, қатындарға: «اَكْشْ قَلْنِجْلِنْمَا» Үкүш қылыпчланма: Үкүш қылыпчланма - Көп назданба; көп қылық көрсете берме» — дейді.

كُلْنِجْ KYLYNCH* KYLYNCH: күлкі.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَفْنِجْ JAFYNCH ИАФЫНЧ: Иафынш. Ілеге жақын жердегі кішкене қаланың атауы.

يُكْنِجْ JYKYNCH ИҮКҮНЧ: намаз. (Қыпшақша). (Ибадат, жүгініс А.Е.).

* «ل» әрпі асты, үстінен бірдей қаракатталған. Үстіңгі зөммө дұрыс дейміз. А.Е.

«تَنْكِرِبْكَا يَكُنْجُ يَكْنَدِي» Тәңгіге жүкүнч жүкүнди:

Тәңгіге иүкүнч иүкүнді - Тәңгіге жүгініс жүгінді». Тәңгіге ибадат етті.

«اَلْ بَكْكَا يَكُنْجُ يَكْنَدِي» Ol begke жүкүнч жүкүнді:

Ол бекке иүкүнч иүкүнді — Ол бекке жүгінді». Баскалары да сондай.

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР

تَتْنَجُو TUTUNЧУ ТҮТҮНЧҮ: асыранды; Қолға ұстаған.

«تَتْنَجُو اَغْل» Tutunчи оғул: Түтүнчү оғул - Асыранды бала».

سَزْنَجِي SAZYНЧЫ САЗЫНЧЫ: (саз; саздан түзілген. А.Е.)

«سَزْنَجِي تَاشِي» Sazyнчы ташы: Сазынчы ташы - Саз тасы»*.

قَرْنَجَا ҚАРЫНЧА ҚАРЫНЧА: құмырсқа. (Оғызша).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛ

يُورِنْجَا ЮРЫНЧА ИОРЫНЧА:** жоңышқа. (Оғызша).

* «Sazyнчы: saзынчы ташы - гипс. (МК III.375)». (ДТС., стр., 493).

** Клевер. (Trifolium). (Биол. Энциклопедический словарь. М. 1989., стр. 260).

فَعَالٌ ФӘАЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- سِنَكَارُ СЫҢАР СЫҢАР: сынар; тарап; шет, жиек.
 «سِنَكَارِدْنُ بَرِيْ» Сынардын jогы: Сынардын иоры
 - Шеттен жүр. (Бір нәрсенің шетінен, жиегінен жүр)».
- مُنَكَارُ МУҢАР МУҢАР: бұған; мынаған.
 «مُنَكَارُ اَيْدِيْمُ» Муңағ айдым: Мұңар айдым - Бұған айттым».
- مِنْكَارُ МЫҢАР МЫҢАР: тұма; Су көзі, қайнар. (Оғызша).
- سِنَكَانُ JANGAN ИАНҒАН: ақ бас қарға. (Тек басы ғана ақ түсті ала қарға).
- سَنْكَانُ SANGAN САНҒАН: (Тұтқыр, кермек. А.Е.)*
 «سَنْكَانُ نَانِكُ» Sangan нең: Санған нең - Кермек дәмді нәрсе.»

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

- يُنَكَاغُ ЈОҢАҒ ИОҢАҒ: шағым жасау; (Шағым, жала).
 «يُنَكَاغُ اِنِيْ» Аны jоңағ jоңады: Аны иоңағ иоңады - Оны (Хақанға) шағыстырды; Оны жалалы етті».
- يِنَكَاقُ ЈАҢАҚ ИАҢАҚ: жақ. Ауыздың екі жағындағы тістер орныққан сүйек. (Жақ сүйек. А.Е.)
 Қандай да бір нәрсенің жанына да осылай дейді. Есіктің екі жағындағы жақтауларға (босаға-

* «Санал- терпкий, вяжущий. (МК. III. 376)». (ДТС., Стр., 485).

сына А.Е.) «قَبِغْ يَنْكَاسِي» Қаруғ жаңақы: Қапұғ
ианақы - Қақпа жаны» дейтіні де осыдан алын-
ған.

يَنْكَانُ ЈАҢАН ИАҢАН: піл. Мұны оғыздар білмейді.

فَعْلِي ФӨ'ЛІ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فَعْلِي ТӘҢҒІ ТӘҢҒІ: Ұлы Тәңір.

Мақалда былай деп келген:

تَوَيْيُنْ تَابُيْغْسَاقْ تَنْكَرِي سَيْنْمَجْ سِيْزْ Тоҝын тапуғсақ

тәңгі sefinshsiz: Тойын тапуғсақ тәңгі сефинш-
сіз - Тойын табынғыш, Тәңірі сүйінішсіз». (Кә-
пірлердің дін басылары Ұлы Тәңірге құлшылық
етіп табынар, бірақ Ұлы Тәңір оның табынға-
нына сүйінбес, разы-хош болмас).

Бұл мақал өз ісі, қылығы басқаларға жағады деп
күмөнданған, ісі басқаларға жақпаған адамдар
хақында айтылған.

Жырда былай деп келген:

تَنْ كُنْ تَبِنْ تَنْكَرِيكَ بَيْنَمَعْلْ
قَرَقْبْ اَنْكَرْ اَيْمَنُو اَيْنَمَعْلْ

*Түн күн тапун тәңгіге бойнамағыл
Қорқыр аңар еҝтену ойнамағыл:*

*Түн күн тапун Тәңгіге бойнамағыл
Қорқұп аңар еимену ойнамағыл –*

*Бой тартпа, Тәңірге күн-түн табын,
Одан қорқып, именгін*, ойнамағын».*

(Күндіз-түні Ұлы Тәңірге табын, түзу жолдан шығып кетпе, бас тартпа; Ұлы Тәңірден именіп, ұял, қорық, ойнама.)

Құдай ұрғыр көпірлер аспанды «**تَنْكِرِي** Тәңгі: Тәңірі» дейді. Ол көздеріне зор, үлкен көрінген нәрсенің бәрін мәселен, биік тау, биік ағаштарды да «**تَنْكِرِي** Тәңгі: Тәңірі» – дейді. Өйткені, сондай нәрселерге табынады. Олардың білімдар адамды «**تَنْكِرِ كَان** Тәңгікен: Тәңрікен» атайтындары да содан шыққан. Олардың қателіктерінен Тәңірдің өзі сақтасын.

تَنْكِرَا

TUŃRA TҰŃРА: дененің кірі.

أَنْكِرَا

OŃRA OŃРА: шалқасынан.

«**أَنْكِرَا يَتِي** Ер оңра жатты: Ер оңра иатты - Ер шалқасынан жатты».

تَنْكِرَا

TOŃRA TOŃРА: екбетінен.

«**أَر تَنْكِرَا تَشْتِي** Ер тоңра түшти: Ер тоңра түшти - Ер екбетінен түсті».

تَنْكِرَا

TUŃŠU TҰŃШҰ: шамдал.

جَنْكِرَا

JEŃŠY JEŃШҰ: қысқа, мақталы тон.

جَنْكِرَا

JEŃŠI JEŃШІ: Хотан бегінің аты.

Хотанды қолына қаратқан. Жұрт **جَنْكِرَا** жең-

*Сөздіктерде, зерттеп, талдаушыларда бұл сөзді «ұялу», «ұял» мәнінде түсіндіреді.
«**أَيْمَنُو** ej мену: еимену» сөзін біз қазақтың «имену» сөзіне үйлестіре алдық. А.Е.

ші: жеңші» сөзін «جَمَشِيدٌ жәтшид: жәмшид» сөзінен өзгертіп жеткен деседі.

مَنْكُو

МӘҢГҮ МӘҢГҮ: мөңгі; мөңгілік; шетсіз-шексіз.

Бұл сөзі өрі есім, өрі мәсдар.

«مَنْكُو اَزُون» Мөңгү ажуп: Мөңгү ажүн - Мөңгілік дүние».

Жырда былай деп келген:

تَغْبُ تَقِي قَلَمَدِي مَنْكُو اَرْنُ
اَزُونُ كُنِي يِلْدُزِي تَتَجِي تَغَارُ

«Тигир тақы қалмады мөңгү ерен
Ажуп күні жұлдызы титшы тугар:

Түгүп тақы қалмады мөңгү ерен
Ажүн күні иұлдызы тұтшы тұғар —

Адам мөңгі қалмайды, туса-туар,
Дүниенің күн, жұлдызы туар - тұрар!»

(Адам баласы, ерен туғанымен мөңгі жасай алмайды, мөңгілікке қалмайды; Дүниенің күні мен жұлдыздары туар да мөңгіге тұрып қалар).

جَنْكَلِي

ЖЕҢЛІ ЖЕҢЛІ:

«جَنْكَلِي مَنْكَلِي» Жеңлі теңлі: Жеңлі теңлі — балалардың ойының атауы». Мұның арабшасы: «الْدَوْدَاءُ» деп аталады.

قَنْكَلِي

ҚАҢЛЫ ҚАҢЛЫ: көтек арба; үстіне ауыр жүк тиелген екі дөңгелекті арба.

قَنْكَلِي

ҚАҢЛЫ ҚАҢЛЫ: Қаңлы; Қыпшақтардың ұлы адамдарының бірінің есімі.

- سَلْنَقُو SALҢУ САЛҢҰ: ішіне ұсақ тас салып ататын сақпан.
- شَنْقَلْهُ ШҮҢЛЕ ШҮҢЛЕ: шүңле. Арғу елінде өсетін бір өсімдік. Тамырын жейді.
- قَالْنَقُو ҚАЛҢУ ҚАЛҢҰ: су бетіне шығу; қалқу.
«سَمْدًا قَالْنَقُو لَادِي» Suvda qalñuladı: Сувда қал-
ñұлады - Су бетіне шықты; Суда қалқыды».
- كُزْنَقُو КӨЗҢҰ КӨЗҢҰ: айна; көзгі.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

- يَنْقُو ЈАНҚУ ИАНҚҰ: жаңғырық; дыбыстың, дауыстың қайтуы. Мақалда былай дейді:
«يَزْمَاسُ آتَمُّ يَغْمَرُ يَنْكَلْمَاسُ بَاكَا يَنْقُو» Jazmas
атым jaғmıg jaңылmas bilge jaңqu: Иазмас атым
иағмүр иаңылмас билге иаңқу - Жазбас мерген
- жаңбыр, жаңылмас білікті - жаңғырық». Жаз-
бас, хас мерген жаңбыр, өйткені жаңбырдың
көздеген жері бүкіл жердің беті, жердің беті кең,
ал ондай кең-мол жерге атылған нәрсе тимей
кетпейді, міндетті түрде тиеді; өйтеуір бір жер-
ге тиеді. Қандай нәрсені де дөп қайталап, тура
айтатын, қателесіп, жаңылмайтын жаңғырық,
өйткені, не десен, соны айтып жауап қайтара-
ды.
Бұл мақал қате жіберіп алып, сонысы үшін ғафу
өтінген адамға қарата айтылады.
- يَلْنَقُو ЈАЛҢУ ИАЛҢҰ: қыздар ойнайтын ойынның аталуы.
Арқанның екі ұшы бір ағашқа, не тіреуге бай-
ланады, қыздардың біреуі ортасына отырып,
аяқтарымен жерді тірей біресе әрі, біресе бері

жоғарылы-төмен тербеліп ұшады. (Әйткеншек;
Алтыбақан. — А.Е.).

يِنچِڪَا JINЧКЕ ИИНЧКЕ: жінішке; жұқа, нәзік.

«تو^وو^و يِنچِڪَا Jinчке торку: Иинчке торку — Нәзік мата; Нәзік торқа». «كشِي يِنچِڪَا Jinчке кіші: Иинчке кіші — Жінішке кісі».

يِنكُوكَا JEҢGE ИЕҢГЕ: жеңге, Үлкен ағасының қатыны.

فَعَالُو ФӘАЛУ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР

تَيَانُوكُو ТАҢАҢУ ТАЙАҢҰ: таяныш; сүйеніш*.

Түрктерде «хажыб...» сөзі көп қолданылып кеткендіктен, бұл сөз айтылмай қалып қойған. Бұл сөз сүйену, аркалау мәніндегі «tajанды: тайанды — таянды» етістігінен жасалған. Хақан сол адамға сенеді, сүйенеді. Халық та өздерінің арыз-тілектерін, хал-ахуалын хақанға таяныш арқылы жеткізіп, олардың тиісті жауап алып беретініне сенеді.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛ

يِنكِيلا JAҢЫЛА ИАҢЫЛА: жаңалай.

«أَنْ اِيَشَغْ يِنكِيلا قَلْدِي» Ол ышығ жаңыла қылды: Ол ышығ иаңыла қылды — Ол ісін жаңалай істеді; екінші қайтара бастады.»

Үш өріптілер бөлімі бітті.

* «Таянц: доверенное лицо, опора правителя. (МК III. 380)». (ДТС., стр. 527)

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعْلَلُ ФӨ'ЛӘЛ, فَعْلَلُ ФӨН'ӘЛ СЕКІЛДІ ӘРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР

تَنْكُجُ TENGYШ TEYGYШ: темір ошак (мосы А.Е), не сол се-
секілді жарым кез биіктіктегі нәрсе.

سَنْلِجُ SENLEШ СЕНЛЕШ: жаңғақтың үлкендігіндей тәтті алма*.

سُنْكَرُ سҮҢҚАР СҮҢҚАР: сұңқар. Жыртқыш құстардың бірі-
нің аталуы. Ол «طَغْرِيْلُ toғғыл: тоғрыл» құсынан
кіші болады.

قُجْنَكَرُ ҚОШҢАР ҚОШҢАР: қошқар.

Мақалда былай деп келген:

اِكِي قُجْنَكَرُ بَشِي بِيْرَ اَشَجْتَا بِشْمَاسُ Jki қошнағ

башы біг ашықта рішмес: Ікі қошңар башы бір
ашықта пішмес - Екі қошқардың басы бір ыдыс-
та (қазанда) піспес». Бұл мақал бір шахардағы
екі бек, екі басшының бір-бірімен шығыса ал-
майтындығын, біреуінің ол жерден кеткені жөн
екендігін мегзеп айтылған.

قُجْنَكَرُ ҚОШҢАР ВАШЫ ҚОШҢАР БАШЫ: Қошқар басы. Бір
каланың аталуы.

قَنْكَدَشُ ҚАҢДАШ ҚАҢДАШ: кандас.

قَنْكَدَشُ қандаш қандаш: Қандаш қандаш -
Қандас қандаш, атасы бір ағайындар». Мақалда
былай деп келген:

قَنْكَدَشُ قَمَا اُرورِ اِنْكَدَشُ اُرورِ تَرْتَارُ

* Жазба нұсқада осылай жазылса да, дұрысы «سَنْكُجُ Senkesh: сенкеш». «Senkesh: Сорт яблoк (маленькие, как орех, и сладкие). (МК. I. 455)». (ДТС., стр., 495).

«Қандаш кума угуғ өгдиш өгү тартар: Қандаш кума ұрұр өгдиш өрү тартар - Қандас ұрысып қағысар, аналас өрге тартар». Атасы бір, анасы баска болғандар егесіп, бір-біріне ашуланып шекісіп, келісе алмайды; анасы бір болғандар араларында мейірім, сүйіспеншілік болғандықтан бір-бірімен жарасып, қолдап, өрге сүйреп.

مُنْجَلُفٌ

MUNJUF MҮҢЛҮҒ: мұңлық; киналған, мұнды.

«مُنْجَلُفٌ اَر» Мұңлуғ ер: Мұңлұғ ер - Мұңлық ер».

تَنْكُسُقٌ

TAHSUK TAҢСҮҚ: таңсық.

«تَنْكُسُقٌ نَانِكٌ» Таңсуқ нең: Таңсүк нең - Таңсық нәрсе» Анда-санда татып қалатын жақсы тағамды: «تَنْكُسُقٌ اَسٌ» Таңсуқ ас: Таңсүк ас -Таңсық ас» дейтіні осыдан шыққан.

تَرَنْكَقٌ

ТЫРҢАҚ ТЫРҢАҚ: тырнақ.

قَنْجَرَاقٌ

ҚЫҢРАҚ ҚЫҢРАҚ: қыңрақ;* Ет, не камыр кесетін өткір, үлкен пышак.

قَزُنْكَوُ

ҚАЗҢУҚ ҚАЗҢҰҚ: қазық. Құтб жұлдызын

«قَزُنْكَوُ تَمْرٌ قَزُنْكَوُ» Темүг қазңуқ: Темүр қазңуқ – Темір қазық» дейтіні осыдан алынған. Өйткені аспан соның үстінде айналады.

چِنْجَرَاقٌ

ЧЫҢРАҚ ЧЫҢРАҚ: (Шыңғырлақ, шыңғырған (?) – А.Е.).

«چِنْجَرَاقٌ اُونٌ» Чыңгақ үп: Чыңрақ үн (Шыңрақ үн) - Ашы үн; Жоғары, ашық дауыс».

قَنْجَرَقٌ

ҚАҢРАҚ ҚАҢРАҚ: кеңсірік.**

* «Қыңрақ: обоюдоострый ножь-косарь (МК.ІІІ. 352)». (ДТС., Стр., 445).

** «Қаңрақ: анатом. небо. (МК.ІІІ. 383)». (ДТС., Стр., 419).

- قَنْكِسِقُ ҚАҢСЫҚ ҚАҢСЫҚ: қаңсық; өгей.
 «آتا قَنْكِسِقُ ата: Қаңсық ата - Өгей ата».
 «قَنْكِسِقُ اُغْلُ Қаңсық оғул: Қаңсық оғұл - Өгей ұл».
- قَلْنِقُ ҚАЛҢУҚ ҚАЛҢҰҚ: бас қайызғағы; қайызғақ*.
 Қауырсын, теріге жабысып, жиналып қалған нәрселердің бәріне осылай дейді. (Қауырсын, не теріге жабысқан кір, қак, т.с. А.Е.)
- تُنْكَلُكُ ТҮҢЛҰҚ ТҮҢЛҰҚ: түндік.
- جَنْكَلِكُ ЖЕҢЛІК ЖЕҢЛІК: шырмауық. (Арамшырмауық.)**
- كُنْكَلِكُ КӨҢЛЕК КӨҢЛЕК: көйлек.
- دَنْكَالُ DANGAL ДАНГАЛ: сабан. Бидайдың сабаны***.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

- يَنْكِجُ JEҢАЧ ИЕҢАЧ: кішкентай су жөндігі.
 (Оғызша).
- يَلْنِقُСُ JALҢУС ИАЛҢҰС: жалғыз.
 «يَلْنِقُسُ ارْ Jalңus er: Иалңус ер – Жалғыз ер».
 Басқаларға да осы секілді қолданылады.
 Мақалда былай делінген:
 «يَلْنِقُسُ قاز اُتْماسْ Jalңus kaz өtmes: Иалңус

* Жазба, баспа нұсқаларында «قَلْنِقُ қалыңиқ: қалыңуқ» деп жазылған. Б.Аталай транскрипциясы дұрыс. А.Е.

** «Ченлік: бот. Повилика (?) (МК. 611/16)». (ДТС., стр. 144).

*** «Даңал: сочленение камыша. (МК. III. 384)». (ДТС., стр. 158).

қаз өтмес - Жалғыз қаз үн шығармас; Жалғыз қаз сайрамас».

(Жалғыз қаздың үні шықпас. А.Е.)

Бұл мақал істе басқалармен жәрдемдеспек жөн екендігін мегзей айтылған.

يَنْكُرُقُ ЈАНҒРАҚ, ИАНҒРАҚ: таудың түбінде су ағып жатқан аңғары. Адам ондай жерлерден секіріп, не сол секілді бір амалмен өтеді.

يَنْكَشُقُ ЈАНШАҚ, ИАНШАҚ: мылжын; езбе.

«يَنْكَشُقُ آر» Жаңшақ ер: Иаңшақ ер - Мылжын адам».

يَلْنُكُ ЈАЛҢУҚ, ИАЛҢҰҚ: иалнұқ*. Адам ғалайхис сәлемнің есімі.

Мақалда былай деп келген:

يَلْنُكُ اُغْلَيُّ يُوْقَاذُوْرُ اذْكَوْ اَتِي قَايِرُ» Јалңуқ

оғлы жоказиг езгү аты қалыг: Иалнұқ оғлы иокадзүр езгү аты қалыг — Адам баласы жоғалар, жақсы аты қалар». Адам баласы өліп, жоқ болар, тек ізгі аты қалар. Бұл мақал адамды жақсылық жасауға шақырып айтылған.

يَلْنُكُ ЈАЛҢУҚ, ИАЛҢҰҚ: жалпы адам затына қатысты қолданылатын атау.

Жырда былай келген:

يَغْيِي آرُرُ يَلْنُكُنْكَ نَانْكَي تَفَارُ»

Білік Ары Яғсын Нәлік Сәмар

Jaғы erür jalңıқиң neңi tavar

Bilig eri jagısyn nelik sever:

* Жазба, баспа нұсқаларында «يَلْنُكُ» түрінде түскен. Осы бөлімдегі сөздер тұлғасы, дыбысталу реті әрі осы сөздің басқа тарауларында жазылу үлгісі ескеріліп жоғарыдағыдай транскрипцияда ұсынылды. А.Е.

*Иағы ерұр иалңұқұң неңі табар,
Білік ері жағысын нелік себер –*

*Өзіне - жау, адамның мал, тауары,
Қалай сүйсін білікті ер дұшпанын».*

(Адамның мал-мүлкі, тауары өзіне жау. Ақылды адам өзінің жауын, дұшпанын қалай сүйсін).

يَلْنُكُ JALŃUK IAŁŃUK: күн. Оғыз, қыпшак, субар тілдерінде.

يَنْكُلُ JAŃLUK IAŃLŪK: жаңылыс; жаңылу.
Істегі, сөздегі, әрекет-қимылдағы, тағы басқа сондай жағдайлардағы жаңылыс, қателіктер.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҰННАЛЫЛАРЫ

تَبَجَانِكُ ТАРШАҢТАПШАҢ: дастархан сияқты үш сирағы бар нәрсе. Бағбан соған шығып биіктегі үзімді үзіп алады. (Кенжекше).

جَلْبَانِكُ ЧАЛПАҢ ЧАЛПАҢ: сұйық лай.

جَفْشَانِكُ ЧІФШЕҢ ЧІФШЕҢ: ашыған; ащы.

«جَفْشَانِكُ جَفْر» Чіфшең чағы: Чіфшең чағыр – Ащы сыра».

جَفْشَانِكُ ЧЕФШЕҢ ЧЕФШЕҢ: қырықтық. Қой жүнін қыркатын үлкен қайшы. (Шігілше).

جَفْشَانِكُ ЧЕВШЕҢ ЧЕВШЕҢ: көзі суланып, көзінен сорасы ағып тұратын адам.

كَفْسَانِكُ KEFSEŃ KEFSEŃ: кефсен. Қырман басылғаннан кейін келген кісілерге беретін астық сыбағасы.

سُفْلَانِكُ SUVLAŃ СУВЛАҢ: сидаң; бұтақсыз.

«سُفْلَانِكَ يَغَاجُ» Suvlaң jығаш: Сувлаң иығаш -
Бұтақсыз ағаш; Сида, жалаңаш ағаш».

سُفْلَانِكَ SUVLAҢ СУВЛАҢ: сылаң.

«سُفْلَانِكَ يَغَاجُ» Suvlaң шаш: Сувлаң шаш - Сылаң
шаш; жылмағай жылтыр шаш».

قَلْقَانِكَ ҚАЛҚАҢ ҚАЛҚАҢ: қалқан. Бұл сөздің «قَلْقَانُ» Қалқан:
қалқан» секілдісі де бар.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МЕНҚҰСТАР

تَيْلَانِكَ ТАЙЛАҢ ТАЙЛАҢ: көрікті, пәк, сергек.

«تَيْلَانِكَ آر» Tajlaң ег: Тайлаң ер - Көрікті, пәк,
киімі таза, жарасты, зерек адам». Бұл сөз кө-
бінде зиялы жастарға қарата қолданылады.

«تَيْلَانِكَ يَكْتُ» Tajlaң jigit: Тайлаң иігіт - Келісті
көркем жігіт».

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ «ج — Ч,Ж» ӨРПІТІ ҒҰННАЛЫЛАР

قَزَغَنْجِ ҚАЗҒАНЧ ҚАЗҒАНЧ: табыс. Табылған нәрсе.

قُرْقُنْجِ ҚОРҚУНЧ ҚОРҚУНЧ: қорқыныш; қорқу.

تَزْكَجِ ТЕЗГЕНЧ ТЕЗГЕНЧ: тау иіні; тау асуы, аласарған тұсы.

«تَزْكَجِ يُولُ» Tezgenч jul: Тезгенч иул —Ойлы
қырлы жол». Басқалары да осындай.

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يُرْجِنُ JÖRGENÇ ИӨРГЕНЧ: «تَزْ كِنْسَجْ Tezgenç: Тезгенч» сөзі мен мәні бір сөз. Жол, тағы басқалардың ойлықты екендігін білдіреді.

يُرْجِنُ JÖRGENÇ ИӨРГЕНЧ: шырмауық. Ағаштарға шырмалып өсіп, оларды қуратып құртатын бір өсімдік.

فَعَلُّوْ ФӨ'ЛӨЛУ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

قَنْدَرَاغُو ҚОНРАҒУ ҚОҢРАҒУ: қоңырау.

قَنْدَرَاغُو ҚОНРАҒУ ҚОҢРАҒУ: құлақтың түбіндегі шығыңқы сүйек.

سَنْكِرْكُو СЕҢРЕГҮ СЕҢРЕГҮ: маңқа.

«سَنْكِرْكُو اتْ» Seңregy at: Сеңрегү ат – Маңқа ат; Танауынан маңқа ағып тұратын жылқы». Мұрнынан маңқасы арылмайтын баланы да «سَنْكِرْكُو» Seңregy: Сеңрегү-Маңқа» деп сөгеді.

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛ

يَنْكِدْكُو ЛІҢДЕГҮ ИІҢДЕГҮ: баланы сөгіп, тілдегенде осылай

айтады. «Сүмелек, маңқа (боқмұрұн - А.Е.)» дегендегісі.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БЕС ӨРШТІЛЕРІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ فَعْنَالْ ФӨӨНЛАЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР

سِنْگَرَسُقُ СЫҢАРСУҚ СЫҢАРСҮҚ: екі кісі атқа мінгескенде, мінгескен адамның мінген тұсы.

مِنْگَزْكَكْ МҮҢҮЗГЕК МҮҢҮЗГЕК: мүйізгек. Қолмен жұмыс істегенде қол қажалғандықтан пайда болатын мүйізгек. (Қажалып, мүйізденіп кетуі. А.Е.)

СОҢЫ ҒҰННАЛЫ СӨЗДЕР

قَرَنْگُو ҚАРАҢҒУ ҚАРАҢҒҮ: қараңғы.

قَزَنْگُو ҚАЗАҢҚУ ҚАЗАҢҚҮ: шие.

يَبْ قَزَنْگُو بُلْدِي Жыр қазанқу болды: Иып қазанқу болды - Жіп шие болды; жіп шиеленді». Яғни, жіп шешілместей шиеленіп байланып қалды.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛ

يَنْگِلْغَانْ JAҢЫЛҒАН ИАҢЫЛҒАН: жаңылған; адасқан.

يَنْگِلْغَانْ آرْ Жаңылған ер: Иаңылған ер - Жаңылған адам; демек өткен істі ұмытып қалатын, жаңылысатын адам, иә адасып қалатын адам».

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

تَنكَلْجُ ТЕҢЕЛГҮШ ТЕҢЕЛГҮШ: * қаршыға тектес кішкене құс.
(Оғызша).

تَنكَلْگُونُ ТЕҢЕЛГҮН ТЕҢЕЛГҮН: қаршыға тектес кішкене құс.
Оғыздардан өзге түрк тайпаларының тілінде.

تَنكِرِ كَانُ ТЕНРИКЕН ТЕНРИКЕН: Тәңірге құлшылық етуші білім-
дар. Мұсылман болмаған түркертер тілінде.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ АЛТЫ ӘРШТІЛЕР

يَنكَلْدُرُقُ JAҢАЛДУРУҚ ИАҢАЛДҮРҮҚ: жаңбырдан, күннің ыс-
тығынан сақтану үшін киізден арнайы тігілген
баскиім.

Бұл бөлімде екі сүкүн қатар келмейді.
Өйткені мұрын дыбыстарының өзі айтуға ауыр.
Екі сүкүн бір жерде келгенде, оны айту өте қиын
болады. Сондықтан, ғұнналылар тіл ұшы әріп-
терімен бірлесіп келеді. Мұндай уақытта айту-
ға үйлесімді шығады, бірақ бұл аз кездеседі.
Мысалы:

«سۆز نكري كيشي» Sөзңегі кіші: Сөзңегі кіші -
Сөзшең кісі» деген секілді. Бұл сөзде тіл ұшы
(ذ ل ا ق) әріптерінен «ر — р» әрпі бар. Онымен сөй-
леу оңтайлы. Мұны біліп алғын.

Ғұнналы есімдер бөлімі бітті.

* «tenelqush: небольшая птица из семейства ястребиных. (МК III. 388)». (ДТС.,
Стр. 552).

ҒҰННАЛЫ ЕТІСТІКТЕР КІТАБЫ

ЕКІ ӘРШТІЛЕР БӨЛІМІ

تَنْكُدى تЕНДІ ТЕНДІ: * аспандады; өуеледі.

«تَنْكُدى قُش Қуш теңді: Құш теңді - Құс өуеледі». Оқ көкке биіктеп ұшып барып, көзге көрінбей кетсе де: «أَق تَنْكُدى Оқ теңді: Оқ теңді» дейді. (تَنْكُماك - تَنْكُماك Теңер-теңмек: Теңер-теңмек — Өуелер-өуелемек).

تَنْكُدى ТАҢДЫ ТАҢДЫ: танды.

«أَلْ أَانْكَ بَاشِنْ تَنْكُدى Ол аның башып танды: Ол аның башын танды - Ол аның басын ормалмен танды». Бірдеңені арқанмен қысып байлағанда да осы сөз қолданылады.

(تَنْكُماق - تَنْكُماق Таңар-таңмақ: Таңар-таңмақ — Таңар-таңбақ).

تَنْكُدى ТОНДЫ ТОНДЫ: тонды; суыды.

«سُوفِ تَنْكُدى Suv тоңды: Сув тоңды - Су суыды». Басқалары да осындай.

* Жазба нұсқасында «سِنْكُدى Sindi: сінді» депті. Кейінгі баспа нұсқаларында «ت» әрпімен түзетіліп жазылған.

«آر تَنگْدِي» Er тоңды: Ер тоңды - Адам тоңды;
яғни адам суықтан тоңып, өле жаздады».

(تَنگْمَاق - تَنگَارْ Тоңар-тоңмақ: Тоңар-тоңмақ
– Тоңар-тоңбақ).

سِيْڭْدِي SIŊDI

СИҢДИ: сінді.

«آش سِيْڭْدِي» Аш сінді: Аш сінді - Ас сінді».

«سُوْق يِيْر كَا سِيْڭْدِي» Suv jerge sінdi: Сув иерге
сінді - Су жерге сінді».

سِيْڭْدِي SIŊDI

СИҢДИ: сінді; қонды.

«سُوْز كُنْگُلْگَا سِيْڭْدِي» Sөz көңүлге sінdi: Сөз
көңүлге сінді - Сөз көңілге қонды».

(سِيْڭْمَاك - سِيْڭَارْ Siңer-siңmek: Сіңер-сіңмек –
Сіңер-сіңбек).

سِيْڭْدِي SIŊDI

СИҢДИ: сіңіп кетті; жасырынды, жоғалды.

«آرْدَك قَمْشَقَا سِيْڭْدِي» Ögdek қатышқа sінdi:
Өрдек қамышқа сінді - Үйрек қамысқа сіңіп
кетті; Үйрек қамысқа кіріп, көрінбей жоғалып
кетті». Үй иесінен рұқсат сұрамай біреу біреу-
дің үйіне, не басқа жерге кіріп жасырынса да
осылай дейді. (سِيْڭْمَاك - سِيْڭَارْ Siңer-siңmek:
Сіңер-сіңмек – Сіңер-сіңбек).

مَوْنْدِي MӨNDI

МӨНДИ: мөңкіді.

«آت مَوْنْدِي» At mөndi: At мөнді - Ат мөңкіді».

مَنْكَارُ - مَنْكَمَاكُ Мөнег-төңтек: Мөңер-мөң-
мек – Мөңкір-мөңкімек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛ

يَنْكُدِي ЈЕҢДИ

ИЕҢДИ: жеңді.

«أَرُّ أُنِي يَنْكُدِي» Ол аны жеңді: Ол аны иенді - Ол оны жеңді; Бір істе ол оны жеңді, артта қалдырды». (Оғыз және қыпшақ тілдерінде).

يَنْكَمَاكُ - يَنْكَارُ Жеңг-жеңтек: Иеңер-иеңмек – Жеңер-жеңбек).

ҮШ ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ **فَعَلْدِي** ФӘӘЛДИ

СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَنْكَرْدِي ТЕНҮРДИ ТЕНҮРДИ: аспандатты; өуелетті.

«**أَرَأَيْتَ تَنْكَرْدِي** Ер оқ теңүрді: Ер оқ теңүрді - Адам оқты өуелетті; Адам оқты аспандатып атты». Яғни, атылған жебе өуелеп көрінбей кетті. Қолдан ұшырылған құс көрінбей биіктеп, өуелеп кетсе де осылай дейді. (تَنْكَرْر - تَنْكَرْمَاك) Теңүгүг-теңүг-тек: Теңүрүр-теңүрмек - Өуелетер-өуелетпек).

سِنْكَرْدِي СІҢҮРДИ СІҢҮРДИ: сіндірді.

«**أَلْ تَنْجُو سِنْكَرْدِي** Ол тапчу сінүрді: Ол танчү сінүрді - Ол кесек (тағамды. А.Е.) жұтты, сінірді». Баскасы да сондай.*
(سِنْكَرْمَاك - سِنْكَرْر) Сінүгіг-сінүгтек: Сінүрір-сінүрмек - Сіңіреп-сіңіремек).

سِنْكَرْدِي СІҢІРДИ СІҢІРДИ: сінірді.

«**يَاغْنِي تَرِيكَا سِنْكَرْدِي** Яғны terige сінірді: Иағны теріге сінірді - Майды теріге сінірді». Баскасы да осындай. (سِنْكَرْمَاك - سِنْكَرْر) Сіңігіг-сіңігтек: Сіңірір-сіңіремек - Сіңіреп-сіңіремек).

قَنْكَرْدِي ҚОҢҮРДЫ ҚОҢҮРДЫ: жұлды; копарды.

«**أَرِ يَغَاج قَنْكَرْدِي** Ер йығаш қоңурды: Ер йығаш қоңурды - Адам ағашты копарды».

* Бірінші кітаптан бастап кейде осылайша қысқа қайыра салады. Басқа мағыналарға, сөз тіркестеріне қатысты да осылайша, осы үлгімен қолданылады дегені. А.Е.

Басқасы да осындай. Жел бірденені жапырып, копарып тастаса да осылай дейді.

(قُنْكَرْمَاق - قُنْكَرُر Қоңигуғ-қоңигтақ: Қоңұрұр-қоңұрмақ – Қопарар-қопармақ).

كَيْنْكَرْدِي КЕҢҮРДІ КЕҢҮРДІ: кеңітті; кеңейтті.

«آر آفْن كَيْنْكَرْدِي Ер евін кеңүрді: Ер ебін кеңүрді - Адам үйін кеңейтті». Басқаларда да осындай. (كَيْنْكَرْمَاك - كَيْنْكَرُر Кеңүгүг-кеңүгтек: Кеңүрүр-кеңүрмек – Кеңітер-кеңітпек).

تَنْكَزْدِي ТАҢЫЗДЫ ТАҢЫЗДЫ: ісіді; ұлғайды, қабарды; ісінді.

«آر اِبْكَاسْنِدَا تَنْكَزْدِي Ер өркесінде таңызды: Ер өпкесінде таңызды - Ер ашудан ісініп кетті; Адам өкпелегендіктен ісінді». Ашудан қабарды.

«اِبْكََا تَنْكَزْدِي Өрке таңызды: Өпке таңызды - Өкпе ісінді; өкпе қабарып пісті». Дәм-татымдылықтар, қыша қосып, сірке қосып пісіргендіктен өкпе-бауыр барбиып, қабарып көбейді.

(تَنْكَزْمَاق - تَنْكَزُر Таңызар-таңызмақ: Таңызартаңызмақ – Ісінер-ісінбек).

تَنْكَشْدِي ТЕҢЕШДІ ТЕҢЕШДІ: теңесті.

«تَنْكَشْدِي نَانْكَ Теңешді нең: Теңешді нең - Нәрсе теңесті; Бір нәрсе бір нәрсеге теңесті». Жырда былай деп келген:

مَنْكَ بِلَا كَيْنْكَشْدِي

بَلْكَی مَنْكَا تَنْكَشْدِي

أَرَنْ بِلَا سُنْكَشْدِي
أَلْبَلَارُ بَشْنُ أَلْ يُوَارُ

*Менің биле кеңешді
Билкі маңа теңешді
Ерен биле сүңүшді
Алрлар башын ол жувар:*

*Менің биле кеңешді
Билкі маңа теңешді
Ерен биле сүңүшді
Алрлар башын ол иубар —*

*Меніменен кеңесті,
Білігі маған теңесті.
Еренменен сүңгілесті,
Алыптар басын ол жұлар!»*

(Шайқас, соғыс жайында кеңескен адам ту-
расында айтқаны: Менімен пікірлесіп, кеңесті;
Ақыл, білігі маған теңдесті; Ерлермен, батыр-
лармен найзаласып шайқасты; Алып батырлар-
дың басын жұлып, доптай домалатар).

تَنَكْشَمَاكُ تَنَكْشَاوُرُ - تَنَكْشَمَاكُ Теңешүг-теңештек: Теңеш-
шүр-теңешмек — Теңесер-теңеспек).

تَنَكْشَدِي تҮҢҮШДІ ТҮҢҮШДІ: басын салбыратты; басын иді.

«تَنَكْشَدِي» Ер түңүшді: Ер түңүшді - Адам ба-
сын иді». تَنَكْشَاوُرُ - تَنَكْشَمَاكُ Түңүшүг-түңүш-
тек: Түңүшүр-түңүшмек —Басын иер-басын
имек).

تَنَكْشَدِي ТОНҰШДЫ ТОНҰШДЫ: (Ызғарланды; — А.Е.)

«تَنَكْشَدِي» تَنَكْشَاوُرُ Тонұз тоңұшды: Тоңұз тоңұш-

ды — Доңыз тіксініп, адамға атылмаққа ызғарланды». Бір істі қабылдаудан тартынып, істі тапсырушыны жақтырмай оған тіктеніп, ызғарланған адамға

از تَنكُشْدِيْ Eg тоңушды: Eg тоңушды» дейді.

تونكُشور - تَنكُشْمَاكُوْ (Тоңушиг-тоңуштақ; Тоңушүр-тоңушмақ — Ызғарланар-ызғарланбақ).

سِنِشْدِيْ SİNİŞDİ SİNİŞDİ: сiңiстi.

سوفلار قَمُغ سِنِشْدِيْ Suvlar қамұғ сiңiшди: Сувлар қамұғ сiңiшди - Сулар түгел сiңiстi». Сұйық нәрсенің басқа бір сұйық нәрсеге араласып, сiңiсiп кетуін солай дейдi.

سِنِشْمَاكُ - سِنِشْوْر Sіңiшүг-сiңiштек: Сiңiшүр-сiңiשמек — Сiңiсер-сiңiспек).

سُيْنُشْدِيْ SҮҢҮШDİ SҮҢҮШDİ: сүңгiлестi; найзаласты.

اِكِّي ار بَرلا سُنكُشْدِيْ Jkki er birle сүңүшди: Иккі ер бірле сүңүшди - Екі ер бір-бірімен найзаласты.» SҮҢҮШْوْر - سُنكُشْمَاكُ Сүңүшүг-сүңүштек: Сүңүшүр-сүңүשמек — Сүңгiлесер-сүңгiлеспек).

كَيْنِشْدِيْ KЕҢЕШDİ KЕҢЕШDİ: кеңестi.

اَل مَنكَا كَيْنِشْدِيْ Ol маңа кеңешди: Ol маңа кеңешди - Ol маған кеңестi».

كَيْنِشْوْر - كَيْنِشْمَاكُ Кеңешүг-кеңештек: Кеңешүр-кеңешשמек — Кеңесер-кеңеспек).

اُنْكَفَّتِي ОҢҰҚТЫ ОҢҰҚТЫ: онды; солды.

«اُنْكَفَّتِي اَنْكَ يُوْزِي اَنْكَ» Апың жүзі оңықты: Аның иүзі оңықты - Оның жүзі онды; Науқастан, тағы басқа себептерден оның жүзі солды.»

«اُنْكَفَّتِي بَرْجِنْ» Бағшып оңықты: Баршын оңықты - Баршын онды; жібек мата оңып кетті; рені қашты». (اُنْكَفَّتِي - اُنْكَفَّتِي) Оңикағ-оңықмақ: Оңықар-оңықмақ - Онар-оңбақ). Осылай болып, оңып кеткен нәрсенің бөріне қолданылады.

مِنْكَفَّتِي МУҢҰҚТЫ МҰҢҰҚТЫ: мұнайды; (киналып жабырқанды. А.Е.)

«مِنْكَفَّتِي اَرْ» Ер муңықты: Ер мұңықты - Ер мұнайды». Қайғы-мұңға батты.

(مِنْكَفَّتِي - مِنْكَفَّتِي) Муңикағ-муңықмақ: Мұңықар-мұңықмақ - Мұңаяр-мұңаймақ).

اُنْكَلْدِي ОҢҰЛДЫ ОҢҰЛДЫ: оналды; оңғарылды.

«اُنْكَلْدِي سَكَلْ» Sökel оңылды: Сөкел оңылды - Наукас оналды».

«اُنْكَلْدِي اَيْشْ» Ыш оңылды: Ыш оңылды - Ис оналды; Ис оңғарылды; Ис оңға бет алды». (اُنْكَلْدِي - اُنْكَلْدِي) Оңылуғ-оңылмақ: Оңылыр-оңылмақ - Оңғарылар-оңғарылмақ).

اُنْكَلْدِي ҮҢҰЛДИ ҮҢҰЛДИ: үйілді.

«اُنْكَلْدِي يَغَاجْ» Ығаш үңылди: Иғаш үңылди - Ағаш үйілді». Басқаларға да осылайша.

انكلماك - انكلماك Үңүлүг-үңүлмек: Үңүлүр-үңүлмек – Үйілер-үйілмек).

تَنَكَّلِدِي ТАҢЫЛДЫ ТАҢЫЛДЫ: таңылды.

«باش تَنَكَّلِدِي Баш таңылды: Баш таңылды - Бас таңылды». Жіппен таңылған нәрсенің барлығына солай дейді. (تَنَكَّلِمَاق - تَنَكَّلِمَاق Таңылуг-таңылмақ: Таңылүр-таңылмақ – Таңылар-таңылмақ).

تَنَكُّلْدِي ТҮҢҮЛДИ ТҮҢҮЛДИ: түңілді; үміт үзді.

«ار ايشْتِن تَنَكُّلْدِي Ер ыштын түңүлди: Ер ыштын түңүлді -Ер істен түңілді». (تَنَكُّلْمَاق - تَنَكُّلْمَاق Түңүлүг-түңүлмек: Түңүлүр-түңүлмек – Түңілер-түңілмек)*

تَنَكْنِدِي ТАҢЫНДЫ ТАҢЫНДЫ: таңынды; Таңып алды.

«ار بَشِن تَنَكْنِدِي Ер башын таңынды: Ер башын таңынды - Ер басын таңынды;» Адам өзінің басын өзі таңып алды. (تَنَكْنِمَاق - تَنَكْنِمَاق Таңыпуг-таңыпмақ: Таңынүр-таңынбак- Таңып алар-таңып алмақ).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МҮЗОАФТАР

تَنَكْتِي ТҮҢҮТТИ ТҮҢҮТТИ: еңкейтті; иді.

«ار بَشِن تَنَكْتِي Ер башын түңүтті: Ер башын

* Жазба, баспа нұсқаларда етістіктің келер шағы мен тұйық райы көрсетілмеген. Жақшаның ішінде қосып жаздық. (А.Е.)

түңүтті - Адам басын иди».

Баскасы да осындай. (تَنْكُتُورُ - تَنْكُتْمَاكُ) Түңү-
түг-түңүтмек: Түңүтүр-түңүтмек – Иер-имек).

تَنْكُتِي

ТЕҢІТТИ ТЕҢІТТИ: аспанға өуелетіп атты.

«أَرَأَيْتَ تَنْكُتِي» Ер оқын теңітті: Ер оқын теңітті -
Ер жебесін аспанға өуелетіп атты».

(تَنْكُتْمَاكُ - تَنْكُتُورُ) Теңітүг-теңітмек: Теңітүр-
теңітмек – Өуелетіп атар-өуелетіп атпак).

كَيْنِكْتِي

КЕҢІТТИ КЕҢІТТИ: кеңейтті; кеңітті.

«أَرَأَيْتَ كَيْنِكْتِي» Ер евин кеңітті: Ер ебін кеңітті
- Ер үйін кеңейтті». Баскасы да осындай.

(كَيْنِكْتْمَاكُ - كَيْنِكْتُورُ) Кеңітүг-кеңітмек: Кеңі-
түр-кеңітмек – Кеңейтер-кеңейтпек).

ТӨРТ ӨРШТІЛЕР

كَيْنِكَادِي

КЕҢЕДИ КЕҢЕДІ: кеңесті; сұхбат құрды.

«أَلْ مَنْكَ كَيْنِكَادِي» Ол таңа кеңеді: Ол маңа ке-
неді - Ол менімен кеңесті».

(كَيْنِكَامَاكُ - كَيْنِكَارُ) Кеңер-кеңемек: Кеңер-ке-
немек – Кеңесер-кеңеспек).

كَيْنِكُودِي

КЕҢҮДІ КЕҢҮДІ: кеңейді; кеніді.

«يِيرُ كَيْنِكُودِي» Jer кеңүді: Иер кеңүді - Жер ке-

ңіді». Басқасы да сондай. (كَيْنُكُورٌ - كَيْنُكُومَاكٌ)
 Кеңүг-кеңүтек: Кеңүр-кеңүмек - Кеңір-кеңір-
 мек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ БАСТАПҚЫ ЖӘНЕ АҚЫРҒЫ ӨРШТЕРІ ИЛЕТТІ БОЛЫП КЕЛГЕН (ЛЕФИФ) СӨЗДЕР

يُنْكَادِي 1. ЈОҢАДЫ ИОҢАДЫ: шағыстырды; жамандады.

«اِنَّ اَنِي بَكْكَا يُنْكَادِي» Ol апы begke жоңады: Ол
 аны бегке иоңады - Ол оны бекке шағыстыр-
 ды». Басқалары да осындай. (يُنْكَامَاقٌ - يُنْكَارٌ)
 Жоңаг-жоңатақ: Иоңар-иоңамақ – Шағыстырар-
 шағыстырмақ).

ТӨРТ ӨРІШТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعَّلَدِي ФӨ'ЛӨЛДИ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР

تَنْكُتْرَدِي ТЕНҒҮРДИ ТЕНҒҮРДИ: ұшырды.

«أَلْ قُشْ تَنْكُتْرَدِي» Ol қиш теңтүрді: Ол құш теңтүрді - Ол құс ұшырды; Ол құсты қолынан ұшырды». Оқты көкке қарай атса да осылай дейді. تَنْكُتْرُ - تَنْكُتْرُ مَاكْ Тентүгүг-тентүгмек: Тентүрүр-тентүрмек - Ұшырар-ұшырмақ).

تَنْكَدْرَدِي ТӨНДЕРДИ ТӨНДЕРДИ: төнкерді.

«أَلْ أَيْاقْ تَنْكَدْرَدِي» Ol аяқ төндерді: Ол аяқ төндерді - Ол ыдысты төнкерді; Ол аяқты төнкерді». Басқалары да осындай. تَنْكَدْرُ - تَنْكَدْرُ مَاكْ Төндерүг-төндермек: Төндерүр-төндермек - Төнкерер-төнкермек).

سِنْكَدْرَدِي СІНДҮРДИ СІНДҮРДИ: сіндірді.

«سُجْكَ اشْغِ سِنْكَدْرَدِي» Сүшік ашығ сіндүрді: Сүшік ашығ сіндүрді - Шарап асты сіндірді». سِنْكَدْرُ - سِنْكَدْرُ مَاكْ Сіндүгүг-сіндүгмек: Сіндүрүр-сіндүрмек - Сіндірер-сіндірмек). «أَلْ أُنْىْ أَفْكَ سِنْكَدْرَدِي» Ol аны evge сіндүрді: Ол аны evге сіндүрді - Ол оны үйге сіндірді; Ол оны үйге кіргізіп алды, жасырды».

مِنْكَقْرَدِي МУҢҚАРДЫ МУҢҚАРДЫ: мұнайтты; қайғы-мұңға түсірді*.

* «Мұқатты» деген сөзге де үйлесетін тәрізді. А.Е.

«الْأَنِي مُنْكَرْدِي» Ol аны муңкарды: Ол аны муңкарды - Ол оны мұңайтты; Ол оны қайғы-мұңға түсірді». (مُنْكَرْمَاق - مُنْكَرْرُ) Муңкағу-муңкағмақ: Мұңқарұр-мұңқармақ - Мұңайтар-мұңайтпақ).

تَنْكَرْدِي ТЕНЕРДІ ТЕҢЕРДІ: теңгерді.

«الْبِيرِ نَانَكْنِي بِيرْ كَا تَنْكَرْدِي» Ol bir neñni birge теңерді: Ол бір неңні бірге теңерді - Ол бір нәрсені бір нәрсеге теңгерді».

(تَنْكَرْمَاك - تَنْكَرْوْرُ) Теңегүг-теңегтемек: Теңерұр-теңермек - Теңгерер-теңгермек).

تَنْكَلْشَدِي ТЕНҒЛЕШДІ ТЕНҒЛЕШДІ: теңесті; теңдесті.

«الْبِيرِ نَانَكْ بِيرْ كَا تَنْكَلْشَدِي» Bir neñ birge теңleşді: Бір нең бірге теңleşді - Бір нәрсе бір нәрсеге теңесті». (تَنْكَلْشَمَاك - تَنْكَلْشَوْرُ) Теңleşүг-теңleşтемек: Теңleşұр-теңleşмек - Теңдесер-теңдеспек).

تَنْكَلْشَدِي ТЫҢЛАШДЫ ТЫҢЛАШДЫ: тындасты; андасты.

«الْمِنْكَ بِرْلَا سَوْزُ تَنْكَلْشَدِي» Ol meniñ birle söz тыңлашды: Ол менің бірле сөз тыңлашды - Ол менімен бірге сөз тындасты; Ол менімен бірге сөз тындасып бакты». (تَنْكَلْشَمَاك - تَنْكَلْشَوْرُ) Тыңлашүг-тыңлашмақ: Тыңлашұр-тыңлашмақ - Тындасар-тындаспақ).

تَنْكَلْشَدِي ТАҢЛАШДЫ ТАҢЛАШДЫ: танданысты; таң қалыс-

ты. «كشيلار بو ايشغ تَنكَلَشْدِي» Kishiler bu
 ышығ таңлашды: Кішілер бұ ышығ таңлашды -
 Кісілер бұл іске таң қалысты». (تَنكَلَشْمَاق) —
 تَنكَلَشْوَر Таңлашиғ-таңлашмақ: Таңлашұр-таң-
 лашмақ — Таң қалысар — таң қалыспақ).
 Жырда былай деп келген:

« اَرْدِي بُلْتِ اِنكِرْشُو
 اَقْتِي اَقِنْ مَنكِرْشُو
 قَلْدِي بَدُنْ تَنكَلَشْوَر
 كُكِرْرُ تَقِي مَنكِرْشُوَر »

*Ördi bulıt ыңғашу
 Ақты ақын тәңрешұ
 Қалды бодун таңлашу
 Көккер тақы таңғашу:*

*Өрді бұлыт ыңғашұ
 Ақты ақын мұңрешұ
 Қалды бодұн таңлашұ
 Көккер тақы маңғашұр —*

*Бұлт өрді ыңырасып,
 Ағын ақты мөңіресіп,
 Қалды халық таңданысып,
 Күркүер де маңырасар».*

(Жаңбырды бейнелеп айтқаны: Бұлттар
 ыңыранып, күркіресіп жоғары көтерілді; Бұлт-
 тан сел ағыны селдеп, арқырап, мөңіреп ақты;
 Бұған халық таңданысып қалды; Бұлттар жасын
 ойнатып, күркірер де арқырар.)

مَنكَدَشْدِي МЕНДЕШДИ МЕНДЕШДИ: (түкті жұлысты).

«اِكْتِي اُرَاغُتْ مَنكَدَشْدِي» Ikki urağut mendeşdi:

Иккі ұрағұт мендешді - Екі катын бір-бірінің бетінің түктерін (жіп салысып) алысты. Яғни жіппен бір-бірінің бетіндегі түктерін жұлысты».

(مَنكَدَشْمَاكْ - مَنكَدَشْوَرْ) Мендешүг-мендеш-

тек: Мендешүр-мендешмек – Түктерін жұлысар – түктерін жұлыспақ).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

مِنْغَشْدِي MINGEŞDİ MİNГЕŞDİ: мінгешті.

«اَلْ مَنِكْ بَرَلَا مَنْغَشْدِي» Ol meniñ birle min-

geşdi: Ол менің бірле мінгешді - Ол менімен бірге мінгешті; Ол менімен бірге атқа мінгешті».

Басқасы да осындай. (مِنْغَشْمَاكْ - مَنْغَشْوَرْ) Min-

geşyğ-mingештек: Мінгешүр-мінгешмек – Мінгесер-мінгеспек).

كُنْغَرَنْدِي KUNĞRENDİ KUNĞRENDİ: күңіренді: Күңіренді.

«اَر ايشْ قَا» Eg ышқа күңgendі: Ер ышқа күңрен-

ді - Ер іске күңіренді». (كُنْغَرَنْمَاكْ - كُنْغَرَنْوَرْ)

Күңгенүг-күңгентек: Күңренүр-күңренмек – Күңіренер-күңіренбек).

كَيْنْغَرَنْدِي KEŃRYNDI KEŃRYNDİ: кең-мол болды; байыды.

«اَلْ كَيْنْغَرَنْدِي» Ol keңğyndi: Ол кеңрүнді - Ол байыды; (Ол бір сөтке байып қалды)».

كَيْنُكْرُ نُوْرٌ - كَيْنُكْرُ نِمَاكٌ Кеңгүпүг-кеңгүптек:

Кеңрүнүр-кеңрүнмек – Байыр-байымак).

تَنْكَلَنْدِي تЕНҢЕНДИ ТЕНҢЕНДИ: бағамданды; пайымданды.

«ار ايشن تَنْكَلَنْدِي» Ер ышын теңlendi: Ер ышын

теңленді - Ер ісін бағамданды». (Істің жөнін

пайымдап, ойланды. А.Е.) تَنْكَلَنْدِي - تَنْكَلَنْمَاكٌ

Теңленүг-теңленмек: Теңленүр-теңленмек – Бағамданар-бағамданбак)

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَنْكُشُرْدِي ЈИҢШҮРДИ ИИҢШҮРДИ: араластырды.

«Ol isig suwuf اَلْ اِسِيْگْ سُوْفُغْ تَمْلُغْقا يَنْكُشُرْدِي»

tımlıǵқа жіңшүрді: Ол ісiг сувұғ тұмлұғқа иіңшүрді - Ол ыстық суды суыққа (суға) араластырды».

يَنْكُشُرْرٌ - يَنْكُشُرْمَاكٌ Јіңшүгүг-жіңшүг-

мек: Иіңшүрүр-иіңшүрмек – Араластырар-араластырмак).

يَنْكُقُرْدِي ЈАҢҚҮРДЫ ИАНҚҮРДЫ: аландады; алак-жұлак етті.

«ار يَنْكُقُرْدِي» Ер јаңқурды: Ер ианқурды - Адам

әлдеқайдан бір дауыс естігендей, не бірденені сезгендей жан-жағына алак-жұлак етіп қарады».

يَنْكُقُرْمَاكٌ - يَنْكُقُرْمَاقٌ Јаңқурағ-јаңқуғмак: Иаңқурар-ианқурмак – Аландар-аландамак).

فَعْلَادِي ФӨ'ЛАДИ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТ-
ТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

سَوْنَدَادِي' SOҢДАДЫ СОҢДАДЫ: соңдады; соңынан түсті.

«أَلْ يَغِينِي سَوْنَدَادِي' ОI жағыны соңдады: ОI
иағыны соңдады - ОI жаудың соңынан түсті».
Бір нәрсені қолға түсіру үшін, оның соңынан
түсуді де осылай айтады. (سَوْنَدَادِي' - سَوْنَدَادِي'
Soңdar-соңдамақ: Соңдар-соңдамақ - Соңы-
нан түсер - соңынан түспек).

مَنْعَدَدِي' МЕНДЕДИ МЕНДЕДІ: жұлды.

«أَلْ أَنْكَ سَجِنُ مَنْعَدَدِي' ОI апың шашып тең-
dedi: ОI аның шашын мендеді - ОI оның шашын
жұлды».
Жырда былай деп келген:

اِذْمُ بَرِّبُ سَوْنَدَادِي'
تَكَرُّبُ أَنْكَدِي'
سَجِنُ قَرَا مَنْعَدَدِي'
أَرْزَلِيُوْ آرَ افَار

*Uzım barıp soңdadı
Tegre turıp aңdıdı
Şaşın qıra teңdedi
Arzulaju er avar:*

Үдзұм барып соңдады
Тегре тұрұп аңдыды
Сашын қыра меңдеді
Арзұлаиу ер авар –

Соңынан түсіп ізінен,
Айнала тұрып аңдыды;
Шашын қырып жұлысты,
Жиылар ер шие бөрідей».

(Бір бекті жеңген адам жайында осылай деген екен: Ізінен барып, соңынан түсті; Оны айламен қолға түсіріп алмаққа айнала тұрып аңдысты; маңайын айнала орап алысты; шашын жұлды, тықырлады; Адамдардың жиылғандығын ақын шие бөрілердің топтанып келіп қоршағанына ұқсатқан. Шиe бөрілер жалғыз адамды көрсе, оны қоршап алып жеп қояды).

(مَنْكَدَامَاكْ – مَنْكَدَارْ. Мендер-мендемек: Мендер-мендемек – Жұлар-жұлмак).

چىنقرادى ЧЫҢҚРАДЫ ЧЫҢҚРАДЫ: шыңғырлады; шылдырады.

«اَلْ قُنْكَرَاغُوْ چىنقرادى» Ол қонғағи чыңғады: Ол қонғағи чыңғады - Ол қонырауды шыңғырлатты». (چىنقراماق) Чыңғаг-чыңғатак: Чыңрар-чыңрамак – Шыңғырлар-шығырламак).

سونقرادى SONQPADY SONQPADY: кейінге тартты; сөзінен қайтты.

«اَر ايشقا سونقرادى» Ер ышқа сонғады: Ер ышқа сонғады - Адам істі кейінге тартты; Іске келгенде сөзінен қайтты».

(سونقراماق – سونقراارْ. Сонғаг-сонғатак: Сонрар-сонрамак – Кейін тартар – кейін тартпақ).

قُنْكَرَادِي ҚОНРАДЫ ҚОНРАДЫ: қоңрлады; қоңрқай тартты.

«أَغْلَانُ أُونِي قُنْكَرَادِي» Oǵlan üni қонғады; Оғлан үні қонрады - Баланың дауысы қоңырлады». Бала балиғатқа жеткенде дауысы өзгерді, дауысы қоңырлады. «قَوِي قُنْكَرَادِي» Қој қонғады: Қој қонрады - Қой қоңыр тартты; Қойдын түсі қоңыр болды». (قُنْكَرَارُ - قُنْكَرَامَاق) Қонғаг-қонғатақ: Қонрар-қонрамақ - Қоңырар-қоңыраймақ).

مَنْكَرَادِي МАҢРАДЫ МАҢРАДЫ: аңырады.

«أَرَّ مَنْكَرَادِي» Ер маңғады: Ер маңрады - Адам аңырады.» Басқалары да осы сияқты. (مَنْكَرَارُ - مَنْكَرَامَاق) Маңғаг-маңғатақ: Маңрар-маңрамақ - Маңырар-маңырамақ).

مَنْكَرَادِي МӨНРЕДИ МӨНРЕДИ: мөңіреді.

«أَوْذُ مَنْكَرَادِي» Уз мөңгеді: Ұдз мөңреді - Өгіз мөңіреді». (مَنْكَرَارُ - مَنْكَرَامَاك) Мөңгег-мөңгетек: Мөңрер-мөңремек - Мөңірер-мөңіремек).

مَنْكَزَادِي МЕНЗЕДИ МЕНЗЕДИ: ұксады.

«بِيرُ نَانِكُ بِيرُ كَا مَنْكَزَادِي» Бір нең бірге мензеді: Бір нең бірге мензеді - Бір нәрсе бір нәрсеге ұксады». (مَنْكَزَارُ - مَنْكَزَامَاك) Мензег-меңзетек: Мензер-меңземек - Ұксар-ұксамақ).

تَنْكَلَادِي TAŃLADY TAŃLADY: танданды, қайран қалды.

«آر ایشغ تَنْكَلَادِي» Ер ышығ таңлады: Ер ышығ таңлады - Адам іске танданды; қайран қалды». (تَنْكَلَارْ - تَنْكَلَامَاقْ) Таңлағ-таңламақ: Таңлар-таңламақ — Танданар-танданбақ).

تَنْكَلَادِي TEŃLEDI TEŃLEDI: тең етті; тең қылды.

«بیر نَانَكْ بَیرْ كَا تَنْكَلَادِي» Біг нең бірге теңледі: Бір нең бірге теңледі - Бір нәрсені екінші бір нәрсеге тең етті». (تَنْكَلَارْ - تَنْكَلَامَاقْ) Теңлег-теңлемек: Теңлер-теңлемек - Тең етер-тең етпек).

تَنْكَلَادِي ТЫҢЛАДЫ ТЫҢЛАДЫ: тыңдады.

«آر سوز تَنْكَلَادِي» Ер сөз тыңлады: Ер сөз тыңлады - Адам сөз тыңдады; (сөзге құлақ түрді).» (تَنْكَلَارْ - تَنْكَلَامَاقْ) Тыңлағ-тыңламақ: Тыңлар-тыңламақ — Тындар-тындамақ).

سَنْكَلَادِي SAŃLADY SAŃLADY: саңғытты.

«قش سَنْكَلَادِي» Құш саңлады: Құш саңлады - Құс саңғытты».

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَنْكُرَادِي JAŃRADY IAŃRADY: (аңырады; айтып қойды).

«أَلْ بِيْرُ سُوْرٌ يَنْكُرَادِي» Ol bir söz jaңrady: Ол бір сөз иаңрады - Ол сөзді (жасырып, айтпауға тиіс сөзді) айтып қойды». (يَنْكُرَارُ - يَنْكُرَامَاقُ) Jaңrag-jaңgатак: Иаңрар-иаңрамақ — Айтып қояр —айтып қоймақ).

يَنْكِلَادِي JUŃLADY ИYŃLADY: жүндеді; жүнін қырықты.

«أَلْ قُوَيْنُ يَنْكِلَادِي» Ol qojun juңlady: Ол қойүн иүңлады - Ол қойын жүндеді; Ол қойының жүнін қырықты». (يَنْكِلَارُ - يَنْكِلَامَاقُ) Juңlag-juңlатак: Иүңлар-иүңламақ — Жүнін қырқар-жүнін қырықпақ).

فَعِيلَادِي ФӘИЛАДИ СЕКІЛДІ ӨРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَنْكِيْلَادِي ТЫҢЫЛАДЫ ТЫҢЫЛАДЫ: тыңылады; дыңылдады.

«نَانَاكُ تَنْكِيْلَادِي» Neң тыңылады: Нең тыңылады - Нәрсе дыңылдады». Яғни, келсап секілді ауыр нәрсе жерге түскенде дыңылдаған дыбыс шығарды. (تَنْكِيْلَارُ - تَنْكِيْلَامَاقُ) Тыңылар-тыңыла-мақ: Тыңылар-тыңыламақ — Дыңылдар-ды-ңылдамақ).

جَنْكِيْلَادِي ЧАҢЫЛАДЫ ЧАҢЫЛАДЫ: шаңқылдады; қыңсылады.

«اِتْ جَنْكِيْلَادِي» Ыт чаңылады: Ыт чаңылады - Ит

қыңсылады; Ит таяқ тиіп қыңсылап шаңқылдады». Бұл әдеттегі үруден өзгеше дыбыс.

Әлдекім шектен шығып ұрыс-керісті сөздер

айтса да: «تَلِمَ جَنكِيلا دِنِكْ» Telim чаңылады: Телім чаңыладың - Көп шаңқылдадың; көп шөңкілдедің» дейді.

«جَنكِيلا رَ - جَنكِيلا ماق» Чаңылар-чаңыламақ: Чаңылар-чаңыламақ - Шаңқылдар-шаңқылдамақ).

Чаңылар-чаңыламақ - Шаңқылдар-шаңқылдамақ).

سُنْجُولادِي سҮҢҮЛЕДИ СҮҢҮЛЕДИ: сүңгіледі; найзалады.

«اَلْ اَنِي سُنْجُولادِي» Ol аны сүңүледі: Ол аны сүңүледі - Ол оны найзалады». (Ол оған найза шаншыды).

«سُنْجُولارَ - سُنْجُولاماق» Sүңүler-сүңүlemek: Сүңүлер-сүңүлемек - Сүңгілер-сүңгілемек).

سِيҢЫЛАДИ СЫҢЫЛАДЫ СЫҢЫЛАДЫ: қыңсылады. (Сыңсыды.)

«يَات سِيҢيلا دي» It сыңылады: Ыт сыңылады - Ит қыңсылады; Ит суықтан қыңсылады».

سِيҢيلاДИ СЫҢЫЛАДЫ СЫҢЫЛАДЫ: суынды; мұздады.

«سُوْف سِيҢيلا دي» Suv сыңылады: Суv сыңылады - Су суып мұздады; Су мұздап қабыршақтанды».

سِيҢيلاДИ СЫҢЫЛАДЫ СЫҢЫЛАДЫ: шыңылдады.

«قُلَا قِيْم سِيҢيلا دي» Qulakym сыңылады: Құлакым сыңылады - Құлағым шыңылдады».

«سِيҢيلا رَ - سِيҢيلا ماق» Сыңылар-сыңыламақ:

Сыңылар-сыңыламақ – Шыңылдар-шыңылдамақ).

تُنْكَالَادِي تОНАЛАДЫ ТОНАЛАДЫ: ерлік істеді; күштілік танытты.

«أَر تُنْكَالَادِي» Ер тоңалады: Ер тоңалады - Адам ерлік істеді; Ер батырлардың, күштілердің ісін істеді». (تُنْكَالَادِي - تُنْكَالَامَاق). Тоңалар-тоңаламақ: Тоңалар-тоңаламақ - Ерлік істер-ерлік істемек).

مَنْكِيْلَادِي МЕНІЛЕДИ МЕНІЛЕДІ: мый жеді. Мыйлады.

«أَر مَنْكِيْلَادِي» Ер менледі: Ер менледі - Адам мый жеді». Негізі, дұрысы осы. Бұл сөз арабтардың «طوبى لك» деген сөзі секілді. Мый жеу үшін қой сою керек деген мағынада. Өйткені қойдың ең дәмді, қадірлі дәмі. Біреуді қадірлеп қой сойып, миын ұсыну құрметтің ең үлкені саналады. Кейін келе бұл сөз жақсы дәм-тағамы болған адамдарға да айтылатын болған. Жырда былай деп келген:

أَنِي يَتَّبِ سُنْكَوْلَادِي
بَشَن يَنْدُرُو يَنْكِيْلَادِي
أَرَنْ بَابُ مَنْكِيْلَادِي
أَنِكَ أَلْبِينُ قَرَا بُغْدِي

*Аны jetip сүңyledi
Башып jandru жаңылady*

Eren bajur meңiledi
*Аның алрып қыға богды.**

Аны иетіп сүңүледі
Башын иандрұ иаңылады
Ерен байұп меңіледі
Аның алтын қыра богды —

Оны жетіп найзалады,
Жарасын біткен, жаңалады,
Ерен байып, миын жеді,
Батырын оның қырды, буды».

(Қосынды жеңген адам туралы бейнелеп жазғаны: Оған жетіп алып, найза шанышты; Оның бітіп кеткен жарасын ашып, жаңалады; Ерен ерлері байыды; талап алған малдарын үлестіріп, мый жеді; жаудың батырларын қырып-жойып, буды).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛ

يَنْكِيلاَدِي JAҢЫЛАДЫ ИАҢЫЛАДЫ: жаңалады.

«أَل تُونِن يَنْكِيلاَدِي» Ol toнын жаңылады: Ол тонын иаңылады - Ол тонын жаңалады». Басқасы да осы секілді.

يَنْكِيلاَر - يَنْكِيلاَمَاق Jaңылағ-жаңыламақ: Иаңылар-иаңыламақ — Жаңалар-жаңаламақ).

* Үшінші тармақтағы «باب» сөзі «باب» bajur; байұп» болғаны мағынаға үйлеседі; осы тармақтағы «يَنْكِيلاَدِي» «يَنْكِيلاَدِي» meңiledi: меңіледі» болу керек. Өйткені, жыр да осы сөз үшін мысалға келтіріліп отыр. Б.Аталай осы түзетулермен қатар «يَنْدُرُ» andru: иандрұ», «قرا» қыға: қыра» деп жазған дұрыс екендігін талдап керсеткен.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَـشَانُـرُـدِي جАШАҢҰРДЫ ИАШАҢҰРДЫ: жасаурады.

«آنك كوزي يشانگردی» Аның көзі жашаңурды: Аның көзі иашаңурды - Оның көзі (күн сәуле-сінен) жасаурады». (يَـشَانُـرُـدِي - يَـشَانُـرُـمَاقُ) Жашаңур-жашаңурмақ; Иашаңур - иашаңурмақ - Жасаура-жасаурамақ).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ БЕС ӨРШТІЛЕР

تَنُـرُـلِنْدِي ТҮҢҮРЛЕНДІ ТҮҢҮРЛЕНДІ: құда-жекжат санады;

«أَنْ مَنكَا تَنُـرُـلِنْدِي» Ол маңа түңү-ленді: Ол маған өзін құда санады; құдаланды».

تَنُـرُـلِنْدِي - تَنُـرُـلِنْدِي - تَنُـرُـلِنْدِي Түңүленүг-түңүленмек: Түңүрленүг-түңүрленмек - Құда санар-құда санамақ).

سِنِـرُـلِنْدِي СІҢІРЛЕНДІ СІҢІРЛЕНДІ: сіңірленді.

«أَت سِنِـرُـلِنْدِي» Et siñirlendi: Et siñirlendi.

«يَا سِنِـرُـلِنْدِي» Ja siñirlendi: Иа siñirlendi - Садакка siñir оралды». Басқасы да осындай.

سِنِـرُـلِنْدِي - سِنِـرُـلِنْدِي - سِنِـرُـلِنْدِي Siñiglenүг-siñiglenmek: Siñirlenүг-siñirlenmek - Siñirленер-siñirленбек).

مَنِـزُـلِنْدِي МЕНІЗЛЕНДІ МЕНІЗЛЕНДІ: шырайланды.

«كشِي مَنكِرَ لَنَدِي» Kіші meңizlendi: Kіші meңiz-
ленді - Адамның жүзі шырайланды; Kісі шы-
райланды». «مَنكِرَ لَنُورٍ - مَنكِرَ لَنَمَاكٍ» Meңiz-lenүg-
meңizlenmek: Meңizlenүp-meңizlenmek - Шы-
райланар-шырайланбақ).

مَنكِرَ لَنَدِي

MYҢYZLENDI MYҢYZLENDI: мүйізденді; мүйіз
шықты.

«قَزِي مَنكِرَ لَنَدِي» Қозы mүңyzlendi: Қозы mүңyz-
ленді - Қозы мүйізденді». Басқалары да сондай.
«مَنكِرَ لَنُورٍ - مَنكِرَ لَنَمَاكٍ» Mүңyzlenүg-mүңyzlen-
mek: Mүңyzlenүp-mүңyzlenmek - Мүйізденер-
мүйізденбек).

سُنكُو كَلَنَدِي

SӨҢYKLENDI SӨҢYKLENDI: сүйектенді; сүйек-
тері қатты.

«اَغْلَان سُنكُو كَلَنَدِي» Oғлан sөңyklendi: Oғлан сө-
нүкленді - Баланың сүйектері қатты; (Баланың
сүйектері жетілді)». Басқаларда да осындай.
«سُنكُو كَلَنُورٍ - سُنكُو كَلَنَمَاكٍ» Sөңyklenүg-sөңyklen-
mek: Sөңyklenүp-sөңyklenmek - Сүйектенер-
сүйектенбек).

كَنْكَلَنَدِي

KӨҢYЛLENDI KӨҢYЛLENDI: көңілденді; Көңіл
бұрды.

«اِشْقَا كَنْكَلَنَدِي» Ер ышқа көңyллendi: Ер
ышқа көңyллendi - Адам іске көңіл бұрды; Адам
іске бел буды».
Бала ақылға келсе, зеректенсе де осылай дейді.

كُنْكُلْنُورٌ - كُنْكُلْنَمَاكٌ) Көңүлленүг-көңүлленмек:
Көңүлленүр-көңүлленмек - Көңілденер-көңіл-
денбек).

سِنِكْلِنْدِي سИНЛЛЕНДИ СІҢІЛЛЕНДІ: сіңілі етті; сіңілі тұтты.

«أَلْ قَبِيزُغٌ سِنِكْلِنْدِي» ОI қызығ сiңиллени: ОI қызығ сiңiллени - ОI қызы сiңiлi тұтты».

سِنِكْلِنْمَاكٌ - سِنِكْلِنْمَاكٌ) Сiңилленүг-сiңилленмек:
Сiңилленүр-сiңилленмек -Сiңiлi тұтар- сiңiлi тұтпак).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ТӨРТ ӘРШТІЛЕР

تُنْكُرْلَادِي ТҮҢҮРЛЕДИ ТҮҢҮРЛЕДІ: құда санады.

«أَلْ مَنِي تُنْكُرْلَادِي» ОI meni түңүрледи: ОI meni түңүрледи - ОI meni құда санады». (ОI meni өзи-
нің құдасындай көрди). (تُنْكُرْلَارٌ - تُنْكُرْلَامَاكٌ) Тү-
ңүрлер-түңүрлемек: Түңүрлер-түңүрлемек - Құда
санар-құда санамак).

سِنْغَرْلَادِي СЫҢАРЛАДЫ СЫҢАРЛАДЫ: жалғыздады; жалғыз санады.

«أَلْ أَنِي سِنْغَرْلَادِي» ОI апы сыңарлады: ОI апы сыңарлады - ОI оны жалғыздады; ОI оны жалғыз, іздеуші-сұраушысыз, қорғансыз санап жә-
бірлеп, өш алды». (سِنْغَرْلَارٌ - سِنْغَرْلَامَاكٌ) Сыңар-
лар-сыңарламак: Сыңарлар-сыңарламак -Жал-
ғыздар-жалғыздамак).

سِنِكِرْلَادِي SİŃIRLEDİ СІŃІРЛЕДІ: сiңiрледi.

«ال ياسين سِنِكِرْلَادِي» Ol jasyñ siñirledi: Ол иасын сiңiрледi - Ол садағын сiңiрледi; Ол садағын сiңiрмен қаптап орады». Басқасы да осындай. سِنِكِرْلَارْ - سِنِكِرْلَامَاكْ Siñirler-siñirlemek: Сiңiрлер-сiңiрлемек).

كَنْكِرْسِيدِي КЕŃІРСІДІ КЕŃІРСІДІ: қоңырсыды.

«آشچ كَنْكِرْسِيدِي» Ашыч кеңірсиді: Ашыч кеңірсиді - Қазан қоңырсыды, қазандағы нәрсе көңірсиді, күйген иіс шықты».

كَنْكِرْسِيرْ - كَنْكِرْسِيمَاكْ Кеңірсіг-кеңірсіmek: Кеңірсір-кеңірсіmek -Қоңырсыр-қоңырсымақ).

بَلِنَكْلَادِي БЕЛЕŃЛЕДІ БЕЛЕŃЛЕДІ: белең алды; секемденді.

«ار بَلِنَكْلَادِي» Er beleñledi: Ер белеңледі - Ер белең алды; яғни адам әлденеден қорқып, ұйқысынан шошып оянды». Мал бірденеден үркіп, секіріп кетсе де осы сөз қолданылады.

بَلِنَكْلَارْ - بَلِنَكْلَامَاكْ Beleñler-beleñlemek: Белеңлер-белеңлемек - Белең алар-белең алмақ).

تُلُنْكَلَادِي TULUŃLADЫ ТҮЛҮŃЛАДЫ: құлақшекеледі.

«ال قُلُنْ تُلُنْكَلَادِي» Ol qulyn tulunladı: Ол құлұн түлұңлады - Ол құлын құлақшекеден ұрды». تُلُنْكَلَارْ - تُلُنْكَلَامَاقْ Tulunlar-tulunlamak: Түлұңлар-түлұңламақ -Құлақшекелер-құлақшекелемек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ БЕС ӨРШТІЛЕР

سَرِنكُو لَادِي SERIŇYLEDI СЕРІҢҮЛЕДІ: тайды;

«آر سَرِنكُو لَادِي» Er serinüledi: Ер серіңүледі -
Адам тайды; Адам мұз үстінде тайып түсті». Ба-
сқаларына да осындай.

سَرِنكُو لَار - سَرِنكُو لَامَاكِن Serinüler-serinüle-
mek: Серіңүлер-серіңүлемек -Таяр-таймак).

سَالِيŇULADY SALYIŇULADY: салаңдады;
салбырады.

«آزَم سَالِيŇULADY» Yzım salyınuladı: Үзүм салы-
ңұлады - Жүзім салбырады; Жүзім собыктары
ағаштан асылып салбырады». Бірдеңе жоғары-
дан салбырап асылып тұрса осылай дейді.

سَالِيŇULADY SALYIŇULADY: таспен ұрды.

«آر اِتِيغ سَالِيŇULADY» Er ытығ salyınuladı: Ер
ытығ салыңұлады - Ер итті таспен ұрды».

سَالِيŇULAR - سَالِيŇULAMAK Salynular-salynulamak:
Салыңұлар-салыңұламак - Таспен ұрар-таспен
ұрмак).

قَالِيŇULADY QALYIŇULADY: қалқыды.

«آر سُوْدَا قَالِيŇULADY» Er suvda qalyınuladı: Ер
сувда қалыңұлады - Ер суда қалқыды.»
Бұл, аяқтарын тебініп, тізелерін қимылдатып,
су ішінде тік тұру.

قَالَنْكُولَارْ - قَالَنْكُولَامَاقْ Қабыңулар-қалыңуламақ:
Қалыңулар-қалыңуламақ - Қалқыр-қалқымақ).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَنْكُولَادِي JANҚULADY ИАНҚУЛАДЫ: жаңғырықты.

تاغ يَنْكُولَادِي Тағ жаңқулады: Тағ иаңқулады
- Тау жаңғырықты».

Бұл, өзің шығарған дыбыстың өзіңе қайта ай-
налып келуі. «ار قلاقي يَنْكُولَادِي Ер қулақы
жаңқулады: Ер құлақы иаңқулады - Адам құла-
ғы жаңғырықты; (Құлағына бірдеңе естілген-
дей адам жан-жағына, оңына-солына қаран-
ды).» يَنْكُولَارْ - يَنْكُولَامَاقْ) Јаңқулар-јаңқула-
тақ: Иаңқулар-иаңқуламақ - Жаңғырығар-
жаңғырықпақ).

يَلَنْكُولَادِي ЈАЛЫҢУЛАДЫ ИАЛЫҢУЛАДЫ: әйткеншекте
тербелді.

قىز يَلَنْكُولَادِي Қызjалыңулады: Қыз иалыңу-
лады - Қыз екі ұшы екі жерге байланған жіпте,
әйткеншек теуіп ойнады; Қыз әйткеншек теп-
ті». Басқасы да осындай. يَلَنْكُولَارْ - يَلَنْكُولَامَاقْ)
Јалыңулар-jалыңуламақ: Иалыңулар-иалыңула-
мақ - Әйткеншекте тербелер-әйткеншекте тер-
белмек).

يِنْجْكَالَادِي ЈІНШКЕЛЕДІ ИІНШКЕЛЕДІ: жіңішке санады.

اول نانگني يِنْجْكَالَادِي Ol neñni jinshkeledi: Ол

неңні иіншкеледі - Ол нәрсені жіңішке санады». Нәрсені жіңішкелесе де осы сөз қолданылады.

يِنْجِكَلَارْ - يِنْجِكَالَامَاكْ Jinshkeler-jinsh-kele-

mek: Иіншкелер-иіншкелемек - Жіңішкелер-жіңікелемек).

ТӨРТ ӨРШТІЛЕРДІҢ МҮЗОАФЫ

تَرِنُكُّلِنْدِي

TERİŇYKLENDI TERİŇYKLENDİ: терендеді; көбейді.

«سُوقِ تَرِنُكُّلِنْدِي» Suv terinüklendi: Сув теріңүкленді - Су терендеді; су көбейіп терендеді».

تَرِنُكُّلِنُورْ - تَرِنُكُّلِنْمَاكْ Terinük-lenүg-terinüklenmek: Теріңүкленүр-теріңүкленмек - Теренденер-теренденбек).

كُنْكَلِنْدِي

KÖŇLEKLENDI KÖŇLEKLENDİ: көйлектенді; көйлек киді.

«أَرِ كُنْكَلِنْدِي» Eg көңleklenді: Ер көңлекленді - Адам көйлектенді; Ер көйлек киді». Бас- қасы да сондай.

كُنْكَلِنُورْ - كُنْكَلِنْمَاكْ Kөңlekle-nүg-көңlekle-nmek: Көңлекленүр-көңлекленмек - Көйлектенер-көйлектенбек).

Төңірге шүкір, ғұнналылар кітабы бітті.

СҮКҮНДІК СӨЗДЕР КІТАБЫ

ЕКІ СҮКҮН БІР ЖЕРДЕ КЕЛГЕН СӨЗДЕР КІТАБЫ

ЕСІМДЕР БӨЛІМІ

الدرك ELDRYK ЕЛДРҮК: * адраспан тұқымы.

أرتمان ÖRTMEN ӨРТМЕН: үйдің төбесі.

أرتکون ÖRTKYN ӨРТКҮН: бастырылмаған астық; масағы аршылмаған бидай, арпа.

أرسلان ARSLAN АРСЛАН: арыстан. Хандарға есім ретінде де айтылады. Мақалда былай деп келген:

«أَلَيْنِ أَرْسَلَانُ تُتَارُ كُوجِنُ سَجَّغَانُ تُتْمَاسُ» Алып arslan tutar күшін сычған tutmas: Алын арслан тұтар күшін сычған тутмас — Айламен арыстан тұтылар, күшпен тышқан да тұтылмас». Айламен арыстанды ұстауға болады, күшпен тышқан да ұстатпас.

Бұл мақал істе күштеп, зорлық-зомбылық жасамай, жақсы жарасымдылықты жөн көрген кісілерді мегзеп айтылған.

الدريم ÖLDRYM** ӨЛДРҮМ: сал; көтерем. (Өлетіндей әлсіз, жатып қалған көтеремділік. А.Е.)***

* «Eldryk: бот. Рута и семья руты (МК III. 12. 412)». (ДТС., стр. 170).

** «Рута (Ruta), род растений сем. рутовых». (БЭС., стр. 550).

*** «Oldrum: прикованный к постели, разбитый параличом (МК III 412)». (ДТС., стр. 366).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БІР ТҮРІ

تُرْكْمَانُ

TYRKMEN ТҮРКМЕН: түркмен. Бұлар оғыздар.

Олардың «түркмен» деп аталуы хақында мынадай хикая бар:

Зұлқарнайын Самарқандтан асып, түрк қалаларына қарай беттеген кезде, түрктердің «شو — Шу» есімді бір жас хақаны* болған екен. Ол үлкен қосынның иесі болған. Баласағұн жанындағы «شو — Шу» қаласын (осы - А.Е.) Шу басып алған да өзі салдырған. Баласағұндағы сарайының алдында күн сайын бектер мәртебесіне үш жүз алпыс рет дабыл қағылып тұрған. Батыр, хақан Шуға Зұлқарнайынның жақындап қалғандығы жөнінде хабар жеткізіп: «Зұлқарнайын жақындап келіп қалыпты. Онымен соғысамыз ба, не істейміз?» — деп сұрапты.

Хақан Шу Хожанд дариясының бойына карауыл қойып, әрі Зұлқарнайынның өзеннен өткенін хабарлау үшін сол өзен жаққа тандаулы қырық тарханнан шолғыншы жіберіп отырса керек. Олар жасырын жөнелтілген. Шолғыншылардың кеткендігінен хан қосынындағылардың бәрі бейхабар, ешкім білмейді екен. Оларға қарағанда хақанның көңілі жай, жүрегі орнықты екен. Хақанның жорыққа, сапарға шыққанда қоса алып жүретін күмістен құйылған хауізі бар көрінеді. Оған су толтырғаннан кейін қаз, үйрек жүзіп, сүңгіп ойнайды екен. «Зұлқарнайынмен соғысамыз ба, қайтеміз?» — деп сұрағандарға: хәуізін көрсетіп: «Қаз, үйректерді қарандаршы, қалай сүңгиді екен?» деп

* «Хақан» сөзін кей-кейде елдің, мемлекеттің беделді, өмірлі адамы деген жалпылық мәнде де қолданып отырғанға ұқсайды. А.Е.

жауап береді. Хақанның жауап орнына айтқан сөзі адамдарды ойлантып тастайды. Олар бұдан «Хақан Зұлқарнайынмен ұрыспақшы да емес, өзі бір жаққа шегінбекші де емес» деген дүдәмал ойға қалады. Зұлқарнайын дариядан өтеді. Шолғыншылар оның дариядан өткенін хақанға түнделетіп келіп хабарлайды. Хақан сол түнде дабыл қақтырып, Шығысқа қарай жолға шығыпты. Хақанның өзірліксіз жолға шыққандығынан халық ішінде аландау туып, өбигер болады. Ылау тапқандары асығып-аптығып, мінгесіп-ұштасып хақанның соңынан еріпті. Әбдірегендіктен, сасқандықтан бірі-бірінің ылауына мінісіпті. Таң атқанда үлкен бір сайға келіп кіреді. Ол кезде Тараз, Ісбіжап, Баласағұн (жоғарыда Баласағұндағы сарайының алдында дабыл соғылатыны айтылған... Не жаңылыс кеткен, не екі Баласағұн туралы болжамның жаны бар. А.Е.) қалалары салынбаған уақыт. Бұлардың бәрі кейін салынған. Ол жерлерде киіз үйлерде тұратын көшпенділер өмір сүретін. Хақан өзінің қосынымен түнделетіп аттанғанда, жиырма екі адам олармен бірге кетуге ылау таба алмай, бала-шағаларымен сол жерде қалып қояды. Мен олардың есімдерін кітаптың басында көрсеткенмін, малдарына басатын таңбаларына дейін сонда айтып көрсетіп өткен болатынмын. Мәселен: «قَنْق» қыпық: қынық», «سَلْفُور» салфур: салғұр», тағы басқалары. Осы жиырма екі ауыл осы жерде тұра берсек деп кеңесіп тұрғанда, олардың қасына екі кісі келіп қосылады. Олардың бала-шағалары да кастарында бірге екен. Жүктерін арқаларына артып алып, қосынның соңынан кетіп бара жатқан беттері болса керек. Арып-ашып, шаршаған, қиналған, жүк артып терге малшынған. Осы екі ауыл, қалып

қойған жиырма екі ауылға қосылып, тілдеседі. Екі түтін оларға: «Ай, адамдар! Зұлқарнайын да бір жолаушы, ол бір жерде тұрмайды, біздің жерде де тұрып қалмай өтіп кетеді. Біз бәрібір өз жерімізде өзіміз қаламыз», – деседі. Олар екі ауылға: «قَالَ آجْ Қал ач: Қал ач – Осы жерде қалындар, осы жерде тұрып қалындар» – депті.

Кейін олар «خَلَجْ Қалач: Қалач» - деп аталып кеткен. Қалачтардың түп негізі солар. Олар екі тайпа жұрт.

Зұлқарнайын келгенде олардың ұзын шаштарын, түркітерге тән қасиет белгілерін көріп, жөн сұратып сөйлеспестен-ақ «تَرْكَمَانْ آندْ» türk mənend: түрк мәненд» дейді. «Түркітерге ұқсайды» дегені екен. Содан кейін осы атау солардың аты болып қалған. Негізінде олар жиырма төрт рулы жұрт. Өйтсе де, ежелгі әдетпен жиырма екі ата қалған екеуінен өздерін бөлек санайды. Сол себепті олар оғыз деп есептелмейді. Бұл сөздің жөні де солай.

Хақан Шу Шынға өтіп кетеді. Зұлқарнайын оның соңына түседі. Ұйғырларға жақын жердің бірінде Шу хақан Зұлқарнайынға бір бөлек қосын жібереді. Зұлқарнайын қарсы қол салады.

Бұл шайқас «آلتون قانْ Altun kan: Алтұн қан» деген бір тауда болған еді. Қазір ол тау «آلتون خانْ Altun han: Алтұн хан» деп аталады. Зұлқарнайын мен хақан Шу сол жерде бітімге келеді. Одан кейін Зұлқарнайын ұйғыр қалаларын салдырды; сол жерде біраз тұрып қалды. Зұлқарнайын қайтып кеткеннен кейін Шу хан қайтып келеді де, Баласағұнға қарай ілгері ба-

сады. Содан соң өзінің атымен аталып кеткен Шу қаласын салдырады. Сол жерді ырымдап тылсымдатады. Күні бүгінге дейін ләйлектер сол тылсым сиқырлы қала маңынан асып кете алмайды. Шахар тұсына келіп тоқтап тұрып қалады. Әрі қарай өте алмайды. Сол тылсым күні бүгінге дейін бұзылмай сақталып келеді.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

سَندَرُوش SANDRUШ САНДРҰШ: тартыс; талас-тартыс.

Мақалда былай деп келген:

سَبَندا سَندَرُوش بولسا اِرْتَش اِرْتَش بولماس

Sabanda sandruş bolsa, ertgynde irtesh bolmas: Сабанда сандрұш болса, өртгүнде іртеш болмас — Сабанда тартыс болса, қырман кезінде жанжал, керіс болмайды». Бұл мақал істі бастағаннан-ақ пысықтап, тиянақты атқару қажет екендігін мегзейді.

Соны білдіріп айтылады.

بورسوماق* BORSUMAҚ* БОРСУМАҚ: борсық. Семіздікті соған балайды. Оғыздар бұл сөзден «м — м» әрпін түсіріп, «بورسوق» borsuq: борсұқ» түрінде қолданылады. Әйтсе де, оғыздар өзге түрктер аталарында «باشق» башак: башак» секілді айтатын сөздерге «м — м» әрпін қосып, «باشمق» башмак: башмак» деп қолданады.

قَلدَرُق ҚЫЛДРУҚ ҚЫЛДРҰҚ:** қылдырық. Бидай масақтарында болатын қылшық. Басқалары да осындай.

* Жазба нұсқасында: «بورسوماق» borsumac: борсұмак» сияқты жазылыпты. Бөлімнің сүкүндік шартына орай: «بورسومق» borsumic: борсмұк» болуы керек. А.Е.

** Қазақ тіліндегі «Қылдырықтай» деген сөздің түп-төркіні. К.Брокельманн «قَلدَرُق» Qaldruq: калдрұк» деп талдайды, ол қате. А.Е.

قَرَقْلُقُ

QORQLUQ ҚОРҚЛҰҚ: қорқак.

«قَرَقْلُقُ ار» Qorqluq eg: Қорқлұқ ер – Қорқак адам».

تَرْتُكُلُ

TƏRTKYL ТӨРТКҮЛ: төрткіл; (төрт бұрышты).

«تَرْتُكُلُ ائِي» Tərtkyl ev: Төрткүл ев - Төрткіл үй; Төрт бұрышты үй». Бұл сөз төрт бұрышты нәрсенің бөріне қолданылады.

بَرْسَغَانُ

BARSFAN БАРСҒАН: Афрасиабтың ұлының есімі. Барсған қаласын салдырған сол. Бұл Махмұдтың атасының шахары.

Бағзы біреулер ұйғыр хақанының Барсған есімді ат бағары болушы еді. Осы жердің ауасы жақсы болғандықтан, жылқыны сол жерде бағушы еді, кейін келе соның есімі осы жердің атауына айналған деседі. Сөйтіп, Барсған аталып кетті дейді

بَرْسَلَانُ

BURSLAN БҰРСЛАН: Бұл сөздің әуелгі мағынасы -

«қаблан». «آرْسَلَانُ بَرْسَلَانُ» Arslan burslan: Арслан-бұрслан – Арыстан-қабылан» дегенде осыдан шығарып айтқан.

بَرْسَلَانُ

BURSLAN БҰРСЛАН: Ер адамның есімі.

«بَرْسَلَانُ» Arslan burslan: Арслан-бұрслан» деп жұп сөз түрінде қолданылады. Дұрысын айтқанда бұл «қаблан» мағынасындағы сөз. Егер, «آرْسَلَانُ арслан» сөзімен бірге қолданылмаса, жеке дара адамның аты болмас еді. Мәселен, арабшада да сондай. Арабшада да «هَذَا اسْمِي بَسْنُ»

демейді, «بَسْنُ حَسْنُ» дейді.

قِرْقَلْمُ

QYRQLUM ҚЫРҚЛҰМ: қырқлұм; таразы.

«قَرَامٌ سَاغُو» Қығклүм сағу: Қырклүм сағу -
өлшеу, таразылау құралы».
Толтырғанда бір өлшем болады.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ АЛТЫ ӨРШТІЛЕРІ

اِكْرَجْكُونُ IKIRЧKYN IKIRЧKYN: екіұдай; (өрі-сәрі. А.Е.)

«اِكْرَجْكُونُ ايش» Jkigчкүн ыш: Ікірчкүн ыш –
Істер-істемейтіндігі арасында белгісіз екіұшты,
екіұдай күйде қалған іс». Мәселен, «Көңлүм ікіг-
чкүн – Көңлүм ікірчкүн – Көңілім екіұшты
болып қалды; істер-істеместік үстінде көңілім
екіұдай күйге түсті».

كَكْرَجْكُونُ KÖKYRЧKYN KÖKYRЧKYN: көгершін.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ЕТІСТІКТЕРІ

اَلْقَتِي

ALҚТЫ ALҚТЫ: жоғалтты; жоқ қылды; алдырып алды.

«اَلْقَتِي اَل تَوَارِنُ» Ol tavaғын алқты: Ол табарын
алқты - Ол тауарын жоғалтты».

Басқаларға да сондай. (اَلْقَارُ-اَلْقَمَاقُ) Alkar-
alқмақ: Алқар-алқмақ – Жоғалар-жоғалтпақ).
Біліп алғын, екі сүкүнді қатар келетін сөздер аз.
Екі сүкүн тіл ұшы өріптері аталатын (اَلْقَاتُ өріп-
тері) «ن – н», «ل – л», «ر – р» өріптерімен бір-
ге келуі мүмкін. Бұл есімдер мен етістіктерде
кең тараған, есте сақтайтын ереже.

Екі сүкүннің қатар келуі осы әріптерге байланысты. Бұл әріптер айтқанда сөзді жеңілдетеді. Екі әріп бір дыбыс секілденіп, бір әріп сипатында айтылады. Сол үшін акын-жыршылар оларды бір әріп орнына қолдануы мүмкін. (Әуезділік, ұйқастылық үшін. — А.Е.)

اُرْكْتِي

YRKTI YPKTI: үркті.

«قوی اُرْكْتِي Қой үркті: Қой үркті - Қой үркіті». Яғни, қой түнде, не күндіз бөрі, не сол секілді бірдеңелерден үркіп, қорықты.

«بُدُون اُرْكْتِي» Budun үркті: Бүдүн үркті - Халық үркіті; Ел ішінде үрей, қорқыныш пайда болды. (Ел жау келгендіктен үркіті)».

اُرْكَار - اُرْكَامَاكْ Yrker-үркmek: Үркер-үркмек — Үркер-үркпек).

اِرْكْتِي

IRKTI IPIKTI: ірікті; топтады.

«اِر تَوَار اِرْكْتِي Er tavar irkti: Ер табар іркті - Ер мал іркіті; Ер мал жиды, топтады».

Басқасы да осындай. اِرْكَار - اِرْكَامَاكْ Irker-irkmek: Іркер-іркмек - Іркер-ірікпек).

سُرْجْدِي

SYRSHDI SYRSHDI: сүрінді.

«اَت سُرْجْدِي At sүrshdi: Ат сүршді - Ат сүрінді». Басқасы да сондай.

سُرْجَار - سُرْجَمَاكْ Sүrsher-sүrshmek: Сүршер-сүршмек - Сүрінер-сүрінбек).

سَانْشْدِي

SANSHDY SANSHDY: шанышты; қадады.

«أَلْ أَنِي بِجَاكِن سَنجَدِي» Ol аны biçakin sanş-
ды: Ол аны биçакін саншды - Ол оған пышағын
шаншыды». Басқасы да осындай.

سَنجَدِي SANŞDY SANŞDY: жаншыды; женді.

«بَلْكَ يَغِيْسِن سَنجَدِي» Beg jaғысып sanşды: Beg
iaғысын саншды - Бек жауын жанышты, жең-
ді». (سَنجَار - سَنجَمَاق Sanşar-sanşmaq: Сан-
шар-саншмақ – Жаныштар-жаныштамақ).

كُورْسَدِي KYRSDI KYRSDI: толысты; жетілді.

«يَكْت قَانْكَا كُورْسَدِي» Jigit kangа kұrsdi: Iiğit
қаңға күрсді - Жігіт қаңға толды; толысып се-
мірді». (Еттенді, денесінен еркектік сипаттары
байқалды). Негізінде, қамыр, не сол секілді нәр-
селерді ыдысқа толтырып салып қойғаннан соң,
біраз уақыттан кейін оның қабарып, ыдыстан
асып-тасып кеткені секілді деген мәнді білді-
реді.

Мәселен, қамырдың ашытқысы жақсы бо-
лып, күйі жетсе, біраздан соң қабарып, ыдысқа
сыймай тасып кетеді. «كُورْسَار - كُورْسَامَاك» Kұr-
sar-kұrsemek: Күрсер-күрсемек - Толысар-то-
лыспақ).

Бұл етістік «тәкәппар, көкірек кісі» деген
мәндегі сөзге «سادِي -sady//sedy -сады//седі»
жалғауы жалғанып жасалған.

سَرَقْدِي SARKDY SARKDY: сарқты; ақты; тамшылады.

«سَوْفِي سَرَقْدِي» Suv sarkdy: Cув саркды - Cу

ақты». Кез келген сұйық нәрсе тамшыласа да, сыздықтап ақса да осылай дейді.

سَرْقَدِي SARKQDY SARQDY: ұйыды; талды.

«أَذَاقِم سَرْقَدِي» Азақым sarqды: Адзақым саркды — Аяғым ұйыды. (Малға мінгеннен шаршап, аяғым ұйып қалды)».

سَرْقَاق سَرْقَاق SARGAQ-SARGMAK: Сарқар-саркмак - Ұйыр-ұйымак).

قَرَقْدِي QORQDY QORQDY: қорықты.

«قُل تَنْكُرِيدَنْ قَرَقْدِي» Qul tənğiden qorqды:

Құл тәнриден қорқды - Құл Тәңірінен қорықты». Біреу бірденеден қорықса да осы сөз қолданылады.

«قَرَقَاق — قَرَقْمَاق» Qoғqar-qoғqmak:

Қорқар-қорқмак - Қорқар-қорықпак)

Мақалда былай деп келген:

«قَرِي اُكُوْزُ بَلْدُوْقا قَرَقْمَاس» Қағы өғүз balduка

qorqmas: Қары өғүз балдұқа қорқмас - Кәрі өгіз балтадан қорықпас».

Бұл мақал адамды әдеттеніп бой үйретіп алған нәрсесімен қорқытпақшы болғандарға қарата айтылған. Өйткені, өгіз балтаға үйреніп қалғандықтан қалай қорықпаса, кісі де қорқатын нәрсеге бой үйренгендіктен сескенбейді.

Жырда былай деп келген:

قَرَقْمَا اَنْكُر اْتُرُو تَرْب تَكْرَا يِرا

قَبْسَا اَزْكَ اَلْبَغْتِيْن اَنْدَنْ يِرا

*Қорқма аңар utru turyp tegre jere
Қарса аның алпағұтын андан јара:*

*Қорқма аңар ұтрұ тұрып тегре иере,
Қарса аның алпағұтын андан иара –*

*Қорықпа одан тең тұр дағы қарсы алып,
Жарып таста, алпауытын қапсырып!»*

(Жаудан қорқып, сескенбе, қарсы алып, тең дәрежеде тұрып тірес; Алпауыт батырларын қапсырып ұстап алғаннан кейін; қағаздай умаждап жаншып, жарып таста).

قَرَقْدِي

ҚЫРҚДЫ ҚЫРҚДЫ: қырықты.

«ال قوين قرقدي» Ol қойун қығкды: Ол қойұн қыркды - Ол қойын қырықты». Басқасы да сондай.

(قرقماق - قرقار Қығкағ-қығктақ: Қырқар-қыркмақ - Қырқар-қырыкпақ).

سِلْكَدِي

SILKDI СІЛКДІ: сілікті; сілкіді.

«سلكار - سلكماك» Er жығаш silkdi: Ер иығаш сілкді - Адам ағаш сілікті». Басқасы да осындай.

(Silker-silkemek - سلكار - سلكماك) Сілкер-сілкмек - Сілкір-сілкпек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ТӨРТ ӨРШТІЛЕР

اَنْدَغَرْدِي

АНДФАРДЫ АНДФАРДЫ: анттатты; ант бергізді; ант-су

ішкізді. «ال اني اندغردی» Ol аны andғарды: Ол аны андғарды - Ол оған ант ішкізді».

أَنْدَغَرُ - أَنْدَغَرُمَاقُ Andғарug-andғармақ:
Андғарұр-андғармақ – Анттарар – анттатпақ).

كَنْدَغَرْدِي KÖNDGERDI КӨНДГЕРДИ: көндірді; түзуледі; түзеді.

أَلْ يَغَاشُ كَنْدَغَرْدِي Ol жығаш көндgerdi: Ол
иығаш көндgerді - Ол ағашты түзуледі». Басқа-
сы да осы секілді. «أَغْرِيْنِي كَنْدَغَرْدِي Оғтыпы
көндgerdi: Оғрыны көндgerді - Ұрыны көндір-
ді, (Ұрыны мойындатты)».

أَلْ أُنِيْ يَوْلِقَا كَنْدَغَرْدِي Ol аны jolқа көндger-
di: Ол аны иолқа көндgerді - Ол оны жолға бас-
тады; Ол оны жолға түзуледі». Басқалары да
сондай. كَنْدَغُرُّ - كَنْدَغُرْمَاقُ Kөндgүгүг-
көндgүгүмек: Көндgүрүр-көндgүрмек - Көнді-
пер-көндірмек).

كِرْتُغُنْدِي KIRTGYNDI КИРТГҮНДИ: иман келтірді; иланды;
сенді.

قُلْ تَنْكِرِيْكَ كِرْتُغُنْدِي Qul төңrige kirtgyndi:
Құл төңріге кіртгүнді - Құл төңіріге иман кел-
тірді; Құл төңірдің бар екендігіне иланды». Адамның айтқанына иланып, мойындап, сенсе
де осы сөз қолданылады. كِرْتُغُنُّور - كِرْتُغُنْمَاقُ
Kirtgүнүг-kirtgүнмек: Кіртгүнүр-кіртгүнмек -
Иланар-иланбақ).

Бұл бөлімнің бұйрық райы бес әріпті. Мы-
салы: «يَغَاشُ كَنْدَغُرُّ» Жығаш көндgүг: Иығаш
көндgүр – Ағашты түзуле; Ағашты тікте!»,
«تَنْكِرِيْكَ كِرْتُغُنُّ» Төңrige kirtgyn: Төңріге кірт-

гүн - Тәңірге сен; Тәңірге иман келтір!» дегендер секілді.

Бұл етістіктерден екінші істеушіге ауысатын өтімді етістік (сабақтас еттік) жасау үшін, сөздің түбіріне «ت — t» әрпі қосылады. Сонда етістікте екі сүкүнді әріп қатар келеді. Мысалы:

«أَلْ نَانِكُ بَرَكَلْتِي» Ol neң berkletti: Ол нең беркетті - Ол нәрсені сақтатты».

«أَلْ يَغَاجُ كَنْدُ كَرْتِي» Ol жығаш көндгүртті: Ол иығаш көндгүртті - Ол ағашты түзулетті; Ол ағашты түзеттірді». Басқасы да осындай. Бұл

бөлімде сабақтас етістік жасаушы «تُر — tur/tür — түр/түр» жалғауы қолданылмайды. Мысалы:

«بَارْتُرْدِي» barturды: бартүрды — бардырды; барғызды» дегендегі «تُر - түр»; немесе

«أَلْ أَنِي تَدَغُرْدِي» Ol аны todғурды: Ол аны тодғурды — Ол оны тойғызды; Ол оны тойдырды»

дегендегі «تَغُر-ғұр», «تَنْكُرْدِي تَنْКҮРДИ» Тәңгі өлүг тіргүрді: Тәңірі өлүг тіргүрді - Тәңір өлікті тірілдірді / тірілтірді» дегендегі

«تِرْКҮРْدِي» тіргүрді: тіргүрді» сөзіндегі «تِرْ-гүр» жалғаулары сияқты.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МҮЗОАФТАР

«تِرْسْكَكُ» TIRSGEK TIRSGEK: теріскен. Көздің жиегіне кірпік өскен жерлерден шығатын шығу, бөрткен.

تِرْسَكْ TIRSGEK ТІРСГЕК: тірсек.

Мұзоаф есімдерде ортасы сүкүнді сөз болмайды. Тек қана «مَكَّة» mekkeh: меккех» сөзінің ортасында бар. Бұл сөзде екі «ك — к» қатар келген. Сөздің соңында келетін «ت — h» әрпінің өзі негізінде «\ — I әліп». Ол Шыннан әкелінетін сияның бір түрі. Түрік жазулары сол сиямен жазылады.

Ортасы сүкүнді сөздер туынды сөздерде де болмайды.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ЕТІСТІКТЕР

أَرْتِي

ARTTY ARTTY: артты; асты.

«أَرْتِي نَانِكْ» Artty neң: Артты нең - Нәрсе артты.

«أَنْكْ أَيْكُوسِي أَرْتِي» Aның ejegüsi artty:

Аның ейегүсі артты - Оның қабырғасы артты». Бұл тәккапарлықты, өркөкіректікті мегзеу.

«أَرْتَار - أَرْتِمَاق» Artar-artmaq: Артар-артмак - Артар-артмак).

أَرْتِي

ӨRTTI ÖRTTI: жапты; жасырды.

«أَرْتِي نَانِكْنِي» Ol өrtti neңni: Ол өртті неңні -

Ол нәрсені жапты». «أَرْتَار - أَرْتِمَاكْ» Örtter-örtmek: Өртер-өртмек — Жасырар-жасырмак).

أَرْتِي

ERTTI ERTTI: өтті; кешті.

«أَذْلَكْ أَرْتِي» Özlek ertti: Өдзлек ертті — Заман

өтті». ار افئندن ارتتى Er evinden ertti: Ер ебінден ертті - Адам үйден өтті». Адам бір жерден өтіп кетсе де осы сөз қолданылады.

ارتتار - ارتتماك Erter-ertmek: Ертер-ертмек - Өтер-өтпек).

برتتى

BERTTI BERTTI: мерткітiрді; зақымдады.

$\text{اول انك الکن برتتى}$ Ol аның eligin bertti: Ол аның елігін бертті - Ол оның қолын мерткітiрді»: Біреу бір нәрсеге білінбейтiндей зақым келтіріп алса да осылай дейді. برتتار - برتتماك Berterbertmek: Бертер-бертмек - Мерткітiрер-мерткітiрмек).

تورتتى

TYRTTI TYRTTI: сүртті; жақты.

كۈنكا ياغ تورتتى Көне jaғ tyrtti: Көне иағ түртті - Көнге май сүртті». Кез келген нәрсені сүрткенде осы сөз қолданылады.

$\text{تۈرتتار - تۈرتتماك}$ Tүrter-tүrtmek: Түртер-түртмек - Сүртер-сүртпек).

تارتتى

TARTTY TARTTY: тартты, өлшеді. (Тартты, таразылады. — А.Е.)

اول يارماق تارتتى Ol jaрмақ tartty: Ол иармақ тартты - Ол акша тартты; Ол акша өлшеді». Басқасы да осы секілді.

تارتتى

TARTTY TARTTY: тартты; созды.

اول يب تارتتى Ol iyп tartty: Ол иып тартты - Ол жіп тартты;

Ол жіпті созды, керді». Басқалары да осындай.

تارتتی

TARTTY TARTTY: тартты; әкелді.

«^ال ^ال تارتتن تارتتی» Ol tartyn tartty: * Ол тартын тартты - Ол тамақ тартты; Ол ас-тағам әкеліп қойды». Кез-келген бір нәрсені тартқанда да осы сөз қолданылады. (تارتار - تارتماق) Tartar-tartmaq: Тартар-тартмақ - Тартар-тартпақ).

تارتتی

TARTTY TARTTY: тарту;

«^ال ^ال اتوگن تارتتی» Ol etügyn tartty: Ол етүгүн тартты - Ол етігін тартты». Мақалда былай деп келген: «^ال سوغ كرمماگنجا اتك تارتما» Suv көгмегінше етүк tartma: Сув көрмегінше етүк тартма - Су көрінбейінше етікті тартпа». Бұл мақал істі асып-саспай дер кезінде істеуге үндейді.

چертتی

CERTTI CERTTI: шығарды; тастады.**

«^ال چرتتی نانگنی» Ol chertti nenñi: Ол чертті ненңі - Ол нәрсені тастады.»

چертتی

CERTTI CERTTI: кертті; бөлді***.

«^ال یرماق اوغن چرتتی» Ol jarmaq uşyn chertti: Ол иармақ ұшын чертті - Ол ақшаның ұшын бөлді; кертті, сындырды». Төңірегі кеміріліп, сындырылған нәрсенің барлығына осылай дейді. (چرتار - چرتماک) Chertar-chertmek: Чертер-чертмек - Кертер-кертпек).

* «Тарту тартты» деген үйлесімді секілді. А.Е.

** Қазіргі қазақ тіліндегі «шерту; шертті».

*** «Шетті; шекіді» деген тәрізді. А.Е.

سۈرتۈي

SYRTTI СҮРТТИ: сүртті; сүйкеді.

«Ol etmekke yağ sirtti: Ол етмекке йағ сүртті — Ол нанға май сүртті, жақты». «Ol jağtaқығ tашқа sirtti: Ол иармақығ ташқа сүртті - Ол ақшаны тасқа сүйкеді». Басқасы да осындай.
Sürtter-sürtmek: Сүртер-сүртмек - Сүйкер-сүйкемек).

кертۈي

KERTTI КЕРТТИ: кертті.

«Ol jығаш kertti: Ол иығаш кертті - Ол ағаш кертті». «Ol қулын бойны kertti: Ол құлын бойны кертті — Ол құлының мойнын кертті; Ол қасының мойнына белгі салды». Бұл құлын қорлауды, азаптауды білдіреді. Kertter-kertmek: Кертер-кертмек - Кертер-кертпек).
Бұл бөлімнің бұйрық райы үш әріпті. Мысалы: «ert: ерт - өт», «kert: керт - керт» секілді. Бұл негізінде үш әріпті, айтқанда екі әріпті болады. Етістіктердің барлық түрлері жоғарыдағы айтылған ереже бойынша жасалды.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕРІ

اۋرۈتۈم

ӨРҮРТТҮМ ӨПҮРТТҮМ: ұрттаттым; ішкіздім.

«Men anağ süt өрүrttüm: Мен анағ сүт өпүрттүм - Мен оған сүт ұрттаттым; ішкіздім». Басқалары да осындай.

اِسْرَتْمَاكْ - اِسْرَتْرَمَنْ - اِسْرَتْمَاكْ
Өсүртүрмен-өсүртмек: Өпүр-
түрмен-өпүртмек - Ұрттатармын-ұрттатпак).

اِسْرَتِّي ESYRTTI ЕСҮРТТИ: есіртті; мас қылды.

سُجِّكْ اِنِّي اِسْرَتِّي
Сүшік аны esyrtti: Сүшік
аны есүртті - Шарап оны есіртті».

اِسْرَتْرُ - اِسْرَتْمَاكْ
Esyrtır-esyrtmek: Есүртүр-
есүртмек - Есіртер-есіртпек).

اِسْرَتِّي BİSYIRTТЫ ЫСЫРТТЫ: тістетті.

اَلْ اِنْكَرْ اَتْمَاكْ اِسْرَتِّي
Ол аңар etmek ысыртты:
Ол аңар etmek ысыртты - Ол оған нан тістетті».
Кісі басқа бірдеңені тістесе де осылай дейді.

اِسْرَتْرُ - اِسْرَتْمَاكْ
Ысыртır-ысыртмақ: Ысыр-
түр-ысыртмақ - Тістетер-тістетпек).

اِكْرَتِّي EGIRTTI ЕГІРТТИ: иіртті.

اَلْ كُنْكَا يِبْ اِكْرَتِّي
Ол күнге жыр egirtti: Ол
күнге иып егіртті - Ол күнге жіп иіртті». Қор-
ғанды алу үшін оны айналдыра қоршауды бұй-
ырған болса да осы сөз қолданылады.

اِكْرَتْرُ - اِكْرَتْمَاكْ
Egirtır-egirtmek: Егіртүр-
егіртмек - Иіртер-иіртпек).

اَلْرَتِّي ALARTТЫ АЛАРТТЫ: алартты; Алайтты.

اَلْ اَنْكَارْ كُوْزِنْ اَلْرَتِّي
Ол аңар көзін alartты:
Ол аңар көзін алартты - Ол оған көзін аларт-
ты».

Alartur-alartmak: Алартүр-алартмақ - Алартар-алартпақ).

الرتتي

ILERTTI ILERTTI: ілдіртті; ілдірді.

«ال انك كوزينكا بير نانك الرتي»
 көзіңе бір нең ілertti: Ол аның көзіңе бір нең ілertti - Ол оның көзіне бір нәрсені ілдірді; Ол оның көзіне бір нәрсені шалындырды.»

Ilertyr-ilertmek: Ілertүр-ілert-мек - Ілдіртер-ілдіртпек).

امرتي

AMURTTY AMURTTY: тыныштандырды; тыншытты; басты.

«ال بك ابكاسن امرتي»
 ты: Ол аның өпкесін амұртты - Ол оның ашуын басты». Тайды жуасытса, асаулығын басса, қазанның қайнағанын басып, пәстесе осы сөз қолданылады.

Жырда былай деп келген:

تسن منب سكرتسن
 امزلكن امرتسن
 اتقا كيك قيمرتسن
 يتمش سانې امنسلم

Tosun mұnyр sekirtsyn

Esizlikin amurtsun

Ытқа кәйік қажтартсун

Tutmyш sаны umnalym:

Тосун мүнүп секіртсүн
Есізлікін амұртсұн
Ытқа кеік қайтартсұн
Тұтмыш саны ұмналым –

Тосын* мініп секіртсін,
Асаулығын тыныштысын,
Итке киік қайтартсын,
Тұтып, жеуге үміт қылайық».

(Жігітті дөріптеп айтқаны: Ол мінілмеген асау, тарпаңға мініп секіртсін; асаулағын жуа-сытып, тыныштандырсын; итке киік қайыртсын; Біз де аң қолға түссе деп санап, етін жеуге үміт етейік).

جَبْرَتِي

ЧУВАРТТЫ ЧҰБАРТТЫ: талады; жалаңаш қалдырды; тұттай қылды.

اَغْرِي اَرِكُ جَبْرَتِي Оғғы ерік чубартты: Оғры ерік чұбартты - Ұры кісіні талады; Ұры адамның малын талап, жалаңаш қалдырды».

جَبْرَتُر - جَبْرَتْمَاقُ Чубартур-чубартмак: Чұбартур-чұбартмак - Талар-таламак).

Бұл сөзді «جَبْرَتُوسَيْدِي Чубартусыды: чұбартұсыды» түрінде де қолданады.

جَبْرَتِي

ШЫВЫРТТЫ ШЫБЫРТТЫ: (Шықпыртты. А.Е.).

Шыбықпен соқты; шыбықтады.

اَلْ اَغْلِنُ جَبْرَتِي ОI оғлын шыбыртты: ОI оғлын шыбыртты - ОI ұлын жас шыбықпен шықпыртты».

جَبْرَتُور - جَبْرَتْمَاقُ Шыбыгтур-шыбыгтмак:

* «Тосын - асау, мініске үйретілмеген». (ДТС., стр. 578).

Шыбыртұр-шыбыртмақ - Шыбықпен соғар-шыбықпен соқпақ).

قبرتی

ҚОРУРТТЫ ҚОПҰРТТЫ: қопқызды; тұрғызды.

«أَلْ أَرِكْ أَرِنْدَنْ قَبْرَتِي» Ол ерік орнындын қопұртты - Ол ерді орнынан тұрғызды». Басқасы да осындай.

«قَبْرَتُور - قَبْرْتَمَاق» Қорurtur-қорurtмақ: Қопұр-тұр-қопұртмақ - Тұрғызар-тұрғызбақ).

قَبْرَتِي

ҚАБАРТТЫ ҚАБАРТТЫ: ісітті; қабартты.

«أَنْكَ أَذَاقِعْ قَبْرَتِي» Етүк азақығ қабартты: Етүк адзақығ қабартты – Етік аяқты қабартты».

«قَبْرَتُور - قَبْرْتَمَاق» Қабartur - қабartмақ: Қабар-тұр-қабartмақ — Қабартар-қабartпақ).

قَبْرَتِي

ҚАБАРТТЫ ҚАБАРТТЫ: көптірді; көбейтті.

«أَلْ سَوْزُكْ قَبْرَتِي» Ол сөзүг қабартты: Ол сөзүг қабартты - Ол сөзін көбейтті». Сөзі көп, асыптасып сөйлеген адамды «قَبْرْتَمَاق» қабartған: қабartған» дейді. (Яғни, ісінген, қабарған - А.Е.)

كَبْرَتِي

КӨРҮРТТІ КӨПҮРТТІ: көпіртті.

«أَوْتْ أَشِجْنِي كَبْرَتِي» От ашычны көрүртті: От ашычны көпүртті - От қазанды көпіртті; От қазанды көбіктендірді». Ауыз, су, тағы сол секілді нәрселерді көпіртсе де осы сөз қолданылады.

«كَبْرَتُور - كَبْرْتَمَاق» Көрүrtүг-көрүrt-

mek: Көпүртүр-көпүртмек - Көпіртер-көпірт-пек).

قَتَرْتِي

ҚАТЫРТТЫ ҚАТЫРТТЫ: қайтартты; қайтарғызды.

«أَتَغِ قَتَرْتِي» Атығ қатыртты: Атығ қатыртты - Атын қайтартты». (قَتَرْتُرْ - قَتَرْتُمَاق) Қатыртуғ-қатыртмақ: Қатыртүр-қатыртмақ - Қайтарғызар-қайтарғызбақ).

قَجَرْتِي

ҚАЧУРТТЫ ҚАЧҰРТТЫ: қашыртты; қаштырды.

«الْأَنِى قَجَرْتِي» Ол аны қачуртты: Ол аны қачұртты - Ол оны қашқызды».

(قَجَرْتُرْ - قَجَرْتُمَاق) Қачуртуғ-қачуртмақ: Қачұртүр-қачұртмақ - Қашыртағ-қашыртпақ).

قَدَرْتِي

ҚАЗЫРТТЫ ҚАДЗЫРТТЫ: қайыртты.

«أَلْأَنِى بَيْنِنِ قَدَرْتِي» Ол аның бойнып қазыртты: Ол аның бойнын қадзыртты - Ол оның мойнын қайыртты:

(قَدَرْتُرْ - قَدَرْتُمَاق) Қазыртуғ-қазыртмақ: Қадзыртүр-қадзыртмақ - Қайыртағ-қайыртпақ).

قَرَرْتِي

ҚАРАРТТЫ ҚАРАРТТЫ: қарайтты; қарайтқызды.

«أَلْأَنِى تُونِنِ قَرَرْتِي» Ол аның тонун қарартты: Ол аның тонын қарайтты - Ол оның тонын қарайтты». Баскасы да осындай.

(قَرَرْتُرْ - قَرَرْتُمَاق) Қарартуғ-қарартмақ: Қарартүр-қарартмақ - Қарайтағ-қарайтпақ).

قَزَرْتِي

ҚЫЗАРТТЫ ҚЫЗАРТТЫ: қызартты.

«الْ قَزَرْتِي نَانِكْنِي» Ol қызартты неңні: Ол қызартты неңні - Ол нәрсені қызартты; Ол нәрсені қызартқызды». (قَزَرْتِي - قَزَرْتَمَاق) Қызартуғ-қызартмақ: Қызартуғ-қызартмақ -Қызартар-қызартпақ).

سَفْرَتِي

SAVURTTI SAVҮРТТЫ: ұшыртты, (ұшырып тазалатты. А.Е.)

«الْ اَنَكْر تَرِيغ سَفْرَتِي» Ol анағ тағығ savurtты: Ол анағ тарығ сабұртты - Ол оған тары ұшыртты». Басқасы да сондай. (سَفْرَتَمَاق - سَفْرَتِي Sa-vurtur-savurtмақ: Сабұртуғ-сабұртмақ - Ұшыр-тар-ұшыртпақ).

سَكِرْتِي

SEKIRTTI SEKIPTTI: секіртті.

«الْ اَت سَكِرْتِي» Ol at sekirtti: Ол ат секіртті». Басқасы да осындай. (سَكِرْتَمَاق - سَكِرْتِي Sekir-tүг-sekirtmek: Секіртуғ-секіртmek - Секірте-секіртpek).

كَجْرْتِي

KEЧҮРТТИ KEЧҮРТТИ: кешкізді; кештірді.

«الْ اَنَكْر سَوْف كَجْرْتِي» Ol анағ suv keчүrtti: Ол анағ сув кешүртті - Ол оған су кештірді». Басқасы да осындай. Басқа біреуге бір істі кешкізсе де осылай дейді. (كَجْرْتَمَاق - كَجْرْتِي Keчүrtүг-кечүrtmek: Кешүртуғ-кечүртmek - Кешірте-кешіртpek).

Бұл бөлімнің бұйрық райы төрт әріпті. Мысалы: «سَكِرْتٌ sekirt: секірт» деген секілді.

Әйтсе де, бұл айтқанда үш әріптіге ұқсас шығады. Істеушіні білдіретін етістіктен жасалған сөздер, «есім файл», істің істелгенін аңғартатын етістіктен жасалған сөздер «есім мәфьюл», мекен-жай, мезгіл есімдер, құрал-жабдық атаулары жоғарыда баяндалған қағидаларға сәйкес жасалады. Ереже бұларға да ортақ, басқаша болмайды.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

يَلْتِغَا

JALTFA ИАЛТҒА: масқара; мазақ.

«أَلْ أُنِي يَلْتِغَا قَلْدِي» Ol аны jaltға қылды: Ол аны иалтға қылды - Ол оны масқара қылды».

يَلْدِرُقْ

JALDRUQ ИАЛДРҰҚ: жалтырақ.

«يَلْدِرُقْ نَانِكْ» Jaldruq neң: Иалдрұқ нең - Жалтырақ нәрсе». Басқасы да осындай. Сәнқой қатынға «يَلْدِرُقْ اِشْلَارْ» Jaldruq işler: Иалдрұқ ішлер - Жалтырақ қатын», яғни жасанғыш, сәнқой қатын дегені. Бұл сөздің алғашқы «ی—и» әрпінің орнына «و—у» әрпін қолдану да кездеседі.

يَرِيْمَاقْ

JARYMAQ ЙАРЫМАҚ: жармақ; теңге. (Ұйғырша).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МҮЗОАҒЫ

يَرِسْغَاغْ

JARSFAG ИАРСҒАҒ: тау және тағы басқа жерлердегі тайғанақ жер.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІЛЕРДІҢ БАСҚА ТҮРІ

يَلْدُرُغَا JOLDRUĞA ИОЛДРУҒА: қылыш секілді, бойлап өсетін ұзын өсімдік. Кейде «د — д» әрпі харакатталып, «يَلْدُرُغَا» joldurğa: иолдұрға» деп те айтылады.

آيَا يَرْسُكُو AJAJARSGY АЙАЙАРСҒҮ: шапалак. (Шігілше).
Кейбірі «يَرْسَا» jarysa: иарыса» деп те колданады.

СОҢҒЫ ӨРПІ ИЛЕТТІ (а, ә дыбысты) СӨЗДЕР

يِرِنچِغَا JORYNÇĞA ИОРЫНЧҒА: жоңышка.

يِلْنِچِغَا JYLYNÇĞA ИЫЛЫНЧҒА: дәм-татусыз; жылбысқа.

«يِلْنِچِغَا آش» Jylypçğa aş: Иылынчға аш - Дәм-татусыз ас; майсыз, тұзсыз, дәмсіз ас».

يِمُرْتِغَا JUMURTĞA ИҰМҰРТҒА: жұмыртқа. Тауық, тағы басқа құстардың жұмыртқалары.

Адамның, тағы басқа жан-жануарлардың жұ-малағын да «يِمُرْتِغَا» Jumurtğa: иұмұртқа» дейді.

يِمِيرْتِغَا JYMYRTĞA ИЫМЫРТҒА: нәзік, жұмсақ, шытырлақ.

«يِمِيرْتِغَا يَاش» Jymyrtğa jash: Иымыртға иаш - Шытырлаған көк; саумалдық төрізді тамырсыз көк шөп, өсімдік.»

Бұл сөз жас, балғын нәрсенің бөріне колданылады. Қиярға да осы сөз айтылады.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ЕТІСТІКТЕР

يَاذْتِي

ЈАЗТЫ ИАДЗТЫ: жазды; жайды.

«يَاذْتِي يَاذْتِي نَانَكْنِي» Ol jazty penñi: Ол иадзты неңні — Ол нәрсені жайды.» Мысалы, дастарханға нан жайған секілді. (يَاذَار - يَذْمَاق) Jazar-jaztak: Иадзар-иадзмақ — Жазар-жазбак).

يُوذْتِي

ЈОЗТЫ ИОДЗТЫ: сүртті; тазартты.

«يُوذْتِي يُوذْتِي تَبْرَاقِ يُوذْتِي» Ol topraq jyzindin jozty: Ол топрақ иүзіндин иодзты - Ол жүзінен топырақты сүртті.» «يُوذْتِي يُوذْتِي يُوذْتِي» Ol bitik jozty: Ол бітік иодзты — Ол жазуды сүртті; Ол жазуды ұшырды, өшірді.» (Жазуды қырып өшірді). Басқалары да осындай. (يُوذَار - يُوذْمَاق) Jo-zar-joztak: Иодзар-иодзмақ — Сүртер-сүртпек).

يُوذْتِي

ЈҮЗТІ ИҮДЗТІ: жүктеді; үйді, артты.

«يُوذْتِي يُوذْتِي يُوذْتِي» Ol jyk jzti: Ол иүк иүдзті - Ол жүк жүктеді.» (يُوذْمَاق - يُوذَار) Juzer-juztek: Иүдзер-иүдзек — Жүктер-жүктемек).

يِيذْتِي

ІЗТІ ИІДЗТІ: тікті; шекті.

«يِيذْتِي يِيذْتِي يِيذْتِي» Ol jetgek jizti: Ол иетгек иідзті - Ол боқшаны тікті; Ол боқшаны буып байлады», яғни малды байлады, немесе боқшасын тікті.

يِذْمَاكُ - يِذَارُ Jizeg-jizmek: Ийдзер-ийдзек –
Tiger-tikpek).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ҮШ ӘРШТІЛЕР

يِرْتِي

JORTTY ИОРТТЫ: жортты.

«آتِلغُ يِرْتِي» Atlyg jortty: Атлығ иортты - Атты
жортты; Атты атын төртаяктатып көсіле жүгірт-
ті». «يِرْتُورُ - يِرْتُمَاقُ» Jortur-jortmak: Иортұр-иор-
тмақ - Жортар-жортпақ).

Бұл сөздің «يِرْتَارُ» Jortar: Иортар» секілдісі де бар.

يِرْتِي

JYRTTY ИЫРТТЫ: жыртты.

«اُلْ تُونِنُ يِرْتِي» Ol toнын jyrtty: Ол тонын
иыртты - Ол тонын жыртты». «يِرْتَارُ - يِرْتُمَاقُ»
Jyrtar-jyrtmak: Иыртар-иыртмақ - Жыртар-
жыртпақ).

يِنَجْدِي

JENSHDI ИЕНШДИ: жанышты; таптады.

«اُلْ قاغُونُغُ يِنَجْدِي» Ol қағуиғ jenshdi: Ол қағу-
пұғ иеншді - Ол қауынды жанышты; яғни
қауынды жерге тастап, аяқпен жаншыды, тап-
тады». Адам тісіне салып бір нәрсені екінші бір
нәрсемен қосып араластырып жіберсе де осы-
лай дейді. «يِنَجْمَاكُ - يِنَجَارُ» Jensher-jenshmek:
Иеншер-иенשמек - Жанышар-жаныштамақ).

يَلْقَدِي

JALKDY ИАЛҚДЫ: жалықты.

«ياغقا يَلْقَدِي» Ol jaққа jalkdy: Ол иаққа

иалқды - Ол майдан жалықты; Ол май жеуден жалықты, майға тойды». (يَالْقَمَارُ - يَلْقَمَاقُ) Jalkaг-jalkмақ: Иалқар-иалқмақ - Жалығар-жалық-пак).

Мақалда былай деп келген:

يَلْقَسَا يَمَا يَاغْ اَذْكَوْ كُويسَا يَمَا كُونْ اَذْكَوْ
Jalksa jeme jaғ ezgü köjse jeme күн езгү: Иалқ-са иеме йағ едзгү көйсе иеме күн едзгү - Жалықса да май жақсы, күйдірсе де күн жақсы». Адам майдан қаншама жалығып, жүрегі қайтса да дәм-татусыз, құрғақ ащы тамақтан гөрі май жақсы; Күн қанша қыздырса да түнек, тұман сызды қараңғыдан күн әлдеқайда жақсы.

يَلْقَدِي

JULҚДЫ ИҮЛҚДЫ: сүрді; сүріндірді.

تَاشِ اَنَّا اَذَاقِنْ يَلْقَدِي
Таш аның азақып julkды: Таш аның адзақын иүлқды — Тас оның аяғын сүрді». Бір нәрсе бір нәрсені сүріп, сүріндіріп кетсе осы сөзді колданады.

يَالْقَمَارُ - يَلْقَمَاقُ Jalkaг-julkмақ: Иүлқар-иүлқмақ - Сүріндірер-сүріндірмек).

يَلْقَدِي

JULҚДЫ ИҮЛҚДЫ: жұлқыды; жұлып алды.

اَلْ اَنْدِنْ نَانَا يَلْقَدِي
Ol andын нең julkды: Ол андын нең иүлқды - Ол одан нәрсе жұлып алды». Мұның мағына-мөні «Ол одан бір нәрсені қолына алды, пайдаланды» демекші.

يَالْقَمَارُ - يَلْقَمَاقُ Jalkaг-julkмақ: Иүлқар-иүлқмақ - Жұлқыр-жұлқымақ).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ТӨРТ ӨРШТІЛЕР

يَبْرُتِي
١

JAPURTTY ИАПҰРТТЫ: жасыртты, жапыртты; тегістетті.

«أَل سَوُوكٌ يَبْرُتِي» Ol sөzyg japurttı: Ол сөзүг иапұртты - Ол сөзін жасыртты». Істі, бірденені жасырса да осы сөз қолданылады.

«أَل يَبْرُكٌ يَبْرُتِي» Ol jerig japurttı: Ол иеріг иапұртты - Ол жерді жапыртты». (Яғни жерді тегістетті). Шашылған бірденелерді бір-біріне қосып жиыстырса да осылай дейді.

«يَبْرُتُوكُ - يَبْرُتْمَاقُ» Japurttug-japurttmak: Иапұрттұр-иапұртмақ - Жапырттар-жапыртпақ).

يَبْرُتِي
١

JASHARTTY ИАШАРТТЫ: (жасартты; көгертті).

«يَبْرُتِي أَوْتُغٌ يَبْرُتِي» Jashartug otug jasharttı: Иағ-мұр отұғ иашартты - Жаңбыр шөпті көгертті».

«يَبْرُتُوكُ - يَبْرُتْمَاقُ» Jashartug-jashartmak: Иашарттұр-иашартмақ - Жасарттар-жасартпақ).

يَبْرُتِي
١

JOFURTTY ИОҒҰРТТЫ: илетті;

«أَل أَنَكْرُ أُونُ يَبْرُتِي» Ol anar un jofurttı: Ол аңар ұн иоғұртты - Ол оған ұн илетті; камыр илетті». («يَبْرُتُوكُ - يَبْرُتْمَاقُ» Jofurtug-jofurtmak: Иоғұрттұр-иоғұртмақ - Илетер-илетпек).

يَبْرُتِي
١

JYGYRTTY ИҮГҮРТТИ: жүгіртті; жүгірткізді.

«أَل أَنِي يَبْرُتِي» Ol any jygurttı: ол аны иүгүртті - Ол оны жүгіртті». («يَبْرُتُوكُ - يَبْرُتْمَاقُ» Jygurtug-

jügyrtmek: Иүгүртүр-иүгүртмек - Жүгіртер-жүгіртпек).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

يَلْدَرَدِي J ALDRADY ИАЛДРАДЫ: жалтырады.

«يَلْدَرَدِي كُونُ Күн jaldradı: Күн иалдрады - Күн жалтырады». Шақпақ, от, тағы басқа соған ұксас нәрселер сәл-пәл жарқыраса, жалтыраса да осылай «يَلْدَرَدِي» дейді. (يَلْدَرِي - يَلْدَرِيْمَاق) Jaldгыг-jaldгымақ: Иалдрыр-иалдрымақ - Жалтырар-жалтырамақ).

يَلْدَرَدِي J OLDRADY ИОЛДРАДЫ: жалт-жұлт етті; жарк етті.

«يَلْدَرَدِي قَلِيح Қылыш joldradı: Қылыш иолдрады - Қылыш жалт-жұлт етті». Кез-келген гәуһар, тас* жалт-жұлт етсе де осылай дейді. «ي — и» әрпі фатхамен келсе, жарық, жарық нұры мәнінде, ал «ي — и» зәммәлі болып келсе гәуһар, не тастың жарық-жарқ жарқылдақтығы мәнінде болады. (يَلْدَرِيْمَاق - يَلْدَرِيْمَاق) Joldгыг-joldгымақ: Иолдрыр-иолдрымақ - Жарк етер-жарк етпек).

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МЕНҚҰСТАР

اينچ . INЧ ИНЧ: тыныш, тиш.

Осыдан шығарып: «كُنْجَل اَيْنْجَمُو» Көңүл інчти:

* Мәселен, минераль. А.Е.

Көңүл инч мү - Көңіл тыныш па?» дейді.

«اينچ كند» Инч кенд: Инч кенд - Тыныш кенд»

Мұқаннаһ атты, тәңірдің қарғысы тиген жұрт тұрған шахар. Ол шахар кейін хараб болған.

كانچ

KENCH

КЕНЧ: кенш; бала. Жан-жануарлардың, малдың кішкентайларына қатысты да қолданылады.

كانچليو

KENCHLIYU KENCHLIUY: * хандардың той-томалақ сый-сыяпатында, не мейрам-мерекелерде отыз кез биіктікте мұнара секілді орнатылған дастархан.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ТӨРТ ӘРШТІЛЕР

قافغر

KAFFAR QAFAR: зағпыран түсті жібек мата.

بارلغ

BARLYF BARLYF: барлық; баршылық; қолда бар.

«بارلغ ار» Барлығы ег: Барлығы ер - Бар адам; қолында бар адам». (Мал біткен, дәулетті адам).

اوزلك

ÖZLYK

ӨЗЛҮК: өзіндік, тән. Өзіне лайық ат.

Адамның өзіне тиесілі, өзіне лайық, тән нәрселердің барлығына осы сөз қолданылады.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ЕТІСТІКТЕР

ايدتي

ЫЗТЫ

ЫДЗТЫ: жіберді.

«ال منكا ات ايدتي» Ол маңа ат ызты: Ол маңа ат ызты — Ол маған ат жіберді». Басқалары да осындай. «تنگري يلاوج ايدتي» Тәңгі jalavash

* Осы мағынада. (Қараныз. ДТС., стр. 298).

ызты: Тәңрі иалабаш ыззты – Тәңрі елші жіберді». (ايدۇماق - ايدۇر) Ызиг-ыззмак: Ыдзур-ыззмак – Жіберер-жібермек).

بيدۇتى БЕЗТИ

БЕДЗТИ: жазды; нашарлады*.

«آنك كوزى بيدۇتى» Апың көзі bezti: Аның көзі бедзті – Оның көзі нашарлады; Нашар көретін болды». (بيدۇر - بيدۇماق) Безег-безмек: Бедзер-бедзмек – Нашар көрер – нашар көрмек).

بودۇتى БУЗТЫ

БҮДЗТЫ: мұздады; қатты.

«ار تملعقا بودۇتى» Ер түмліғқа buzty: Ер түмліғқа бұдзты - Ер суыққа мұздады». (Адам суықтан мұздап қатып қалды). (بودۇر - بودۇماق) Бузаг-buzмак: Бұдзар-бұдзмак – Мұдзар-мұдзмак).

تودۇتى ТОЗТЫ

ТОДЗТЫ: тойды.

«مەنك قەرن تودۇتى» Менің қағып тозты: Менің қарын тодзты – Менің қарным тойды».

(تودۇر - تودۇماق) Тозар-tozмак: Тодзар-тодзмак – Тояр-тоймак). «تونۇر» Тозиг-todzұр» деп те атайды.

تيدۇتى ТЫЗТЫ

ТЫДЗТЫ: тыйды; тежеді.

«الانى اشقا تيدۇتى» Ол апы ашка тызты: Ол апы

* Көзге қатысты «нашарлады» мәнінде. «Ведз (ведз?)ослабевать (о зрении)». (ДТС., стр. 91). «Иедз» – деп жазылуында да мән бар секілді. «Көз жазып қалды, көрмей қалды» дегендей. А.Е.

ашқа тыдзты - Ол оны астан тыйды». Қандай да бір шектеу қойып, тежегенде осылай дейді.

تيداز - تيدماق Тызаг-тызтақ: Тыдзар-тыдзмақ – Тыяр-тыймақ).

سوزتي SUZТЫ СҮДЗТЫ: түкірді.

«ار سوزتي» Ер suzты: Ер сүдзты – Адам түкірді». Басқалары да осындай. (سوزار - سوزماق) Suzag-suzтақ: Сүдзар-сүдзмақ – Түкірер-түкірмек).

Мақалда былай деп келген:

«كوكا سوزسا يوزكا تشور» Көкке suzsa jyzge түшүг: Көкке сүдса иүзге түшүр – Көкке түкірсе, өзіне түсер». Адам көкке түкірсе өзіне, өзінің жүзіне түсер.

Бұл мақал мәртебе, лауазымы өзінен биік, жоғары тұрған адаммен жауласатын, егесетін кісілерге қарата айтылады. Яғни жаулық пен оның жапасы бет жүзіне түкірік тигендей өзіңе қайтады деген мағынада.

سيذتي SYЗТЫ СЫДЗТЫ: сиді.

«ار سيدتي» Ер syзты: Ер сыдзты – Адам сиді». Басқалары да осы секілді.

سيدار - سيدمالك) Syzag-syzтақ: Сыдзар-сыдзмақ – Сиер-симек).

قازتي QAZТЫ ҚАДЗТЫ: боранда өлді; үсіп өлді.

«ار قازتي» Ер qazты: Ер қадзты – Адам боранда өлді». (قازار - قازماق) Qazag-qazтақ: Қадзар-қадзмақ – Боранда өлер - боранда өлмек).

قُوذْتِي ҚОЗТЫ ҚОДЗТЫ: қойды; қойып кетті.

«الِ ايشِن قُوذْتِي» ОI ышып қозты: Ол ышып қодзты – Ол ісін қойды». (Ол ісін қойып кетті). Бірденені кою, тастауға қатысты осы сөз қолданылады. (قُوذُور - قُوذْمَاق Қозиг-қозмақ: Қодзұр-қодзмақ – Қояр-қоймақ). Жырда былай деп келген:

اَغْلَمُ سَنِكَ قُدْرَمَنْ اَرْدَمِ اُكْتِ خُمَارُو
بِلْكَ اَرِكْ بُلْبُ سَنْ بَقْلِ اَنْنِكْ تَبَارُو

«Oelum saña qozurmen erdem oğyt xumaru
Bilge erig bulup sen baqqyl anyñ tabaru:

Оғұм саңа қодзұрмен ердем өгүт хұмарұ
Білге еріг бұлұп сен баққыл аның табарұ –

Ұлым, саған қалдырармын мирасқа әдеп-ақлақ
Біліктіге серік балғын, еліктеп бақ, ұқсап бақ!

(Ұлым, саған мирасқа, мұраға әдепті, ақлика-
атты қалдырармын; Білікті, дана адамдарды тап,
соларға еріп елікте, жақын жүріп олардан үлгі-
өнеге көр, ұқсап бақ).

كَادْتِي КЕЗТИ КЕДЗТИ: киді.

«اَر تُون كَادْتِي» Er ton kezti: Ер тон кездзті - Ер тон киді». Басқалары да осындай.

(كَادْمَاكْ Кезер-кезмек: Кедзер-кедзмек – Киер-кимек).

كُوذْتِي КҮЗТИ КҮДЗТИ: күтті; күзетті.

«الِ مَنِي كُوذْتِي» ОI meni күзті: Ол мені күдзті

– Ол мені күтті». «كُوْذْتِيْ» Ol koj күзti:
Ол кой күдзті – Ол кой күзетті». (Ол кой бақ-
ты). Басқалары да осындай. «كُوْذَارُ - كُوْذْمَاكُ»
Күзег-күзтек: Күдзер-күдзек – Күзетер - кү-
зетпек).

ТӨРТ ӨРШТІЛЕР

- زَانِبِيْ ZANBY ЗАНБЫ: кара шегіртке.
«زَانِبِيْ آرْتُ» Zanby art: Занбы арт – Занбы арт»
«قُجْنَكَارُ بَاشِيْ» Қошнар башы: Қошнар башы –
Қошқар басы» мен «بَلَا سَاغُونُ» Balasağun: Бала-
сағұн» арасындағы бір қала.
- سَافِجِيْ SAVSHY САВШЫ: елші. Ұлы Тәңірдің жіберген елшісі,
пайғамбар.
Бұл сөздің негізгі өзегі – «сөз, мақал-мәтел сөз»
мәнісіндегі «سَافِيْ» Sav: Сав» сөзі. Содан алынған.
Пайғамбар соны жұртқа жеткізген, жеткізуші.
- سَافِجِيْ SAVSHY САВШЫ: елші. Құдалар арасында хабар-ошар
жеткізуші елші. (Оғызша).
- كَارْژُوْ KERJY КЕРЖҮ: сақпанға салып ату үшін лай батпақ-
тан домалақтап, қатырып жасалған кесектер.
Лай құмалақ. (Екі жақтың арасынан шығатын
«ژ – Ж» дыбысымен айтылады).
- سَالِجِيْ SALSHY САЛШЫ: аспаз. Бұл негізінде осы мағынада
болса да, кейін аспаздың пышағына қатысты:
«سَالِجِيْ بِجَاكُ» Salшы бішек: Салшы бішек –

Аспаз пышағы» деген секілді айтылатын болып кеткен.

جاڧلى	ШАВЛЫ ШАВЛЫ:	жанғақ қабықтары, шабдалы сүйектері. От жағу үшін олардан тамызық жасалады.
چوڧلى	ШОВЛЫ ШОВЛЫ:	* Тұтмаш сүзілетін шолпы; Ол жас тал шыбықтарынан шөміш секілді етіп тоқылады.
كەڧلى	KEVLI КЕВЛІ:	Өзеннің сағасы. Бұл үш сөз де кенжекше.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

آسرتغو ASURTFU** АСҮРТҒҰ: түшкірткіш; түшкіртетін.

«آسرتغو ات Asurtғu ot: Асұртғу от – Түшкіртетін шөп».

اڧرتغو AFARTFU AFARTҒҰ: бидай жармасынан жасалған ішімдік; боза секілді.

آسرتغوق ASURTFUK АСҮРТҒҰҚ: ақылды; зерек.

«آسرتغوق ار Asurtғuk er: Асұртғұқ ер - Ақылды адам; зерек адам».

امرجكا EMIRЧKE EMIPЧKE: шеміршек.

قالدورفا QALDURFA ҚАЛДҰРФА: қаудырлақ.

* Жазба, баспа нұсқаларында алғашқы өріп фатхамен жазылған. Есесіне екінші «о – у» өрпі жазба нұсқада - сүкүндік, баспа нұсқада зәммәлық болып түскен. Транскрипцияда алғашқы өріпті зәммәмен алу барлық кейінгі басылымдарда қалыптасқан тұжырым. А.Е.

** «Asurtғu бот. Чемерица (Veratrum). (МК III. 442)». (Қараңыз: ДТС., стр. 61); «Чемерица (Veratrum), род растений сем. мелантиевых (Melanthiaceae) порядка линейных». (Биологический энциклопедический словарь. М., 1989. стр. 771) «Чемерица - Тамырдәрі, өгізтал. Көп жылдық шөптесін өсімдік. Мал жесе уланады». (Х.Тілемісов Ауыл шаруашылығы сөздігі. А., 1992, 408-бет).

«قَالْدُرْغَا تُون» Qaldurğa ton: Қалдүрға тон - Қаудырлақ тон».

Қағаз, тағы басқа сол секілді қаудырлап, қаудыр-қаудыр ететін заттардың барлығына бірдей айтыла беретін сөз.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ЕТІСТІКТЕР

اَرْتَلَادِي ARTLADY ARTЛАДЫ: шапалақтады; шапалақпен ұрды.

«اَلْ اَنِي اَرْتَلَادِي» Ol any artlady: Ол аны артлады - Ол оны шапалақпен ұрды».

(اَرْتَلَاوْ - اَرْتَلَامَاق Artlar-artlamak: Артлар-артламақ - Шапалақтар-шапалақтамақ).

اِرْقَلَادِي IRQLADY ыРҚЛАДЫ: бал ашты.

«قَام اِرْقَلَادِي» Qam ыqlady: Қам ырқлады - Балшы бал ашты».

(اِرْقَلَاوْ - اِرْقَلَامَاق) ыRqlağ-ыRqlamak: Ырқлар-ырқламақ - Бал ашар - бал ашпақ).

اِرْكَلَادِي ERKLEDI EPКЛЕДІ: таптады.

«اَلْ يِرِيك اِرْكَلَادِي» Ol jerig erkledi: Ол иеріг еркледі - Ол жерді таптады».

(اِرْكَلَاوْ - اِرْكَلَامَاق) Erkler-erklemek: Ерклер - ерклемек - Таптар-таптамақ). Бұл сөздің «اِرْكَلَادِي» erkledi» секілді түрі де бар.

اِرْكَلَادِي ӨRKLEDI ӨPКЛЕДІ: арқандады.

«**اَلْ اَتَغْ اَرْ كَلَادِي**» Ol атығ өгkledi: Ол атығ өркледі - Ол атты арқандады». Яғни атты ұзын арқанмен байлап отқа қойды. (**اَرْ كَلَار - اَرْ كَلَامَاك**)
Өгkler-өгklemek: Өрклер-өркелемек – Арқандар-арқандамақ).

تُرْبَلَادِي TURBLADY ТҮРБЛАДЫ: нобайлады.

«**اَرْ تُرْبَلَادِي نَانَكْنِي**» Er turblady neңni: Ер түрблады неңні - Ер нәрсені нобайлады; Ер нәрсенің нобайын жасады». (**تُرْبَلَار - تُرْبَلَامَاق**)
Turblar-turblamak: Түрблар-түрбламақ – Нобайлар-нобайламақ).

سُرِيْلَادِي SYRILEDI СҮРІЛЕДІ: жеребе тастады.

«**اَلْ اَرْ نَكَاكْ بِلَا سُرِيْلَادِي**» Ol егнек биле сүріледі - Ол саусағымен жеребе тартты». (**سُرِيْلَار - سُرِيْلَامَاق**)
Süriler-sürilemek: Сүрілер-сүрілемек – Жеребе тастар-жеребе тастамақ).

كُرِيْلَادِي KYRILEDI КҮРІЛЕДІ: қақтады.

«**اَلْ اَنْ قَزِي كُرِيْلَادِي**» Ol қозы күріледі: Ол қозы күріледі - Ол қозыны қақтады; яғни жерде ошак қазып қозыдан кәуаб жасады». (**كُرِيْلَار - كُرِيْلَامَاك**)
Küriler-kürilemek: Күрілер-күрілемек – Қақтар-қақтамақ).

سَرْتَلَادِي SARTLADY САРТЛАДЫ: сарттады; сарт санады; сауда-

гер деп есептеді. **اَلْ اَنِي سَرْتَلَادِي** Ol аны sartladı: Ол аны сартлады - Ол оны сарт санады». (**سَرْتَلَامَاق - سَرْتَلَار - سَرْتَلَامَاق**) Sartlar-sartlamak: Сартлар-сартламак - Сарттар-сарттамак).

سَرْتَلَادِي SARTLADY SARTLADY: шарт байлады; көтерілді, тырмысты. **اَلْ اِنِي سَرْتَلَادِي** Ырны sartladı: Ыпны сартлады - Ат құйрығын жіппен байлады; Аттың құйрығын жіппен түйді». Адам кішірек таудан биікке жоғарыға тырмысатын болса да осылай дейді. (**СЫРТЛАМАҚ - СЫРТЛАР - СЫРТЛАМАҚ**) Syrtlar-syrtlamak: Сыртлар-сыртламак — Тырмысар-тырмыспақ).

قَرْتَلَادِي QARTLADY QARTLADY:

اَلْ اَرِكْ قَرْتَلَادِي Ol erig kartladı: Ол еріг картлады — Ол ерді нашарға балады; (Ол адамды берекесіз жаманға санады. — А.Е.)» Жараны емдеп жазса да осы сөз қолданылады.

(**ҚАРТЛАМАҚ - ҚАРТЛАР - ҚАРТЛАМАҚ**) Kartlar-kartlamak: Қартлар-картламақ — Нашарға балар-нашарға баламақ).

تُرْقَلَادِي TURQLADY TÜRQŁADY: (Тұрықтады).

اَلْ اِيَرْتُرْقَلَادِي Oljer turqladı: Ол иер тұрқлады - Ол жерді ұзындығы мен енінен өлшеді». Аттың тұрқын, тағы басқа мәселелерді өлшегенде де осы сөз қолданылады.

(**ТҰРҚЛАМАҚ - ТҰРҚЛАР - ТҰРҚЛАМАҚ**) Turklar-turqlamak: Тұрқлар-тұрқламақ — Тұрықтар-тұрықтамақ).

بِرْكَلاَدِي BERKLEDI БЕРКЛЕДІ: бекітті; сақтады.

«Ol tawarın berkledi: Ол табарын беркледі - Ол малын сақтады». Адамды, не тағы басқа біреуді қамап бекітсе, не сақтаса да осы сөз айтылады. **بِرْكَلاَر - بِرْكَلاَمَاك**
Berkler-berklemek: Берклер-берклемек – Сақтар-сақтамак. Бұл сөздің негізі **بِڪْلاَدِي** bekledi: бекледі:» болады. Бұл сөз «қоршалып қорылған бекітілген жер» деген мағынадағы **بِرْكَ يِرْ** berk jer: берк иер» сөзінен алынған болуы мүмкін.

تِرْكَلاَدِي TERKLEDI ТЕРКЛЕДІ: тездетті; (Асықтырды).

«Ol ышығ terkleđi: Ол ышығ теркледі – Ол істі тездетті». **تِرْكَلاَر - تِرْكَلاَمَاك**
Terkler-terklemek: Терклер-терклемек – Тездетер-тездетпек).

تِرْكَلاَدِي TYRKLEDI ТҮРКЛЕДІ: түрктеді; түрк деп санады.

«Ol meni tyrkledi: Ол мені түрктелді - Ол мені түрк деп санады». Біреуді ажам* (Араб емес) деп санаса да осылай дейді. Бұл бөлімнің бұйрық райы бес әріпті. Мәселен: **بِرْكَلا نازكِنِي** berkle nenni: беркле ненні - нәрсені берікте; (Нәрсені бекіт, берік сақта –

* «Ажам (ا.جَم)персы: biligligni egdi ажам hәм arab – мудрого (сведущего)восхваляли персы и арабы (Юг В/126)». (ДТС., стр. 74).

А.Е.)». дегендегі «بِرْ كَلَا» berkle: берікле – берікте» мен құмалақ сал мағынасындағы «سِرْ يَلَا» Sür-gile: сүріле» дегенге ұқсайды. Әйтсе де, бұл сөздер айтқанда төрт әріптілерге ұқсап шығатындықтан, солардың қатарында беріледі. Өйткені, бұлардағы екі сүкүндіктің бірі дауыстағанда анық, айқын аңғарылмайды. Сондықтан да шайырлар мұны бір әріп деп санауы да мүмкін, олай бола береді. Мұны жоғарыда айтқанмын. Бұлардың басқа бітімді түрлері жоғарыдағы бөлімдерде айтылған ережелерге сәйкес жасалады.

Бұл бөлімдегі етістіктер үш түрлі болады:

Біріншісі, етістік айтылып, аталған нәрсенің қатарында саналғандықты аңғартқандық мәнісінде келеді: Мысалы: «تُرْ كَلَادِي» turkledi: түркіледі – түркі санады» деген секілді.

Екіншісі, ортасы сүкүндік екі әріптік етістіктен есімдерден жасалған етістік болады.

Мысалы: «تَوَيْ قُرْتَلَادِي» Teweј kurtladı: Tebeј құртлады - Түйені құрттады». (Түйені құрттан арылтты – А.Е.). Басқалары да осындай.

Үшіншісі, жоғарыдағы мағыналардың ешбірін аңғартпай, етістік тек өз мағынасында келеді.

Мысалы: «اَلْ تَوَارِنْ اَلْقَدِي» Ol tawarın alqды: Ол таварын алқды – Ол малын бітірді», немесе «اَرْ يَلْقَدِي» Er jalqды: Ер иалқды – Ер жалықты; яғни адам майлы тағамнан шайлығып, тойып, қайтып қалды» дегендер сияқты.

ТӨРТ ӨРШТІЛЕР

تۇلدرادی TULDRADY ТҮЛДРАДЫ: таркады.

«تۇلدرادی» توی تۇلدرادی Toj tuldrady: Той тұлдрады – Той таркады». Яғни, тойға келген жұрт тарап кетті, тарасты. (تۇلدراماق - تۇلدرار Tuldrag-tuldramaq: Тұлдрар-тұлдрамақ – Тарқар-тарқамак).

қалдрادی QALDRADY ҚАЛДРАДЫ: каудырады; каудырлады.

«қалдрادی» تون قالدردی Ton kaldrady: Тон калдрады – Тон каудырады». Басқалары да осындай. (қалдрамاق - қалдрар Qaldrag-kaldramaq: Қалдрар-калдрамақ – Қаудырлар-каудырламақ).

جالدرادی CHALDRADY ЧАЛДРАДЫ: шалдырады.

«جالدرادی» تاس چالدرادی Tas chaldrady: Тас чалдрады – Тас шалдырады; (Тас шарқ-шұрқ дыбыс шығарды)». Басқалары да осындай. Шынжыр, не сол секілді заттар жерге түскенде шыққан дыбысты да осылай дейді. (جالدراماق - جالدرار Chaldrag-chaldramaq: Чалдрар-чалдрамақ – Шалдырлар-шалдырламақ).

күлдрәді KYLDREDI КҮЛДРЕДІ: күлдірледі; күлдіреді.

«күлдрәді» تاش قۇغ اجرا күлдрәді Tash qizıғ ішге күldredi: Таш құзұқ ішре күлдреді – – Тас құдық ішінде күлдірледі, құдықтың тереңдігін білдірді».

كُؤْدِرَامَاكْ - كُؤْدِرَارْ Kүldүger-kүldүremek:
Күлдүрер-күлдүремек – Күлдірлер-күлдірле-
мек).

«ج — Ч»-ЛЫ ҒҮННАЛЫЛАР

أَتُنْجْ

ӨТҮНЧ ӨТҮНЧ: өтініш; қарыз.

مَنْ أَنْكَارَ يَرْمَاقُ أَتُنْجْ بِيرِدِمْ Men аңар жармақ
өтүнч бердим: Мен аңар иармақ өтүнч бердім -
Мен оған өтініш ақша бердім. (Мен оған қарыз
ақша бердім)». (Оғызша).

أُتُنْجْ

ҮТҮНЧ ҮТҮНЧ: ұят.

أُتُنْجْ ايشْ Utunç ыш: Үтүнч ыш - Ұят іс».
(Оғызша).

أُجُنْجْ

ҮШҮНЧ ҮШҮНЧ: үшінші. Рет саны. Бұл өзінше бір ере-
же. Ол былай: Оннан төмен сандардың қа-
тарында өзінің алдындағы саннан кейінгі рет-
те келетіндігін аңғартатын мәнді байқататын
санның түбіріне «نج — нч/нш - нч/нш» қосыла-
ды. «تُورْتُنْجْ төртүнч: төртүнч-төртінші», «بِيشِنْجْ
бешінч: бешінч-бесінші» дегендей. Бұл сөздер-
дің түбірі: «تُورْتْ төрт: төрт», «بِيشْ беш: беш -
бес» болады. Яғни, рет санының қатарын білді-
ру үшін, бұл сөздердің соңына «نج — нч/нш -
нч/нш» қосылған. Он санының реттілік қата-
рындағысы жоғарыдағы үлгіде жасалады:

أُونْجْ اونунч: Онүнч — Оныншы», «يِكْرْمَنْجْ Ji-
girmінч: Иігірмінч - Жиырманшы» деген секіл-

ді. «Жиырманшы» «он тоғыздан кейін келеді» демекші. Бұл жалпыға ортақ қағида.

اَرِنَجْ

ERINÇ ERINÇ: «Бәлкім, шығар, болар» мәніндегі сөз.
«اَلْ بَرْدِي اَرِنَجْ» Ol bardy erinç: Ол барды ерінч
– Ол барған болар; Бәлкім, ол барды».

اُرُنُرْ

URUNR ҰРҰНЧ: пара.

اِرِنَجْ

ERINÇ ERINÇ: молшылық; шат-шадыман баршылық-
та тіршілік кешу. Бұл сөз бұрын екі жақтың ара-
сындағы «ر — ж» әрпімен «اَرِنَجْ» erinç: ерінж»
деп те айтылатын. («Еріну, ерініш» мәні осы-
дан шығуы да мүмкін. — А.Е.).

اَفِنَجْ

AVYNÇ АВЫНЧ: көңілдің бірденеге ауып, елтіп, алда-
нуы. Бірдеңені пайда көру. (Көңіл алданышы.
А.Е.)

اِكِنَجْ

IKINÇ IKINÇ: екінші.
«اِكِنَجْ نَانِكْ» Ikinç neç: Ікінч нең — Екінші нәр-
се».

اُكُنَجْ

ӨКҮНЧ ӨКҮНЧ: өкініш; пұшаймандық.
«اُنْ اُنْكَرْ اُكُنَجْ قَلْدِي» Ol añağ өкүпч қылды: Ол
аңар өкүпч қылды - Ол оған өкінді; Ол оған
пұшайман болды».

اُكُنَجْ

ӨГҮНЧ ӨГҮНЧ: мадақ; мақтау.

اِلِنَجْ

ILINÇ ІЛІНЧ: ирек; бұралаң.
«اِلِنَجْ يُولْ» Ilinç yol: Ілінч иол - Ирек жол; бұ-
ралаң жол».

النج	ILINЧ	ІЛІНЧ: бұзықтығы айғақталған істің бастаушысын айыптау.
امنچ	UMUNЧ	ҰМУҢЧ: үміт; үміттену. « [’] امنچ [’] تَنكِرِيكَا» Umunч төңгіге: Ұмұнч Төңірге – Үміт Төңірге».
اننج	ЫНАНЧ	ЫНАНЧ: иланыс; сеніс, сенім. « [’] اننج [’] بَكْ» Ынанч beg: Ынанч бег – Сенімді бек» – деген түсінік осыдан алынған.
اونچ	ONUNЧ	ОНҰНЧ: оныншы. « [’] اونچ [’] يَرْمَاقْ» Onunч жармақ: Онұнч иармақ - Оныншы ақша». Басқаларға да осындай.

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ ЕТІСТІКТЕРІ

يِنجِكَالْنَدِي	JINЧKELENDI	ИИНЧКЕЛЕНДІ: хошемет көрсетті; Иіліп-бүгілді; бойсұнды. « [’] يِنجِكَالْنَدِي [’] اَلْ» ОI маңа jinckelendi: Ол маңа иінчкеленді – Ол маған хошемет көрсетті».
قِيْزِغِ يِنجِكَالْنَدِي	QIZIG JINЧKELENDI	ОI қызығ jinckelendi: Ол қызығ иінчкеленді – Ол қызды харамға* алды; Ол қыз харамға алынды».
قُلْ تَنكِرِيكَا يِنجِكَالْنَدِي	KUL TƏNGIGE JINЧKELENDI	Qul төңгіге jinckelendi:

* «Jinckelen – : ... 2. Делать для себя наложницей: ОI қызығ jinckelendi – Он сделал девицу своей наложницей (МК. III. 450)». (ДТС., стр., 202).

Харам - гарем.

Қазіргі қазақ тілінде «жұқалады...», «Қызды жұқалады...» деген ұғым бар. А.Е.

Құл Тәңріге иінчкеленді - Құл Тәңірге бойсұнды», яғни пенде жаратушы Тәңірге табынып, жалған дүниені тәрк етіп, құлшылық жасады, ораза ұстады, намаз оқыды, Тәңірден қорықты».

(يُنَجِّكَالنُّورُ - يَنْجُكَالنَّمَاكُ) Jinche-lenyr-jinche-lenmek: Иінчкеленүр-иінчкеленмек – Бойсұнар - бойсұнбақ).

Екі сүкүнді әріптер бір жерде қатар келген сөздер бөлімі бітті. Бұл сегізінші кітаптың соңы.

Дүниені жаратушы уа тәрбиелеуші Тәңірге Мадақ, алғыс арналын. Құсайын ұлы Махмұт айтады: Түрк тілдерінің сөздерін топтастырып жинауды, қағидалары мен мән-мағыналарын баяндауды, олардың арасындағы айырмашылы-қтарды парықтап салыстырып талдап-түсіндіруді, бөлімдерге саралап түсіруді кітаптың басында шарт етіп қойған едік. Сөзіміздің үдесінен шықтық. Мақсатқа жеттік, тілегіміз орындалды.

Кітаптан артық, орынсыз, керексіз болғандарды алып тастадым. Енді кітап ұзақ замандарға жетіп кеңінен таралсын, мәңгілік жәдігерлік болып қалсын. Кітабымыз осы жерде аяқталсын.

Тәңірге мәңгілік мадақ-мақтау алғыс болғай!

Тәңірдің Елшісіне уа оның үрім-бұтақ әулетіне шексіз жақсылық, есендік, рахым болсын!

* * *

Ұлы Тәңірдің пақыр құлы, Сабалық, кейін дамашқылық Мұхаммед бин Әбу Бәкір Ибн Әбдулфатх, Тәңір оны кешірсін, бұл кітапты түп нұсқадан (Махмұт Қашқаридың өз қолымен жазылған нұсқадан) 664 жылы шәууал айының 27 жұлдызында, Базар (жексенбі) күні көшіріп бітті. Махмұт Қашқари қолымен жазған қолжазбасының соңғы түйінін сол қалпында айна-қатесіз көшіріп түсіремін:

«Кітапты жазуға 464 жылы жұмадал әууалдың* бастарында кіріскен едім. Төрт мәрте қайта жазып уа түзегеннен кейін 466 жылы жұмадал-әууалдың соңында 12 жұлдызы күні бітірдім».

* Жұмадал-әууал - Мұхаммедден бергі мұсылман күнтізбесінің (ай күнтізбесі) бесінші айы. А.Е.

لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَهُوَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

Күллі күш-қуат Ұлы уа мейірімді Тәңірге тән, Тәңірге шүкіршілік, Тәңір біздің сақтаушымыз, ерекше ең мейірімді иеміз.

КІТАП БІТТІ.

2-томға түзетулер:

الْأَرِ اِتِي بَكَأ تَكْتَدِي ТЕКИШДИ ТЕКИШДИ: түйісті; жолықты, ұшырасты. «الْأَرِ اِتِي بَكَأ تَكْتَدِي»

Олар іккі бегке текішді: Олар іккі бегке текішді — Ол екеуі бекке жолықты; Ол екеуі бекке ұшырасты.» (140-беттегі «Бөгүшті» сөзінен кейін қосылып оқылсын.)

انْقَطَعَتْ — үзілді» (182-беттегі 2-сілтемедегі тиісті сөздің орнына);

(سَرِنْدِي 212-беттегі екінші сөздің арабшасы);

اَلْ مَنَا اَت تَدْرِشْدِي كЕЗРІШДИ КЕДЗРІШДИ: қақтасты. «اَلْ مَنَا اَت تَدْرِشْدِي» ОI мана ет кез-

гішді: Ол мана ет кедзрішді — Ол маған ет қақтасты.» (كَدْرِشْمَاكُ) Кезгішүг-кезгіш-тек: Кедзрішүр-кедзрішмек— Қақтасар — қақтаспақ). (317-беттегі «Көкрешді» сөзінің алдынан қосылып оқылсын).

سَفِدِ جَلَنْدِي - سَفِدِ جَلَنْدِي SAFДЫШLANDЫ САФДЫШLANDЫ: себеттенді; себетті болды.

«سَفِدِ جَلَنْدِي - سَفِدِ جَلَنْدِي» (سَفِدِ جَلَنْدِي) Er safдышланды: Ер сафдышланды - Ер себетті болды.»

Safдышланur-safдышланмақ: Сафдышланүр-сафдышланмақ - Себетті болар - себетті болмақ). (391-беттегі «Сүрқұшланды» сөзінен кейін келеді.)

كِيْدَرِ كَاكُ (420-бетте), سِيْدَرِي (437-бетте) сөздерінің қазақ әліпбиіндегі транскрипциясы тиісінше «кідзізгек», «сыдзытты» деп оқылсын.

قَرِشْلَادِي ҚАРЫШЛАДЫ ҚАРЫШЛАДЫ: қарыстады.

اَلْ بَرِشَيْنِ قَرِشْلَادِي ОI баршып қағышлады: Ол баршын қарышлады - Ол баршын жі-

бек (матаны) қарыстады». Басқаларға да осындай. (قَرِشْلَاوُ - قَرِشْلَاوُ) Қағышлағ-қағышламақ:

Қарышлар-қарышламақ - Қарыстар-қарыстамақ). (III-томның 450-бетінде «қадзышлады» деген сөзден кейін қосып оқылсын).

Құрметті оқырман!

Ғұлама Махмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ит-түрк» атты сегіз кітапқа түзілген ұлы зерттеуінің толық мәтіні осы үш томда қазақ тілінде тұңғыш рет жарық көрді. Сегіз кітапта қазіргі заманда қырық ұлтқа тарамдалған әлеуетті түрк әулетінің қасиетті қазнасы – Ата мұрасы, Ана уызы – күллі түрк сөзі қатталған.

Түрк дүниесінің Жан-дүние жағырапиясы, Жер бедері, Елдік келбеті. Ана тіліміздің төлқұжаты.

Басылымда үш әліпби (араб, латын, кириллица) қатар қолданылды. Түрк тілді қырық ұлттың қай-қайсысының да осы үш томдық еңбекті рухани қажетіне жарату мүмкіндігі бар. Яғни әлемнің әр тарапындағы түрк текті жұрттардың, зиялы қауым мен зерттеушілердің бәрі бірдей өркені өскен түп-тегіміздің күретамырының тынысын тыңдап, тіл табиғатын оқып-біле алады. Араб әліпбиіндегі төл нұсқасына латын әліпбиіндегі және қазақ әліпбиіндегі транскрипциялары мен ана тіліміздегі мағынасы жалғастыра ұсынылды. Латын әліпбиіндегі транскрипциясы халықаралық транскрипциялық әліпби бойынша қалыптасқан, ғылымда тұрақты қолданылып жүрген түпнұсқа мәтінімен бірдей.

Осы басылымда Махмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ит-түрк» кітабының қазақ тілінің қазіргі әліпбиі негізіндегі транскрипциялық мәтіні алғаш рет жасалып, жарияланды. Қазақ тілінің заңдылықтарын ескере отырып жасалған бұл транскрипциялық толық мәтіні туған тіліміздің ежелгі тегін танып, барлауға, қазақ тілінің тарихи тұғырларын нақтылауға жол ашады. Халықаралық транскрипциялық латын әліпбиін қолданғанда қазақ тіліне тән «қ, ұ, ү, ң, ө, ә, ғ» секілді бірқатар әріптерді қостық. Қазақ оқырмандары үшін осы қолайлы. (Өйткені, латын әліпбиінде «ң» секілді әріптер «ng» болып екі таңбамен «ө, ү» әріптері «ö, ü» сияқты таңбаланған). Бір жағынан аяулы Ахмет Байтұрсынов әліпбиіне деген құрметіміздей сезілмек. Әр елдегі түрк танушылардың аталмыш дыбыстарға қатысты ұлттық тіл ерекшеліктеріне сай осындай таллаптар жасайтындығы ғылыми іс-тәжірибеде байқалып жүрген әдіс. (Түркия, Қытай, Ташкент т.б. басылымдар). Бұл жөнінде алғашқы томдағы кіріспе мақалада талдап айтылды.

Тіл танудағы сол кездегі түсініктер де қазіргі ұғымдарға сай рет-ретімен талданды. Мәселен, «өтімді етістік» — сабақтас етістік, «өтімсіз етістік» — салт етістік, т.б. дегендер секілді.

«Диуани-лұғат-ит-түрк» күллі түрк дүниесінің, Евразия кеңістігіндегі саналуан ұлттар мен ұлыстардың мәдени тектестігін, рухани туыстығын, адамзат өркениатының тұтастығын тарихи тұрғыда көзге тосып, тарихи санамыздың өресін биіктететін біртуар туынды.

Ұлт тегін тану — ұрпақ парызы.

Ұлылыққа тағзым - ұлы көштің дәстүрі.

Асқар ЕҒЕУБАЙ.

МАЗМҰНЫ

Н. Назарбаев Жолын болсын, «Жөдігер»!.....	5
--	---

Диуани лұғат-ит-түрк

Бісімлө-һір-Рахманір-Рахим!

Мисал кітабы

Бісімлө-һір-Рахманір-Рахим!

Мисал есімдер кітабы	10
Мисал етістіктер кітабы	81

Үш әріпті сөздер кітабы

Бісімлө-һір-Рахманір-Рахим!

Үш әріпті сөздер кітабы	169
Менкүс етістіктер кітабы	245

Төрт әріпті сөздер кітабы

Бісімлө-һір-Рахманір-Рахим!

Екі әріпті есімдерден жасалған төрт әріптілер кітабы. Есімдер бөлімі	284
Төрт әріпті етістіктер кітабы	328

Ғұнналлылар кітабы

Бісімлө-һір-Рахманір-Рахим!

Ғұнналлылар кітабы. Есімдер бөлімі	477
Ғұнналлы етістіктер кітабы	518

Сүкүндік сөздер кітабы

Бісімлө-һір-Рахманір-Рахим!

Екі сүкүн бір жерде келген сөздер кітабы. Есімдер бөлімі	550
Бұл бөлімнің етістіктері	556

Асқар Құрмашұлы ЕҒЕУБАЙ

1950 жылы 6 наурызда туған.

1974 жылы КазМУ-дің журналистика факультетін үздік бітірді. Аспирантурада оқыды.

«Қазақ әдебиеті» газетінде, «Жұлдыз» журналында — бөлім меңгерушісі, «Жазушы» баспасында — бас редактордың орынбасары, Қазақ энциклопедиясы бас редакторының бірінші орынбасары қызметінде істеген, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде, Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының аппаратында жауапты қызметтер атқарған.

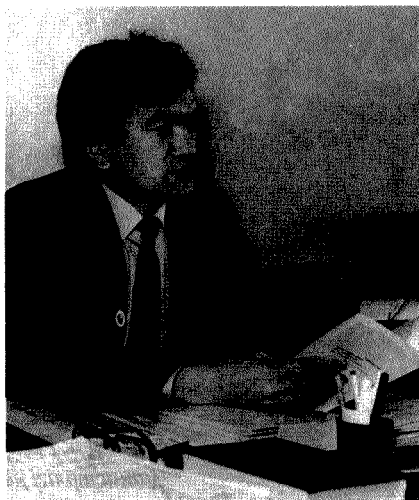
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық Жоғары Мемлекеттік Басқару Мектебінің Мәдениеттану бағдарламасының жетекшісі.

«Мөлдір тұма», «Жүректегі жұлдыздар», «Күс жолы», «Әділет», «Аламан», «Движение», «Сыр мен сымбат», «Сөз жүйесі», «Кісілік кітабы», тағы басқа поэзия, әдеби сын, зерттеу кітаптарының авторы.

Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының иегері, шығармалары бірқатар әдеби жүлделер мен сыйлықтармен бағаланған. Қазақстан Жазушылар Одағының басқарма мүшесі. Филология ғылымдарының кандидаты.

Ақын, әдебиет сыншысы, аудармашы, ғалым.

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанын, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» атты энциклопедиялық еңбегін тұңғыш рет қазақ тіліне толық аударып, зерттеген.

Көне түрк тілінен ана тілімізге аударып, зерттеген ежелгі түрк ескерткіштері:

Жүсіп БАЛАСАҒҰН «Құтты білік» дастаны, (Ауд. А.Е.). Алматы қаласы, 1986 жыл;
Жүсіп БАЛАСАҒҰН «Құтты білік» дастаны, (Ауд. А.Е.). Пекин қаласы, 1989 жыл;
Махмұт ҚАШҚАРИ «Диуани лұғат-ит-түрк», Үш том. (Ауд. А.Е.). Алматы қаласы, 1997-98 жыл.
Асқар ЕҒЕУБАЙ «Кісілік кітабы» (Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари, тағы басқа түрк даналарының мұраларындағы дүниетаным, әдеп-әқпарат мәселелері, түрк дүниесіндегі ұлттық болмыс сипаттары.) Ғылыми эссе. 1998 жыл.

Асқар ЕҒЕУБАЙ «Құтадғу біліктің» әдеби сөздігі. 1995 жыл.

Асқар ЕҒЕУБАЙ «Құтты білік» дастанының идеялық-көркемдік ерекшеліктері және оның классикалық қазақ әдебиетінің қалыптасуына ықпалы». Кандидаттық диссертация. Монография. 1989 жыл.

Көптеген ғылыми - зерттеу еңбектерінің, мақалалардың авторы.

Ежелгі түрк жазба ескерткіштерінің ұлттық тамырластығын талдауға арналған еңбектер жазған.

Махмұт Қашқари

ТҮРІК СӨЗДІГІ

Үшінші том

*Кітап Түрік Республикасының Мәдениет
министрлігі келісімімен аударылды*

«ХАНТ» баспасының бас директоры
Хайдолла Әбдірахманұлы Тілемісов

Шығарушы редактор *Қойшығара Салғараұлы*
Редакторы *Хайдолла Әбдірахманұлы*
Суретшісі *Байзақ Жапаров*
Тех. редакторы *Тамара Суранова*

ИБ № 4396

Теруге 27.01.98. Басуға 17.03.98 қол қойылды. Пішімі 60х90 1/16. Офсеттік басылыс.
Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «Таймс». Шартты баспа табағы 37,5. Шартты бояулы
беттаңбасы 38,75. Есептік баспа табағы 30,98.
Тираж 3000 дана. Заказ № 1649.

«Хант» баспасы, Алматы қаласы, Республика алаңы 13-үй.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының «Полиграфкомбинат» ЖШС,
480002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41-үй.

